

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

СОФИЯ 2019

SOFIA 2019

ТОМ/VOLUME 4

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

Том/Volume 4, 2019

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
СОФИЯ • 2020 • SOFIA

Редакционна колегия

Главен редактор проф. д.н. Иван Димов Кабаков
Секретар Ирена Тодорова Черешарова

Членове

проф. д.пс.н. Ирина Любенова Зиновиева
доц. д-р Валентина Георгиева Георгиева
доц. д-р Албена Георгиева Танева
проф. д-р Александър Любенов Гънгов
доц. д-р Петя Иванова Славова
доц. д.п.н. Мария Андонова Пиргова
проф. д.ф.н. Иванка Тодорова Мавродиева-Георгиева
проф. д-р Мария Димитрова Стойчева

Рецензенти

проф. д.ф.н. Русен Русенов	гл.ас. д-р Стефан Петров
проф. д.ф.н. Анета Георгиева Карагеоргиева	гл.ас. д-р Мария Ванева
проф. д.ф.н. Иванка Мавродиева- Георгиева	гл.ас. д-р Вяра Калфина
проф. д.пс.н. Теодора Стоева	гл.ас. д-р Кирил Василев
проф. д.п.н. Стойко Иванов	гл.ас. д-р Нели Стоева
проф. д-р Ингрид Шикова	гл.ас. д-р Галина Гончарова
доц. д-р Гергана Динева	гл.ас. д-р Георги Казаков
доц. д.с.н. Милена Якимова	гл.ас. д-р Велислава Петрова
доц. д-р Валентина Георгиева Георгиева	гл.ас. д-р Жана Дамянова – Асса
доц. д-р Мариета Рабохчийска	гл.ас. д-р Весела Кръстева-Симеонова
доц. д-р Борис Попиванов	гл.ас. д-р Елиза Иванова
доц. д-р Елена Калфова-Войнова	гл.ас. д-р Людмил Денев
доц. д-р Албена Танева	гл.ас. д-р Гергана Радойкова
доц. д.п.н. Мирела Велкова-Велева	доц. д-р Лилия Гурова
доц. д-р Елица Лозанова-Белчева	доц. д-р Росен Люцканов
	доц. д-р Павлина Петкова
	проф. д-р Росен Стоянов – НБУ

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2020

ISSN 2534-935X

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
Професионално направление „Философия“	
ПРАВНИТЕ НОРМИ КАТО ЕЗИКОВИ КОНВЕНЦИИ / LEGAL NORMS AS LINGUISTIC CONVENTIONS.....	
Боян Владимиров Баханов / <i>Boyan Vladimirov Bahanov</i>	15
ВЪРХУ ВЕРСИЯТА НА ОПЕРАЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ В ТРУДОВЕТЕ НА Б. Ф. СКИНЪР / ON THE VERSION OF OPERATIONAL ANALYSIS IN THE WORKS OF B. F. SKINNER	
Даниел Михайлов Стоев / <i>Daniel Mihaylov Stoev</i>	31
ПРОБЛЕМЪТ ЗА ДУШАТА И ПЕРСОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ В МИСЛЕНЕТО НА АВРЕЛИЙ АВГУСТИН / THE PROBLEM OF THE SOUL AND THE PERSONAL IDENTITY IN THE THOUGHT OF AURELIUS AUGUSTINE	
Симеон Алексов / <i>Simeon Alexov</i>	45
Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“	
СИМВОЛНИЯТ КАПИТАЛ НА РОДА МЕДИЧИ / THE SYMBOLIC CAPITAL OF THE MEDICI FAMILY	
Александрина Севдалинова Марангозова / <i>Aleksandrina Sevdalinova Maran- gozova</i>	59
ДОМСТИЦИРАНЕ НА ЦЪРКВАТА: ЕКЗАРХИЯТА КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ / DOMESTICATION OF THE CHURCH: THE EXARCHATE AS A TOOL FOR CONSTRUCTING THE BULGARIAN NATION	
Александър Владимиров Перпелиев / <i>Alexander Vladimirov Perpeliev</i>	79
СЪВРЕМЕННИЯТ ПАГАНИЗЪМ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ / NEOPAGANISM AS A TOOL FOR CONSTRUCTION AND CONFIRMATION OF CULTURAL IDENTITY	
Зорница Петрова Петрова / <i>Zornitsa Petrova Petrova</i>	97
МОДЕЛЪТ НА „СОЦИАЛНОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО“: ЛОКАЛНА КОНТЕКСТУА- ЛИЗАЦИЯ, ГЛЕДНИ ТОЧКИ, ПРОТИВОРЕЧИЯ / THE „SOCIAL ENTREPRENEURSHIP“ MODEL: LOCAL CONTEXTUALIZATION, PERCEPTIONS, CONTRADICTIONS	
Мила Александрова Станчева / <i>Mila Aleksandrova Stancheva</i>	115

ОБРАЗОВАНИЕ ЧРЕЗ ВИДЕОУРОЦИ ОНЛАЙН – ФОРМИРАНЕ И ПОПУЛЯРИЗИРА-
НЕ НА НОВИ ПРЕДСТАВИ ЗА КЛАСНАТА СТАЯ (ТРИ ПРИМЕРА ОТ БЪЛГАРСКИ
ОБРАЗОВАТЕЛНИ САЙТОВЕ) / ONLINE EDUCATION WITH VIDEO LESSONS –
FORMATION AND POPULARIZATION OF NEW NOTIONS OF THE CLASSROOM
(THREE EXAMPLES OF BULGARIAN EDUCATIONAL SITES)

Теодора Антониева Тодорова / Teodora Antonieva Todorova

141

Професионално направление „Психология“

ЛОНГИТУДИНАЛНО ПРОСЛЕДЯВАНЕ НА СЛУЧАЙ В УЧИЛИЩНОТО
ПРОСТРАНСТВО – ХИПОТЕЗА ЗА ВИСОК РИСК ОТ РАЗВИТИЕ НА
ПАРАФРЕНЕН СИНДРОМ / A LONGITUDINAL SCHOOL CASE STUDY –
REPORT OF THE PARAPHRENIA HYPOTHESIS

Веселин Янков Веселинов / Veselin Yankov Veselinov

169

ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ МОДЕЛА НА
ГОЛЕМИТЕ ПЕТ ФАКТОРА И СТРАТЕГИИТЕ НА ПОВЕДЕНИЕ В КОНФЛИКТ /
BIG FIVE PERSONALITY FACTORS AND CONFLICT HANDLING STRATEGIES

Евгения Илкова Йорданова-Христова / Evgeniya Ilkova Yordanova-Hristova

195

ОСНОВИ НА СИСТЕМНОТО МИСЛЕНЕ И ФАМИЛНА ТЕРАПИЯ: ИСТОРИЧЕСКИ
КОНТЕКСТ НА ВЪЗНИКВАНЕ / FOUNDATIONS OF SYSTEMIC THINKING AND
FAMILY THERAPY: A HISTORICAL CONTEXT

Росица Йорданова Йорданова / Rositsa Yordanova Yordanova

215

ПСИХИЧНИТЕ ПРОЦЕСИ НА ЗАГУБА, СКРЪБ И ТРАУР / PSYCHOLOGIC PRO-
CESSES OF LOSS, GRIEF AND MORNING

235

Тоска Иванкова Ганева / Toska Yvankova Ganeva

235

Професионално направление „Политически науки“

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА РУСКО-КИТАЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ И
ЗНАЧЕНИЕТО ИМ ЗА ЕВРАЗИЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ / ABOUT SOME FEATURES
OF RUSSIAN-CHINESE RELATIONS AND THEIR IMPORTANCE FOR EURASIAN
INTEGRATION

Владимир Руменов Трифонов / Vladimir Rumenov Trifonov

251

ПАРЛАМЕНТАРЕН КОНТРОЛ ВЪРХУ ПРОЦЕСА НА ПРЕОРИЕНТАЦИЯ НА
БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА КЪМ ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ (1989–1999) / PAR-
LIAMENTARY CONTROL OVER THE PROCESS OF THE REORIENTATION OF THE
BULGARIAN FOREIGN POLICY TOWARDS EUROPEAN INTEGRATION (1989–1999)

Гергана Антонова Тошева / Gergana Antonova Tosheva

273

ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ОТНОШЕНИЕТО КЪМ ОКОЛНАТА СРЕДА
В ОБЩИНИТЕ КРУМОВГРАД, БРЕЗНИК И ТРЪН / ECONOMIC EXPLANATION FOR
THE ATTITUDE TOWARDS THE ENVIRONMENT IN KRUMOVGRAD, BREZNIK AND
TRUN MUNICIPALITIES

Любомира Стоилова Димитрова / Lyubomira Stoilova Dimitrova

295

ВЪЗПРИЯТИЯТА ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕВРОИНТЕГРАЦИОНЕН ПРОЦЕС КАТО ЛИЧЕН И КОЛЕКТИВЕН УСПЕХ – МЕЖДУ ДЕЙСТВИТЕЛНИТЕ РЕЗУЛТАТИ И СПЕЦИФИЧНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ / THE PERCEPTION OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS OF BULGARIA AS A PERSONAL AND COLLECTIVE SUCCESS: A RESULT OF THE ACHIEVED 'EUROPEANISATION' OF THE COUNTRY OR THE SPECIFIC POLITICAL NATURE OF THE PREPARATION FOR EU MEMBERSHIP?
Любомира Веселинова Попова / Lubomira Vesselinova Popova 309

ИЗСЛЕДВАНЕ МНЕНИЕТО И НАГЛАСИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ ОТНОСНО ПРИЛАГАНЕ ИНСТРУМЕНТА НА МЕЖДУОБЩИНСКО СЪТРУДНИЧЕСТВО (МОС) / RESEARCH ON BULGARIAN MUNICIPALITIES' OPINION AND ATTITUDES TOWARDS THE INTER-MUNICIPAL
Тихомира Александрова Костова / Tihomira Aleksandrova Kostova 325

Професионално направление

„Обществени комуникации и информационни науки“

БИОЛОГИЧНА ПРИЕМСТВЕНОСТ И ЕЛЕКТРОЗАХРАНВАНЕ НА МЕДИЦИНСКИТЕ ИМПЛАНТИ, РАБОТЕЩИ В МРЕЖАТА НА ИНТЕРНЕТ НА НЕЩАТА / BIO-COMPATIBILITY AND POWER SUPPLY OF MEDICAL IMPLANTS OPERATING IN THE NETWORK OF THE INTERNET OF THINGS
Никола Стефанов Николов / Nikola Stefanov Nikolov 355

ПРЕДГОВОР

Настоящото издание е поредната стъпка от многократно и системно полаганите усилия за представяне на научните изследвания на докторантите във Философски факултет. Годишникът на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2019 г. включва общо 18 статии в областта на философските и социалните изследвания, организирани в пет части, които са съобразени със Закона за развитието на академичния състав в Република България (обн. ДВ. бр. 38 от 021 май 2010 г.) и Правилника за неговото прилагане (обн. ДВ. бр. 75 от 24 септември 2010 г.) и по-конкретно с особеностите и изискванията към професионалните направления 2.3. „Философия“, 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“, 3.2. „Психология“, 3.3. „Политически науки“ и 3.5. „Обществени комуникации и информационни науки“. Всяка статия на докторантите е оценена от двама рецензенти, които се произнасят по отношение на изследователските качества на текста, предлагат препоръки за неговото подобряване, както и такива за отстраняване на констатираните дефекти при подготовката му за издаване.

Професионално направление „**Философия**“ е представено в Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ с три текста, професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“ с пет текста, професионално направление „Психология“ с четири текста, професионално направление „Политически науки“ с пет текста и професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ с един текст.

В частта на професионално направление **2.3. „Философия“** са включени три текста като първия от тях е „Правните норми като езикови конвенции“ на *Боян Баханов*. В него правото е разгледано като основен регулатор на обществените отношения. Поставен е въпросът за правилното разбиране и използване на правната терминология, което според автора е от съществено значение не само за правната теория, но и за правоприлагането. В това отношение използваният интердисциплинарен подход при изследването на правните норми има за цел да разшири и подобри разбирането на особеностите на юридическия език и правната терминология както от гледна точка на семантиката, така и от тази на прагматиката.

Даниел Стоев предлага своите разсъждения „Върху версията на операционален анализ в работите на Б. Ф. Скинър“. В статията са разгледани и други подходи към коментиранията тема, като например този на физикът П. У. Бриджман и неговата „операционална гледна точка“, представена в книгата „Логиката на модерната физика“. Представените примери в статията допълват и разкриват различни особености на операционалния анализ.

„Проблемът за душата и персоналната идентичност в мисленето на Аврелий Августин“ е темата, която занимава *Симеон Алексов*. В неговата статия са представени основните антропологически идеи на християнския философ и богослов Аврелий Августин като акцента е поставен върху неоплатоническата идея за вътрешния свят на човека, който е водещия мотив, според автора, при разбирането на неговата философия и начин на мислене.

Професионално направление **3.1. „Социология, антропология и науки за културата“** е представено с пет статии в този сборник, като първата от тях е на *Александрина Марангозова*, която изследва „Символният капитал на рода Медичи“. В статията се показва начинът, по който влиятелният род Медичи успява да придобие символен капитал, позволяващ му да утвърди своята неформална власт в Република Флоренция. В „кутията с инструменти“ и похвати за постигането на тази цел присъстват меценатска дейност, дарения, покровителства, религиозна и образователна политика, социална дейност, обогатяване на градската структура, развитие на изкуството, изгодни бракосъчетания и колекционерство. По този начин се разкриват не само възможностите за влияние на рода Медичи, но и полезността на теоретичните конструкции на Пиер Бурдийо и по-конкретно този за символния капитал при анализа на културата, политиката и управлението в Република Флоренция през епохата на Ренесанса.

Александър Перпелиев се занимава с „Доместициране на църквата – екзархията като инструмент за конструиране на българската нация“. Неговият „поглед“ към Българското възраждане е като към епоха и процес, при който се формира нов социален субект – българската нация. Възстановяването на българската църковна независимост се разглежда като българско църковно възраждане, което обаче не съвпада с периодизацията на Българското възраждане. Възстановената българска църковна йерархия конструира, според израза на автора, един от българските национални елити. Епископите на Екзархията са сред най-добре образованите, активни и политически влиятелни групи в българското общество от края на XIX и началото на XX век, което се оказва от ключово значение при формирането на национално самосъзнание.

„Съвременният паганизъм като инструмент за изграждане и утвърждаване на културна идентичност“ е темата, с която *Зорница Петрова* участва в Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2019 г. Нейната статия анализира съвременния паганизъм в социокултурен контекст. Авторът обръща внимание на актуални тенденции, които поражда проблеми в съвременната социална действителност. Това са процесите на глобализация и индивидуализация и като следствие от тях разпадът на колективните идентичности, които в своята съвкупност поражда страх от културна ерозия и социална аномия, но също така и потребност от преизобретяване на действителността чрез символен капитал, способен да подреди света около легитимационни наративи с общностен характер. В този контекст е представен

съвременния паганизъм като възможен механизъм за формиране на колективно самосъзнание.

Мила Станчева предлага статия, в която се изследва „Моделът на социалното предприемачество“ и по-конкретно неговата локална контекстуализация, гледни точки и противоречия. Социалното предприемачество е мислено като „алтернативна икономическа стратегия, чрез която се цели решаване на съвременните социални проблеми с инструментите на пазара“, за да се избегне наемсатата на държавата. Погледнат по този начин, фокусът на социалното предприемачество не е печалбата, а реализирането на човешки и социални ценности. Направен е опит също така социалното предприемачество да бъде наблюдавано през погледа на респондентите с оглед установяването на основните канали за трансфериране на модела, неговата реконтекстуализация на местно ниво, както и въвличането на различни актьори в коментирания процес.

Едва ли има по-актуална тема в условия на социална изолация, предизвикана от относително непознат като „поведение“ вирус от „Образование чрез видеоуроци онлайн – формиране и популяризиране на нови представи за класната стая“. Авторът на статията, *Теодора Тодорова*, разглежда появата на интернет като една от най-големите революции в историята на знанието, чиито влияния могат да бъдат открити и в образователната система, в която си взаимодействат и конкурират различни интереси. Изследването, осъществено чрез анализа на три типологично значими образователни видеоплатформи, е насочено предимно към насищането на виртуалното пространство с образователно видеосъдържание, но са разгледани също така и практиките на създаване, разпространение и потребление на дигитално образователно видео, предназначено за ученици в гимназиалния курс.

В частта на професионално направление **3.2. „Психология“** са включени четири текста.

„Лонгитудинално проследяване на случай с развитие на парафреничен синдром“ е статията, с която участва *Веселин Веселинов* – докторант в задочна форма на обучение от докторската програма „Клинична психология“. Той представя случай на 15-годишно момче с парафреничен, отличаващо се със специфична клинична картина и динамика на състоянието, за да изгради работни хипотези за генезата на страданието с диагностичното му уточняване, да посочи някои прогностични маркери, както и да представи специализираните подкрепящи действия, които са извършавани с ученика в продължение на пет години.

Евгения Йорданова-Христова търси „Връзка между личностните характеристики от модела на големите пет фактора и стратегиите на поведение в конфликт“, като в нейната статия са представени резултатите от изследването, които отчитат свързването на пет личности черти на поведението с пет стратегии – Съперничество, Отбягване, Сътрудничество, Компромис и Приспособяване. Според автора данните могат да бъдат полезни при превенцията

на конфликти във връзка с функционирането на поведението в конфликтни ситуации.

Следващата статия – „Основи на системното мислене и фамилна терапия: исторически контекст на възникване“, е на *Росица Йорданова*. Тя представя в историческа дълбочина възникването на фамилната терапия, която е разгледана в контекста на свързаните с нея идеи, теории, концепции, модели и понятия. Кибернетиката и обща теория на системите като водещи теории в рамките на изследването са допълнени с представяне на еволюцията на системното мислене, както и с възможностите, които предлагат комуникативния, интергенерационния и психодинамичния модел.

Тоска Ганева участва в сборника с „Теоретичен обзор върху психичните процеси на загуба, скръб и траур“. Нейната статия представя знание, свързано с преживяването на подобни състояния, както и модели и задачи на видове скръб, реакции на загуба, но също така и етапи и фази на протичане на процеса на траур. В заключение е предложена организация на преживяването на загуба, както и различията в насочеността на съпротивата с оглед на вида на загубеното.

„**Политическите науки**“ като професионално направление са представени с 5 статии. Първата от тях е на *Владимир Трифонов*, който разкрива част от проблемите на геополитиката, свързани с особеностите на руско-китайските отношения и значението им за евразийската интеграция. Според автора конфронтацията на Съединените щати и Европейския съюз с Русия засилва стратегическото ѝ партньорство с Китай. Тази перспектива за развитие предлага много възможности за взаимодействие между двете държави, но и сериозни препятствия в политиката и икономиката. В статията са разгледани както позитивните тенденции в руско-китайските отношения, така и областите, в които се констатира трудности и проблеми, чието анализиране и обсъждане би разкрило значително повече перспективи за взаимодействие.

Гергана Тошева участва в сборника със статията „Парламентарен контрол върху процеса на радикалната преориентация на българската външна политика към евроинтеграция“. В нея се разглежда процеса на радикална преориентация на българската външна политика към евроинтеграция през първото десетилетие на българския преход. Основната цел на изследването е да провери дали този процес е подложен на систематичен парламентарен контрол през периода 1989–1999 г., като за нейното постигане са използвани съдържателни и количествени методи на изследване, както и първични източници на информация, каквито в конкретния случай са стенограмите на Народното събрание, относими към парламентарния контрол.

„Икономическите предпоставки за отношението към околната среда в общините Крумовград, Брезник и Трън“ са предмет на статията на *Любомира Димитрова*. Отношението към околната среда показва чувствителността на

населението по темата за екологичното опазване на обитаваната територия. Поставено на тази основа, изследването анализира отношението към добивната промишленост, което имат гражданите от три български общини – Крумовград, Брезник и Трън. В статията са разгледани както приликите, така и разликите при отделните случаи. Различен е например резултатът от проведеня местен референдум в община Трън, в следствие на който инвеститорът оттегля своето намерение за добив на злато.

Любомира Попова участва в този сборник със статията „Възприятието за българския евроинтеграционен процес като личен и колективен успех: резултат от постигната „европеизация“ на страната или от особения политически характер на подготовката за членство в ЕС?“. В текста се анализират различни реакции и стратегии, осъществени по отношение на процеса на интеграция на България в ЕС, както и се предлага обяснение на причините, които са предизвикали представите за коментирания процес като „личен и колективен успех“.

В последната статия от тази секция – „Изследване мнението и нагласите на българските общини относно прилагане на инструмента на междуобщинско сътрудничество“, *Тихомира Костова* представя резултатите от емпирично изследване, проведеното сред местните власти, което има за цел да установи и анализира тяхното мнение и нагласи за прилагане на инструмента на междуобщинско сътрудничество като подход за по-добро управление.

В частта на професионално направление **3.5. „Обществени комуникации и информационни науки“** *Никола Николов* се занимава с темата „Биологична приемственост и електрозахранване на медицинските импланти, работещи в мрежата на интернет на нещата“. В статията са разгледани използването на медицински устройства в мрежата на интернет на нещата (IoT), както и биосъвместимостта и енергийното обезпечаване на устройствата.

Независимо от разнопосочните теми и анализи в статиите на докторантите от Философски факултет, трябва да се посочи, че в своята преобладаваща част те са своеобразен отговор на проблеми от дневния ред на обществото, които предполагат качествени философски и социални изследвания като предпоставка за добро управление на протичащите процеси и смислено човешко съществуване.

Проф. д.н. Иван Кабаков

**Профессионално направление
„Философия“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ПРАВНИТЕ НОРМИ КАТО ЕЗИКОВИ КОНВЕНЦИИ

БОЯН ВЛАДИМИРОВ БАХАНОВ

Анотация. Правото е основен нормативен регулатор на обществените отношения и въпросът за правилното използване и разбиране на юридическия език е от съществено значение за правоприлагането. Тази тема представлява интерес както за юристи, така и за философи, които често обединяват своите усилия за неговото изследване.

Настоящата статия прави опит именно за такъв интердисциплинарен подход при изследването на правните норми като специфични езикови конвенции. Затова с цел по-доброто и задълбочено разбиране на юридическия език, правните норми се разглеждат както от гледна точка на семантиката, така и от гледна точка на прагматиката.

На първо място се прави разлика между правните норми и правните разпоредби като техен езиков еквивалент. След това правните норми биват изследвани посредством късната философия на Витгенщайн, чрез която се описва тяхното семантично съдържание. Прагматичният аспект на въпроса се обяснява посредством теорията на Джон Остин, като по този начин правните норми се разглеждат като вид специфичен речев акт с конвенционален характер.

Ключови думи: семантика, прагматика, правни норми, правни разпоредби, езикови конвенции, Витгенщайн, езикови игри, Джон Остин, речеви актове.

LEGAL NORMS AS LINGUISTIC CONVENTIONS

Boyan Vladimirov Bahanov

Abstract. Law is the main regulator of public relations, and the question of the proper use and understanding of legal language is essential for law enforcement. This topic is of interest to both lawyers and philosophers, who often join efforts to study it.

This article attempts precisely to take such an interdisciplinary approach when examining legal rules as specific linguistic conventions. First of all, for the sake of a better and more

thorough understanding of legal language, legal norms are viewed both from the point of view of semantics and from the point of view of pragmatics.

Therefore, for this purpose, a distinction is made between legal norms and legal provisions as their linguistic equivalent. Legal norms are then explored through Wittgenstein's Later Philosophy, which describes their semantic content. The pragmatic aspect of the question is explained through John Austin's theory, thus treating legal rules as a kind of specific speech act of a conventional nature.

Key words: Semantics, pragmatics, legal norms, legal provision, legal conventions, Wittgenstein, language game, John Austin, speech acts.

УВОД

За да успее да достигне до своите адресати, дадено послание трябва да носи ясен и определен смисъл, който се изразява посредством езика. Езикът е координатна система, в която думите се определят като знакови форми, които са свързани помежду си посредством правила, тъй като извън езика, знаците и реалните феномени, които те означават, са неопределени и без значение. Именно езикът е единственото средство, чрез което може да бъде изразена правнорелевантната воля на нормативния авторитет, обективизирана в позитивното (писаното) право.

ПРАВНИ РАЗПОРЕДБИ

В своето ежедневие човешкото общество съобразява своето поведение с множество социални норми от различно естество – морални, естетически, норми на езика и др. Но има една особена категория социални норми, които се отличават от останалите норми за поведение и това са правните норми, които изразяват властническата воля на нормативния авторитет. Това, което отличава правните норми, е именно прилагането на правна санкция при нарушаване на техните предписания.

Правните норми са израз на дължимото, те олицетворяват онова, което трябва да бъде, което трябва да се направи и като такава нормата е „идеална мисловна проекция в бъдеще време“¹. Дължимото е идеална проекция, а неговият предмет е акт или поведение, които се осъществяват реално.

Нормата обяснява две различни понятия, които изразяват две явления: „дължимото като наслагване на бъдеща проекция на явления и процеси“² и „определена мярка като израз на нормиране на човешкото поведение към явления, процеси и отношения“³.

¹ Дачев, Л. (2004). Юридически дискурс, с. 49.

² Вж. пак там.

³ Пак там.

Правните разпоредби са езиковото проявление на правните норми, защото именно чрез тълкуване на разпоредбите се формират самите правни норми като продукт на юридическото мислене, което намира езиково отражение в правните разпоредби. Но в хода на една такава езикова интерпретация може да се достигне до различни тълкувания на едно и също нормативно семантично съдържание, което зависи от субекта на тълкуването. Затова в точка 2 на нашето изследване, разглеждайки конвенционалния характер на езиковия израз на правните норми, ще приложим като най-подходящ обяснителен способ тезите на късния Витгенщайн, тъй като за тази цел, без съмнение, можем да разгледаме тълкуването като „семейната прилика“, съставена от различните езикови игри⁴. Необходимо е да се постави акцент върху „смисъла, който изразява съдържателните елементи на връзката между законодателя и субектите на правото“⁵, т.е. трябва да се изследва външният израз на правните разпоредби (как те достигат до своите адресати).

От своя страна правните норми достигат до субектите на правото като един вид виртуална проекция на реалните обществени отношения, които имат за цел да регулират. Под виртуална проекция тук трябва да се разбира смисълът, който С. Герджиков влага в това понятие, а именно: „Отнесеността между виртуално и реално посредством проекцията на смисъла на един знак в друг знак чрез техния общ смисъл“⁶.

Правните разпоредби са изградени от правни предписания, които са израз на волята на нормативния авторитет. По същество правните предписания представляват „ясни, точни и категорични формално закрепени правила, които изпращат до своите адресати ясни и категорични изисквания да престират определено дължимо или възможно поведение“⁷. Разглеждани по този начин, правните норми биха могли да се приемат като един вид казване на законодателя, което предизвиква определени изменения в правната действителност. Ето защо в точка 3 ще се спрем на конвенционалния характер на езика на закона от гледна точка на прагматиката, като за целта ще си послужим с възгледите на Дж. Остин относно перформативните речеви актове. Това уточнение се налага, защото юридическите актове са изградени от сложна структура от взаимосвързани елементи и нашето изследване не би било пълно, без да разгледаме тяхното естество.

На свой ред правните норми получават валидност, като биват включени в текста на даден нормативен акт под формата на правни разпоредби. Всички норми в действащото законодателство е необходимо да бъдат съставени от разпоредби с точно определен и ясен смисъл, тъй като нормотворецът не

⁴ Darnio, A. (1987). *Le Rationel Comme Raisonnable, La Justification en Droit*. p. 91.

⁵ Ташев, Р. (2004). *Обща теория на правото*, § 101.

⁶ Герджиков, С. (2012). *Философия на относителността*, с. 51.

⁷ Милкова, Д. (2002). *Юридическа техника*, с. 65.

може да създава противоречащи си норми. Противоречие може да се появи единствено при тълкуването на разпоредбите на правните норми, но в такъв случай нормотворецът може да отмени съответната противоречаща си или несъгласувана нормативна уредба.

ПРАВНИТЕ НОРМИ КАТО ЕЗИКОВИ КОНВЕНЦИИ (СЕМАНТИКА)

Обикновено когато използваме думи или изрази в определен контекст, ние се ръководим от някакви нормативни правила (конвенции), които указват тяхното буквално значение и това индексира дали нашата употреба е правилна или неправилна. Правилата, които определят буквалното значение, могат да се разглеждат като конвенционални, доколкото те са произволни и тяхната конвенционалност отговаря на следните условия, въведени от А. Мармор:

„Правило R е конвенционално, ако и само ако се получат всички следни условия:

- Има група хора, население P, което обикновено следва R в обстоятелства C.
- Има причина или комбинация от причини, наричаме я A, за членовете на P да следват R при обстоятелства C.
- Съществува поне едно друго потенциално правило S, че ако членовете на P действително са следвали при обстоятелства C, тогава A би била достатъчна причина членовете на P да следват S вместо R в обстоятелства C и най-малко отчасти, защото S е правило, което обикновено се следва вместо R. Правилата R и S са такива, че е невъзможно (или безсмислено) да се спазват и двете едновременно при обстоятелства C.⁸“

Това идва да покаже, че буквалното значение на думите в езика действително е конвенционално, тъй като то е зададено от езиковата общност и се употребява по един и същи начин от всички нейни членове.

Езиковите конвенции изпълняват основни функции в езика на нормативните актове, осигурявайки еднозначност на използваната терминология и понятиен апарат, имайки предвид, че „семантично кодираната информация играе много по-голяма роля в закона, отколкото в обикновения разговорен контекст“⁹.

Но нека за миг си представим нормотворец, служещ си със свой собствен, личен език, посредством който формулира лингвистичното съдържание на правните разпоредби. Една такава хипотетична ситуация изглежда, меко казано, обезпокоителна, тъй като в такъв случай смисълът, вложен в правните разпоредби, би останал неразбираем както за адресатите на правните норми, така и за длъжностните лица, съблюдаващи тяхното спазване. Това би поро-

⁸ Marmor, A. (2009). *Social Conventions from Language to Law*, Princeton University Press, p. 2.

⁹ Marmor, A. (2014). *The Language of Law*, Oxford University Press, p. 27.

дило явен проблем с координацията (в смисъла на D. Lewis), което би попречило на правото да изпълнява своите многоаспектни функции.

Във „Философски изследвания“ (1953) Витгенщайн развива тезата за невъзможността да съществува един такъв частен език. В § 258 той описва ситуация, в която за означаване на нещо (усещане) се използва някакъв знак, който в случая играе ролята на личен, разбираем само за субекта, език. Но Витгенщайн твърди, че ако използваме такъв частен език, за да обозначим например зъбобол (§ 257), ние не бихме били разбрани от членовете на собствената ни езикова общност (§ 256), защото „Носител на правилото и гарант за неговата нормативна сила е именно общността“¹⁰. Витгенщайн разглежда правилата като въпрос на навик или привичка и това се трансформира в социална конвенция. За да се определя като конвенционално, правилото трябва да бъде спазвано доброволно и нарочно от всички членове на общността, което предполага, че те са наясно с всички конвенционални условия, защото в противен случай неговото следване ще се дължи на случайни обстоятелства и агентите няма да имат никакъв принос за неговото извеждане.

Макар да не използва определението „конвенционален“, Витгенщайн все пак смята, че всеки език е такъв, и затова както дефинициите, с които си служим, за да обозначаваме нещата, така и правилата за тяхното свързване в значещи вериги също са конвенционални. Това означава, че когато използваме думи от езика, ние, освен че говорим на общоупотребимия за нашата езикова общност език, спазваме и съответните езикови конвенции и така успешно комуникираме с останалите в общността, защото, ако си служим с „частен език“, ние няма да имаме критерий, по който да определяме правилността на значението на използваните от нас думи (§ 258).

Тезата на Витгенщайн, без съмнение, е относима и към езика на правото, чиято цел е да бъде достъпен и разбираем от всички. Преди всичко адресатите на правните разпоредби трябва да разбират техния смисъл, за да могат да спазват техните предписания. Затова именно с цел правните норми да бъдат общо-разбираеми, нормотворецът изрично е предвидил в чл. 9 от Закона за нормативните актове „правните разпоредби да бъдат формулирани на общоупотребимия български език“.

Но тук изниква въпросът какво се има предвид под „общоупотребим език“, защото както жаргонният език, така и различните диалекти са част от този общоупотребим език. Според Б. Спасов това е именно „литературният български език“¹¹, защото посредством неговите правила се създават нормативните актове. „Тези правила определят контекстите, в които думите имат значение, и изключват безсмислените изрази от езика“¹².“ Това означава, че

¹⁰ Бузов, В. (2002). Философия на езика, с. 61.

¹¹ Спасов, Б. (2006). Съставяне на правни нормативни актове, с. 92.

¹² Кънев, А. 2002, Върху генезиса на късната философия на Витгенщайн, с. 250.

Витгенщайн възприема значението на думите като конституирани от правилата за тяхната употреба. Следователно, доколкото езикът на правото съвпада с общоупотребимия език, то и правилата, формулирани от Витгенщайн относно употребата на думи в ежедневиия език, са приложими и за езика на правото.

Витгенщайн възприема употребата на езика като „езикова игра“ (§ 7), тъй като една дума има различни употреби при различни обстоятелства и съответно за всяка употреба действа различно правило. Това означава, че за всеки отделен случай думата може да притежава различни значения, които обаче важат единствено в съответния контекст, защото значението, според него, се усвоява именно в контекста на определени действия (§ 7).

Но ако приемем, че думите имат значение единствено в контекста на своята употреба, това ще означава, че за да усвоим техните значения, ние би следвало първо да научим целия език и неговата граматика (правилата), което напълно противоречи на нашия практически опит, защото хората научават езика постепенно, а не изведнъж или повтаряйки някакви правила. Именно този процес на усвояване Витгенщайн нарича „езикова игра“. Нещо повече, езиковите игри са „форми на живот“ (§ 23), тъй като говоренето на езика е съвкупността от правилата за употреба и дейностите, които съпътстват тази употреба. Когато поставяме думите в определени контексти, означава, че разбираме тяхното значение – което е особено важно при употребата на юридическите термини, чието контекстуално използване предопределя и тяхното значение, а оттук и тяхното правилно разбиране. За Витгенщайн това разбиране е именно способността за лингвистично разбиране и затова той го класифицира в три категории: „Правилна употреба, даване на правилно обяснение на значението в контекст и подходяща реакция на употребата на израз“¹³. Именно тези три категории са тясно свързани с правилата за употреба.

Правилата обаче, според него, не са твърдо установени (§ 23), те се променят и постоянно се появяват нови, а старите биват забравяни. Именно този произволен характер на правилата и тяхното следване е въпрос на социална конвенция. Това е оправдано, защото Витгенщайн смята, че езикът е възможен единствено като съвкупност от езикови игри. „Аз ще наричам езикова игра също и цялото, състоящо се от езика и дейностите, с които той е преплетен“¹⁴.

В процеса на употребата на юридическия език се оформят множество езикови игри със самостоятелни правила, определящи неговия сложен характер. Това преди всичко се дължи на извънредно важните и многоаспектни функции, които правото изпълнява в обществения живот, но също и на комплексния характер на юридическата професия.

¹³ Моллов, Б. (2014). Лекции по философия на езика, с. 244.

¹⁴ Витгенщайн, Л. (1953–1988). Философски изследвания, § 7.

В тази връзка Д. Милкова говори за няколко отделни вида юридически езици, формиращи езика на правото: „Езикът на доктрината (научният юридически език), езикът на правната публицистика (ориентиран към широката аудитория), езикът на юридическите актове, съдебният език, езикът на нотариата и езикът на адвоката“¹⁵.

Този многоаспектен характер на езика на правото предопределя и основните видове езикови игри, притежаващи свои правила и контекст, оформящи се във връзка с неговата употреба. В този смисъл Р. Алекси¹⁶ възприема юридическия дискурс като изграден от множество езикови игри, регламентирани от съответни правила.

В § 84 Витгенщайн стига до извода, че значението на думите не зависи от определени правила за употреба, а се научава преди тях и затова можем да кажем, че „значението на думата е употребата ѝ в езика“¹⁷.

Но ако можем да определим значението на дадена дума като „употребата на тази дума в езика“, а същевременно разглеждаме значението на думите и изразите като конвенционално, то тогава как да си обясним факта, че една и съща дума бива използвана с няколко различни значения при различните ѝ употреби? Това не нарушава ли конвенционалния ѝ характер? Според А. Мармор „думите имат склонност да придобиват конвенционални разширения, допълнително определящи буквалното значение на думата в определени контексти. Такива конвенционални разширения могат да варират много и по този начин можем да говорим за степени на конвенционалност. Буквалното значение на някои думи може да бъде по-конвенционално от това на други, в зависимост от съотношението между разширяването на ядрото на думата и условното му разширение; колкото по-големи са относителните конвенционални вариации, толкова по-конвенционално буквално значение има“¹⁸.

За да илюстрираме нагледно това твърдение, ще дадем пример с правния термин „постановление“¹⁹. Той може да бъде използван за обозначаване, от една страна, на акт на Министерския съвет, а от друга, означава акт, с който се налага административно наказание.

Витгенщайн намира решение на този проблем със своята теза за семейните прилики (§ 65–67). За да можем да причислим едно или повече понятия към едно и също семейство, всички те трябва да имат някакви сходства, т.е. да споделят един и същ родов белег (цвет на очите, черти на лицето и т.н.).

Витгенщайн илюстрира тази теза с понятието „игри“: езикови игри, хоровадни игри, игри с карти, игри с топка и др. Така, макар и според него игрите

¹⁵ Милкова, Д. (2002). Юридическа техника, с. 249.

¹⁶ Alexy, R. (1989). *A Theory of Legal argumentation*, Clarendon Press.

¹⁷ Цит. съч., § 43.

¹⁸ Marmor, A. (2009). *Social conventions from language to law*, p. 105.

¹⁹ Спасов, Б. (2006). Съставяне на правни нормативни актове, с. 97.

на пръв поглед да нямат един общ признак, по който да могат да бъдат назовани „игри“, те все пак трябва да притежават общи черти или общи правила (§ 68), за да могат да бъдат включени към предиката „игри“.

Според тезата за семейните прилики „предикатът е приложим към обектите не по силата на еднаквите им свойства, а по силата на това, че всеки от тях е носител на свойство, което е подобно на свойството на друг обект, на трети и т.н., т.е. на „отворено“ семейство от свойства“²⁰.

Точно такъв е случаят с разгледания по-горе пример за понятието „постановление“. Макар то да има две различни значения – в първия случай е подзаконов нормативен акт, а във втория означава индивидуален правоприлагащ акт, и двата вида актове принадлежат към един и същи предикат – „постановление“, и споделят едни и същи семейни прилики, а именно тези, които се отнасят към семейството на „юридическите актове“. Макар някои термини в правото да притежават лексикална двусмисленост, тя се преодолява от контекста, в който биват употребени. По този начин в процеса на езиково тълкуване на нормативните актове „конкретното правно значение на едно правно понятие се постига чрез селекция между възможните значения на това понятие и чрез редукция на ирелевантните от тях в конкретната фактическа ситуация“²¹.

Когато става въпрос за степента на конвенционалност на изразите от юридическия език, тя до голяма степен зависи от това дали значенията на понятията съвпадат с тези в общоупотребимия език или са присъщи единствено за езика на правото – вторите Мармор определя като „еднокритериални“²². Конвенционалното значение на такъв тип понятия е строго специфично единствено в контекста на юридически изказвания. Освен това еднокритериалните понятия имат един-единствен смисъл във всички техни употреби. Такъв е случаят например с термините „сребрена линия“, „юридическо лице“ и др., чийто смисъл не се променя дори когато се използват в ежедневния език.

Въпреки факта, че езикът на правото, и в частност езикът на нормативните актове, до голяма степен съвпада с общоупотребимия (ежедневния) език, това не променя обстоятелството, че той се отличава от него с редица особености. Основно се детерминира от това, че правото изпълнява функцията на основен регулатор в обществото. Затова, ако в ежедневния език в определени случаи може да се достигне до известно неточно разбиране на смисъла или двусмислие, то това е твърде нежелано за целите на правото.

Всичко това ни насочва към един друг проблем, а именно хипотетичната възможност представител на друга езикова общност „да не бъде в състояние да разбере значението, вложено в правните предписания, включени в юриди-

²⁰ Карагеоргиева, А. (2006). Митът за референциалността на значението, с. 135.

²¹ Шаранкова, Ж. (2001). Юридическото мислене: Проект за интерпретативна теория, с. 162.

²² Marmor, A. (2009). Social conventions from language to law, p. 97.

ческият дискурс²³. Това лесно може да бъде обяснено посредством проблема за езиковата релативност между представителите на различни социокултурни общности. По този начин юридическият дискурс „ще бъде свързан с формите на живот“²⁴. Това е и една от причините, когато са изправени пред определена реална житейска ситуация, която представлява и съответен правен казус, голяма част от хората да търсят специализирана помощ от експерт. Такива експерти са юристите, които в процеса на своето обучение и практически опит овладяват спецификите и тънкостите в езика на правото. Именно те се явяват така необходимите посредници между езика на правото и този на фактите, тъй като едно неразбиране на специфичното езиково послание на отделни разпоредби, а оттам и на значението на правните норми, изразени посредством тях, в отделни случаи би довело до неточности в правоприлагането и дори до неправилна или противоречива съдебна практика (което отново ни връща към проблема с координацията). Точно поради тази причина „законодателните органи успяват да формулират по-голямата част от това, което искат да кажат с минимални контекстуални вариации на смисъла“²⁵. За да се избегнат подобен рот нежелани резултати, се създават множество правила, отнасящи се до езика на нормативните актове, които следва да бъдат съблюдавани от компетентните органи в процеса на нормотворчеството, каквото е и изрично закрепеното правило в чл. 37, ал. 1 УПЗНА (думи и изрази с утвърдено правно значение се използват в един и същ смисъл във всички нормативни актове). Тази разпоредба осигурява единството на нормативната юридическа терминология в действащото законодателство, като по този начин се избягват множеството семантични разширения на едни и същи думи и изрази. Това потвърждава нашата теза за конвенционалността на езика на нормативните актове и решава проблема с координацията. Но в юридическия език не всички термини се използват в общоприетия им смисъл. Отклонения от него са допустими само ако с допълнителна разпоредба се определи особеният смисъл на термина за съответния нормативен акт. Това действие от страна на законодателя въвежда един вид нова езикова конвенция за конкретен случай и именно него Аарнио определя като „предложение за конвенция“²⁶. Тези изрично формулирани правила относно езика на нормативните актове съвпадат с тезата на Витгенщайн, че хората са склонни да създават правила, които да обясняват и регулират употребата на думите в езика. Това той нарича „реформиране на езика“ (ФИ § 132) и смята, че тази реформа е подходяща в практическата употреба на езика, където са възможни недоразумения. Тази уговорка е изключително важна, що

²³ Въпросът за неразбирането на правните предписания е комплексен, което не позволява неговото по-подробно разгръщане в настоящото изследване.

²⁴ Alexy, R. Цит. съч., р. 52.

²⁵ Marmor, A. (2014). *The Language of Law*, р. 27.

²⁶ Aarnio, A. Цит. съч., р. 71.

се отнася до езика на юридическите актове, тъй като, когато тълкуваме даден текст, ние всъщност правим опит да установим комуникативните цели на нормотворецът, приел съответния нормативен акт. Ето защо трябва да си даваме ясна сметка, че „това, което законът всъщност казва, е това, което законодателят възнамерява да каже“²⁷.

ПРАВНИТЕ НОРМИ КАТО ЕЗИКОВИ КОНВЕНЦИИ (ПРАГМАТИКА)

Остин схваща правото като „реален факт на социалната действителност“²⁸, а правните норми от своя страна, според него, са своеобразни заповеди на „суверена, отправени към неговите поданици“²⁹. В този смисъл правните разпоредби са вид перформативи, изразяващи властническата воля на нормативния авторитет... Така, докато Витгенщайн разглежда значенията на думите в различни контексти (семантика), Остин насочва към тяхната употреба в различни контексти (прагматика). Ето защо с оглед целите на нашето изследване ще интерпретираме тази теория, разглеждайки правните норми като вид речеви актове с характер на езикови конвенции.

В „Как с думи се вършат неща“ (1996) Остин развива идеята, че определени изказвания имат за цел да извършат някакви действия – т.е. едновременно с казането се осъществява и самото действие. Такива изрази Остин определя като „перформативи“³⁰. Например „Приемам тази жена да бъде моя законна съпруга“ – изречено на брачна церемония³¹, е изказване, което е необходима част от юридическата страна на действието „сключване на брак“. Това означава, че за да се осъществи перформативен акт, е необходимо изказването да отговаря на определени правила или конвенции, които да гарантират успешността на акта. Затова Остин очертава няколко условия, чието изпълнение гарантира успешния перформативен акт:

- „(А.1) Трябва да съществува приета конвенционална процедура, притежаваша определена конвенционална сила, като в тази процедура се включва произнасянето на определени думи от определени лица при определени обстоятелства, и освен това
- (А.2) конкретните лица и обстоятелства в даден случай трябва да съответстват на конкретната прилагана процедура.
- (Б. 1) Процедурата трябва да бъде изпълнена от всички участници както правилно, така и

²⁷ Marmor, A. Цит. съч., р. 116.

²⁸ Калев, П., М. (2012). Джон Остин и правния позитивизъм. – В: Годишник на БСУ, Т. XXVII.

²⁹ Вж. пак Калев.

³⁰ Остин, Дж. (1996). Как с думи се вършат неща, с. 16.

³¹ Пак там, с. 15.

- (Б.2) пълно.
- (В.1) Там, където – както често става – процедурата е предназначена за употреба от лица, имащи определени мисли или чувства, или за обявяване началото на определено последващо поведение от страна на кой да е от участниците, то лицето, което участва в процедурата и следователно я прилага, трябва наистина да има тези мисли или чувства, а участниците трябва да възнамеряват да възприемат въпросното поведение и освен това;
- (В.2) трябва действително да се държат по въпросния начин след това³².

Но според Остин съществуват редица условия, които биха провалили перформатива, тъй като той притежава и дескриптивни аспекти, например в изречението „Твърдя, че котката е на постелката“. Затова Остин доразвива своята теория, като обособява три начина на говорене, които имат за цел да спомогнат за по-доброто разпознаване на дадено изказване като перформатив.

- Локутивен³³ – има три аспекта. Лингвистичните единици могат да се мислят като звуци „фонетичен акт“³⁴, думи от някакъв език „фатичен акт“³⁵ и имащи референция към обекти от света и следователно значение или смисъл, „ретичен акт“³⁶.

В езика на юридическите актове „правното предписание е най-малкият езиков израз, който е носител на юридически смисъл. Това оправдава и класифицирането на правните предписания като твърждествени на ретичния пласт на локутивния акт. Но както всеки един езиков израз и правното предписание може да бъде разделено до изграждащите го елементи – думи (фатичен акт) и букви (фонетичен акт), – но това би довело до загуба на юридическия смисъл, вложен в правното предписание.

„В процеса на интерпретация езиковият смисъл на текста отстъпва на правния, формира се правно правило за поведение. Правният смисъл е, разбира се, резултат и от влиянието на контекста, но прекият и основен смисъл се формира „вътре“ във всяко отделно правило³⁷.“

- Илокутивният акт³⁸ се осъществява чрез силата на израза – обещание, нареждане, забраняване, информирание и т.н., затова именно чрез илокутивния акт се изразява интенцията на говорещия.

³² Пак там, с. 24.

³³ Пак там, с. 86.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Ташев, Р. Цит. съч., § 138.

³⁸ Вж. Остин, Дж. Цит. съч., с. 89.

В зависимост от своята илокутивна валидност, Остин разграничава пет основни класа изказвания, но тук ще разгледаме само два от тях, които са релевантни с оглед целите на това изследване.

- Вердиктиви³⁹ – за тях е характерно, че се изразяват посредством преценка, причисляване или оценяване. Този клас е приложен в ситуации, в които за разрешаването на някакъв спорен въпрос е необходимо компетентно мнение (отсъждане официално или неофициално), например от съдия, рефер или арбитър. Вердиктиви са например „оправдавам“, „осъждам“, „гълкувам“, „постановявам“ и др. Остин определя вердиктивите като „съдебни актове, които обаче са различни от законодателните и изпълнителните“⁴⁰, защото тях той причислява към групата на екзерцитивите.
- Екзерцитиви⁴¹ – изразяват се чрез някакъв вид упражняване на власт например нареждане, назначаване, гласуване и т.н. Този клас изказвания могат да бъдат в полза на или против някакво поведение. Последните, които са предизвикани от екзерцитивите, могат да се изразят посредством забрана или позволяване на някакво действие или поведение. В този смисъл към групата на екзерцитивите можем да причислим и правните норми като властнически „изказвания“ на нормативния авторитет, изменящи правната действителност.

Илокутивните изказвания притежават „конвенционална валидност“⁴² и независимо от ефекта, който те предизвикват, за тяхното изпълнение почти винаги се използват езикови конвенции („езиковите конвенции свързват всеки езиков фрагмент с един или няколко илокутивни акта“⁴³). Това се отнася в пълна степен и за правните норми и съответно за правните разпоредби като техен езиков израз. Но има и случаи, в които илокутивният акт се изразява чрез някакво действие (нелингвистичен израз), което обаче ще изпълни перлокутивните цели. Но за да изпълнят своята перлокутивна цел, нелингвистичните илокутиви трябва също да бъдат конвенционални.

Стросън развива контрааргумент срещу теорията на Остин за конвенционалния характер на перформативите. Той смята, че „перформативния акт не е успешен заради някакви конвенционални правила, които се следват при дадено изказване, а е успешен, защото слушателят разпознава успешно намерението на говорителя“⁴⁴.

³⁹ Вж. пак там, с. 132.

⁴⁰ Пак там, с. 134.

⁴¹ Вж. пак там.

⁴² Цит. съч., с. 97.

⁴³ Бузов, В. Цит. съч., с. 76.

⁴⁴ Matmor, A. Цит. съч., р. 120.

Стросън обаче е съгласен с Остин що се отнася до конвенционалния характер на институционалните правила, каквито в случая са правните норми.

- Перлокутивният акт⁴⁵ е свързан с ефекта, който се постига у аудиторията чрез дадено изказване. Убеждаването, раздраждането, са перлокутивни актове. Те могат да са преднамерени или непреднамерени, но винаги са неконвенционални.

Съотнесени към правото, перлокутивите се явяват начинът, по който юридическите актове повлияват върху поведението на своите адресати. Имено това определя степента, до която правото изпълнява своята регулативна функция. Обществената реакция до голяма степен може да бъде предвидена посредством прогностичен анализ от страна например на правните социолози. Но резултатът никога не би могъл да бъде предвиден със стопроцентова сигурност. Това допълнително свидетелства за неконвенционалния характер на перлокутивния аспект на правните норми, като това в ни най-малка степен не може да се твърди за правните норми, разглеждани като своеобразни езикови конвенции в техния локутивен и илокутивен аспект.

Изхождайки от теорията на Остин, Л. Дачев развива идеята за диалогичния характер на правото, определяйки го като своеобразен диалог между нормотвореца и адресатите на правото, а средството, чрез което те осъществяват своята комуникация, са юридическите актове. Той ги определя като следствие от перформативната употреба на езика. Езиковият израз на нормативните актове не е просто техен езиков (знаков) израз, а паралелно с него се извършва и някакво действие, имащо правни последици.

Според Дачев „казването“ на законодателя е действие, което:

- „въвежда, променя или отменя условия и последици, обединява ги и ги свързва в правни конструкции;
- изисква да се спазва, да се следва нормативното;
- действие, което обвързва адресатите с това изискване⁴⁶.

Той съотнася тази теза както към индивидуалните, така и към нормативните юридически актове.

Д. Милкова и Т. Колев също разглеждат езика на юридическите актове като перформативен, но за разлика от Дачев, те приписват перформативен характер по-скоро на индивидуалните юридически актове (съдебни решения, различни административни актове и др.).

Перформативният езиков пласт на правото се изразява посредством изказвания, които извършват определени действия, изменящи правната действителност. Затова Милкова определя езика на юридическите актове като „език на действието“⁴⁷.

⁴⁵ Остин, Б. Цит. съч., с. 91.

⁴⁶ Дачев, Л. Цит. съч., с. 243.

⁴⁷ Милкова, Д. Цит. съч., с. 276.

Поради специфичния характер на юридическия език перформативите в него могат да бъдат изразени по различен начин, което зависи от вида на тяхното предназначение. Например в сферата на частноправните отношения между субектите в общия случай говорим за доброволно поемане на юридически задължения посредством съответстващите им волеизявления. Такива се срещат в договорите, завещанията и др. В този тип юридически актове са характерни формулировки като „аз завещавам, аз признавам“⁴⁸ и др.

В сферата на публичното право такива специфични езикови формулировки се наблюдават в актовете на съответните компетентни органи на държавата. „Тези волеизявления се изразяват главно посредством съответни глаголи като: призна, декларира, прие, гласува и други“⁴⁹.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Нормативните актове могат да бъдат разглеждани като резултат от колективни или индивидуални изказвания на нормативния авторитет, посредством които в правната действителност се въвежда ново правило за дължимо поведение.

Но независимо дали ще разглеждаме правните норми в контекста на властнически изказвания на своя създател, чрез които се изменя правната действителност или ще изследваме единствено тяхното семантично съдържание, можем да заключим, че правните норми имат несъмнено конвенционален езиков характер. Те са изградени както от конвенции, присъщи за ежедневния книжовен български език, така и от такива, присъщи единствено за езика на правото и по-конкретно за езика на нормативните актове. Безспорен факт е това, че значението се формира основно от правилата на семантиката и синтаксиса, но едва когато към тях се включат и тези на прагматиката, може да се интерпретира точното значение, вложено в даден нормативен акт.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бузов, В. (2002). *Философия на езика*. ИК „Одри“, София.
- Витгенщайн, Л. (1988). *Философски изследвания*. – В: Избрани произведения. София: Наука и изкуство.
- Герджиков, С. (2007, 2012). *De-Cogito: Отмисляне на измисления свят*. София: ИК „Екстрем“.
- Герджиков, С. (2012). *Философия на относителността*. София: ИК „Екстрем“.
- Дачев, Л. (2004). *Юридически дискурс*. Русе: ИК „Свида“.

⁴⁸ Цит. съч. с. 277.

⁴⁹ Пак там, с. 278.

- Калев, П. (2012). Джон Остин и правният позитивизъм. – В: Годишник на БСУ, Т. 27, 2012.
- Карагеоргиева, А. (2006). Митът за референциалността на значението. – В: сп. „Философия прима“, бр. 1. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
- Кънев, А. (2002). Върху генезиса на късната философия на Витгенщайн. – В: Критика и хуманизъм. 14 (2), с. 245–257.
- Милкова, Д. (2002). Юридическа техника. София: ИК „Сиби“.
- Моллов, Б. (2014). Лекции по философия на езика. София: ИК „Проектория“.
- Остин, Дж. (1996). Как с думи се вършат неща. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Спасов, Б. (2006). Съставяне на правни нормативни актове. София: ИК „Фенея“.
- Ташев, Р. (2004). Обща теория на правото – основни правни понятия. София: ИК „Сиби“.
- Шаранкова, Ж. (2001). Юридическото мислене: Проект за интерпретативна теория. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Aarnio, A. (1987). *Le Rationel Comme Raisonnable, La Justification en Droit*. D. Reidel Publishing company, Dordrecht.
- Alexy, R. (1989). *A Theory of Legal Argumentation, The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Clarendon Press, Oxford.
- Austin, J., L. (1832). *The Province of Jurisprudence Determined*. John Murray, Albemarle street, London.
- Lewis, D. (1969). *Conventions, A philosophical study*. Blackwell publisher.
- Marmor, A. (2009). *Social conventions from language to law*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Marmor, A. (2014). *The Language of Law*. Oxford university press.

НОРМАТИВНА УРЕДБА

Закон за нормативните актове, 1973.

Указ № 883 за прилагане на Закон за нормативните актове, 1974.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ВЪРХУ ВЕРСИЯТА НА ОПЕРАЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ В ТРУДОВЕТЕ НА Б. Ф. СКИНЪР

ДАНИЕЛ МИХАЙЛОВ СТОЕВ

Анотация. Известно е, че в началото на научната си дейност през 30-те години на ХХ век ученият бихевиорист Б. Ф. Скинър бива повлиян от операционалистката позиция на П. У. Бриджман. Впоследствие обаче Скинър става критичен към интерпретацията, която операционалистският подход получава в трудовете на С. С. Стивънс, Е. Боринг и други, и се дистанцира от етикетите „операционализъм“ и „операционизъм“. Твърдя, че въпреки това Скинър продължава да използва, макар и по-скоро имплицитно, специфична изследователска техника, която е версия на операционален анализ. Целта на настоящата статия е да изолира и формулира в методичен вид тази техника. Допълнително, въз основа на кратко и схематично сравнение разграничавам операционалния анализ на Скинър от метода на функционален анализ и от друга техника, която Скинър използва – т.нар. интерпретативни преводи.

Ключови думи: операционален анализ, Б. Ф. Скинър, операционизъм, операционализъм, П. У. Бриджман, операционална дефиниция, функционален анализ, интерпретативни преводи.

ON THE VERSION OF OPERATIONAL ANALYSIS IN THE WORKS
OF B. F. SKINNER

Daniel Mihaylov Stoev

Abstract. It is known that in the beginning of his scientific activity in the 1930s the behavioral scientist B. F. Skinner was influenced by the operational stance of P. W. Bridgman. However, subsequently he became critical of the interpretation given to the operational approach by S. S. Stevens, E. G. Boring and others, and distanced himself from the labels „operationalism“ and „operationism“. I argue that Skinner nevertheless continued to use, though perhaps implicitly,

a specific exploratory technique, which is a version of operational analysis. The goal of the present paper is to isolate and formulate this technique in a methodical form. Additionally, on the basis of a sketchy comparison I distinguish Skinner's operational analysis from the method of functional analysis and from another technique which Skinner used – the so-called „interpretive translations“.

Key words: operational analysis, B. F. Skinner, operationism, operationalism, P. W. Bridgman, operational definition, functional analysis, interpretive translations.

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1927 г. физикът П. У. Бриджман излага т.нар. от него „операционална гледна точка“ (Bridgman 1927: 31) в книгата си „Логиката на модерната физика“. Това е подход за определяне на значението на даден описателен термин чрез определяне на съответстващите му операции. Да вземем за пример термина „дължина“. Да се определи значението на „дължина“ е да се определи какво и при какви обстоятелства прави или ще прави онзи, който казва, че се или ще се занимава (изследва, анализира и т.н.) с дължината на някой обект (вж. пак там: 5, 1938: 116–117, 1951: 257). Целеният резултат от приложението на този подход е избягването на термини, в чиито дефиниции са включени характеристики, без да са взети мерки да се подсигури „[дали] в природата съществува нещо със свойства като приетите в дефиницията“ (Bridgman 1927: 4) (пословичният пример на Бриджман за термин от този вид е Нютоновото „абсолютно време“)¹. Според Бриджман това дали съществува такова-и-такова нещо, съответстващо на даден термин, се открива чрез операции от инструментално/експериментално² и ментално (в които той включва и математико-логическите операции „на хартия с молив“), естество (пак там: 5; 1938: 122–124; 1951: 258). От последно казаното и от посочената горе цел става ясно защо съгласно операционалната гледна точка значението на термините следва да се определи във връзка с набор от операции (Bridgman 1927: 6, 1938: 119, 1951: 257)³.

¹ Друга цел, която мотивира въвеждането на подхода, е да се подсигури възможност за възпроизводство на обектите със съответните характеристики, за описанието на които е въведен даден термин (Bridgman 1938: 119).

² Бриджман пише „експеримент“, тъй като ситуира подхода във физиката. Но на други места експлицитно отбелязва, че подходът може да се приложи и в неспециализирани всекидневни ситуации към заварените там думи (вж. Bridgman 1953: 76, също 1927: 32), което предполага, че прилагашите го ще прибягват до неекспериментални и по-ниско специализирани операции по наблюдение.

³ За полезен обзор на литературата върху развитието и влиянието на подхода във и извън физиката, на критиката и защитата му и споровете за интерпретацията му (вж. Feest 2005; Chang 2019).

Рядко се отчита, че операционалният подход на определяне на значението на даден термин може да приеме две форми в зависимост от това дали терминът е (i) *заварен* и *вече въведен*, или (ii) *тепърва ще бъде въведен* в употреба⁴. При (ii) подходът се свежда до това изследователят предварително да посочи и чрез това *да нормира* какви наблюдаеми неща (предмети, процеси, събития и пр.), установени чрез какви инструментални манипулации ще бъдат третиранни като индикатор за наличието на референта на въвеждания термин (вж. Feest 2005: 133–134; също Ribes-Iñesta 2003: 115). Това е т.нар. операционална *дефиниция*, или още операционализация, на термин. Операционализирането се използва за конкретни изследователски цели и следователно условно и временно. То има методологическа функция да осигури прецизност в изследването на съответен предмет или в представянето на резултати от изследването му (Feest 2005: 143). При (i) подходът се свежда до това да се *проучи* и *установи* в условия на какви операции и наблюдавани при тях резултати е бил въведен и/или продължава да се употребява съответен термин. Видът изследване в (i) е т.нар. операционален *анализ* на даден термин. Той има за свой евентуален резултат откриването на съответното значение на вече употребявания термин, доколкото изобщо могат да се установят някакви операции и резултати от тях, в условията на които е въведен и/или се употребява терминът (сравни с Ribes-Iñesta 2003: 115–116). Пример за (ii) е дефинирането на термина „химичен елемент“ като „вещество, което все още не е било разложено“ (Chang 2019: § 1.4). Пример за (i) е известният операционален анализ на Бриджман на термина „дължина“ (Bridgman 1927: 9–10). Според него говоренето за „дължина“ на обект настъпва в случаи от следния вид. Човек използва измервателен прът и го поставя върху обекта, така че задният му край да съвпада с края на обекта. След това по права линия премества пръта по протежение на обекта по начин, при който задният му край да бъде поставен на мястото, в което се е намирал предният му край. И така повтаря действието последователно толкова пъти, колкото е нужно, за да достигне другият край на обекта.

В § II ще стане видно, че операционалният анализ на Скинър е разновидност на (i). От това обаче не следва, че той не прави и операционални дефиниции на собствените си технически термини (вж. например Skinner 1938).

Обичайните оценки за отношението на Скинър спрямо операционалния подход са следните. (1) Скинър е повлиян от операционалния подход на Бриджман (например Allen 1980; Ringen 1988; Holton 2001), но (2) е несъгласен с определени аспекти в Бриджмановата формулировка (Allen 1980). Също така (3) той е силно критичен към интерпретацията, която подходът получава в психологията от С. С. Стивънс, Е. Боринг и други (Moore 1975, 1988; сравни със Skinner 1945/1999: 372–373, 380–382). (4) Скинър създава своя версия на

⁴ За сходна формулировка на разграничението, направена въз основа на проучване на операционалния подход в психологията (вж. Ribes-Iñesta 2003: 115–116).

операционален анализ (Moore 1975; Flanagan 1980; Himeline 1988: 183), която (5) съвпада с изследователската методология, известна като „функционален анализ“ (Moore 1975: 123; Leigland 1996: 105).

Както личи от коментари на Скинър (Skinner 1931/1999: 421, 1988: 162) и ще стане видно от разгледаните в § II примери, (1) и (4) са като цяло коректни оценки⁵. Няма да коментирам оценка (3), тъй като тя няма отношение към настоящата цел. Относно (2) тук е достатъчно да се отбележи следното. Скинър счита, че централното методологическо правило у Бриджман⁶ остава безкритично към „дуалистичната теория за значението“, съгласно която „думите са използвани, за да изразяват или пренасят значения“ (значенията като свойства на вербални реакции) и поради това от него не става ясно в какво точно се състои отношението между операция и термин (Skinner 1945/1999: 372–374). Според него употребата на език е вербално поведение и то може да се изследва така, както всяко друго поведение – чрез експериментални и/или други емпирични методи. По този начин може да се изследват действителните отношения между невербалните действия и резултатите им, от една страна, и вербалните действия и техните звукови, писмени и пр. резултати, от друга. Реализирането на тази възможност е програмата за функционален анализ на вербалното поведение, разработвана от Скинър от 30-те години на XX век и изложена систематично през 1957 г. (Skinner 1957). Колкото до (5), в § IV.1 ще опитам да покажа, че техниката на операционален анализ у Скинър не съвпада с функционалния анализ, макар че може да е предпоставка за приложението му.

Нека сега премина към това, което Скинър прави, когато казва, че прилага „операционален анализ“.

⁵ Въпреки липсата на строго систематизирани програма и метод, Бриджман (Bridgman 1927) прави *операционални анализи* на редица централни термини във физическата наука. От друга страна, Скинър *се разграничава* от Бриджман по определени въпроси (за някои от тях вж. по-долу коментара ми към оценка (2)). Тези две обстоятелства са причините да говоря за Скинърова „версия на операционален анализ“, а не например за „операционалния анализ на Бриджман“, използван от Скинър“. По този начин се стремя да отчета, че проучваната тук изследователска техника едновременно произлиза от Бриджмановите операционални анализи, но не е идентична с тях. Целта на статията не изисква по-подробно разглеждане на отношението между Скинър и Бриджман по въпроса за операционалния анализ.

⁶ „Общо взето, с всяко понятие ние имаме предвид нищо повече освен набор от операции; *понятието е синонимно със съответстващия му набор от операции*“ (Bridgman 1927: 5).

ТРИ ПРИМЕРА

1. Първият и най-обширен пример за приложението на операционен анализ от Скинър⁷ е първата част от докторската му дисертация, публикувана под заглавието „Понятието за рефлекс в описанието на поведението“ (Skinner 1931/1999). Една от главните задачи в нея има две страни (пак там: 420–421, 425, 439): (а) да се изследва по повод на какви експериментални въздействия върху хирургически изолирани анатомични препарации, ползвани в изследванията на движението на (части от) животни, и на какви резултати от тези въздействия е въведен в употреба терминът „рефлекс“ (или „рефлексен“); (б) да се открие източникът на интерпретациите на описаното с този термин като „неволеви“⁸. Следователно *обект на изследване* в тези задачи са термини и думи.

Начинът, по който Скинър *процедура* при (а) и (б), е следният. Той проучва как учените от ранното развитие на неврофизиологията (Фр. Глисон, А. фон Халер, Р. Уайт, М. Хол и др.) описват експерименталните въздействия, които те оказват, и резултатите, които наблюдават. Също така Скинър проучва думите, които тези учени въвеждат за описанието на наблюдаваните от тях резултати (пак там: 423–428).

Установеният *резултат* е, че терминът „рефлекс“ е бил въведен по повод на и за да се опише експериментално демонстрирана и „наблюдавана корелация на активността на ефектор (т.е. реакция) с наблюдаваните сили, повлияващи рецептор (т.е. стимул)“ (пак там: 428)⁹. Друг *резултат* е, че въпросната интерпретация, чието начало Скинър свързва с М. Хол, се дължи на влиянието на думата „воля“, с която Хол описвал движения, за които било отличително, че са „спонтанни“¹⁰. „Но [думата] [„]спонтанност[“], както Хол я използвал, действително описвала само онези движения, за които никакви подходящи стимули не могли да бъдат наблюдавани [...]. В такъв случай разграничението между рефлексно и волево действие почивало върху възможността или невъзможността за експериментална демонстрация на стимулиращи сили“ (пак

⁷ И доколкото ми е известно, единственият есмплицитно определен от Скинър като случай на „операционен анализ“.

⁸ Скинър добавя „несъзнателен“ и „незаучен“, но не прави анализ на тези предикати, поради което и ги оставям настрана.

⁹ За есмплицитно цитирани описания на Уайт и Хол на невербални операции по експериментирание и наблюдение – вж. с. 424, 425–426, и на вербални операции на Хол по въвеждане на термин за описание на наблюдаваното – вж. с. 425.

¹⁰ Втората отлика на „волевите“ движения била: „зависещи от цялостта на главния мозък“. Съдържащият се в нея функционален критерий (зависимост от цялостта на съответния орган посредник) бил допълнен от Хол и с други физиологични сведения. Скинър аргументира, че този критерий не е отличителен само за съответните движения, класифицирани като „волеви“ (пак там, с. 426).

там: 426). Въз основа на тези резултати се вижда, че определянето на едно „рефлексно“ движение като „неволево“ се равнява на това за него да се каже, че *не* е случай на движение, за чието настъпване не може да се установят antecedентни стимули. Но второто вече е казано с определянето на движението като „рефлексно“. Оттук се достига до следващ *резултат*: от гледна точка на целите по описание въпросната интерпретация на термина „рефлекс“ е без принос и поради това излишна.

2. Поради значително по-краткия им обем ще поместя следващите два примера като цитат. В тях ще покажа, че се срещат същите *обект на, процедури по и резултати от* изследване като тези в първия пример, въпреки че направеното във вторите два примера не е експлицитно именувано като „операционален анализ“. За по-лесно проследяване на разбора ми на примерите ще въведа номерация в началото на някои изречения. Вторият от подбраните примери е:

В крайна сметка, [в анализа на вербалното поведение – б. м., Д. С.] трябва да направим повече, отколкото да съобщим, че определени звуци са били произнесени, но следващата стъпка трябва да бъде предприета с голяма предпазливост. [1] Ако наблюдаваме, че някой произнася звуците „котка“ и [2] съобщим, че той „е казал [„]котка[“]“, съобщаваме повече, отколкото сме наблюдавали. За повечето ни цели вероятно няма да бъдем разбрани погрешно, но сме нарушили фундаментално правило на научната процедура. [3] Възползвайки се от членството ни в същата вербална общност, ние сме идентифицирали звуците като случай на обичаен модел *и вероятно като произнесени във връзка с определен вид обстоятелство* (като имали нещо общо с котки) [курс. м., Д. С.]. [4] Но реално това ние не сме видели. [5] Собствените ни реакции на звуците [„]котка[“] са били включени в съобщението ни, но [6] разликата между данните и интерпретацията не е била посочена. Мъдра предпазна мярка е да изпробваме всеки метод на наблюдение или записване на вербално поведение върху непознат език. В такъв случай би било невъзможно съобщение като „той произнесе звуците [„]котка[“]“ да се превърне в съобщението „той каза [думата] [„]котка[“]“ (Skinner 1948: 10–11).

Първо (вж. [1]) се описва наблюдението и съответно какво се наблюдава; в случая – чути са механични звукови вълни с определена топография. После в [2] се описва как в следващ момент бива описано наблюдаваното. Скинър изхожда от обстоятелството (вж. [3]), че освен с топография дадени звуци може да се характеризират и с това в какви връзки се намират спрямо други, различни от тях обстоятелства. По повод на наблюдението на нещо с определен вид характеристики (например котка) може да се въведат звуци с определен вид топография (например „котка“) с някаква цел (например описание). Наблюдението на звуци, произнесени при такива обстоятелства, става повод за въвеждане на звуци с друг вид топография – „дума“. Така в примера ни бихме казали, че звуците „котка“ са дума или че имаме случай на думата

„котка“. Доколкото във вербалната общност на наблюдаващия обикновено (но невинаги) звуците „котка“ се произнасят във връзка с наблюдението на котки, той/тя може да приеме, че звуците „котка“ в конкретния наблюдаван случай са били случай на дума. С други думи, той/тя може да приеме, че звуците са били произнесени, както обикновено, във връзка с котки или неща с такива характеристики. Но в [4] се отбелязва, че в конкретния случай съгласно описанието, което сме направили на наблюдението, това, което е наблюдавано, е произнасянето на „котка“, т.е. на звуците, без да е наблюдавано каква връзка имат те с някакво друго обстоятелство. И тъй като невинаги случай на „котка“ е случай на дума (т.е. на „котка“), в описанието на наблюдението си – че някой „е казал [,]котка[“]“ (вж. [2]) – наблюдаващият всъщност описва как той/тя реагира на наблюдаваното (вж. [5]). Това включване в описанието на наблюдаването на описанието на собствените ни реакции на наблюдаваното Скинър е нарекъл тук „интерпретация“, която (вж. [6]) не е била забелязана от вършителя ѝ.

Вижда се, че отново *обект на изследване* е заварена в речта на даден човек дума („котка“) и *процедурите* включват търсене на описания на невербални операции (неспециализирани наблюдения) и на вербални операции (описания на наблюдаваното чрез специализиран речник). *Резултатите* са от същия вид като тези в първия пример. Първо, установява се по повод на и за описанието на какви наблюдения и резултатите от тях се въвежда думата „дума“ (във втория пример този резултат има помощен характер). Второ, установява се, че от гледна точка на целта по описание, определена интерпретация на описанието на резултатите от наблюдението (а именно, че е била казана думата „котка“, докато всъщност са били наблюдавани звуците „котка“) *е без принос*. Това, разбира се, не изключва възможността интерпретацията *да се окаже* уместно описание *след* допълнителни наблюдения на обстоятелствата в ситуацията от примера.

3. В третия пример обектът на изследване е експлицитно посочен – изследва се заварената дума „цел“ [purpose]:

Понякога се твърди, че една реакция не е напълно описана, докато *целта* ѝ не бъде реферирана като настоящо свойство. Но какво се има предвид под „описвам“? [1] Ако наблюдаваме някой, който върви по улицата, [2] може да съобщим това събитие в езика на физическата наука. [3] Ако след това добавим, че „целта му е да изпрати писмо“, казали ли сме [по този начин] нещо, което не е било включено в първото ни съобщение? Очевидно е така, тъй като човек може да върви по улицата „поради много цели“ и по същия физически начин във всеки от случаите. Но разграничението, което е нужно да се направи, не е между отделни случаи на поведение, а е между променливите, от които поведението е функция. [7] Целта не е свойство на самото поведение; тя е начин да се реферира към контролиращите променливи. [4] Ако направим съобщението си, *след* като сме видели лицето да изпраща писмото си и да се връща, ние му приписваме „цел“

поради събитието, което е сложило край на поведението по вървене по улицата. Това събитие „придава смисъл“ на действието му, не като допълва описание[то] на поведението като такова, а [8] като показва независима променлива, от която то *може* да е било функция. Ние *не можем* да видим „целта“ му, *преди* да видим, че изпраща писмо, [6] *освен ако преди* сме наблюдавали подобно поведение и подобни последици. Когато сме правили това, използваме термина просто да предвидим, че при този повод [лицето] ще изпрати писмо (Skinner 1953: 87–88; курс. м., Д. С.)

Начинът на процедуриране отново е същият. Най-напред, в [1] Скинър описва какво той наблюдава – в случая това е човек, който върви по улица. После, в [2] той отбелязва, че може да съобщи какво е наблюдавал в термините на физиката (т.е. в термини, с които се описва определен вид механично движение (вървене) на определен вид тяло (човек) в някакви околни обстоятелства (улица)). Скинър изпуска да даде пример какво е казано при съобщаването, поради което и не става видно какво е конкретното описание на събитието. Може би причината е, че в първото описание (описанието на наблюдението) е конкретизирано какво бива наблюдавано, поради което вече е ясно какъв вид би имало съдържащото се в съобщението описание на наблюдаваното. Например второто описание би имало този или близък до него вид: „[...] ние можем да съобщим това събитие *като кажем*: „*Някакъв човек върви по улицата*“ [...]“. Важното е да се отчете, че пак се разглеждат две отделни *описания* на две последователни операции. Едното описва случай на наблюдение. Второто описва случай на описване, като предната операция и резултатите от нея предшестват настъпването на последната. След това, в [3] Скинър описва второ възможно описание на наблюдаваното събитие, в което към старото (с непосочено експлицитно описание) съобщение се допълва (този път с експлицитно описание) второ съобщение: „[Ц]елта му [на човека – б. м., Д. С.] е да изпрати писмо по пощата“. Описанието на второто възможно описание, настъпващо по повод на наблюдаваното събитие, е такова, че в него е налице думата, подложена на изследване в цитата, а именно: думата „цел“. Следващото в аналитичен план, което Скинър прави (вж. [4]), е да провери дали чрез второто съобщение е казано нещо повече, отколкото е казано чрез първото. С други думи, проверява се дали второто съобщение е направено *във връзка с нова наблюдавана разлика* в описаното събитие. Отговорът му е положителен. Според него новото, което се установява при наблюдението, е друго, последващо събитие: изпращане на писмото. Това е описано чрез думите: „е да изпрати писмо“. Също така друг аспект на новата ситуация е, че двете събития са в определено отношение: с изпращането на писмото се прекратява вървенето по улицата. (i) Тази *времева поредност* между двете събития и (ii) това, че второто се явява *завършек* на първото, са обстоятелствата, по повод на които се въвежда

думата „цел“ като приписана на човека или на поведението му. (Видно е, че (ii) предполага (i).) Допреди наблюдението на (ii), а съответно и на (i), според Скинър, не може да се види т.нар. цел, т.е. нещо, което да бъде повод за въвеждането на думата „цел“ (вж. [5]). Ако в текущата ситуация не са били наблюдавани събития от вида на (i) и (ii), но все пак настъпи приписване на въпросната „цел“ (вж. [6]), следват две неща. Първо, приписването би имало за предпоставка предшестващи наблюдения на събития, подобни на текущото събитие (човек, който върви по улица), които са завършвали с последици, подобни на текущата последица (изпращане на писмо). Второ, изказването „[Ц]елта му е да изпрати писмо по пощата“ би имало статут не на описание, а на прогноза.

Първият пряк резултат от анализа на примера е, че в него думата „цел“ се въвежда по повод на и за да се опишат определени данни: последица, слагаща край на предходно поведение. Втори резултат, следващ от първия, е, че твърдението, че въведената дума „цел“ служи за описание на свойство на наблюдаваното поведение (вж. [7]), не е направено по повод на наблюдение на това свойство. От гледна точка на описанието на наблюдението и резултатите от него, това твърдение е *произволно привнесена интерпретация* на въпросното описание. Трети резултат е, че след като въпросното описание на наблюдението и на резултатите от него е вече изолирано, бъдещите му интерпретации стават проследими. В случая (вж. [8]), Скинър интерпретира данните в термини на оперантното обуславяне. Условие за възможност да се направи това е, че за тези данни е характерна същата времева поредност между две събития, която е характерна за данните, описвани чрез термина „оперант“¹¹. Тази прилика не изключва възможността след допълнителни изследвания върху лицето, последващи събития от същия вид (изпращане на писмо) да се окажат контролираща променлива от специфичен вид („подкрепител“) спрямо събития от същия вид като предходните (вървене по улицата). В това би се състоял прогностичният характер на интерпретацията.

¹¹ С „оперант“ [„operant“] се описва клас от реакции с определени последици в средата. С „подкрепител“ [„reinforcer“] се описва клас от последици от оперантни реакции от даден клас, които последици оказват „подкрепа“ [„reinforcement“], т.е. водят до зачестяване на бъдещите оперантни реакции от същия клас (вж. Skinner 1953: 62–66).

ОТГРАНИЧАВАНЕ НА ОПЕРАЦИОНАЛНИЯ АНАЛИЗ

Обект на изследване: Вече заварена в употреба езикова единица (дума/термин), срещана в описания на обект¹² *X*.

Процедури

Стъпка 1: Търсят се описания на невербални операции (инструментални действия, наблюдения) в хода на изследването на *X* и на резултатите от тях.

Стъпка 2: Търсят се описания на вербални операции (описания, констатации), направени по повод на описаните в стъпка 1 невербални операции и резултати от тях.

Стъпка 3: Следи се (а) кои от описаните невербални операции в стъпка 1 са повод (б) в описаните вербални операции в стъпка 2 да се въведе изследваната дума/термин.

Резултат от стъпки 1–3: Корелациите в стъпка 3 служат да се установи за описанието на какви данни от *X* служи изследваната дума/термин.

Стъпка 4: Търсят се описания на други вербални операции (описания, констатации), направени също по повод на описаните в стъпка 1 невербални операции и резултатите от тях *и в допълнение към* описаните в стъпка 2 вербални операции, във връзка с които е установен резултатът от стъпки 1–3, *но без да са били открити допълнителни* описания на невербални операции спрямо *X* (или други обекти от същия вид като *X*) и/или спрямо свързани с *X* други обекти.

Стъпка 5: Проверява се дали някоя дума/термин, срещан в описаните вербални операции в стъпка 4, е въведена по повод на описани невербални операции спрямо обекти, *имащи някакви прилики с X*, и резултатите от тях.

Стъпка 6: Проверява се дали някоя дума/термин, срещан в описаните вербални операции в стъпка 4 е въведена *не* по повод на описания от вида на тези в стъпка 5, *а поради* опит за съгласуване с предвзети твърдения или теории.

Резултат от стъпки 4 и 5: Установяват се *външно привнесени*, поне от гледна точка на резултата от стъпки 1–3, вербални операции (описания) спрямо изолираните данни от *X*, които *имат функция на прогноза* за това от какъв вид може да е *X* и/или с какви други обекти е възможно *X* да е свързано.

Резултат от стъпка 4 и 6: Установяват се *външно привнесени*, поне от гледна точка на резултата от стъпки 1–3, вербални операции (описания) спрямо изолираните данни от *X*, които *нямат функция на прогноза*, както тези в резултат от стъпки 4 и 5, и поради това са просто *излишни*.

Бележка: Описанията от вида в резултата от стъпки 4 и 5 и тези от вида в резултата от стъпки 4 и 6 са наричани от Скинър „интерпретация“ (за пър-

¹² Ползвам думата „обект“ за всякакъв вид неща, които *биват изследвани*: събития, предмети, процеси и т.н.

вите, вж. Skinner 1948: 11, 1953: 89–90; за вторите, вж. Skinner 1931/1999: 420–421). Първият вид има евристична роля за организиране на нови изследвания на X (за този вид, вж. Skinner 1976: 15, 107, 138), а вторият няма такава роля и поради това е наричан „излишен“¹³.

КРАТКО СРАВНЕНИЕ НА СКИНЪРОВИЯ ОПЕРАЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ С ФУНКЦИОНАЛНИЯ АНАЛИЗ И СКИНЪРОВИТЕ ИНТЕРПРЕТАТИВНИ „ПРЕВОДИ“

1. В § I посочих, че някои автори не разграничават Скинъровия операционен анализ (ОА) от функционалния анализ (ФА) на вербалното поведение. Лесно може да се покаже, че *двете практики не са еднакви*.

Скинър нарича с израза „функционален анализ“ изследването на начина, по който една „зависима променлива“ (обект, чиито вариации се изследват) зависи от една или повече „независими променливи“ (обекти, чрез чиито вариации се търси обяснение на вариациите в първия обект), или от какви „независими променливи“ изобщо зависи „зависимата променлива“ (Skinner 1947/1999: 317, 1953: 35–36, 1957: 10). ФА се състои в невербални процедури по експериментални въздействия върху независимите променливи и наблюдаване до какви ефекти в зависимата променлива водят те. Търсените резултати са „функционални отношения“ между двете променливи (Skinner 1938: 8, 1947/1999: 320, 1953: 23; Sidman 1960; Johnston & Pennypacker 1993: 238–241). Чрез ОА, такъв, какъвто го изолирах в § II и § III, се изследват два вида описания: (а) описания на невербални операции и техните резултати и (б) описания на направените по повод на (а) вербални операции. Откриваните резултати са корелации между (а) и (б), чрез които се установява за описанието на какви данни от изследван обект служи дадена дума/термин (§ III, резултат от стъпки 1–3). Ако се приеме, че процедурите в ОА се състоят от невербални по вида си операции, от това би следвала прилика на ОА с ФА спрямо вида на съставлящите ги процедури. Но ОА *не* включва експериментални въздействия (процедурна *разлика* спрямо ФА) и откритите чрез него корелации *не* са (макар че може да се окажат) функционални отношения (*разлика* с ФА спрямо резултата). Тези две разлики показват, че ОА и ФА не са едно и също нещо.

Но след като с ОА се установи за описанието на какви данни се въвежда дадена дума/термин, тази връзка може да бъде подложена на последващо,

¹³ От това не следва, че вторият вид интерпретации изобщо нямат функции и че не са „нужни“ във връзка с други цели. Например в първия от горните примери е констатирана връзката на интерпретацията на рефлексните движения като „неволеви“ с целта да се запазят предвзети метафизически теории за човешката природа като „свободна“, съвместявайки се с експерименталните открития.

по-строго експериментално изследване с ФА. По този начин ОА може, така да се каже, да снабди ФА с обект на изследване и от тази гледна точка да играе подготвителна роля в организацията на приложението на ФА.

2. Накрая ще засегна накратко връзката, която приложението на ОА има с друга техника, която Скинър ползва: т.нар. *интерпретативни преводи* (Day 1976a: 118; 1976b: 140–141, 153–154; Leigland 1996: 107–109). Това са *реинтерпретации* на описания на данни, формулирани най-често в менталистки термини, в описания, формулирани в поведенчески термини и по-специално в термините на оперантното обуславяне¹⁴. За илюстрация на такъв превод може да си послужим с третия пример от § П.3. В него *описание* на действие като имащо „цел“ (с претенция, че описваме присъщо на действието свойство) *се замества* от *описание* на действието като „подкрепено“ от събитието, с което то приключва (с претенция, че описваме или прогнозираме функционално отношение между вървенето по улицата и изпратеното писмо).

Настоящото отграничаване на ОА има принос с това, че показва как реинтерпретиращите преводи да се правят *непроизволно и експлицитно*. Те могат да се правят като, първо, се установи за описването на какви наблюдавани данни служи дадена дума/термин (§ III, резултат от стъпки 1–3). След това следва да се провери каква интерпретация е направена (ако изобщо е направена) във връзка с думата/термина (§ III, резултати от стъпки 4 и 6 и стъпки 5 и 6). В горния пример с въвеждането в описанията на наблюдаваните данни на думата „цел“, *дефинирана като* „свойство на действието“, е направена излишна интерпретация, защото не е било наблюдавано допълнително свойство на действието (вж. § П.3.). Така, излишната интерпретация може да се отстрани и/или замени с друга интерпретация, например такава с функция на прогноза. Обобщено, ОА има опосредстваща роля за въпросните реинтерпретативни преводи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В началото на статията (§ I) реконструирах накратко операционалния подход, такъв, какъвто първоначално възниква в работите на П. У. Бриджман. Предварително направих разграничение между операционален анализ и операционална дефиниция и представих някои основни оценки на отношението на Б. Ф. Скинър спрямо операционалния подход. В главната част от статията опитах да покажа, че в работите на Скинър може да се открие специфична изследователска техника, която е вид операционален анализ. Въз основа на три разгледани примера отграничих тази техника (§ II) и я представих в методичен вид (§ III). Накрая (§ IV), в сравнителен план опитах да изясня накратко някои

¹⁴ Специфичният материал, който се реинтерпретира, е определен от контекста на професионалната дейност на Скинър – психологията и заварените в нея менталистки концепции.

разлики и връзки между Скинъровия операционален анализ, от една страна, и метода на функционален анализ и т.нар. интерпретативни преводи на Скинър.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Allen, H. J. (1980). P. W. Bridgman and B.F. Skinner on Private Experience. – In: Behaviorism, Vol. 8 (1), 15–29.
- Bridgman, P. W. (1927). The Logic of Modern Physics. New York: MacMillan.
- Bridgman, P. W. (1938). Operational Analysis. – In: Philosophy of Science, № 5 (2), 114–131.
- Bridgman, P. W. (1951). The Nature of Some of Our Physical Concepts. – In: The British Journal for the Philosophy of Science, Vol. 1 (Issue 4), 257–272.
- Bridgman, P. W. (1953). The Present State of Operationalism. – In: Frank, P. G. (Ed.). The Validation of Scientific Theories. Boston: The Beacon Press, 74–79.
- Chang, H. (2019). Operationalism. – In: Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/operationalism>
- Day, W. (1976a). The Concept of Reinforcement-History and Explanation in Behaviorism. – In: Leigland, S. (Ed.) 1992. Radical Behaviorism: Willard Day on Psychology and Philosophy. Reno, NV: Context Press, 117–122.
- Day, W. (1976b). Contemporary Behaviorism and the Concept of Intention. – In: Leigland, S. (Ed.) 1992. Radical Behaviorism: Willard Day on Psychology and Philosophy. Reno, NV: Context Press, 123–161.
- Feest, U. (2005). Operationism in Psychology: What the Debate Is About, What the Debate Should Be About. – In: Journal of the History of the Behavioral Sciences, Vol. 41 (2), 131–149.
- Flanagan, Jr., O. J. (1980). Skinnerian Metaphysics and the Problem of Operationism. – In: Behaviorism, Vol. 8 (1), 1–13.
- Hineline, P. H. (1988). What, Then, Is Skinner's Operationism? – In: Catania, A. C. & Harnad, S. (Eds.). The Selection of Behavior: The Operant Behaviorism of B. F. Skinner: Comments and Consequences. New York: Cambridge University Press, 183–184.
- Holton, G. (2001). B.F. Skinner and P.W. Bridgman: The Frustration of a Wahlverwandschaft. – In: Heidelberger, M. & Stadler, F. (Eds.). History of Philosophy and Science: New Trends and Perspectives. Springer Science+Business Media, 335–346.
- Johnston, J. M. & Pennypacker, H. S. (1993). Strategies and Tactics of Behavioral Research. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Leigland, S. (1996). The Functional Analysis of Psychological Terms: In Defense of a Research Program. – In: The Analysis of Verbal Behavior, 13, 105–122.
- Moore, J. (1975). On the Principle of Operationism in a Science of Behavior. – In: Behaviorism, Vol. 3 (2), 120–138.

- Moore (1988). On Skinner's Radical Operationism. – In: Catania, A. C. & Harnad, S. (Eds.). *The Selection of Behavior: The Operant Behaviorism of B. F. Skinner: Comments and Consequences*. New York: Cambridge University Press, 194–196.
- Ribes-Iñesta, E. (2003). What Is Defined in Operational Definitions? The Case of Operant Psychology. – In: *Behavior and Philosophy*, Vol. 31, 111–126.
- Ringen, J. D. (1988). B. F. Skinner's Operationism. – In: Catania, A. C. & Harnad, S. (Eds.). *The Selection of Behavior: The Operant Behaviorism of B. F. Skinner: Comments and Consequences*. New York: Cambridge University Press, 202–203.
- Sidman, M. (1960). *Tactics of Scientific Research*. New York: Basic Books.
- Skinner, B. F. (1931). The Concept of Reflex in the Description of Behavior. – In: Laties, V. G. & Catania, A. C. (Eds.) 1999. *Cumulative Record: Definitive Edition*. Copley Publishing Group, 419–441.
- Skinner, B. F. (1938). *The Behavior of Organisms*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Skinner, B. F. (1945). The Operational Analysis of Psychological Terms. – In: Laties, V. G. & Catania, (Eds.) A. C. 1999. *Cumulative Record: Definitive Edition*. Copley Publishing Group, 372–382.
- Skinner, B. F. (1947). Current Trends in Experimental Psychology. – In: Laties, V. G. & Catania, A. C. (Eds.) 1999. *Cumulative Record: Definitive Edition*. Copley Publishing Group, 316–329.
- Skinner, B. F. (1948). William James Lectures, unpublished manuscript. Available from: <https://www.bfskinner.org/archives/unpublished-works/> [Accessed 31 Dec 2019].
- Skinner, B. F. (1953). *Science and Human Behavior*. New York: MacMillan.
- Skinner, B. F. (1957). *Verbal Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Skinner, B. F. (1976). *About Behaviorism*. New York: Vintage Books.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ДУШАТА И ПЕРСОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ В МИСЛЕНЕТО НА АВРЕЛИЙ АВГУСТИН

СИМЕОН АЛЕКСОВ

Анотация. Тази статия описва основните антропологически идеи на християнския философ и богослов Аврелий Августин. Основният мотив е да намерим правилния отговор на въпроса какво според Августин е човекът (*quid est homo*), или кое е това, което го прави да бъде човек. Правилното разбиране на този проблем изисква разглеждането да се осъществи върху ключовите му антропологически идеи за душата, ума и аз-а, както и специфичността на използваната терминология. Неоплатоническата идея за вътрешния свят на човека го води по пътя на връщане към себе си, като вътрешно пространство, в което се разкрива отговорът за природата и смисъла да се бъде човек, особено в светлината на Бог. Разумната душа като опорна точка в гносеологичната му система се наблюдава като „място“ на съзнанието за собственото съществуване и идентичност и се изследва в единство с познавателните ѝ способности. Това впоследствие осигурява правилно разбиране на факторите за интериорността, както и структурата на самата интроспекция. По този начин осъзнаването за самия себе си не се изследва чрез екзегетичен, а чрез гносеологичен анализ на способностите на душата.

Ключови думи: Августин, гносеология, истина, душа, онтология, памет.

THE PROBLEM OF THE SOUL AND THE PERSONAL IDENTITY IN THE THOUGHT OF AURELIUS AUGUSTINE

Simeon Alexov

Abstract. This article describes the basic anthropological ideas of the Christian philosopher and theologian Aurelius Augustine. Our main motive is to find the right answer to the question what is man, according to Augustine (*quid est homo*), or what is it, that makes man. The right understanding of this problem requires a research based on his main anthropological

ideas about the soul, the mind and the Self, as well as the characteristics and specificity of the terminology used by him. The Neo-Platonic idea of the inner world of man leads him on the path of returning to himself, to his inner space, where the answer to nature and the meaning of being human is being revealed, especially in the light of God. The reasonable soul as a starting point in his gnoseological system is seen as a „place“ of the consciousness for one’s own existence and identity, and is explored together with its cognitive abilities. Subsequently, this assures correct understanding of the interior factors, as well as the structure of the introspection itself. In this way, the knowing of thyself is not examined by exegetical, but by gnoseological analysis of the abilities of the soul.

Key words: Augustine, gnoseology, truth, soul, ontology, mind.

УВОД

Подобно на останалите християнски философи, за Августин човекът е създаден от душа и тяло, което означава, че без един от тези два елемента не би могъл да се нарича човек. Въпреки това цялото му мисловно напрежение е насочено към душата, която в сравнение с тялото няма еднопорядково конститутивно значение¹. Приемайки платоническата позиция, той определя душата като нематериална същност, като самостояйна духовна субстанция. По този начин човекът бива дефиниран като разумна душа, имаща тяло (*anima rationalis habens corpus*)², от което произлиза и по-висшият статут на душата по отношение на тялото. Душата изпълнява функция на двигател в сетивно-рационалните способности на човека. Августин непрекъснато набляга върху факта, че душата е единственият принцип, поради който човекът е човек, живее и действа. Така всичките активности (сетивните и интелектуалните) произлизат и се изпълняват в душата, с единствената разлика, че по отношение на сетивните перцепции тя ползва тялото като инструмент.

Превъзходството на душата по отношение на тялото не се изразява само на гносеологично ниво, а засяга основните характеристики на човешката душа: тя не произлиза само от нематериалността на душата, но и от безсмъртността ѝ. На безсмъртието на душата Августин посвещава едно свое съчинение – „*De immortalitate animae*“, в което излага множество аргументи в защита на собствените твърдения, чрез които се опитва да демонстрира, че душата оживотворява тялото. Но душата не може да бъде разбрана само като организиращ принцип на тялото, а по-скоро като жизненоважен принцип, защото, „когато наричаме нещо напуснато от живота „мъртво“, това означава, че то е напуснато от душата: а този живот, който напуска умиращите неща, е самата душа, а тя не напуска себе си; следователно душата не умира“³. Като най-висшето в човека душата следва

¹ Вж. Хайнцман. Философия на средновековието, с. 105–106.

² Augustinus. In *Evangelium Ioannis*, XIX. 15. Cf. *De Trinitate*, XV. 7.11; *De Beata vita*, II. 7.

³ Augustinus. *De immortalitate animae*, 9.16. Вж. българския превод на Евелина Митева. – В: Архив за средновековна философия и култура, Свитък VII, 65.

да бъде схващана като същинския човек. Августин не идентифицира тялото по платонически начин просто и само като затвор на душата⁴, който не разрешава на душата да търси истината. Тази идея не позволява той да бъде определен изцяло като защитник на дуалистическата позиция, защото категорично държи на това, че човек не може да е нито без душа, нито без тяло⁵. Августин предоставя голям брой дефиниции, с които се опитва подробно да обясни съществуването на човешката природа. В голяма степен тези дефиниции произхождат от античните авторитети (*sicut veteres definirunt*)⁶, което потвърждава влиянието на античната мисъл върху антропологическата му система, но засега този проблем излиза извън обсега на нашето внимание.

Централният проблем за Августин не е поставен в посока как тези две природи (душата и тяло) съществуват, а по какъв начин това единство се мисли и следователно може да бъде изказано. Всичко тези въпроси, произлизащи както от желанието за правилно познание, така и от съзнанието за границите на човешкия разум да разбере тайната на човешкото битие са създавали безпокойство в мисленето му през целия негов живот. Августин успява да преодолее това безпокойство чрез съществуването и достижимостта на висшата истина, частичните истини и произлизащата от тях сигурност. Тъкмо поради това убеждение, че истината е достижима за човека, той намира пътя към нея, който го насочва да се завърне към себе си. Когато човек влезе във „вътрешното пространство“ на душата си, вижда себе си чрез интелектуалния акт на самосъзнанието и по този начин открива в себе си присъствието на истината, която същевременно го надвишава.

РАЗУМНАТА ДУША

Един от основните фактори, който е повлиял върху Августин за развитието на идеята за интериорността, е била срещата му с неоплатониците, за които истинският философ е онзи, който се е освободил (от материалността) и се е завърнал към собствената вътрешност⁷. За разлика от неоплатоническите тенденции, Августин придава на човешката вътрешност нови метафизическо-етически измерения, които произлизат от психологическите анализи на човешката субективност⁸. Така проблемът, на който се опитва да отговори, не е човекът като цяло, а неговата историческа конкретност и екзистенциална реалност⁹. Антропологическият проблем е поставен преди всичко като изследване

⁴ Augustinus. *Enarrationes in Psalmos*, 141.18. Вж. Плотин, *Енеади*, IV 8 (6) 1. 4–7.

⁵ Cf. Augustinus. *De beata vita*, II. 7.

⁶ Augustinus. *De Trinitate*, XV. 7.11.

⁷ Cf. Augustinus. *De ordine*, II. 2.6.

⁸ Вж. Плотин. *Енеади*, V 3 (49) 1–4; K. Flasch, *Agostino d'Ipbona*, p. 64.

⁹ Cf. J. A Berry. *What makes us human? Augustine on interiority, exteriority and the self*, p. 90.

на личната история, което се провежда на фона на едно безусловно доверие в реализирането на човешкия живот, като духовен аскетизъм и постепенно издигане към Бог. Този процес се разгръща чрез прогресивното задълбочаване на онтологичния статут на човека, както и в способността му да участва в пълнотата на екзистенцията в хоризонта на спасението¹⁰.

В търсенето на неоспоримо знание Августин започва своите размишления от първичното съзнание на мислещия субект: той бива наблюдаван в неговата екзистенциалност чрез преразглеждане на вътрешния му живот. Тази рефлексивна форма на изследване прави една крачка назад към предварителните условия за всяко познание. Исторически погледнато, аналогична форма на мислене може да се намери и при Декарт. Според него този процес се изпълнява с преминаването през радикалното съмнение. Така до истинското познание се достига тогава, когато се отхвърлят всичките съдържания, засегнати от съмнението, защото „полагането основите на истинното знание предполага решително разчистване на приетите за истина погрешни мнения“¹¹. За Августин съмнението не е в състояние да препятства сигурността на това, че душата знае, че живее. Възможността за съмнение може да се отнася до останалите интелектуални способности (разбиране, знание, мислене и др.), но не и до съзнанието на мислещия субект, че живее. Човек дори и когато се съмнява, знае, че живее¹². Затова Августин поставя истината върху съществуването на биващия, живеещия и познаващия субект¹³. Умът не познава себе си по начина, по който познава друг обект, т.е. чрез телесните сетива¹⁴, а познава себе си чрез себе си¹⁵. Всъщност умът познава себе си¹⁶. Така себепознанието за Августин означава познание, *че* съществува, за разлика от Декартовото, което означава притежаване на идея *какво* сме ние¹⁷.

По един парадоксален начин, когато умът мисли, че не познава себе си, или се съмнява по отношение на себе си, всъщност вече се познава в самия акт на незнание или съмнение¹⁸. Това е една от базисните сигурности, върху които Августин поставя аргументите срещу академическия скептицизъм, и това е единственият начин за достигане до самия себе. В съзнанието се разкрива, че то е винаги присъстващо както в движението на ума, така и във всяко съмнение. По този начин Августин успява да противопостави вътрешността на външността, опитвайки се да разбере вътрешността, тръгвайки от самата нея.

¹⁰ Piccolomini, R. Sant'Agostino. In cammino verso la patria, p. 7–8.

¹¹ Бояджиев. Августин и Декарт, с. 16.

¹² Augustinus. De Trinitate, X. 10.14.

¹³ Augustinus. Soliloquia, II. 1.1.

¹⁴ Augustinus. De Trinitate, X. 7.10; X. 10.16.

¹⁵ Ibid. X. 3.5.

¹⁶ Cf. ibid. X. 9.12.

¹⁷ Cf. Rist, J. M. Agostino. Il battesimo del pensiero antico, p. 110.

¹⁸ Cf. Augustinus. De Trinitate, X. 3.5; X. 10.14.

Въпреки слабостта и смъртността на човешката природа Августин успява да демонстрира наличието на хармонично единство между частите на разумната душа, което го прави мисловно открит за интериорността и персоналността. С това е свързана и една от особено важните черти на Августиновото мислене, а именно постоянното присъствие на тринитарните процеси във всичките му философски размишления.

Чрез вътрешния опит душата, размишлявайки върху себе си и собствената си природа, може да формулира концепция (за себе си), следователно да се разбере чрез тринитарната си конструкция¹⁹: тя се мисли като памет за себе си, като разбиране за себе си и любов към себе си²⁰. Това изразява динамичното движение на ума (*mens*) и неговите способности: памет (*memoria*) – да запазва различните видове познания; разбиране (*intelligentia*) – способност за мислене и акт на мисленето, и воля (*voluntas*) – като способност за желание и любов. Трите способности – паметта, разбирането и волята, не са три живота, а един; не са три духа, а един, следователно не са три субстанции, а само една²¹. В една по-висока степен душата се разкрива в качеството на това, в което пребивават умът и волята, а именно духовната субстанция²². Човекът надвишава животните в мисленето или интелигентността²³. Умът се схваща не като функция на мисленето, а като лична действителност на човека.

Съществуването на ума (*mens*) се разкрива в една форма на вътрешната триада, която се реализира чрез единството и отличията на трите способности на душата: паметта, разбирането и волята. Чрез тези способности съществуването на личността се проявява в тази вътрешна триада на аз-а²⁴. Когато паметта и разбирането се съединяват във волята и любовта, личността изразява своята най-добра част²⁵. Умът намира собственото осъществяване в разума (*ratio*), във възможността да разбира нещата, като висш разум (*ratio superior*) или интелект (*intellectus*). По този начин той може винаги да помни себе си, винаги да се знае и да се обича. В съдържанието и възможностите на ума се разкрива и автентичността на човешката личност.

Тук е необходимо да се изтъкне, че терминологията, която употребява Августин, за да обозначи единичността на личността, произлиза от тринитарната теология, в която обозначава различията между лицата на Троица. Въпреки употребата ѝ в тринитарен контекст, тя заема място и в антропологичната му система за обозначаване сингуларността и индивидуалността на човешката

¹⁹ Cf. *ibid.* XIV. 8.11; XV. 3.5.

²⁰ *Ibid.* XIV. 6.9.

²¹ *Ibid.* X. 11.18.

²² *Ibid.* XII. 1.1.

²³ *Ibid.* XV. 1.1.

²⁴ Cf. *ibid.* XV. 7.11.

²⁵ Cf. *ibid.* XV. 22.42.

личност²⁶. Съзнанието за собственото съществуване не се основава на външен опит, както при телесните неща, за които впоследствие формираме различни понятия, а е познание, което има за пръв източник факта, че всеки от нас притежава душа²⁷. Екзистенциалната отправна точка на Августин засяга трансцендирането на човешката личност (към Бога), което се различава от разбиранията за нея, постигнати чрез абстрактните разсъждения²⁸.

ПАМЕТТА ЗА СЕБЕ СИ КАТО „МЯСТО“ НА САМОСЪЗНАНИЕ

В едно от по-късните си съчинения – „De Trinitate“, Августин поставя паметта за отправна точка в собствената си гносеологична система. Той различава две фундаментални форми на познанието: рационално познание (*cognitio rationalis*) и интелектуално познание (*cognitio intellectualis*). Първата форма представлява обект на знанието (*scientia*), акт на мислене, който търси и прави външната реалност собствена. Втората форма, като пряка интуиция за истината, образува обекта на мъдростта (*sapientia*), т.е. на тази система от знания, която душата получава чрез самата себе си (*per se ipsum*). В това отношение концепцията за себепознанието на човешкия разум се обосновава чрез разграничението между двете форми на познание. Умът както придобива знание за телесните неща чрез посредничеството на телесните сетива, така придобива знание за безтелесните чрез себе си, следователно той познава себе си чрез себе си, защото е безтелесен²⁹. По този начин човек познава собствения си разум, т.е. разумът познава себе си.

Трите характеристики на човека, които съчетават единството на разума, съответстват на трите форми на познанието: сетивното познание (външно), познанието на себе си (вътрешно) и познанието на Бог (висше), но същевременно и на паметта. Умът може да притежава тези знания, когато се обръща към източника на своето битие, и може да ги загуби, когато се отвърне от него. Тази вътрешност представлява основният фактор за отваряне на човека не само към историческите, но и към трансцендентните хоризонти. Така поставените въпроси в мисленето на Августин откриват и големите философски проблеми: от онтологичния статут на човека и интериорността, до метафизическия и теологическия на битието и Бог като тема на паметта за Бога (*memoria Dei*)³⁰. Описанието на паметта, което срещаме в десетата книга на „Изповеди“, предлага един нов начин за разбиране на интериорността. Тук Августин говори за вътрешно „място“, където може да се премине от ума

²⁶ S. Biolo, L'autocoscienza in s. Agostino, p. 193.

²⁷ Ibid. Cf. Augustinus. De Trinitate, VIII. 6.9.

²⁸ Cf. Berry (cit. nt. 10), p. 92.

²⁹ Augustinus. De Trinitate, IX. 3.3

³⁰ Santi, G. Esistenza e persona, p. 39.

(mens) към търсене на обекта на собственото желание. По този начин паметта изцяло изразява интериорността на човека, през която трябва да се премине, за да се достигне Бога. От това произлизат двата основни фундамента на човешкото съзнание: паметта за себе си като база за самоидентичността на човека и паметта за Бог като база за отваряне към неограниченото, чрез което човек трансцендира самия себе си³¹.

За Августин е безспорно, че познанието на себе си е възможно само чрез самия себе си³², а това изисква връщане на човека към собствената му вътрешност. Вътрешната сигурност действа по съществен начин върху знанието за себе си, което се разкрива още в първото движение на душата към търсенето на себе си³³. Тази идея намира своето потвърждение в съществуването на истината, обитаваща вътрешния човек (*in interiore homine habitat veritas*)³⁴. По този начин пътят към истината не приключва в паметта. Необходимо е човекът да трансцендира самия себе си, защото вътрешната актуализация на свойствата на душата чрез мисленето не произвежда истината, а по-скоро я открива³⁵. Тази реалност впоследствие ще бъде поставена в основите както на гносеологично, така и на етическо ниво. Твърдението за вътрешния характер на истината като онтологична основа на Августиновата идея за вътрешността на човека намира своето допълнение в абсолютната независимост на духа от материята: невъзможността материята по никакъв начин да действа върху духа³⁶.

Представена по този начин, „вътрешността е основен принцип на Августиновата метафизика, защото тя цялата се задвижва от вътрешното познание, което е действено начало на нашия духовен живот; тя е вътрешният живот, събран в дълбините на паметта за себе си (*memoria sui*)“³⁷. Както човек може да достигне паметта за себе си, максимално изразяваща неговата вътрешност, също така може да трансцендира себе си за достигане на тази по-висша реалност, която го отваря към познанието на божественото. По този начин и паметта, която е променяема, преминава към копнежа за разбиране на Този, който е непроменим – Богът. Чрез този вид познание умът надскача себе си и бива илюминиран, просветлен от висшата истина. Така човек има възможността да си припомня, разбира и обича Този, който всичко е създал, и Бог може да обитава в паметта му. Това е и основното значение на паметта за Бога (*memoria Dei*): тя прави възможно да мислим (чрез себе си) Божието битие³⁸, генерира непрестанното усещане за идентичност и присъствието пред самия

³¹ Cf. Zekiyani, B. L. *L'interiorismo agostiniano e l'autocoscienza del soggetto*, p. 406.

³² Cf. Augustinus. *Ennar.* in Ps. 41.7.

³³ Augustinus. *De Trinitate*, X. 10.16. Cf. *ibid.* X. 3.5.

³⁴ Augustinus. *De vera religione*, p. 39, 72.

³⁵ *Ibid.* p. 39, 73.

³⁶ Cf. Augustinus. *De Musica*, VI, 5, 8–12; *De genesi ad litteram* XII, p. 16, 33.

³⁷ Biolo, S. (cit. nt. 27), 203. Cf. Augustinus. *De Trinitate*, XIV. 7.10.

³⁸ Augustinus. *Confessiones*, X. 17.26.

себе си. Августин никога не е поставял интроспекцията като цел сама по себе си, но като подготовка за богопознанието³⁹. По този начин философията на Августин може да бъде определена като теоцентрична антропология или да бъде сравнена с трансцендентния хуманизъм, където човекът стои в центъра на размисъла и е в състояние да надхвърли себе си, за да стигне до Бога⁴⁰. С поставянето на Бог като фундаментален принцип на човека се придава идентичност, чрез която е възможно да бъде освободен от безсмислието, за което изглежда е неизбежно предназначен поради променливата му природа⁴¹.

Така Августин сочи една нова посока на движение чрез радикална промяна, която намира собственото реализиране във връщането към себе си (*redire in semetipsum*)⁴² и към вътрешното съзнание (*se ipsum in semetipsum colligere*)⁴³. Тогава умът е винаги памет – съзнание за себе си, дори и когато не наблюдава себе си. Така отговорът на първоначалния въпрос най-накрая се разкрива във вътрешността, която не е нищо друго освен памет във всичките ѝ измерения. Употребата на понятието „памет“ за себе си (*memoria sui*) не се отнася само до паметта като „място“, в което са запазени образите на нещата, които са отминали и могат да бъдат извлечени чрез задвижващата воля, но и като нещо по-вътрешно от всичките времеви съдържания, чувства и логически структури. Смесовата му употреба в голяма степен наподобява съвременното разбиране за съзнанието⁴⁴. Върху тази памет е основана възможността, която човек притежава в търсенето на личната идентичност: тя е памет за себе си, следователно винаги със себе си и със своята персонална характеристичност присъстваща в тази неразрушима реалност на аз-а⁴⁵.

Когато душата търси да познава самата себе си, тя вече знае, че търси себе си. Тя вече познава самата себе си. Тя не може да бъде без знание за себе си, бидейки със сигурност познаваща себе си до мярата да знае, че не познава себе си. Но ако тя не знае, че не познава себе си, тогава не ще търси познание за себе си. Затова самата истина, че тя търси себе си, сочи, че тя е позната и непозната за самата себе си. Докато се опитва да познае себе си, тя познава себе си като търсеща⁴⁶. Поради факта, че знае, че е в самия акт на търсене, (душата) със сигурност се познава и следователно когато знае, че изследва себе си, се познава във вътрешността, като това познание е от самата нея, а не от съществуването на други биващи⁴⁷. Паметта за себе си е винаги присъства-

³⁹ Cf. Augustinus. *Retractationes*, I. 8.3.

⁴⁰ Cf. Berry (cit. nt. 10), p. 93.

⁴¹ Piccolomini (cit. nt. 11), p. 29.

⁴² Cf. Augustinus. *Contra Academicos*, III. 19.42.

⁴³ Cf. *ibid.* I. 8.23.

⁴⁴ Kušar, S. *Srednjovjekovna filozofija*, p. 113–114.

⁴⁵ Biolo (cit. nt. 27), p. 212.

⁴⁶ Augustinus. *De Trinitate*, X. 3.5.

⁴⁷ Cf. Augustinus. *De gen. ad lit.* VII. 21.28.

ща в субекта, дори преди рефлексивното познание на душата. Тук основният мотив е, че става въпрос за един атемпорален приоритет, който се отнася до самата природа на душата, която от първия момент на съществуването си притежава вътрешната тринитарна структура⁴⁸.

ИНТРОСПЕКТИВНО ИЗСЛЕДВАНЕ

В собствената вътрешност, в съзнанието за себе си и за собственото съществуване, Августин успява да преодолее безпокойството от изменчивостта на човешкото живеене между темпоралното и вечното, между ограниченото и неограниченото. Така принципът на интериорността се открива едновременно като съдържание и като метод. В този смисъл вътрешността не представлява изолиране на човека, а е, напротив, отваряне към опита в себе си и към човешката екзистенциална реалност⁴⁹. Тази интериорност прави човека способен да познае себе си, а именно да каже *Аз*, и това е осъществимо поради присъствието на ума, който може да разсъждава върху себе си, но и да се завърне към себе си. Умът познава себе си не в отношение към нещо външно, а чрез собствената същност, проявяващата се в способностите памет, разбиране и воля.

Връщането към себе си е възможно само чрез едно нематериално обръщане⁵⁰, като вътрешно рационално виждане, чрез което човек не само знае, че живее, но и разбира съществуването си. Това е и основното значение на знание за себе си (*notitia sui*), като битие, което знае, че е, живее и мисли. Въщност, за да види вътрешността си, човек не търси подкрепа от телесните очи, а напротив, се опитва да се освободи от всичките телесни сетива, които могат да бъдат само препятствия да види себе си в себе си, за да разбере себе си в/чрез себе си⁵¹. Това знание е съществено присъствие в себе си на този, който чувства собствената екзистенция и следователно я живее като вътрешна сигурност⁵². Така Августин разбира самосъзнанието като свойственост, която до голяма степен изразява природата на душата, като нейна истинска същност. Душата познава себе си в паметта за себе си⁵³ и нищо не е по-присъстващо в духа от самия дух⁵⁴. Не можем да се върнем към себе си (*redire in seipsum*), без да трансцендираме себе си (*transcendere seipsum*), нито е възможно да се

⁴⁸ Biolo (cit. nt. 27), 165.

⁴⁹ Zekiyani (cit. nt. 32), 402.

⁵⁰ Augustinus. De Trinitate, XIV. 6.8.

⁵¹ Cf. Augustinus. Enarrationes in Psalmos, 41.7; De Trinitate, IX. 3.3.

⁵² Santi (cit. nt. 31), 16.

⁵³ Augustinus. De Trinitate, XIV. 6.8.

⁵⁴ Ibid. X. 7.10.

намери пътят към тази трансцендентност, без да се намери опорната точка, която ни издига⁵⁵.

В това отношение Августин изразява и наличността на феноменологичния пласт в собствената му система. Тук обект на интроспекцията не са психологическите процеси, а самата субективност. Разбиранията, които произлизат от интроспекцията, не представляват система от концептуални знания за вътрешността, а съзнание, което предхожда всеки концепт. Това е посока, в която може да се наблюдава предконцептуалното знание на душата. Така знанието, което душата притежава в себе си като източник на неизчерпаемата психологическа активност, е предзнание на първичния човешки субект, което се осъществява във и според психологическите процеси. От това следва и разграничението помежду онтологичния (съществуващия аз) и психологичния (действащия аз на различните нива на сетивно и интелектуално познание) статус на човека⁵⁶.

Съзнанието на душата е постоянно знание за живеенето, изразяващото се в дълбината на живия ум⁵⁷. То е дълбоко знание, което *винаги* придружава тринитарния живот в активността на душата. Това първично съзнание не добавя нищо към живата реалност на душата, но определя степента на съвършенство и онтологично-психологичната стойност на душата като неотделима част на самия субект, който винаги се познава като жив и действащ. Така, подобно на безсмъртието на душата, постоянното присъствие на това знание кореспондира със самия живот на душата⁵⁸. Съзнанието за собственото съществуване показва едно първично състояние на човека. То е винаги в него, още преди да достигне до рефлексивното познание за себе си.

Актуализирането на знанието за себе си се осъществява чрез мисленето като психологически процес. По този начин самосъзнанието се получава като резултат, когато душата ще се превърне в обект на собственото мислене. Това показва, че този вид познание не се нуждае от никаква външна подкрепа на някакви концепции. Така паметта (*memoria*) се превръща в съставен елемент на директно и обективно знание, в неговата коекзистентност с реалността, докато мисленето (*cogitatio*) генерира рефлексивното съзнание на душата⁵⁹. В това отношение може да се забележи, че Августин различава два вида знание за себе си (*nosse se*), когато мисленето е насочено към душата и когато иска да познае нещо различно от себе си, а това показва, че душата не може да познае нещо друго, преди да притежава знание за себе си. Тъй като става въ-

⁵⁵ Stefanini, L. Il problema della persona in s. Agostino e nel pensiero contemporaneo, p. 58–59.

⁵⁶ Biolo (cit. nt. 27), 167.

⁵⁷ Augustinus. De Trinitate, XV.15.25.

⁵⁸ Biolo (cit. nt. 27), 146.

⁵⁹ Cf. Zekiyani (cit. nt. 32), p. 408.

прос за различни нива на активността на душата, следва, че знанието (*nosse*) за паметта за себе си (*memoria sui*) – това, което съм самият аз, е винаги един опит от мисленето върху същата активност на душата. Този вътрешен опит е един психологически акт в смисъла на метафизическа актуалност, който придружава действията на душата (да мисли, да знае, да желае), а именно психологическата активност⁶⁰. Наличието на тази съзнателност в ума изцяло съответства на това, че ние познаваме същността на душата си, защото я при- тежаваме, а нашето познание има за фундаментална основа личния опит като индивидуално самопритежание⁶¹.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С изложеното в десетата книга на „Изповеди“ Августин показва, че паметта ни предоставя възможността да имаме знание за самите себе си – „Тя е душата, тя съм аз“⁶², – с което същевременно заявява и личната функция на човешкото *аз* (душата). Паметта е тъкмо това, благодарение на което наричаме себе си *аз*, основата, върху която изграждаме персоналната си идентичност. В това отношение паметта като неотделима част от екзистенцията на душата представлява не само психологически акт, но и онтологична реалност на самосъзнанието. Рефлектирайки върху собствената субективност, душата открива аз-а като даденост на съзнанието. Така основите, върху които е поставена самоидентичността на човека, формално могат да бъдат описани като памет, разбиране и любов към себе си. Методът на интериорността на Августин означава контекстуализиране на човешката личност по отношение на историята или по отношение на призванието⁶³.

Оттук би следвало да се обобщи, че централният проблем за Августин не е поставен в посока да изрази идеята си за самоидентичното познание, а по-скоро да покаже себесъзнанието като метафизично-трансцендентален ключ за собствената активност⁶⁴. За разлика от останалите форми на модерния персонализъм, методът, върху който Августин изгражда теорията за личността, представлява органична философия, която се движи от анализите на опита на субекта към онтологичния му статут и трансцендентните му основи⁶⁵. Така вътрешното пространство на съзнанието е „мястото“, чрез което се изразява персоналната идентичност на човека.

⁶⁰ Cf. *Ibid.*, p. 409.

⁶¹ Biolo (cit. nt. 27), p. 193.

⁶² Augustinus. *Confessiones*, X. 17.26. Вж. българския превод на Анна Николова в Св. Аврелий Августин, „Изповеди“, с. 239.

⁶³ Berry (cit. nt. 10), p. 92.

⁶⁴ Cf. Zekiyani (cit. nt. 32), p. 410.

⁶⁵ Santi (cit. nt. 31), p. 53.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аврелий Августин (2006). Изповеди (прев. Анна Б. Николова). София. / Avreliy Avgustin. 2006. Izповedi (prev. Anna B. Nikolova). Sofia.
- Аврелий Августин (2001). За безсмъртието на душата. Архив за средновековна философия и култура. Свитък VII: 53–72 (прев. Евелина Митева). / Avreliy Avgustin. 2001. Za bezsmartieto na dushata. Arhiv za srednovekovna filosofia i kultura. Svitak VII: 53–72 (prev. Evelina Miteva).
- Бояджиев, Ц. (1992). Августин и Декарт. София. / Boyadzhiev, Ts. 1992. Avgustin i Dekart. Sofia.
- Плотин. (2005). Енеади. София. / Plotin. 2005. Eneadi. Sofia.
- Хайнцман, Р. (2002). Философия на средновековието. София. / Hayntsman, Rihard. 2002. Filosofia na srednovekovieto. Sofia.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, Confessionum libri tredecim, PL 32: 657–868.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, Contra academicos, PL 32: 905–958.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, De beata vita, PL 32: 959–976.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, De Genesi ad litteram, PL 34: 245–486.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, De immortalitate animae, PL 32: 1021–1034.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, De musica, PL 32: 1081–1194.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, De ordine, PL 32: 977–1020.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, De Trinitate, PL 42: 819–1098.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, Enarrationes in Psalmos, PL: 36–37.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, In euangelium Ioannis tractatus, PL 35: 132–1976.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, Retractationum libri duo, PL 32: 583–656.
- Augustinus, Sanctus. Hipponensis Episcopus, Soliloquiorum libri duo, PL 32: 869–904.
- Alici, L., R. Piccolomini and A. Pieretti (2002). Agostino nella filosofia nel Novecento: Verità e linguaggio. Roma.
- Berry, J. A. (2017) What makes us human? Augustine on interiority, exteriority and the self. *Scientia et fides* 5 (2): 87–106.
- Biolo, S. (2000). L'autocoscienza in s. Agostino. Roma.
- Flasch, K. (1983). Agostino d'Ipbona. Bologna.
- Kušar, St. (1996). Srednjovekovna filozofija. Zagreb.
- Parodi, M. (2006). Il paradigma filosofico agostiniano: un modello di razionalità e la sua crisi nel XII secolo. Bergamo.
- Piccolomini, R. (1993). Sant'Agostino. In cammino verso la patria. Roma.
- Rist, J. M. (1994). Agostino. Il battesimo del pensiero antico. Milano: Vita e Pensiero.
- Santi, G. (2004). Esistenza e persona. Roma.
- Stefanini, L. (1955). Il problema della persona in s. Agostino e nel pensiero contemporaneo. *Revue d'Etudes Augustiniennes et patristiques* 1 (1): 55–68.
- Zekiyan, B. L. (1976). L'interiorismo agostiniano e l'autocoscienza del soggetto. *Augustinianum* 16 (2): 399–410.

**Професионално направление
„Социология, антропология и науки за
културата“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

СИМВОЛНИЯТ КАПИТАЛ НА РОДА МЕДИЧИ

АЛЕКСАНДРИНА СЕВДАЛИНОВА МАРАНГОЗОВА

Анотация. Текстът има за цел да покаже как влиятелният род Медичи успява да придобие символен капитал, който да послужи за изграждане и утвърждаване на неформална власт в Република Флоренция за период от 100 години в епохата на Ренесанса. Основните похвати, с които си служи, са свързани с меценатска дейност, дарения, покровителства, религиозна и образователна политика, социална дейност, обогатяване на градската структура, развитие на изкуството, изгодни бракосъчетания, колекционерство. Текстът използва теориите на Бурдийо за символния капитал и показва, че те са напълно приложими към подхода на Медичите в културен, социален и политически план. Изводите, до които стига този анализ, подкрепят убеждението, че както икономическият, така и символният капитал на рода стоят в основата на възможността да управлява неформално Република Флоренция.

Ключови думи: символ, символен капитал, икономически капитал, културен капитал, власт, република, изкуство, меценатство, образование, религия, политика, фамилия.

THE SYMBOLIC CAPITAL OF THE MEDICI FAMILY

Aleksandrina Sevdalinova Marangozova

Abstract. The aim of the following text is to show the way the Medici family succeeds to acquire symbolic capital, which after that serves for the legitimation of the informal power of the Republic of Florence for the period of 100 years in the time of the Renaissance. The main methods that the family uses are in a close relationship with the patron activity, donations, religious and educational politics, social activity, enrichment of the city structure, development of art, favorable marriages, collectibles. The text uses the Bourdieu's theories about the symbolic capital and shows that they are fully applicable to the Medici methods in cultural, social and political aspects. The conclusion that this analysis comes to, supports the belief that both economic and symbolic capital are the heart of the possibility to rule the Florence Republic informal.

Key words: symbolic capital, economic capital, cultural capital, power, republic, art, patronage, education, religion, politics, and family.

ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за италианския род Медичи е занимавала и продължава да занимава множество изследователи, интересувачи се от епохата на Ренесанса, от една страна, и от възникването и разпространението на това, което наричаме банка и модерно банкиране, от друга. Независимо от задълбочените анализи в тази област, някои аспекти, свързани с Медичите, все още са обект на дискусии и преоценка. Въпросите относно приноса им към развитието на Ренесанса предизвикват като че ли най-много изследователския интерес. Историята на рода Медичи е изключително интересна и свързана с може би един от най-значителните културни периоди на Европа. От друга страна, името на Медичите се свързва с появата на съвременната банка и обстоятелствата относно това не спират да будят любопитство.

Този текст се занимава главно с културната дейност на Медичите и други основни похвати, към които те прибягват, за да изградят символен капитал и престиж на рода, който впоследствие да им послужи в политическите им начинания. За целта е използвано понятието „символен капитал“ на френския социолог Пиер Бурдийо. Могъщият италиански род успява да спечели доверието на обществото и да доминира в политическото управление на града чрез умели стратегии, добре съобразени бракосъчетания, дарения и меценатство. По този начин семейството изгражда символен капитал, който му предоставя възможността да упражнява голяма власт в политиката и обществото на Флоренция.

ФОРМИ НА КАПИТАЛ

Анализът ще започне с термина „капитал“ и отношението на Бурдийо към неговото значение. Френският социолог определя капитала като акумулиран труд, който, „когато е присвоен на лична, т.е. достъпна само за определени хора основа, от агенти или от групи от агенти, им позволява да си присвояват социална енергия във форма на материализиращ или носещ прехрана труд“¹. Капиталът може да бъде, от една страна, вградена сила в обективни или субективни структури, а от друга, е принципът, който стои в основата на присъщите закономерности на социалния свят. Натрупването на капитал отнема време и усилия, но предоставя и възможността да бъде задържан.

Според Бурдийо социалният свят, който представлява натрупана история, е невъзможно да се обясни, без да се реабилитира понятието за капитала и неговите различни форми. Капиталистическото разбиране за практическата икономика налага по-различни смисли на икономическата теория, които впоследствие редуцират огромното разнообразие от размени до търговската раз-

¹ Бурдийо, П. Формите на капитал. София, 2014, с. 438.

мяна, имаща за цел печалба. По този начин икономическата теория прикрито дефинира останалите обменни форми като „неикономически и следователно безинтересни“². Така икономическата теория третира като безинтересни и формите на размяна, които позволяват на материалния капитал да представи себе си като нематериална форма на културен или социален капитал.

Според Бурдийо капиталът съществува в три различни форми: **икономически** капитал, който веднага може да бъде превърнат в пари или институционализиран под формата на имуществени права; **културен**, който може да бъде конвертиран само в определени условия в икономически капитал, но може да се институционализира под формата на образователни квалификации; **социален**, който отново е конвертируем само в определени условия в икономически капитал, като неговата институционализация е в благороднически титли.

Културният капитал, според френския социолог, може да съществува в три форми – във въплътено състояние, под формата на собственост на тялото и на ума; в обективизирано състояние (културни блага – предмети на изкуството); институционализирано състояние – форма, на която Бурдийо обръща специално внимание, защото „тя дава изцяло автентични свойства на културния капитал, за който се предполага, че е осигурен от нея“³.

Въплътеното състояние на културния капитал (култивиране, образование, култура) изисква лична отдаденост. Натрупването му не може да бъде извършено от някого друго, освен от индивида, за когото се отнася, защото в повечето случаи процесът е свързан с тялото. За да се придобие, е необходимо полагането на лични усилия и разноски, инвестиция на време и жертви. Той не се предава незабавно, не се подарява, разменя и купува. Неговото натрупване започва още в ранна детска възраст и „залязва и умира със своя носител (с неговите биологични възможности, неговата памет...)“⁴.

Културният капитал може да бъде придобит неосъзнато. Той неизбежно носи белези (повече или по-малко видими) от по-ранни условия на придобиване, като например характеристики при говор, присъщи на определен регион. Така индивидът успява да комбинира придобитото със завареното. Поради факта, „че социалните условия на неговото предаване и придобиване са по-прикрити от тези на икономическия капитал, той е предразположен да функционира като символен капитал“⁵.

Най-силният принцип на този вид капитал се крие в логиката на предаване. Процесът и времето, необходимо за придобиването му, зависи главно от въплътения в цялото семейство културен капитал. Предаването не се осъществява в директна и видима форма и поради това не е толкова цензуриран

² Пак там, с. 439.

³ Пак там, с. 441.

⁴ Пак там, с. 443.

⁵ Пак там, с. 444.

и контролиран. Времето, необходимо за придобиване, е едно от нещата, които свързват икономическия и културния капитал. Семейството е главният фактор, който влияе върху трупането на този капитал у индивида, тъй като той има нужда от определена среда и достатъчно предоставено свободно време, което да посвети на натрупването.

Семейната среда на Медичите е явен пример за казаното по-горе. Поради липсата на данни за първите представители на рода, не може да се каже почти нищо за отношението им спрямо културния капитал на по-ранен етап. Ако родът в действителност първоначално се занимава с медицина и аптекарство, то това означава, че знанията за тази дисциплина се предават в семейството. Семейството най-вероятно държи много на усвояването на тези умения, изкарвайки си прехраната по този начин. Това предполага полагане на усилия за придобиване на добро хуманитарно образование, още повече, че медицината, заедно със светското и духовно право, са трите най-престижни професии през XIII и XIV век.

С наличието на повече данни за живота на представителите на рода Медичи от Джовани ди Бичи (1360–1429) насетне, картината става много по-ясна. Джовани първоначално не разполага с много финансови средства. Живее скромно дори и след като основава банката си и забогатява. Няма конкретна информация относно образованието му, но се знае, че се мести в Рим, където работи в банката на братовчед си. Там той успява да придобие достатъчно знания и личен финансов капитал, за да може да основе своя собствена банка.

Начело на собствен бизнес, с финансово стабилно статукво, Джовани има възможност да обърне голямо внимание на образованието на своите синове – Козимо (1389–1464) и Лоренцо (1395–1464). Първоначалното си обучение Козимо получава в манастир, където изучава няколко езика. Обучава се и под ръководството на един от водещите тогава учени – Роберто Роси. С времето придобива много знания в сферата на класическото образование. Развива всестранни интереси към изкуството и човешкия живот на земята, които го съпътстват до края на живота му.

Най-големият син на Козимо – Пиеро (1416–1469), също получава добро хуманистично образование. Смята се за възможно един от неговите преподаватели да е Антонио Пачини – виден преподавател по латински по това време. Допуска се също така, че за образованието на синовете на Козимо се грижат неговите много близки приятели – Николо Николи и Карло Марсупини, изключително добре образовани представители на видни флорентински фамилии⁶. Те често посещават дома на приятеля си Козимо и най-вероятно отделят време и да обучат децата му на реторика и древни езици.

⁶ Обкръжението от влиятелни приятели също е един от начините за натрупване на символен капитал. Кръгът от хора, които заобикалят Медичите, спомага за увеличаването на техния престиж, още повече, че говорим за учени, художници, изобретатели, архитекти,

Отношението към доброто образование се запазва в следващите поколения на рода Медичи. Обучението на Лоренцо Великолепния (1449–1492) е ръководено първоначално от дипломата латинист – Джентиле Беки, а по-късно от Кристофоро Ландино – коментатор на Данте и преводач на Аристотел. Приятелят на дядо му Козимо – Марсилио Фичино (чиято издръжка плаща Пиеро), също е един от неговите преподаватели. От своя страна Лоренцо набляга изключително на обучението на синовете си, което е особено видимо при Джовани ди Лоренцо ди Медичи (1475–1521). Той е дълбоко насърчаван и подкрепян от баща си в образованието и църковната си кариера.

Казаното потвърждава твърдението, че семейството играе особено важна роля що се отнася до културния капитал във въплътена форма на индивида. Има, разбира се, много примери, които посочват, че дори и без подкрепата на фамилията може да се придобие добро образование, но тези случаи са свързани с други обстоятелства, които допринасят за това. Първият тласък винаги е даван от семейството и индивидът наследява този стремеж, който по-късно прилага и върху своите наследници. Тоест той успява да комбинира това, което заварва, с това, което придобива.

Трябва обаче да се вземе предвид отношението към образованието като цяло по времето на Ренесанса и в частност в Италия, за да може по-пълно да се разбере значението на културния капитал в неговата въплътена форма за ренесансовия човек. В своето изследване Буркхарт твърди, че началото на XIV век е начало на наченки на едно по-самостоятелно италианско образование: „Тогава всички във Флоренция можели да четат, дори магаретарите пеели канционите на Данте, а най-хубавите запазени днес италиански ръкописи принадлежали първоначално на флорентински работници“⁷. Това говори за осъзнаване на значението на образованието дори и у не толкова заможните граждани на Италия.

В началото на XIII век започва разрастването на школите и разнообразяването на дисциплините. Във Флоренция по това време няма престижен университет (Медичите също не получават университетско образование). Има много школи, в които преподават хуманисти. Настъпва момент, в който за една образователна институция е особено важно да има признати от обществото преподаватели и започва съревнование между университетите и хуманистичните школи, в което последните побеждават. Според различни данни например Болоня по онова време изразходва за образователните институции половината от своите държавни приходи!

скулптори, духовници и представители на могъщи благороднически фамилии – хора с високо образование, талант, влияние и собствен престиж.

⁷ Буркхарт, Як. Култура и изкуство на Ренесанса в Италия. София, 1974, с. 151–152.

Културният капитал в обективирана форма е свързан със свойствата на този във възпълнено състояние. Обективираната форма открива израз в предмет или средства, като например картини, скулптури, книги, писмени документи и много други. Тези предмети и средства „могат да бъдат придобити както материално (което предполага икономически капитал), така и символно, което предполага културен капитал“⁸. Културният капитал в неговата обективирана форма съществува като символно и материално ефективен капитал само ако е приложен върху борби в полето на културното производство и социалните класи.

Институционализираната форма е свързана с легитимацията на културния капитал като притежание от даден индивид. Легитимирането може да бъде изразено от академични квалификации, сертификати за културни компетентности. Тези академични квалификации гарантират както материална, така и символна печалба, но тя зависи много от търсенето и в определени ситуации инвестираното може да се окаже повече от спечеленото.

Бурдийо е на мнение, че всеки вид капитал, независимо от това дали става въпрос за културен, икономически или социален, в различни степени може да функционира като символен капитал. Символният капитал невинаги е разпознаван като капитал, защото в своята същност той е легитимна концепция, авторитет, който упражнява влияние. Символният капитал е онази форма, която придобиват различните видове капитал, когато са възприети и признати като легитимни. Той определя „социалните значимости, основанията да живееш“⁹. Символното признание дава достъп на индивида до легитимно обществено съществуване. Следователно загубата в символната борба за признание се определя като изключително тежка за индивида. Този вид капитал може да бъде свързан с честта и доблестта, с престижа, който даден индивид си извоюва в заобикалящата го социална среда. Символният капитал придава важност на действащото лице, издига го и го изтръгва от неговата незначителност.

Притежавайки подобни свойства, индивидът има и способността сам да признава и освещава това, което според неговата преценка заслужава да бъде признато и осветено. Чрез ритуали и актове на институционализиране той символно поддържа и инвестира в своето социално признато положение, декларира отново и отново, че наистина е това, което претендира и е упълномощен да бъде. Бурдийо определя това като „измислица или измама, която, прокламирана пред очите на всички като заслужаваща да бъде универсално призната (...) става натрапничество, което е непризнато, отречено като натрапничество от всички, дори и от самия натрапник“¹⁰. Ритуалът осигурява уве-

⁸ Бурдийо, П. Форми на капитал. София, 2014, с. 446.

⁹ Бурдийо, П. Размишления по Паскал. София, 2008, с. 367.

¹⁰ Пак там, с. 370.

реността у общността в легитимността на правата на индивида и неговите достойнства, морал, способности, значение.

Нека вземем за пример Флоренция и Медичите. Флорентинците като че ли в нито един миг не се съмняват, че живеят в република, а не в държава, управлявана от олигарси, както много изследователи определят управлението на града по това време. Те се гордеят с политическата форма на своя град държава, но също така чрез своята подкрепа към династията на Медичите показват и признанието на тяхната власт. Въпреки факта, че Джовани ди Бичи и Козимо се опитват да стоят настрана от обществените погледи, флорентинци постепенно легитимират техните права и способности в управлението на града. И когато и последният представител на рода си отива и Флоренция попада в ръцете на чужди управници, жителите на града изпитват носталгия към Медичите и тяхното *управление*.

Как обаче се случва това? Кое кара флорентинското общество да продължава да живее и поддържа илюзията, че е свободно? Че живее в република и поради това само е отговорно за съдбата си? Каква е причината въпреки гордостта си от републиканския характер на своя град държава флорентинците сами да легитимират политическата власт на Медичите? Според американския историк на изкуството – Ейдриън Рандолф, главен принос за това Медичите да имат възможността да управляват републиката задкулисно има изкуството. Рандолф твърди, че без никакво съмнение Медичите използват изкуството, за да придобият политическа сила¹¹. Те със сигурност си дават сметка за положителния ефект, който то оказва върху репутацията и властта им. И имайки достатъчно културен и икономически капитал, покровителстват голям брой творци и учени. Именно затова е трудно да се говори за ренесансово изкуство, без да бъде засегната темата за културната дейност на рода. Но изкуството не ги спасява от това да бъдат прогонени на два пъти от Флоренция. То безспорно допринася за увеличаването на властта им, но не и е единственото. Причината за това е комплексна и се съдържа в понятието на Бурдийо за символния капитал. Защото именно той играе най-важната роля в легитимирането на властта на Медичите там, където се предполага, че на власт е свободата на гражданина на републиката. Влиянието на рода е базирано най-вече на неговото статукво сред обществото – уважението, което си печели чрез творческия, интелектуален и религиозен патронаж, както и мрежата от връзки, които си изгражда. Този имидж на интелектуалци, дарители, меценати и общественици е това, което кара флорентинците да си *затворят очите* за действителното политическо естество на техния град държава и гласувайки доверието си, да легитимират властта на Медичите във Флоренция.

¹¹ Вж. Randolph, 2002.

Властта и престижът на индивида зависят от символния капитал, който, институционализиран или не, получава от групата. Символният капитал е отреченият капитал, който „заедно с религиозния капитал несъмнено съставлява единствената възможна форма на натрупване тогава, когато икономическият капитал не е признат“¹². Символният капитал има стойност дори на пазара. Един индивид може да извърши дело, без да похарчи в брой нито един грош. Благодарение на капитала си, който му осигурява вярата и в много случаи възхищението на обществото, той може да получи кредит на доверие, основан на неговия престиж и почтеност. Символният капитал е свързан с репутацията, уважението и почитаемостта, които индивидите си изграждат в социалната среда.

СИМВОЛНА ВЛАСТ, СИМВОЛНО НАСИЛИЕ, ДАРЪТ И ХАБИТУСЪТ

В следващите редове са представени някои основни понятия в теорията на Бурдийо, които ще помогнат в изясняването на проблематиката около символния капитал. Символната власт, символното насилие, дарът и хабитусът на индивида съществуват в симбиоза със символния капитал и са зависими под определена форма от него. Символната власт за Бурдийо е „невидима власт, която е грешно разпозната като такава и затова смятана за легитимна“¹³. Той я нарича още почти магическа власт, която предоставя на индивида толкова власт, колкото той би придобил чрез употребата на физическа и/или икономическа сила. Тя е свързана с вяра в думите, делата и суверенитета на тези, които ги произнасят и извършват. Важно е да се отбележи, че доминираниите индивиди не са пасивни тела, върху които просто се упражнява символна власт, защото тя изисква като условие за нейното съществуване подчинените индивиди да вярват в нейната законност и в законното ѝ притежание от доминиращите лица. Според Бурдийо символната власт е свързана със символично насилие и истинската ѝ форма цели конструирането на групи. За да се постигне това обаче, има условия. Едно от тях е свързано с това, че „символната власт трябва да бъде основана върху притежанието на символен капитал“¹⁴. Той от своя страна представлява власт, която е отпусната на тези, получили достатъчно признание от останалите, че да могат да налагат това признание.

Социологът анализира символното насилие в контекста на изследваната му за природата на размяната на дарове. В акта на даряването Бурдийо вижда „механизъм, чрез който властта се упражнява и едновременно с това прикрива“¹⁵. Авторът говори и за други форми на упражняване на символично

¹² Бурдийо, П. Практическият усет. София, 2005, с. 220.

¹³ Bourdieu, P. Language and symbolic power. Cambridge, 1991, p. 23.

¹⁴ Бурдийо, П. Казани неща, София, 1991, с. 142.

¹⁵ Bourdieu, P. Цит. съч., p. 23.

насилие – дългът. Един индивид може да подчини друг чрез лихварството. Дарът е по-прикритата форма на символното доминиране. Чрез него, особено ако е много рядък и щедър, дарителят трайно задължава получателя, макар и видимо такъв дълг да не съществува. В акта на даряване се крие нотка на притежание, защото даващият свързва получаващия към себе си, прикривайки връзката в жест на щедрост. По този начин Бурдийо описва символичното насилие, което е в контраст с лихварството.

Примери за символично насилие, упражнявано от Медичите, има много. По време на своето изгнаничество Козимо щедро дава пари за построяването на нова библиотека на манастира „Сан Джорджо Маджоре“, освен че чрез това си печели симпатиите и уважението на монасите и на папата, Козимо прави и нещо друго – показва на Флоренция, че тя се нуждае от него. По това време градът държава страда от тежкото си финансово положение. Докато Козимо е на власт, банка „Медичи“ отпуска заеми на Синьорията в размер на 155 000 флорина. Поради това клонът във Флоренция оперира на загуба. Останалите банки в града също не могат вече да помогнат по никакъв начин. Козимо осъзнава нуждата на правителството и изпраща символично съобщение до него.

Начинът, по който Лоренцо Великолепния се справя със заговора Паци, е друг пример за упражняване на символично насилие върху обществото. След като брат му Джулиано е убит, а самият той се спасява от нападението, Лоренцо не губи време и предприема незабавни мерки, целта на които са да покаже, че той е победител, че властта му не може да бъде оспорвана и всеки, който се опита да го направи отново, ще изтърпи последствията. Лоренцо демонстрира много нагледно какви биха могли да бъдат тези последствия. Голяма част от участниците в заговора, както и много невинни, са провисени от прозорците на Палацо дела Синьория, а в някои случаи просто хвърляни от най-високите етажи. Тела са влачени по улиците. Кардинал Риарио е задържан като заложник, за да обезкуражи папата в предприемането на каквито и да е действия срещу Медичите. Почти всички мъже Паци са убити или хвърлени в затвора.

Тези действия са демонстрация на власт и упражняват символно насилие над обществото на Флоренция, което става свидетел на бруталния развой на заговора. Посланието е ясно – да си противник на Медичите, най-вероятно ще ти донесе смърт. Те са могъщи и тяхната власт във Флоренция не може да бъде оспорвана.

Прилагането на символно насилие чрез даряването е една стратегия, която в самата си същност е по-лека и прикрита, поради възможността да се отрече нейното приложение. Актът на даряване се стреми да прикрие заинтересоваността. Той се разглежда като „единственият начин за обращение на блага, който е признат от обществото като безкористен и морален“¹⁶. Тук на пръв поглед няма икономически интерес, тъй като актът на даряване е безкористен,

¹⁶ Бурдийо, П. Практическият усет. София, 2005, с. 210.

а икономиката оставя на страна сакралното. Обменът на теория е доброволен, но на практика задължително изисква да бъде върнат под някаква форма.

Френският антрополог и социолог Марсел Мос също има какво да каже по проблема с дара и основанията за обмен. Макар и изследването му да е насочено към архаичните общества в Полинезия, Меланезия и Северозападна Америка, някои от изводите му са универсални и могат да бъдат присвоени за целите на това изследване. В неговата теория актът на даряване се свързва с три задължения – да даваш, да приемаш и да се отплащаш. Нещата, които се обменят, може да не са само под формата на блага – материални, имуществени и икономически. Обменът може да е и под формата на знак на внимание, празник, пиршество, ритуал, жена, дете, панаир. Ако следваме логиката на Мос, то Медичите практикуват актовете на даряване в няколко различни форми. В тези форми пазарът и богатствата са само една от точките на договора.

Началото на своето управление Лоренцо Великолепният започва, организирайки множество пиршества, панаири, циркови забави. Той, подобно на баща си и дядо си, прави постоянни дарения на ръкописи към флорентинските школи. Покровителството на творци и учени също може да бъде разглеждано като форма на даряване – Медичите често канят обещаващи художници, скулптори и поети да живеят в двореца им, където се грижат за тяхната прехрана и уют.

Даренията на Медичите са най-често отправени към религиозни организации. Това е така главно защото, дарявайки на църква или манастир, представителите на семейството се надяват да изкупят греховете си. Няма безкористни действия, а целенасочени актове. Ако дариш на църквата, правиш християнина, а с него и Бог щастлив. Греховете ти могат да бъдат опростени и душата ти в крайна сметка (имайки предвид и лихварството) да не попадне в ада или чистилището.

Медичите правят и много дарения за обогатяването и обновяването на обществените сгради. Каква е ползата от това? Уважението и признателността на флорентинците, разбира се. Благото на обществото е поставено на първо място, което носи признателност, престиж и привърженици.

Изследванията на Мос показват, че за архаичните общества „задължението да се отплащаш по достойнство е безпрекословно. Губиш лицето си во веки веков, ако не се отплатиш или не унищожиш равностойно имущество“¹⁷. Тоест в тези общества дарът се разглежда малко или много като дълг, задължение, което дарителят автоматично приписва на индивида в момента на акта на даряване. Неотплатеният дар, от друга страна, превръща онзи, който го приеме в „нисшестоящ особено когато е приет без намерението за отплата“¹⁸.

¹⁷ Мос, М., Дарът. София, 2001, с. 99.

¹⁸ Пак там, с. 176.

В по-късни времена дарът прикрива своята същност и този дълг, който той приписва, е притъпен, не е изложен на показ и е прикрит в обвивката на щедростта. Изключват се видимите белези на користта и дарът се представя като акт, в който липсва личен интерес под каквато и да е форма. Връщането на дара изглежда незадължително, а просто акт на вежливост. И все пак основните на значението и формите на акта се запазват. Личната полза и егоизмът в даряването са в различно количество при различни обстоятелства и в зависимост от личността, която извършва действието, но те все още са налични макар и на моменти в много малки степени. Посланието в по-голямата част от случаите на даряване си остава същото – „да даваш, значи да покажеш превзходството си, да си нещо повече, да си отгоре...“¹⁹.

Символният капитал предполага интервенция в хабитуса на човека. Терминът е много стар и е важна концепция в теориите на Бурдийо. Той го използва по един специфичен начин. За него „хабитусът е набор от провизии, които влияят на агентите да действат и реагират по определени начини“²⁰. Този набор от провизии създава системи от възприятия и оценки. Те са насадени и структурирани, генеративни и преносими, като за изграждането им са много важни преживяванията от ранното детство. Тези възприятия се придобиват чрез обучения и тренировки, наборът от практики се превръща във втора природа за индивида. Те неизбежно рефлектират върху отношението му към социалната среда. Индивидът от работещата класа например придобива възприятия и практики, които се различават в някои аспекти от тези на индивида от буржоазията. „Приликите и различията, които характеризират социалните условия на съществуване на индивидите, ще се отразят в хабитуса...“²¹. Хабитусът има възможността да определя действията на индивида в неговото ежедневие. Дава му практически усет за това как е редно да се постъпи в дадена ситуация и какво трябва да се направи. Хабитусът представлява наборът от ментални структури, чрез които индивидът схваща социалния свят. Той е „едновременно система от схеми на производство на практиките и система от схеми на възприятие и оценка на практиките“²². И в двата случая оценките изхождат от социалната позиция, в която индивидът се конструира.

Медичите притежават набор от провизии, чрез които успяват да въздействат върху хабитуса на флорентинците. Флорентинецът живее в илюзията на своята република. Той е свободен и поради това всяка интервенция в неговата свобода би възприел като нежелана и веднага би предприел мерки към нейното отричане. Именно поради това Медичите много внимават чрез действията си да не засегнат и не застрашат тази свобода. Те управляват задкулисно.

¹⁹ Пак там, с. 187–188.

²⁰ Bourdieu, P. Цит. съч., р. 12.

²¹ Пак там.

²² Бурдийо, П. Казани неща. София, 1993, с. 135.

Илюзията продължава и на пръв поглед нищо не я застрашава. Видимо всичко е така, както трябва да бъде, затова не е необходимо да се предприемат каквито и да е мерки.

БРАКЪТ КАТО СПОСОБ ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА СИМВОЛЕН КАПИТАЛ

Бракът по време на Ренесанса, също както и през Средновековието, служи изключително за изграждане на престиж и връзки. Семейството Медичи е наясно с това и именно поради тази причина в семейството рядко има случайни бракосъчетания. Козимо ди Джовани ди Бичи се жени за Контесина Барди – най-голямата дъщеря на един от партньорите на Джовани ди Бичи във филиала на банка „Медичи“ в Рим. Барди е стар флорентински род, който някога притежава огромни богатства. И макар по времето, в което Козимо се жени за една Барди, семейството вече съвсем да не е така заможно, престижът, който носи бракът между стария могъщ род и този на Медичите, е голям.

Синът му Пиеро сключва брак с Лукреция Торнабуони, която е част от друг богат флорентински род. Дворецът им се намира в една от днешните главни улици на Флоренция и е великолепно украсен с красиви стенописи на Доменико Гирландайо. Пиеро и Лукреция омъжват трите си дъщери за мъже, които също произхождат от влиятелни семейства – Мария за Леопето Роси, Бианка за Гулиелмо Паци и Лукреция за учения Бернардо Ручелай. Синът им Лоренцо е оженен за Клариче Орсини – 16-годишната наследничка на Рим. Синът му Пиеро сключва брак с момиче от рода Орсини – Алфонсина, макар и този брак всъщност да има обратен ефект заради характера на Алфонсина. Синът на Лоренцо и брат на папа Лъв X – Джулиано се жени за принцеса Филиберта Савойска, сестра на орлеанска херцогиня. Четиринадесет годишната Катерина Медичи е омъжена за бъдещия крал на Франция – Анри Валоа.

СИМВОЛЕН КАПИТАЛ НА МЕДИЧИТЕ

В едно друго свое изследване („Символен капитал и социални класи“) Пиер Бурдийо говори за стратегията, свързана с манипулирането на представите за позицията, която индивидът заема. Подобна стратегия е отричането на дистанциите. Дистанции в смисъл на социални различия между индивида и хората. Целта на отричането на дистанциите е индивидът да се покаже като простоват и достъпен, като по този начин още повече да затвърди „признаването на тези дистанции у другите“²³. Бурдийо нарича това и „стратегии на снизхождението“ – индивидите, които защитават по-висша позиция в дадена

²³ Бурдийо, П. Символен капитал и социални класи, София, 2014, с. 51.

йерархия на обективното пространство, отричат социалната династия, като по този начин си осигуряват изгоди на признаването.

Джовани ди Бичи и Козимо ди Джовани през целия си живот се стремят към това да не изпъкват прекалено много сред флорентинското общество. Макар бизнесът и политическата им ангажираност да се разрастват бързо, полагат усилия да живеят скромно и да не бъдат считани за нещо повече от обикновени граждани на Флоренция. Държанието им в социалните сфери е сдържано, непредизвикващо нежелано внимание. Облеклото и начинът им на живот също с нищо не подчертават граница между рода Медичи и обикновените жители на тосканския град.

Лоренцо прилага по-различна стратегия, доказала своята не по-малка ефективност – да забавлява обществото. Този акт изисква много показност на икономическа сила и социална власт и няма нищо общо със скромното и тихо поведение на Джовани и Козимо. Резултатът обаче отново е същият, тъй като социалният капитал никога не е напълно независим от икономическия и културен такъв.

Връщайки се отново към терминологията на Бурдийо, тези две стратегии може да се определят като методи за поддържане на съществуването на мрежата от установени вече връзки. „Мрежата е продукт на безкрайни усилия на институцията, от които институционалните ритуали (...) отбелязват основните моменти и това, което е необходимо, за да се произвеждат и възпроизвеждат дълготрайни, полезни връзки, които могат да осигурят материални или символни печалби²⁴.“

Родът на Медичите е пример за група, чиито първи представители се грижат изцяло за нейното просъществуване. Бидейки в група, индивидът има дълг, който извън нея, не е задължен да спазва. Като представители на групата обаче те са „съпричастни на вечността и вездесъщостта ѝ – те допринасят за съществуването ѝ като постоянна, надвремева и трансцендентна и временно я въплъщават, давайки ѝ гласност чрез своето слово и представяйки я чрез своите тела“²⁵. Така името на фамилията трябва да се пази, семейният бизнес да е обгрижван, политическите права и власт защитавани. Групата се превръща в нещо повече от просто група, става институция, за чието укрепване трябва да се полагат усилия. Символният капитал налага уважението не само отвън, но и отвътре и индивидите в групата не се стремят само към запазването на своя личен престиж, но и на престижа на фамилията.

Медичите градят своя собствена символна верига, с която лесно да бъдат разпознавани от обществото. Гербът, меценатството, дарителството и покровителството на изкуството са само част от тази верига. Израз на другата част е политическият профил на щедър и справедлив управник и на честен банкер. Дори

²⁴ Бурдийо, П. Форми на капитал. София, 2014, с. 449.

²⁵ Бурдийо, П. Размишления по Паскал. София, 2008, с. 372.

част от поколението понякога да изпитва нужда да се откъсне от тази среда и да направи промени, продиктувани от неговата собствена личност, а не вменени от миналото на неговите предци, той подсъзнателно отново се свързва с тях, кръщава децата си с техните имена, носи герба им и символите им.

За Джовани ди Бичи се знае много малко що се отнася до приноса му към символния капитал на фамилията. Има информация, че голяма част от времето си обича да прекарва в своята кантора, откъдето прави големи дарения в обществените фондове и благотворителност и инвестира в земи. Джовани ди Бичи отделя щедри суми пари за разкрояването на Флоренция. Прави много дарения за обществени строежи и обогатяване на сградите, които вече съществуват. Той се занимава с построяването на „Оспedale дели Иноченти“, болницата за изоставени деца на Флоренция, както и с реставрацията и разширението на църквата „Сан Лоренцо“, която по това време се разпада. С тези проекти се заема завърналият се от Рим Брунелески. Църквата „Сан Лоренцо“ е един от шедьоврите на Ранния ренесанс. Тя става семейна църква на Медичите и е обогатена с техни гробници.

След смъртта на Джовани ди Бичи, Козимо продължава дейността на баща си. Той е един от най-уважаваните представители на рода Медичи. Престижът сред флорентинците, приятелите и дори неприятелите си Козимо печели чрез умелата си политика и обществени дела, чрез липсата на демонстрация на икономическия си капитал и политическа мощ, чрез множество дарения и дела, които облагодетелстват както Флоренция, така и нейните граждани. Козимо е меценат и колекционер, покровител на творците и представителите на редиците на науката. Освен всичко това, Козимо се стреми и към поддържане на много добри отношения с Римската католическа църква, което допълнително допринася за неговата репутация.

Нищо не подхранва престижа му толкова силно в първите години на властта му, колкото отношенията му с църквата. Главен принос за това има Общия събор на Гръцката ортодоксална църква и Римската католическа църква. Доктриналните различия на двете църкви са видимо необратими и конфликтът продължава вече шест века. Разривът между двете църкви става още по-голям, след като войниците на Четвъртия кръстоносен поход завладяват Константинопол през 1204 г. Императорът на Източната империя – Йоан VIII Палеолог (1392–1448), призовава за помощ всички в името на Христа, като дори е в готовност да се подчини на папата, ако той му помогне да спаси Византия. Вследствие на тези събития папата свиква Велик събор в Италия.

Съборът започва своето обсъждане във Ферара на 8 януари 1438 г. Според някои източници Козимо не остава особено доволен от факта, че това събитие се провежда там, а не във Флоренция. Желанието му неговият град да бъде домакин е напълно разбираемо. Подобно нещо обезателно ще облагодетел-

ства града не само финансово, но и политически и културно. Ако тази конференция доведе до постигане на единството на църквата, мястото на нейното случване ще бъде запомнено и като изключително важна част в историята на християнството. Ще се постигне и по-близка връзка с владетелите на Източната империя, което от своя страна ще допринесе за търговията и банкерството в града. Това са много важни неща, които Козимо със сигурност осъзнава.

Чумната епидемия, която избухва в началото на същата година във Ферара, осъществява желанията на Козимо. Брат му Лоренцо отправя предложение съборът да се премести във Флоренция, като изрично изтъква много по-голямата безопасност в града в момента. Флоренция предоставя просторни места за настаняване на всички участници в конференцията, за което няма да бъде поискано заплащане, а на всичкото отгоре на Събора е предоставена възможност да се възползва от заем от 1500 флорина месечно, докато тече обсъждането. На това щедро предложение едва ли някой може да откаже. Съборът е преместен от Ферара във Флоренция.

Голямата цел на Козимо с този акт, освен всички останали привилегии, които той му носи, е да издигне още повече статуквото на Флоренция. Чрез присъствието на всички тези важни личности – византийския император, папата, патриарха, учените, поетите и останалите владетели, които придружават Събора, извисяват Флоренция до ранга на Рим, превръщат я в нов Йерусалим, оприличават я с античната столица Атина.

Присъствието на толкова много гръцки учени по време на Събора дава стимул на нарастващия интерес към класическите текстове, история, изкуство и философия и особено към изучаването на Платон. Византийският философ Гемист Плетон (1355–1452) също остава по-дълго във Флоренция, преди да се завърне у дома. Козимо с най-голямо внимание слуша неговите лекции и вдъхновен от тях основава във Флоренция академия за проучвания на Платон.

Освен че го подтиква да основе Платоновата академия, Съборът му предоставя и възможността да прибави към библиотеката си някои изключителни придобивки. Библиотеката на Козимо се радва на признанието, че е „една от най-ценните в света“²⁶. Според Хибърт видният представител на династията на Медичите влага много усилия в обогатяването на своята библиотека, като изпраща агенти в Европа и Близкия изток, които да изкупуват всички редки и важни книги, които успеят да намерят. Така Козимо се сдобива с много ценни книжа, особено от някои германски манастири. Със смъртта на Николо Николи през 1437 г. библиотеката на Медичите се увеличава с 800 тома поради неизплатените дългове на приятеля на Козимо. Красноречив пример за това как икономическият дълг може да доведе до натрупване на ценен символен капитал. Част от книгите са на религиозна тематика и тях той предоставя на манастира „Сан Марко“.

²⁶ Хибърт, Кр. Династията на Медичите. Възход и упадък. София, 2009, с. 58.

Голямата библиотека на Козимо е първата по рода си в Европа и служи като модел за Ватиканската библиотека в Рим. Тя е отворена за всичките му приятели, които имат нужда от нейните ресурси, за да извършват своите изследвания. По този начин Козимо допълнително затвърждава репутацията си и увеличава престижа и уважението сред влиятелните личности и учени. Библиотеката е непрестанно обогатявана както от Козимо, така и от неговите наследници, като семейството харчи щедро пари за това. Смята се, че в един момент тя съдържа не по-малко от 10 000 ръкописи от латински и гръцки автори, стотици откъси от ръкописи, датиращи от времето на Петрарка и Данте, както и други от по-далечното минало на Флоренция.

По време на изгнаничеството си, след като получава разрешение да застане при брат си Лоренцо във Венеция, на Козимо му е предоставено жилище в манастира „Сан Джорджо Маджоре“. Манастирът по това време се нуждае от нова библиотека. Пребивавайки там Козимо решава да помогне и да плати изцяло за нея. Безкористна постъпка или отново стратегически ход? Манастир „Сан Джорджо Маджоре“ е едно от любимите места на папа Евгений, към който той храни специални топли чувства поради това, че за определен период от време е монах в него. Трудно е да се приеме, че Козимо не се повлиява от този факт, особено в положението, в което изпада семейството му и което налага стратегически действия. В този смисъл ще е много наивно да се помисли, че плаща за новата библиотека на манастира само от щедрост и добра воля.

Козимо отделя значителни средства за реставрации на църкви и манастири и за благотворителност в цяла Флоренция и заобикалящата я провинция. Той дава голяма част от парите за направата на статуята „Свети Матей“ от Гиберти, която да запълни една от четирнадесетте ниши на външните стени на църквата „Орсанмикеле“. От щедростта на Козимо се облагодетелстват и параклисът „Санта Кроче“, мястото на хора в „Сантисима Анунциата“ известно още като Ротондата, библиотеката на вече разрушената църква „Сан Бартоломео“, манастирът „Ла Бадия“ във Фиезоле, където Козимо дори има собствена стая. На бащата на републиката се дължи и реставрацията на един колеж в Париж, обновлението на църквата „Светия дух“ в Йерусалим и пристройки към францисканския манастир в Асизи.

Той дава средства и на Микелоцо, за да изгради наново манастира „Сан Марко“. Смята се, че общата сума, която похарчва за този доминикански манастир е в размер на 40 000 дуката. Неговият игумен – Антонио Пиероци става впоследствие архиепископ на Флоренция през 1445 г., а през 1523 г. е обявен и за светец. Антонио е един от най-близките приятели на Козимо. Двамата прекарват много време погълнати в разговори. Говори се дори, че той често обсъжда с членовете на общността проблема за лихварството като главен порок на bankerския живот и начините, по които може да бъде изкупен. Благотворителността не е достатъчно изкупление, но църковните служи-

тели практически заявяват, че то помага. Така че, взимайки предвид опасенията на Козимо относно този грях, може да се допусне, че множеството дарения, които той прави, освен че не се дължат единствено на щедростта му, крият в себе си и страх от наказание за греховете в задгробния живот.

Според счетоводните книги, които Лоренцо Великолепният открива, за периода от 38 години (1434–1471) за строителство, благотворителност и данъци са изразходвани средства в размер на 663 755 флорина! Една наистина внушителна сума, имайки предвид стойността на тази валута. Голяма част от тези средства са за манастира „Сан Марко“. След като реставрацията му завършва, Козимо прави още дарения – дрехи за монасите, илюстрирани требници и много от книгите на Николо Николи. Наема писари, които да преписват кодекси, впоследствие добавяни към манастирската колекция.

Синът на Козимо – Пиеро, може би би бил толкова добър меценат, колкото баща си, ако не е напредналата фаза на подагра, от която страда. Много често тя му пречи да изпълнява както бизнес, така и политическите си задължения. Въпреки че представлява бледо копие на баща си, Пиеро, може би заради Козимо, е уважаван и обичан от флорентинците. За неговия престиж допринася много и съпругата му – Лукреция Торнабуони. Освен меценат и поетеса с големи възможности, тя е и образцова съпруга и майка.

Въпреки болестта на Пиеро, подобно на баща си и дядо си, не му липсва щедрост. Той дава нужните средства за направата на великолепно дарохранилище за чудотворното разпятие в църквата „Сан Миниато ал Монте“ и поръчва друга, също така пищна за църквата „Сантисима Анунциата“. Прибавя голям брой книги към библиотеката на Медичите и наема преписвачи, които да препишат и илюстрират много томове лично за него. Той продължава да се грижи за скулптора Донатело, както прави баща му и го чества и награждава в старостта и при смъртта му. Една от последните молби на Донатело е да бъде погребан до Козимо в църквата „Сан Лоренцо“. Пиеро се погрижва това да бъде изпълнено, като поема всички разходи по погребалната церемония на скулптора.

Лоренцо Великолепният, заедно с дядо си Козимо, е може би най-изследваният и анализиран представител на фамилията Медичи. Неговият принос към престижа и символния капитал на рода е неоспорим и той заслужено си печели прякора „Великолепния“ не само сред флорентинското общество, но и отвъд него. По времето на Лоренцо банка „Медичи“ вече е в много лошо положение. Той не съумява да ръководи бизнеса с таланта и проникателността на дядо си и икономическият капитал, произтичащ от банкерството на рода, бързо се стопява. Не помага особено и това, че Лоренцо щедро дава пари за благотворителност, изкуство и мероприятия. Капиталът на семейството му обаче все още е значителен, независимо от проблемите на банката.

Лоренцо успява да оправи отношенията си с папството, които рязко се влошават по времето на папа Сикст IV. Неговият наследник Инокентий VIII е далеч по-добросърдечен и сговорчив човек. Лоренцо не губи време и средства, за да спечели неговото уважение, симпатии и приятелство. Той полага усилия да научи какви са вкусовете на папата, за да може да им угоди. Според Хибърт, Лоренцо „редовно му изпраща пратки с деликатесни птици, бурета с любимото му вино, подаръци от скъпи флорентински платове. Пише му любезни, ласкателни писма, в които го уверява, че когато папата е болен, чувства неговите страдания като свои собствени“²⁷. Всичко това има огромен ефект върху папата и той много скоро се привързва към Лоренцо.

По страстта към изкуството, философията и науката Лоренцо не се различава от баща си и дядо си. Той организира множество мероприятия в своите вили във Фиезоле и Кареджи, където се събират много учени, поети и творци. Това е едно от любимите занимания на Лоренцо – да прекарва часове в разговори с тях. Един от най-добрите му приятели е Анджелио Полициано – виден поет по това време. Тези събития са посещавани и от Джовани Пико, граф на Мирандола, Филипо Липи, Джентиле Беки, Марсилио Фичино, Сандро Ботичели, Антонио Полайоло, а през последните години от живота на Лоренцо и от Микеланджело Буонароти.

Лоренцо е известен със своята меценатска дейност и покровителство над творците. Той дава нужните средства, необходими за построяването на училище, в което да се обучават младите творци на Флоренция. Училището е построено между Палацо Медичи и Сан Марко. За да има върху какво да работят учениците, Лоренцо заема на училището многобройни картини, бюстове и статуи, които да се поставят в студиото и украсят сградата. Там влиятелният Медичи за първи път среща Микеланджело и очарован от таланта му го кани да живее при него. Остава четири години.

Библиотека „Медичи“ се разраства и по времето на Лоренцо. Той продължава да прибавя книги и ръкописи към нея. Лоренцо, също като Козимо, има агенти, които издирват стари и ценни ръкописи. Джовани Ласкарис е един от тях и се говори, че често е изпращан на Изток. Освен многото дарения, които прави на университета на Флоренция, той щедро дава пари и на този в Пиза. Флорентинският университет се слави тогава с това, че е единственият в цяла Европа, където се преподава гръцки на много високо ниво. Преподавателите и лекторите са учени като Теодор Газа, Йоан Аргиропулос, Димитър Халкондил. Последният заедно с Димитър Китски издават първото печатно издание на Омировите произведения във Флоренция през 1488 г.

Подобно на баща си и много членове на фамилия Медичи, Лоренцо също страда от подагра. Болестта се засилва неимоверно бързо и когато е на четиридесет и три години вече става ясно, че не му остава много живот. Не може

²⁷ Хибърт, Кр. Цит. съч., с. 140.

повече да ръководи бизнеса и да извършва любими творчески дейности, защото е неспособен дори да държи перо. В края на 1492 г. е заведен във вила Кареджи, където остава до края на дните си.

Синът на Лоренцо – Пиеро, не успява да защити славата на рода и бързо губи уважението на флорентинците. Една от причините е неговата разглезена личност, сприхавият му темперамент, неспособността и нежеланието му да се грижи за обществените дела и бизнес на Медичите. Бракът му с Анфолсина също допринася за неприязънта на обществото към Пиеро ди Лоренцо. През целия период на пребиваване във Флоренция, Алфонсина не спира да демонстрира нежеланието си да живее в този град и мнението си, че Рим превъзхожда многократно тази провинция. Флорентинците намират пренебрежителното ѝ отношение към тях като изключително дразнещо и неуважително.

Неговата неспособност да ръководи обществените и политически дела довежда до загуба на престижа на Медичите сред флорентинците и впоследствие изгонването на фамилията от града. Другият син на Лоренцо – Джовани, обаче успява да реабилитира фамилията и тя отново се връща във Флоренция. Джовани спомага за преизграждането на авторитета на фамилията. Той прави всичко възможно, за да спечели правото на рода отново да се върне във Флоренция. През 1513 г. е провъзгласен за папа Лъв X. Папската титла сама по себе си носи огромен престиж и флорентинското общество няма как да не изпитва гордост от това, че един от тях е носител на тази титла. Новината за избирането на един Медичи за папа е приветствана от привържениците на фамилията с голяма радост. Празненствата не спират цели четири дни, придружени от непрестанен звън на камбани, фойерверки, кълтежи на топове, празнични огньове. Пред двореца на Медичите дълги маси са отрупани с храна. Медичите отново си печелят уважението, което губят по време на Пиеро ди Лоренцо.

През годините на своето съществуване фамилия Медичи излъчва още един папа. През 1523 г. Джулио ди Джулиано ди Медичи (незаконно роденият син на Джулиано, братът на Лоренцо) става папа Климент VII. Неговата политика е изключително колеблива и довежда до разграбването на Рим от немците, с което си печели славата на най-злочастният папа. Това нанася удар върху престижа на семейството. След разграбването на Рим Медичите са прогонени от Флоренция, но Климент VII скоро успява отново да ги върне и да установи реално властта им, като прави републиката херцогство.

Козимо I печели на рода значителен престиж като получава титлата „велик херцог“. Медичите по негово време вече налагат продължилата два века монархия във Флоренция. Славните времена на фамилията, благоденствието на Флоренция, ниските данъци, щедрите дарения за обществените сгради, меценатството над творците и предишната свобода на гражданите са сякаш останали в миналото. И въпреки това, когато и последният Медичи си отива и

управлението попада в чужди ръце, флорентинците с носталгия и топли чувства си спомнят за времето, в което тяхната скъпа република е управлявана от династията на Медичите.

През XV век Медичите успяват да се издигнат бързо и да затвърдят статута си на граждани, загрижени за благоденствието на обществото, действащи в името на общото благо с ясна цел и съзнание за добруването на Флоренция. Приложените стратегии им носят успех и те натрупват както икономически, така и символен капитал за кратък период от време. Чрез постоянството на своите действия успяват за дълго да поддържат престижа си и да печелят доверието на флорентинците.

Веднъж легитимиран престижът на фамилията има възможността да бъде надграждан и по този начин да продължава да носи блага. Поддържането на този социален и символен капитал е изключително важно за добруването на Медичите. Той им осигурява подкрепата на гражданите сред враговете на фамилията, предоставя им индиректната власт в управлението на града, непрестанно легитимира властта на династията, вдъхва увереност на гражданите в правата на представителите на рода. Стратегиите за натрупване на символен капитал и придобиване на власт позволяват на фамилията дълго да властва и управлява Флоренция. Осигурява им подкрепата на обществото, като насажда илюзията за демократичната република, с която то толкова се гордее.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо, П. (1993). Казани неща. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Бурдийо, П. (2005). Практическият усет. София: Фигура.
- Бурдийо, П. (2008). Размишления по Паскал. София: Панорама плюс, 2008.
- Бурдийо, П., Л. Вакан (2014). Социални класи и символна власт. София: Сиела.
- Бурдийо, П. (2014). Форми на капитал. – В: Идеи в мениджмънта и политиките за култура (съст. И. Кабаков). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 438–458.
- Буркхарт, Як. (1947). Култура и изкуство на Ренесанса в Италия. София: Д. Провадалиев.
- Мос, М. (2001). Дарът. София: ИК КХ.
- Хубърт, Кр. (2009). Династията на Медичите: възход и упадък. София: Рива.

Bourdieu, P. Language and symbolic power. Cambridge, 1991,

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ДОМЕСТИЦИРАНЕ НА ЦЪРКВАТА: ЕКЗАРХИЯТА КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ

АЛЕКСАНДЪР ВЛАДИМИРОВ ПЕРПЕЛИЕВ

Анотация. Българското възраждане е епоха и процес, но не е възраждане в буквалния смисъл. То е ново раждане, процес на формиране на нов социален субект – българската нация. Въпреки това то съдържа елемент на възраждане, защото като част от него се възстановява българската църковна независимост – самостоятелна православна християнска йерархия – Българската екзархия. В този смисъл може да се говори за българско църковно възраждане. Неговата периодизация не съвпада с периодизацията на Българското възраждане. Времевият му обхват е от 30-те години на XIX век до Първата световна война, с предхождащ и последващ период. Възстановената българска църковна йерархия конструира за нуждите си епископат, който бързо се утвърждава като един от българските национални елити. Социалната група на епископите на екзархията е сред най-добре образованите, активни и политически влиятелни групи в българското общество от края на XIX и началото на XX век. Чрез епископата църквата е доместицирана, изтръгната от универсалитетската ѝ претенция и превърната в национална институция, в инструмент за формиране на българската нация и елемент от българското национално самосъзнание.

Ключови думи: Българска екзархия, църковно възраждане, епископи, национална църква, доместикация, схизма.

DOMESTICATION OF THE CHURCH: THE EXARCHATE AS A TOOL FOR
CONSTRUCTING THE BULGARIAN NATION

Alexander Vladimirov Perpeliev

Abstract. The Bulgarian Revival is a concrete historical period and the process of the formation of a new social entity – the Bulgarian nation. Although literally not a revival in itself, there are some elements that constitute it as a revival – namely the Bulgarian Church

Independence. The Bulgarian Exarchate – an independent Orthodox Christian hierarchy – is restored. In this sense one can speak of a Bulgarian ecclesiastical revival, which periodization does not coincide with the periodization of the Bulgarian revival. Its time ranges from the 1830s to the First World War, with the preceding and subsequent periods. The restored Bulgarian ecclesiastical hierarchy created for its needs an episcopate, which quickly established itself as one of the Bulgarian national elites. The Bishop community of the Bulgarian Exarchate was among the best educated, active and politically influential groups in the Bulgarian society at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Through the Bishopry, the Church was domesticated, extracted from its universalist claim and transformed into a national institution, a vital instrument for the formation of the Bulgarian nation and an element of the Bulgarian national consciousness.

Key words: Bulgarian Exarchate, ecclesiastical revival, Bishops, National Church, domestication, schism.

УВОД

Процесът на формиране на българската нация е продължителен, многопластов, разностранен и разнопосочен. Централно място в него, разбира се, заема извоюването на политическата независимост на българите, станала факт през 1878 г., макар и новата държава да няма юрисдикция върху всички територии, населени с българи. В същото време, 8 години по-рано се появява първата българска национална институция – Българската екзархия, която се разпростира върху целия териториален обхват на българската нация. Екзархията е самостоятелна, автокефална йерархия на православната християнска църква, която по сполучливото определение на Гончарова (Гончарова 2019: 29), „деградирайки от тяло Христово до национална институция“, на практика е първото официално, институционално признаване на българския етнос и на обитаваните от него територии.

Нейният „корпус от религиозни специалисти“ (Бурдийо 2012: 75) е класически за християнството и се състои от три степени – дякони, презвитери и епископи. И докато с лицата от ниските степени (дякони и презвитери) в Екзархията няма проблем, то във висшата йерархична степен – епископската – има остър дефицит. Към датата на издаване на фермана за обособяването на Българската екзархия – 26 февруари 1870 г. – към движението за независима българска църква принадлежност заявяват едва 9 епископи, някои от тях в преклонна възраст и с разклатено здраве (Иларион Ловчански, Генадий Велешки), други низвергнати (Иларион Макариополски, Паисий Пловдивски). Най-младият по „епископски стаж“ сред тях е Антим Видински, който е ръкоположен 9 години преди това – през 1861 г. А ферманът за Екзархията изброява 15 епархии, плюс възможността след плебисцит към тях да се присъединят и други. За да може новата църковна йерархия да заработи, „дефицитът“ на епископи трябва да бъде преодолян. Как става това и какви са хората, които се

изкачват до върховете на православната йерархия? Как изглежда процесът по формирането на този „най-висок етаж“ от корпуса от религиозни специалисти и кога приключва той? С тези въпроси ще се занимава по-надолу в текста. В този контекст смятам за важно да обърна, макар и реферативно внимание на Възраждането като понятие, както и на неговия темпорален обхват, за да мога в сравнителен план да дефинирам това което наричам църковно възраждане и да дам неговите времеви рамки.

ДОМСТИКАЦИЯТА

В заглавието, а и в следващите редове използвам понятието „доместикация“. Буквалният превод на латинската дума „domestica“ е „вътрешен“, „домашен“. Много автори и авторитети на църквата използват това значение. В този смисъл дори Вторият ватикански събор на Католическата църква говори за Ecclesia Domestica – „домашна църква“, имайки предвид семейството. (Катехизис 2002: 485). За „домашна църква“ се говори и в православното богословие като противодействие на секуларизацията, като форма на активно практикуване на християнството в рамките на семейството. Но понятието „доместикация“ има и по-широко значение – „опитомяване“. В този смисъл го използва и Pecknold, когато говори за взаимоотношената между църквата и държавата още от времената на св. Августин и св. император Константин Велики. (Pecknold 2010: 31). Той разглежда превръщането на християнството в официална религия на Рим като „опитомяване“, обслужващо интересите на империята. В този контекст използвам понятието и аз – разглеждам процеса на възстановяване на българската църковна йерархия (българското църковно възраждане) като опитомяване на църквата, принуждаването ѝ да се превърне от универсален институт в национална институция.

МЕТОДИКА И ИЗТОЧНИЦИ – ВЪЗМОЖНОСТИ НА МОДЕЛА

Колективният портрет на епископите, чрез систематизиране на данни за индивидуалните биографии и съпоставката помежду им е в известен смисъл новаторски подход. Досега подобен метод не е прилаган към групата на епископата. Епископите, като публични личности, са оставили значителен брой информация за себе си – било лично, било през погледа на други лица (мемоари, биографии и т.н.). Те са изградили (или поне повечето от тях) и свой разпознаваем образ, намерил място в хроникването на историческия период. Тези източници се явяват достатъчен обем информация, която да послужи за нуждите на конструирането на колективния им портрет.

Численият състав на епископите включени в групата е 49. Основният критерий за определянето им е наличието на епископска хиротония през раз-

глеждания период. Така в общия брой попадат епископи, ръкоположени преди 1870 г., както и епископи, починали след 1915 г., независимо от източника на ръкоположение. Епископите към 1870 г. са ръкоположени от Константинополската патриаршия, но приемам, че не източникът на хиротонията, а самоопределението е водещо като признак за принадлежност към българската църква.

Проучването е основано на различни факти, които съпоставени и интерпретирани, дават възможност да се конструира колективен портрет на епископата. Събрани са данни за монашеското и рождените имена на епископите, за месторождението и региона на месторождение, за годините на раждане и на смърт, годината на хиротонията, заемана длъжност (ако има такава), продължителност на заемането на длъжността, полученото образование, научна степен, държава, в която е получено образованието, семеен произход. Регионът на месторождение е посочен в два политически контекста – към момента на раждане (почти всички са родени в рамките на Османската империя) и последващото разположение на политическата карта след Берлинския договор от 1878 г. Териториите, населени с българи, са описани, както следва – Княжество България, Източна Румелия, Македония, като е уточнено и на територията на коя съвременна държава е разположено населеното място. Учебните заведения са посочени с популярните им имена, а не с официалните им наименования, тъй като през годините те са се променяли, а някои от тях и не съществуват вече (например Богословското училище на о. Халки).

Основен източник на данни за епископата в периода 1870–1915 г. е задълбоченото изследване, направено от акад. проф. протопрезвитер д-р Стефан Цанков през 1939 г. в Годишник на Софийския университет, Богословски факултет т. 16. под заглавие „Българската православна църква от Освобождението до наше време“. Проф. Цанков е първият декан на Богословския факултет на СУ (1923–1924 и 1938–1939), ректор на СУ (1940–1941), редовен професор и завеждащ катедрата по църковно право в Богословския факултет от 1923 до 1950 г. Професорът е изключителен ерудит, завършил богословие в Черновицкия университет в Русия, доктор по право на университета в Цюрих, почетен доктор на университетите в Атина и Оксфорд, действителен член на БАН, владеел и ползвал над 10 езика. Статията е солидна, сериозна, в много от случаите професорът пише за хора, които познава лично, за събития, в които лично е участвал, и т.н. Събраното количество информация е внушително и предполага задълбочен и системен труд с множество източници и документи. Полезен източник е и сборникът на Борис Цацов „Архиерите на Българската православна църква“ (2003), който до голяма степен стъпва върху статията на проф. Цанков.

Възраждането като понятие – гражданско и църковно

Вероятно са изписани хиляди страници на тема какво е Българското възраждане. Няма спор обаче, че това е една мащабна историческа епоха, „епоха в българската история, последният век или век и половина от османското

господство. Осмислянето на Възраждането като процес на обособяване на българска нация, в тогавашни термини: народно събуждане, свестяване, възкресение и пр., започва още, докато то протича, макар не от самото начало“ (Даскалов 2002:13). Това е модерната, деидеологизирана формулировка – процес на обособяване на нацията, мислен чрез съвременен на процеса понятиен апарат. Проф. Николай Генчев дава определение от друга перспектива. „Основното съдържание на Българското възраждане се изразява в историческия преход от Средновековието към буржоазния свят, в развитието и утвърждаването на буржоазните икономически и социални отношения, в създаването на самобитна национална култура, във формирането на българската нация, в продължителните борби за освобождение от чуждата власт, за възстановяване на българската държава. Българското възраждане е своеобразен синтез от културно-духовните и политико-идеологическите постижения на буржоазната епоха. В този синтез се реализира националноосвободителната и буржоазнодемократичната революция“ (Генчев 1988: 11).

Двете дефиниции са еднакво убедителни. Даскалов отделя няколко страници на генеалогията на понятието, като сполучливо го нарича „метафора“ (Даскалов 2002: 11–23). От което става ясно, че Българското възраждане, формално погледнато не е никакво „възраждане“. То е раждане, генезис, процес на ново формиране, но не и възраждане, възкресение. Не може да се възроди нещо не съществувало преди, а именно българска нация – по този въпрос не може да има спор. Българското възраждане е „възраждане“ само в един-единствен смисъл – в църковен. То наистина възстановява нещо съществувало преди – самостоятелна православна християнска църковна йерархия. Възстановява се йерархия, която претендира да е духовен и политически наследник на заличената в края на XIV век Търновска патриаршия, та дори и на закритата през XVIII век Охридска архиепископия. Възстановява се с юрисдикция върху същите територии, изградена е на същите принципи, функционира по същите правила като предшествениците си. Нещо, което не можем да кажем за българската държава, например. Между Първото и Второто, от една страна, и Третото българско царство разликите са повече от приликите – първите две са средновековни предренесансови феодални държави, а третото е модерна национална буржоазна държава с конституционно управление. Прокламираната приемственост е по-скоро пропаганден елемент, част от конструирането на нацията, отколкото историческа реалност. Ето защо смятам, че е уместно църковния вектор във възрожденския процес да бъде отделен като обособена част под името българско църковно възраждане. Това е единствената област, в която реално можем да говорим за възстановяване на съществувал вече в миналото институт. Крайно необходимо е да се отдели въобразеното възраждане от фактическото, защото и досега „църковното движение (от средата на XIX век – б.а.) е представено като подрубика на революцията“ (Гончарова 2018: 209).

ВЪЗРАЖДАНЕТО – ОБХВАТ В ГРАЖДАНСКИ И ЦЪРКОВЕН АСПЕКТ

Няма единно становище за това какъв е темпоралният обхват на Българското възраждане. В книгата си „Как се мисли Българското възраждане“, глава „Екскурс. Периодизации“ Румен Даскалов систематизира „различни предложения за периодизация на Българското възраждане“ (Даскалов 2002: 152). Вариациите са големи – от Христо Гандев, който предлага за начало на периода началото на XVII век (с. 153), до средата на XIX век при Емил Георгиев и Боян Пенев (с. 154). Отбелязано е и популярното схващане за появата на „История славяноболгарска“ от Паисий Хилендарски през 1762 г. като начало на Възраждането, въведено в обращение от Марин Дринов (с. 153). На тази датировка ще обърна специално внимание по-надолу в текста. Вариативен е подходът и по въпроса за крайната граница на Българското възраждане. „Някои автори (Петър Ников, Иван Шишманов) сочат за крайна граница годината на извоюване на самостоятелна българска църква (чрез турския ферман, издаден през 1870 г.), т.е. официалното признаване на българския етнос. Повечето автори (особено марксистическите) обаче продължават Възраждането до Руско-турската война от 1877–1878 г., което донася освобождението, включвайки в него и „комитетското десетилетие“ на революционни борби, а напоследък се появи един формалистичен опит да се измести горната граница до „същинското“ възстановяване на държавността с Учредителното събрание и встъпването в длъжност на Батенберг (26 юни 1879 г.) (с. 156). Проф. Николай Генчев в „Българско възраждане“ допуска, че за Възраждане в Македония, Одринска Тракия и други области, останали извън обхвата на възстановената българска държава, може да се говори до Първата световна война (1914–1918) (Генчев 1988: 8). Върху тази маркировка на горната граница на Българското възраждане също бих искал да обърна специално внимание. В крайна сметка водещо днес е схващането, застъпено от проф. Генчев, че „хронологическите граници на Българското възраждане обемат XVIII и XIX век до освобождението на България от турска власт през 1878 г.“ (с. 8).

Тези граници обаче по никакъв начин не детерминират процесите, които протичат в българската църковна общност, или казано с други думи категорично не вършат работа за описване на българското църковно възраждане. През XVIII век (и още по-малко през XVII век) на никого – нито сред клира, нито сред миряните – и през ум не му минава идеята за обособяване или отделяне на специфична, българска църква. Дори ако се спрем на датировката на проф. Марин Дринов, че Възраждането започва с „Историята“ на Паисий, рискуваме да бъдем оборени от самия текст. Поне в църковен контекст. Въпреки че авторът е клирик и въпреки че трудът му е основополагащ за Българското възраждане. Още в първа глава на своята „История“ Паисий се изказва негативно за самостоятелността на Българската църква. „Затова българите се съблазнили и се отлъчили от Цариградската патриаршия. Назначили си патриарх в Бълга-

рия“ (Паисий 2004: 36). Бидейки клирик, брат на един от стожерите на православието – Хилендарският манастир в Света гора, напълно в универсалисткия дух на църквата авторът осъжда като съблазън отделянето на самостоятелна етнодържавна църква и нарича този акт „отлъчване“. Ето защо категорично не можем да поставим 1762 г. и съчиняването на „История славяноболгарска“ като начална граница на българското църковно възраждане.

Първият знак, че в рамките на българската църковна общност текал процеси, противопоставящи българите на все по-гърчещата се Константинополска патриаршия, е бунтът срещу епископ Методий във Враца през 1824 г. (Хопкинс 2008: 168). Тогава под ръководството на Димитраки Хаджитошев християните от български произход във Врачанска епархия подготвят оплакване срещу владиката, като протестирали срещу наложения им от него извънреден, макар и еднократен, църковен данък. Сред исканията им е епископ Методий да бъде заменен с друг – по произход етнически българин. Българската партия не успява да издейства отстраняването на Методий и след няколкогодишно противоборство между врачанската църковна община и Константинополската патриаршия Димитраки Хаджитошев е откаран във Видин и екзекутиран от османските власти. На тази църковна разпра не бива да се отдава прекалено голямо етническо значение по две причини. Първата е, че тя е финансово мотивирана – в основата и стои не някакво национално пробуждане, а конфликт, предизвикан от неспособността на Константинополската патриаршия да изпълнява адекватно стопанските функции, с които е натоварена от османската държава. (Извънредният данък, наложен от Методий на врачани, е във връзка с необходимостта да се изпращат пари на фалиралата Патриаршия в Константинопол). Втората причина е, че Враца вече е имала българин за епископ само двадесетина години по-рано, при това не кой да е, а самият Софроний Врачански (поп Стойко Владиславов от Котел), който след като служи там около 3 години, сам напуска катедрата, заминава за чужбина и се отказва от епископския си сан.

И все пак конфликтът във Враца има отражение върху въвеждането на етническият елемент в църковното възраждане. Създава прецедент. Затова, когато през 1838 г. търновският митрополит Иларион Критски (по това време Врачанската епархия е в диоцеза на търновските митрополити и самият Иларион има сериозна роля в разрешаването на конфликта през 1824 г.) умира и на негово място Патриаршията назначава етническият грък и гръкоман Панарет, търновската църковна община се противопоставя остро и се вдига на бунт (с. 171). Ръководител на бунта е първият прононсиран български националист в клира – Неофит Бозвели и отново едно от условията е новият владика да бъде българин. В случая кандидат е самият Неофит Бозвели. Този път акцията успява, макар и частично – през 1840 г. Панарет е прогонен, но на негово място е назначен друг Неофит – Византиос, а Бозвели е поканен за протосингел на

новия митрополит. На този пост той не се задържа дълго, подложен е на репресии от османската власт по настояване на Патриаршията и е заточен на два пъти в Света гора. Неслучайно го наричам първият български националист в клира – за пръв път в текст на клирик се среща примат на националното пред универсалното, за пръв път се декларира категорично стигаща до крайност привързаност към родината. „Мню яко несть ничего тако сладчайшаго какъ любви къ отечеству: ни тако желателнейшаго, яко же житія въ отечеству: ни тако честнейшее, какъ положенія живота за отечество“, пише Неофит Бозвели (Стефан 1998: 294) По тази причина съм склонен да определя търновските събития от 1838–1840 г. за долна граница на българското църковно възраждане. За пръв път в църковните претенции на българите се откроява ясен етнически мотивиран елемент.

Детерминирането на горната граница на българското църковно възраждане също е дискуссионен и се явява частен случай на дебатите за горната граница на Възраждането въобще. Категорично не можем да приемем, че периодът приключва с извоюването на църковната независимост, т.е. с фермана за учредяване на Българска екзархия от 1870 г. Най-малкото в следващите две години отделилата се църква няма никаква изградена йерархия и на практика съществува само на хартия. Тя се структурира едва през 1872 г. с избора на първия български екзарх – Антим, но с това процесът не приключва. Тепърва предстои Екзархията да бъде обявена за схизматична от Константинополската патриаршия, да бъдат проведени плебисцити в епархиите в Македония, които се присъединяват към българската църква, първият екзарх да бъде отстранен от османската власт и т.н. Процесът не приключва и с Освобождението, защото по-голяма част от диоцеза на Българската екзархия остава извън границите на възстановената българска държава. Някои от епархиите (Нишката) са завинаги отнети от Екзархията, за други – Охридската, Скопската и др. ще се водят дълги дипломатически, църковни и дори истински войни. След погрома на България в Междусъюзническата война през 1913 г. Екзархията губи почти всичките си епархии извън страната, но седалището ѝ, макар и формално, остава в Цариград, с което се обосновава и претенцията ѝ за юрисдикция над загубените територии. В този смисъл навечерието на Първата световна война е почти категоричният край на българското църковно възраждане. Опитите за възстановяване на някои юрисдикции през Втората световна война (1939–1945) са краткотрайни и неубедителни. Абсолютният, необратим финал на църковното възраждане настъпва през 1945 г., когато Софийският митрополит Стефан е избран за екзарх, а Константинополската патриаршия вдига схизмата и признава автокефалността на българската църква. Цената на тези отстъпки е, че Екзархията „се прибира“ вече изцяло в рамките на националната държава и мести седалището си в столицата София. Но така или иначе активната църковна борба е приключила 30 години по-рано, след Междусъюзническата война, поради което можем

да се присъединим към цитираното вече мнение на проф. Генчев, че за Македония и Одринско, Западните покрайнини и Северна Добруджа Възраждането приключва с Първата световна война.

И така можем да заключим, че темпоралния обхват на българското църковно възраждане е от търновските събития през 1838 г. до погрома през 1913 г. и включването в Първата световна война през 1915 г., като и двете дати са предшествани или последвани от събития, които маркират нещо като пред и след периоди... В първия случай – врачанските събития от 1824 г., а във втория – вдигането на схизмата през 1945 г.

КОНСТРУИРАНЕ НА ЕПИСКОПАТ ЗА НУЖДИТЕ НА ЕКЗАРХИЯТА

В социалните науки няма единен възглед на понятието „социална група“. Но най-общото, най-простото определение е „Индивиди, които системно взаимодействат помежду си... Независимо от размера им, определяща черта на групите е, че членовете им имат съзнание за обща идентичност“ (Гидънс 2003: 597). Епископатът попада в обхвата на понятието „социална група“. Членовете ѝ „по занятие“ системно взаимодействат помежду си и имат съзнание за обща идентичност. Нещо повече, в православния свят те се отказват от персоналната си идентичност в полза на груповата, отказват се от личните си имена и приемат нови, монашески. Самоорганизацията на епископата дори придобива институционален характер, като формира специфични органи с вътрешна юрисдикция – Светия Синод, Църковен съд, Архиерейския събор.

Българското църковно възраждане е изправено пред предизвикателството да конструира тази социална група, при това да я конструира „по спешност“. Както вече отбелязах, през 1870 г., когато е издаден ферманът за Екзархията, принадлежност към борбата за българска църковна независимост заявяват 9 епископи. Всъщност, ако прибавим и починалия преди това Авксентий Велешки, стават 10, но това не променя общата картина. Изключвам Авксентий от групата на епископите на новата йерархия, тъй като в рамките на жизнения си път той е просто бунтуващ се низвергнат епископ, а не архиерей на новата църковна структура – тя все още не съществува. Девет епископи за новата йерархия са крайно недостатъчни. Ето защо веднага след избора на глава на Екзархията, на екзарх Антим Първи, започват хиротониите на нови епископи. Първият архиерей на новата структура става Доситей Самоковски, ръкоположен в средата на 1872 г. В рамките на същата година са извършени още 8 хиротонии, а през следващата 1873 г. – 6. Така числото на епископите на Българската екзархия рязко нараства от 9 на 24 или почти тройно. В следващите години процесът утихва, ръкополагат се един до трима епископи годишно, при това не всяка година. Повторен пик,

макар и не толкова ясно изразен се наблюдава в навечерието на Балканските войни, когато в рамките на три години са ръкоположени нови 8 епископи (вж. приложение 1).

Интересно е да се проследи как се формира национално съзнание сред епископите, борци за църковна независимост, основните фактори на Българското църковно възраждане. Най-дръзкият акт на тази борба – Българският великден от 3 април 1860 г. е подкрепен от трима епископи – Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. От тях автентично осъзнат български националист можем да наречем единствено Иларион, ученик и съратник на споменатия вече Неофит Бозвели. Авксентий Велешки е българин по произход, но предшествашката събитията негова биография не дава много поводи да смятам, че в активните си години като митрополит в Херцеговина и по-късно във Велес е проявявал особена национална или етническа чувствителност. Изострянето на отношенията му с Константинополската патриаршия са по-скоро на лична основа – Авксентий не приема кадровите решения на Патриаршията и на няколко пъти се противопоставя на назначенията си. Красноречиво доказателство за късното му национално „осъзнаване“ е изявлението му от 22 април 1861 г., когато е изпратен на заточение от османската власт. „Отивам – казал Авксентий – да се жертвам за народа си, който в старините си толкова горещо възлюбих и ща до смърт да любя“ (Жечев 2013: 206). Третият от „двигателите“ на църковната съпротива – Паисий Пловдивски, пък изобщо не е българин, а албанец по произход и натурализиран грък. За него митрополит Симеон Варненски и Преславски пише: „той български нито пишеше, нито говореше, а дали разбираше не зная...“ (Симеон 2011: 135). И още, описвайки заседанията на комисията, която пишела устава на новоучредената екзархия: „Той (Гаврил Кръстевич – б.м.) го пишел на гръцки и при разглеждането му повечето се говорело на гръцки, защото в разискванията по него взимал участие и покойният Паисий Пловдовски, който не можеше да говори български и защото почти всички съветници говореха гръцкия език, с изключение на Христа Тапчилеща и дядо Вельо из Охрид“ (с. 137). Самият митрополит Симеон също претърпява процес на национално осъзнаване. Ръкоположен за епископ през 1872 г., той пише за пребиваването си в Богословското училище на о. Халки: „Гръцките ученици бяха най-много наежени против мене, защото съм бил грък и станах българин“ (с. 170). И още: „До края на третата година на ученичеството ми у мене национално самосъзнание нямаше. Минавах за грък. За такива се имаха и Самоковски Доситей и Марко Балабанов – първият от София, вторият от Клисурса“ (с. 160).

ИМЕНАТА

Сред епископите на Екзархията до 1915 г. са използвани 35 лични монашески имена. Най-често употребяваното име е Иларион, носено от 4-ма различни епископи, следвано от Григорий и Неофит с по 3-ма съименници. По 2 пъти са употребявани имената Йосиф, Климент, Мелетий, Методий, Антим, Панарет и Партений. Останалите 25 имена са уникални в разглеждания период. От събраните данни не можем да изведем никаква закономерност или символност при избора на име, както това се случва с избора на име на папа например. Рожените имена на епископите няма да разглеждам, тъй като те нямат никакво отношение към социалната им роля, събирани са единствено с цел да улеснят идентификацията на индивида, с оглед възможните съвпадения на монашеските имена.

ПРОИЗХОД ПО МЕСТОРОЖДЕНИЕ

Данните за месторождението на епископите ни дават повече информация за групата. Само 17 от 49 епископи са родени в село. Останалите 32-ма са родени в различни по големина градове, предимно старопланински. Най-голям е приносът на Калофер – там са родени трима епископи, сред които и екзарх Йосиф. Родно място на по двама епископи са Сопот, Елена, Берковица и Търново. Други съвпадения на родното място при епископите няма. Сред големите градове срещаме Русе, Шумен, Бургас и Стара Загора. Отсъстват Пловдив, Варна, Видин, Плевен, Сливен и други значителни и в онази епоха български центрове. По региони на месторождение картината е следната – 20 от епископите са родени на територията на Княжество България, 10 – в Източна Румелия, 12 в Македония, 6 в земи принадлежащи на днешна Турция и 1 в днешна Украйна. От „македонските“ епископи 7 са родени в селища на територията на днешната Република Северна Македония, 4-ма на територията на Гърция и 1 на територията на днешна Албания.

Пъстрата палитра от населени места и региони на месторождение на епископите дават основание да заключим, че българското население в разглеждания период се е развивало относително хомогенно. Епископското служение предполага известен образователен ценз и културно ниво. Ако епископите произхождаха приоритетно от един определен регион, тогава бихме могли да сметнем, че той е изпреварил другите в развитието си. Тъй като това не се наблюдава, логично е да допуснем, че изоставащи региони просто не е имало, а цялата територия на Санстефанска България (на практика териториалния обхват на българската нация) е била населена с хомогенно в културно, религиозно и образователно отношение население.

ТИТУЛАТУРА

Когато едновременно с хиротонията си епископите получават и длъжност да управляват определена епархия (т.е. стават митрополити), те не носят друга титла. Ако обаче не получават длъжност, им се присъжда титла, която ги обвързва, макар и формално с някоя древнопросияла, но несъществуваща вече катедра. Сред епископите на БПЦ в разглеждания период това най-често е титлата: Велички епископ – 3 пъти, Браницки – 3 пъти, Брегалнишки – 2 пъти, а също Макариополски, Стобийски, Левкийски, Драговитийски, Белоградчишки и др. по веднъж.

ВРЕМЕВИ ЗАВИСИМОСТИ: ВЪЗРАСТ ПРИ ХИРОТОНИЯ, ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА СЛУЖЕНИЕ, ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА ЖИВОТА

Възрастта на ръкоположение на епископите на Екзархията варира в широки граници. Най-младият епископ е хиротонисан на 28-годишна възраст – това е Партений Софийски, получил титлата „Велички епископ“. Най-възрастният е Григорий Неврокопски, който става епископ и митрополит на 70 години през 1891 г. Общо 18 епископи са хиротонисани, преди да навършат 40 години, а само 6 – след като са навършили 60 г. Най-често епископи са ръкополагани на 39 и 44 години – 4-ма епископи са били удостоени с благодатта, навършвайки съответните години. Средната възраст на удостоените с епископска хиротония в Екзархията в периода, обект на изследването, е 44,3 години – една подчертано зряла възраст в онази епоха. Следователно не можем да говорим за хаотично израстване в йерархията, а за последователен и целенасочен процес по разширяване и обновяване на социалната група и за внимателна преценка на това в чий ръце попада управлението на църквата.

Средната продължителност на епископското служение през разглеждания период е 26,5 години. Най-кратко е служил Ловчанският митрополит Дионисий – само 2 години след хиротонията си. Той е бил отровен от турските власти на 40-годишна възраст. Най-дълго служилият епископ е Симеон Варненски и Преславски – 65 години, следван от Неофит Видински – 62 години. Десетима от епископите са служили като такива повече от 40 години. Индикаторът „продължителност на епископското служение“ има една особеност, свързана със самия характер на епископството, а именно, че то е доживотно. Тоест неговата продължителност е детерминирана от хиротонията и смъртта на индивида. Тази особеност повишава статистически и средната продължителност на епископското служение.

Средната продължителност на служението на митрополитска длъжност на епископите на Екзархията в периода 1870–1915 г. е 17,4 години. Тук наблюдаваме и голяма асиметрия. 17 от митрополитите са заемали своя пост повече

от 20 години, а 16 – под 10 години. Има случаи на кратко митрополитско служение в продължение само на една, две, до 5 години. Обикновено става дума за политическа намеса и за отстраняване на епископа от съответната катедра от страна на държавната власт. Тук хипотезите са в общи линии три – отстраняване от османската власт в епархиите, останали в рамките на империята, отстраняване под натиска на българските власти и прогонване от катедрата в епархиите, които преминават под политическата юрисдикция на Гърция или Сърбия. Пример за първата е отстраняването на първия екзарх – Антим през 1877 г., за втората – на Мелетий Софийски през 1883 г., а за третата – съдбата на Виктор Нишки през 1878 г.

Продължителността на епископското и митрополитско служение е висока и това е индикатор за устойчивост. Особено ако ги сравним с „живота“ на политическите лидери от този период. Между 1878 г. и 1915 г. имаме само двама души, които имат политическа тежест и влияние повече от 20 години – цар Фердинанд и д-р Васил Радославов. Първият, както е известно, е действащ монарх от 1887 г. до 1918 г., а вторият е два пъти министър-председател – през 1886–1887 г. и през 1913–1918 г., като между това е неколнократно министър в различни кабинети. Всички други политически фигури от епохата имат доста по-краткотрайно влияние. Само като илюстрация – през периода 1878–1915 г. България сменя 35 правителства и 18 министър-председатели.

В този контекст нека разгледаме и един друг индикатор – продължителността на живота на епископите. В разглеждания период средната продължителност на живота на епископите е 71,5 години. От тях само 11 са починали, преди да навършат 60 години, а 15 са живели повече от 80 години. Абсолютен рекордьор в това отношение е Неофит Видински, който е починал на 103-годишна възраст, следван от Симеон Варненски и Преславски доживял до 97-годишна възраст. Средната продължителност на живота на епископите е доста над средната за епохата. Според данни на Националния статистически институт през 1920 г. средната продължителност на живота през 1920 г. на мъжете в България е била 44,6 години (НСИ, с. 6). Само за сравнение – днешната средна продължителност на живота на мъжете в България е 71,46 години (сайт на НСИ, 13 май 2020 г.).¹

ОБРАЗОВАНИЕТО – ФАКТОР В ГЕОПОЛИТИЧЕСКАТА ОРИЕНТАЦИЯ

Важен признак за конструиране на колективния портрет на групата е образователният статус на епископите. Въпросът за образованието заема водещо място в анализа на социалната група. Той е и индикатор за личностното

¹ <https://www.nsi.bg/bg/content/3016/%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D0%BC%D1%8A%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82>

развитие на индивидите, защото, както пише Ив. Евстр. Гешов, „никой роден къде средата на миналото столетие (XIX век) българин не може да се похвали, че е имал родители просветени, способни да ръководят образованието на децата си...“ (Стрезова 2013: 32) Епископите не правят изключение, още повече, че за тях подходящото образование е фактор за израстване в йерархията на една чужда църква – Константинополската патриаршия. След отделянето на Екзархията факторът образование превръща добре образования църковен елит в естествен водач на нацията. Мястото на учене също е важен фактор за при формирането на българския епископат и за неговата политическа роля. Връзката с държавата, където епископите са завършили своето образование, определено оказва влияние на по-късното им поведение. Анализът на статистическите данни ни помага да изградим образователния облик на българските епископи. За 9-има от тях нямам данни какво образование имат и дали изобщо имат някаво образование извън манастирските училища. Принципно е трудно да се приравнят тогавашните степени на образование към днешните, но картината е горе-долу следната. Само 7 от 40-те епископи, за които имам данни за образованието, имат средно образование (6-ма са завършили семинарии в Москва или Одеса, а 7-ят е завършил реална гимназия). Останалите 33-ма имат висше образование (всъщност 32-ма – 33-ят – Антим Търновски не се е дипломирал). Повечето са завършили богословски академии и факултети, но има и такива с гражданско образование (например екзарх Йосиф, който е завършил литература в Сорбоната, Василий Доростолски и Червенски, завършил философия в Лайпциг и др.). Според данните, с които разполагам, българските епископи са се обучавали в 20 различни средни и висши учебни заведения в Европа. Само един е получил образованието си в Близкия Изток (Партений Софийски е завършил Богословското училище в Йерусалим). „Най-популярни“ са Московската духовна академия – 6-ма възпитаници, Одеската духовна семинария – също 6-ма, Киевската духовна академия и Киевската духовна семинария – с по 5-ма и Санкт-Петербургската духовна академия – с 4-ма възпитаници. Сред епископите в разглеждания период има само един, защитил по-висока образователна степен – Василий Доростолски и Червенски, който е доктор по философия на Лайпцигския университет. Екзарх Йосиф е лисансие по право от Сорбоната, степен, придобита, след като преди това е завършил литература в същия университет. Йосиф Търновски също има две висши образования – богословие в Мюнхенския университет и социални науки в Женевския университет. Петима от епископите са почетни членове на Българската академия на науките – Теодосий Скопски, Симеон Варненски и Преславски, Панарет Пловдивски, Натанаил Пловдивски и Мелетий Софийски.

Интересен индикатор е и държавата, в която епископите са получили образованието си. Въпреки че към момента на раждането си всички, без Гри-

горий Доростолски и Червенски, са поданици на Османската империя само 10-ма от тях са получили образованието си в нейните учебни заведения. Най-популярната образователна дестинация се оказва Русия – 21 от епископите са възпитаници на руските семинарии и духовни академии. Следват Гърция, в която са се образовали 6-ма епископи, Германия, в която са учили 2-ма, и Франция, Австро-Унгария, Италия и Швейцария с по един възпитаник. Тези данни не са изненада, най-малкото, защото в крайна сметка бъдещите епископи търсят подходящо православно богословско образование и е нормално да намерят условия за това в православна Русия. Периодът на обучението им там дава траен отпечатък върху възгледите им, затова не изглежда странно, че повечето от тях са отявлени русофили. В същото време дори епископи, които не са учили в Русия, се самоопределят като русофили, например екзарх Йосиф (Йосиф 1992: 797).

СОЦИАЛЕН ПРОИЗХОД

Най-оскъдни в опита за групов портрет на епископата се оказаха данните за произхода на епископите. Само за 13 от тях има някакви сведения, като се доверявам изцяло за данните на проф. Цанков. От епископите 4-ма произхождат от свещенически семейства, 2-ма са синове на абаджии, 1 на учител, 1 на търговец и 1 на кожухар. За останалите 4-ма знаем само, че произхождат от бедни семейства, а 1 от епископите е бил кръгъл сирак. Наличните данни не ни дават възможност да създадем някакъв реалистичен образ за социалния произход на епископите.

ПОЛИТИЧЕСКИ УЧАСТИЯ

Политическата роля на епископите в разглеждания период има не само неформален характер. Противно на тенденцията за секуларизация през XIX век, българското общество приветства и одобрява включването на духовници в политиката. Така в Учредителното събрание през 1879 г. и в последвалото го Първо велико народно събрание попадат 9-ма действащи или бъдещи епископи – Антим Видински, Григорий Доростолски и Червенски, Доситей Самоковски, Евстатий Пелагонийски (Битолски), Иларион Кюстендилски, Климент Търновски (тогава все още Браницки епископ), Константин Врачански (все още архимандрит), Мелетий Софийски и Симеон Варненски и Преславски. Нещо повече бившият вече екзарх – Антим Видински – е председател на Учредителното и Първото велико народно събрание, а митрополит Симеон Варненски и Преславски е подпредседател. Отделно от това вторият министър-председател на новоосвободеното Княжество България е Климент Търновски (като Браницки епископ). Той дори заема този пост повторно, ня-

колко години по-късно, макар и само за седмица. Струва си да споменем и Авксентий Пелагонийски (Битолски), който през 1908 г. става сенатор в парламента на Турция, след Младотурската революция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Констриурането на епископат за нуждите на Екзархията преминава в условия на схизма. Всички ръкоположения, извършени след 1872 г., са признати впоследствие, чак през 1945 г. с томоса за признаване на българската църква, издаден от патриарх Вениамин. Канонично това е обосновано от един трактат на Анхиалския митрополит Василий, приет от Светия Синод на Константинополската църква през 1874 г. (Василий 1901). Въщност от църковна гледна точка това е по-добрият вариант – схизматиците са опростени и приети отново в общение с православния свят. Така е преодоляна една опасност – българското християнство да отпадне изобщо от единството на църквата, опасност, която е била съвсем реална през 60-те години на XIX век. „Било решено на 2 март в българската църква да се анатемосат фенерските владици и патриархът, нещо безпрецедентно в историята на Източната църква, напомнящо за Лутер и най-острите сблъсквания по време на Реформацията. Второто решение е още по-зашеметяващо – да се основе нова Българска народна християнска църква, която признава само основателя на църквата Исус Христос и не принадлежи към никое от известните и утвърдени вероизповедания“, пише Тончо Жечев за решенията на събрание от 26 февруари 1861 г., в отговор на осъдителния събор на Вселенската патриаршия, който низвергва Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски (Жечев 2013: 188). Раковски също лансира идеята за общност отделена от църквата: „При такова положение – пише той на Дайнелов на 28 февруари 1861 г., – къту сме влезли всеки в една такава голяма борба, за да отбегнем сички удари католишки, протестантски, гръцки и славянски, нам не остава нищо друго, освен да ся отделим от сички с някоя си нова от нас измислена малка ерес религиозна. Тогава секи ще тегли ръка от нас и Европа ще ни защити, като покажем, чи ний имами особена за себе българска религия“ (с. 159). Ако тези идеи и решения бяха реализирани, българското църковно възраждане нямаше да се състои, защото нямаше да има църква, която да възстановява йерархията си. В този смисъл схизмата е за предпочитане, нищо, че още първите архиереи на Екзархията щедро нарушават апостолсто правило 35: „Епископ да не дръзва да извършва ръкоположения в неподчинени нему градове и села извън епархията му; а ако се докаже, че е направил това без съгласието на ония, на които са подчинени тия градове и села, нека бъде низвергнат и сам той, и ръкоположените от него“ (Правила 2004: 23).

Интересен е един разговор между руския посланик в Цариград граф Николай Игнатиев и видния български радетел за църковна независимост д-р Стоян Чомаков (Йосиф 1992: 60) „Игнатиев хубаво набрули д-ра Чомаков, задето развали чрез Богоявленската служба законното съставяне на Екзархията...“, пише в дневника си екзарх Йосиф. „Игнатиев: Тук не се касае за духовно нещо: въпросът е политически“ (с. 61). Д-р Чомаков обяснява на граф Игнатиев, мотивите на църковните дейци, извършили така наречената Богоявленска акция. (Богоявленската акция е несанкционирана от Вселенската патриаршия служба на 6 януари 1872 г. в цариградската черква „Св. Стефан“, която е възприета от Патриаршията като провокация и катализира налагането на схизмата – б.а.). Екзарх Йосиф отбелязва, че Игнатиев „осъжда Чомакова, дето... не разбира ползата от каноническото устройство на черквата, от отделянето на религиозния елемент в тоя въпрос за народността...“ (с. 61).

Доместицирането на църквата, превръщането ѝ в национална институция, приключва успешно. Въпреки универсалистката ѝ претенция, тя е употребена като средство в конструирането на българската нация. Създаването на Екзархията е използвано като политически инструмент. Националната митология за „възраждане“ е обогатена с едно фактическо възраждане – това на църковната йерархия.

Приложение 1

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо, П. (2012). Полета, т. 1: Полета на духа. София: Изток-Запад.
- Василий, Анхиалски митрополит (1901). Трактат, въ който се дири дали и при какви условия църковните правила допускат да се приематъ ръкоположените отъ низверженъ и схизматич. епископъ клирици. Превод Симеон Варненски и Преславски митрополит. – В: Приложение на „Църковен вестник“, кн. 3, София.
- Генчев, Н. (1988). Българско възраждане. [3] София: Издателство на ОФ.
- Гидънс, А. (2003). Социология. София: Прозорец.
- Гончарова, Г. (2018). Българското „духовно възраждане“ в междувоенния период. Мистични общности, морализаторски проекти и националистични програми. – В: Сп. Критика и хуманизъм, кн. 50, бр. 2, София.
- Гончарова, Г. (2018). Политики на „поколението“. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Даскалов, Р. (2002). Как се мисли Българското възраждане. София: ЛИК.
- Жечев, Т. (2013). Българският великден или страстите български. [4]. София: Изток-Запад.
- Йосиф, Български екзарх (1992). Дневник. София: ВИК „Св. Георги Победоносец“.
- Национален статистически институт (2009). 129 години българска статистика. София: НСИ.
- Паисий Хилендарски (2004). История славянобългарска, 1762. Белова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Симеон, Варненски и Преславски митрополит (2011). Съчинения. Т. 1: Църква и история. София: Изток-Запад.
- Стефан, Български екзарх (1998). Сборник. София: Сиела.
- Стрезова, Ал. Българските дипломати 1878–1915. София: ИИИ БАН.
- Хопкинс, Дж. (2008) Църква, народ и държава. Опит за социоисторически анализ на отношенията в България. София: Омофор.
- Цанков, Ст. (1939). Българската православна църква от Освобождението до наше време. Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, т. 16.
- Цацов, Б. (2003). Архиереите на Българската православна църква. София: Принцепс.
- Катехизис на Католическата църква. (2002). София: Католическа църква в България.
- Правила на Светата православна църква (2004). [2]. Превод Прот. Иван Стефанов. Света гора – Атон: Манастир „Св. Вмчк. Георги Зограф“.
- Pecknold, C. C. (2010). Christianity and Politics: A Brief Guide to the History. Eugen, Oregon: Wipf and Stock Publishers.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

СЪВРЕМЕННИЯТ ПАГАНИЗЪМ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ

ЗОРНИЦА ПЕТРОВА ПЕТРОВА

Анотация. Статията е опит за анализ на религиозно движение – съвременния паганизъм – в по-широк социокултурен контекст. Целта ми е да предложа възможна изследователска перспектива, която да допринесе за обяснение на въпросното явление, концептуализирайки го като похват за изграждане на културна идентичност чрез създаване на групова солидарност. Най-напред спирам вниманието си на важни за модерността тенденции, обуславящи някои проблеми на съвременната социална действителност – процесите на глобализация и индивидуализация, които предизвикват разпад на големите обяснителни модели и стабилните идентичности. Провокираната в резултат на културната ерозия и социалната аномия тревожност поражда потребност от преизобретяване на действителността посредством значещ символен капитал, който може да подреди света около легитимационни наративи с общностен характер. Следващата част на разработката представя съвременния паганизъм като възможен механизъм за изграждане на колективно самосъзнание, центрирано около древната религия на предците, и разглежда неговия консолидиращ потенциал. Последната част е насочена към конкретен пример за такова явление в лицето на литовското движение „Ромува“. Стремещът на организацията да реконструира предхристиянската балтийска религия може да се осмисли не само с религиозното си предназначение, но също и като опит за утвърждаване на своеобразната местна идентичност и духовно наследство.

Ключови думи: религия, съвременен паганизъм, културна идентичност, групова солидарност.

NEOPAGANISM AS A TOOL FOR CONSTRUCTION AND CONFIRMATION OF CULTURAL IDENTITY

Zornitsa Petrova Petrova

Abstract. This article attempts to analyse a religious movement, namely Neopaganism, in a broader socio-cultural context. I aim at proposing a possible research perspective that could contribute to the explanation of the phenomenon in question, by conceptualizing it as a mechanism for constructing cultural identity through the creation of group solidarity. Firstly, I draw the attention to some important tendencies of modern times, which determine the crucial problems of contemporary social reality – the processes of globalization and individualization that instigate the decline of the grand explaining models and stable identities. As a result, the anxiety provoked by the cultural degradation and social anomie generates the need to reinvent reality using meaningful symbolic capital capable of arranging the world according to communal narratives of legitimacy. Subsequently, the next part of the research depicts Neopaganism as a possible tool for construction of collective consciousness that centres on the ancient religion of the ancestors, and discusses its potential to consolidate the community. Finally, the last part focuses on a particular example of such phenomenon, namely the Lithuanian Romuva movement. I argue that the organization's eagerness to reconstruct the pre-Christian Baltic religion could be regarded not only in terms of religious practice, but also as an attempt to endorse the particular local identity and spiritual heritage.

Key words: religion, Neopaganism, cultural identity, group solidarity

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата статия има за цел да представи възможна изследователска перспектива към съвременния паганизъм¹ като част от усилието за удържане на културната цялост и самосъзнание на дадена общност. За целите на изследването подвеждам под общото понятие за съвременен паганизъм всички нови религиозни движения, които се стремят да възродят, под една или друга форма, практикуването на политеистични предхристиянски вярвания и обичаи. В тази връзка трябва да се отбележи, че разглежданото явление е комплексно, многопластово и като всяко ново религиозно движение се намира в динамично взаимодействие със социокултурния си контекст и търпи развитие и преговаряния. Поставеният в заглавието акцент върху инструменталното ниво не крие редуccionистки опит да се сведе многоизмерен феномен до една

¹ Така формулираният термин цели да наблегне върху новостта на феномена като продукт на модерния свят и да го оразличи от предхристиянските религиозни практики, свързани с почитането на пантеон от божества. Най-съществената разлика между двата феномена е фактът, че докато древният паганизъм представлява заварена традиция за практикуващите го, т.е. утвърденото от общността религиозно поведение, то съвременното му проявление се основава на съзнателно направения от индивида избор на религиозна принадлежност, нерядко дори в разрез с общоприетите порядки.

негова функция или проява, нито да се даде „лесно“ обяснение за възникването му като механизъм за задоволяване на потребност. Затова и прилагането на изцяло функционалистки подход² не би могло да предостави достоверна хипотеза, тъй като „[п]осочените „нужди“ са твърде широкообхватни, за да обяснят защо конкретни индивиди се присъединяват към конкретни групи, при положение че много други, които изпитват същата нужда, са избрали да не търсят религиозна компенсация“³. Освен това идентификацията с дадена религиозна принадлежност съвсем не е единственият начин за постигане на колективна солидарност – съществуват редица други групови идентичностни характеристики, които биха могли да бъдат мобилизирани с тази цел (историческа памет, език и пр.). Именно поради тази причина водещият изследователски въпрос е не защо подобни движения възникват, а по какъв начин обосновават своята правдоподобност и предоставят релевантна алтернатива днес, с други думи – какъв идеен потенциал носят, за какви съвременни кризи и проблеми са показателни.

Научната литература във връзка със съвременните паганизми засяга разнородни проблематики, като се започне още от концептуалните трудности и предизвикателствата, свързани с дефинирането на същността и границите на феномените, попадащи под шапката на понятието, възможните подходи и методологии на изследване, различните хипотези за значимостта и въздействието на подобни религиозни възгледи в съвременния свят и пр. С оглед обхвата на настоящата разработка и въз основа на проучената библиография и личните ми теренни наблюдения, си поставям за цел да представя теоретична рамка за посочената проблематика и да я подкрепя с конкретен пример от практиката.

Структурно изложението на проблематиката ще бъде разделено в три части. На първо място ще разгледам въпроса за разпада на големите обяснителни наративи и индивидуализацията на обществото в съвременния свят

² Функционалистките обяснения на религията в традициите на Емил Дюркем поставят фокуса върху социалните функции, изпълнявани от този тип практики, но пренебрегват тяхното собствено религиозно измерение – осъществяването на връзка и общение с божественото, – което именно ги прави различни от всеки друг тип колективни ритуализирани действия (например дейността на фен клубовете). Представената в текста перспектива в никакъв случай не се стреми да абсолютизира инструменталния характер на изследваното религиозно движение, а само да освети по-детайлно един микропроблем, представляващ фасета от цялото. С оглед ограничения обхват на настоящата статия нямам възможност да засегна теми, свързани с личната мотивация и убеденост на практикуващите съвременен паганизъм, но едно по-задълбочено бъдещо изследване на тази проблематика непременно следва да отчете тези чисто религиозни специфики на феномена.

³ Dawson, L. Sociocultural significance of modern new religious movements. – In: *The Oxford Handbook of New Religious Movements*, James R. Lewis (Ed.), Oxford/NY: Oxford University Press, 2004, 74. Всички директни цитати от англоезични източници, използвани в статията, са в мой превод.

като предпоставка за пораждање на тревожност и желание за идентификация със стабилна локална идентичност. След това ще спра вниманието си върху конструирането на паганистка религиозна система като инструмент за „въобразяване“ на общност чрез консолидиране на общностно самосъзнание около легитимационен наратив с колективни измерения. Накрая, въз основа на проучени източници и лично проведени наблюдения, ще представя конкретно проявление, което илюстрира тази абстрактна теоретична постройка. За целта ще направя анализ на литовската организация „Ромува“ – съвременна реконструкция на древната балтийска религия, която се определя от своя основател като етническа⁴ и представлява усилие за позитивно утвърждаване на местната културна идентичност с помощта на етнографски похвати.

РАЗПАДЪТ НА ОБЯСНИТЕЛНИТЕ НАРАТИВИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯТА

Предложените в настоящата част посоки на разсъждение нямат амбицията да обемат цялата същина на модерната епоха, тъй като тя се характеризира с редица сложни и разнопосочни процеси на множество нива, а само да насочат вниманието към някои важни аспекти, чието осмисляне намирам за ценно при опита за анализ на разглеждания в разработката религиозен феномен. За целта ще използвам няколко ключови теми в трудовете на Бъргър, Тейлър и Лиотар, чрез които схематично да представя по-конкретна визия за спецификите на ситуацията, провокирала зараждането на съвременните паганизми. Избраните автори, макар да не поставят специално ударение върху религиозните практики, разглеждат именно периода, съвпадащ с апогея на редица нови религиозни движения, а предложените от тях наблюдения относно по-общите социални процеси могат успешно да бъдат приложени и към сферата на религията с цел по-прецизно контекстуализиране на проблематизирания феномен, какъвто е стремежът на собствения ми анализ.

По думите на Питър Бъргър една от най-значителните трансформации на човешката ситуация, до които води модернизацията в Западния свят, е преходът от съдба към избор⁵. „Еретичният“⁶ императив на модерността сменя предопределеността и налага принудата да се избира, което изисква вземане на съзнателни решения. Човекът вече е свободен да избира своето местожителство,

⁴ Вж. Trinkūnas, J. Of Gods and Holidays. The Baltic Heritage. Vilnius: Tvermė, 1999, p. 136.

⁵ Вж. Berger, P. The heretical imperative: Contemporary possibilities of religious affirmation. New York: Anchor Press, 1979, p. 10.

⁶ Думата „ерес“ идва от гръцки и означава „избор“, а във вложения от Бъргър смисъл понятието се отнася до поставеността на индивида пред радикалната необходимост от избор в съвременния свят.

работа, брачен партньор и дори собствената си идентичност, което се изразява в стремежа към намиране на автентичен и пълноценен аз. Безкрайният набор от възможности, предлагани от капиталистическия пазар, превръща живота в непрекъснат процес на предефиниране на идентичността, при който обаче безграничната свобода поражда усещане за постоянна тревожност. По този начин, като поставя индивида пред необходимостта сам да изгради собствения си свят, плурализъмът релативизира и подкопава всяка сигурност и очевидност и насърчава хората да прескачат от проект в проект в търсене на истинската си същност. Тази характерна краткотрайност на отделните начинания намалява степента на предвидимост на бъдещето, води до загуба на ясна структура и сигурна основа на действителността и изправя субекта пред неизвестността. Затова, както ще стане ясно в предстоящото изложение, религиозната практика със своя ритуализиран характер⁷ би могла да изиграе скрепяваща роля в ежедневието, тъй като „ритуалът събира и подрежда нещата в своята рамка, създава контролирана среда, устойчиво място в съществуването“⁸.

Модерността отхвърля пасивното подемане и продължаване на заварени традиции и културни форми в полза на принципа на оригиналността. Индивидът бива оценен като личност със собствена уникалност, а не като градивен елемент на общността, и е подканен да бъде верен на себе си и да живее по начин, който го кара да изпитва удовлетвореност, а не да подражава на другите или да следва поведенчески предписания, наложени от по-висш авторитет. Конформизмът и детерминизмът са заклеени като неавтентични, тъй като пречат на осъществяването на собствения потенциал и грижата за себе си⁹ посредством съзнателно направени лични избори. Откриването на най-добрата версия на аз-а често изисква създаване на нов човек, затова всеки индивид се самоопределя в процеса на търсене на истинския си аз, който е тясно свързан с артистичното създаване на себе си¹⁰ като оригинал, т.е. ново творение, а не имитация на нещо съществуващо.

⁷ Както в древния, така и в съвременния паганизъм, ритуалът и изобщо практическят аспект вземат превес над теологическия. Точното и догматично кодифициране на системата от вярвания често пъти отсъства, а вглъбяването в конкретната практика е това, което позволява на адепта да прекрачи в сферата на свещеното и да усети присъствието на божественото, а в плана на колективното измерение – да подсили връзката и солидарността си с останалите участници. За повече информация относно значимостта на ритуала в съвременния паганизъм вж. например Albertsson, Alaric. *To Walk a Pagan Path: Practical Spirituality for Every Day*. Woodbury: Llewellyn Publications, 2013.

⁸ Градев, В. Това не е религия. София: Фондация „Комуникус“, 2013, с. 75.

⁹ Вж. Foucault, M. *Histoire de la sexualité III: La souci de soi*. Paris: Gallimard, 1984.

¹⁰ Вж. Taylor, Ch. *The Ethics of Authenticity*. Cambridge/London: Harvard University Press, 2003 (1991), pp. 62–63.

Както отбелязва Лиотар¹¹, станали сме свидетели на края на големите разкази, т.е. всички онези философии и учения, представляващи универсални обяснителни схеми, загубват своята легитимност, тъй като за постмодерността е характерен животът във фрагменти. Водещата роля днес е възложена на индивида, който се намира в процес на постоянно изграждане и развиване на собствената си уникалност чрез съчетаване елементи от различни култури, вярвания и моди. Практиката на бриколажа е припозната като легитимен начин за изграждане на цялостна идентичност, която да съответства на светосещането на отделния човек. По този начин всеки е свободен да създаде от безкрайния набор възможности свой стил, като приспособява разнообразни елементи към собствените си нужди и желания, без да се ръководи от принудите на традиционното общество, които преди са направлявали житейския път на всеки от членовете му.

Свободата и правото на избор, гарантирани от демократичното общество и обезпечени от силите на глобализацията, плурализма и пазара, обаче рискуват да провокират упадък на ценностните ориентири – значещите символи се релативизират и комерсиализират, стават всеобщодостъпни, придобиват универсални измерения, примесват се с разнородни влияния и по този начин губят от своеобразието и аурата си. Свръхиндивидуализацията, оттласкването от традициите и отхвърлянето на всичко заварено като неавтентично провокират социална аномия, заличават ориентирите и възпрепятстват възможността за идентифициране с колективни смислови хоризонти, надхвърлящи отделния индивид.

Това своеобразно преакцентиране върху индивидуализма в съвременния свят има своята „тъмна“ страна и може да стане причина за екзистенциална тревожност, тъй като модерната свобода се печели чрез избягване от по-старите морални хоризонти, загърбване на другия и концентриране върху аза, а провокираният от това егоцентризъм би могъл да създаде чувство за загуба на смисъл и упадък на ценностите¹². Процесите на глобализация пък водят със себе си чувството за заплаха от претопяване на културното своеобразие на отделните народи и могат да породят несигурност. Вследствие на това съвременният страх от културна ерозия и обезличаване, от една страна, и разпадът на общностния принцип, от друга, понякога намират израз в обръщането към наративи, припознати като специфично локални (в противовес на глобалното), и търсенето на упование в колективни идентичностни модели с цел противодействие на социалната атомизация. Пример за такъв процес, който ще бъде разгледан по-долу, е възраждането на интереса към древните религии на

¹¹ Вж. Lyotard, J.-F. *The postmodern condition: A report on knowledge*, UK: Manchester University Press, 1984, p. 37

¹² Вж. Taylor, Ch., *op. cit.*, pp. 3–4.

местните народи и използването на консолидиращия им потенциал за укрепване на културно общностно самосъзнание.

ПОТЕНЦИАЛЪТ НА ПАГАНИСТКИЯ РЕКОНСТРУКЦИОНИЗЪМ В ПРОЦЕСА НА „ВЪОБРАЗЯВАНЕ“ НА ОБЩНОСТ

Тази част представя механизмите, чрез които съвременните паганизми противодействат на гореописаните тенденции, като предлагат устойчиви модели за колективна идентификация и закотвяне на индивида в сигурната основа на общностното и локалното в противовес на фрагментарността и глобализацията.

Ако дефинираме общността като група, чиято цялост се гарантира от субективното чувство за принадлежност¹³ на нейните членове, то значи е необходим убедителен разказ, който да поддържа това чувство и солидарността вътре в групата. Такъв е примерът с нациите, които Бенедикт Андерсън определя като „въобразени общности“, тъй като техните членове не се познават и никога няма да се срещнат в своята целокупност, но въпреки това са обединени от колективната си визия за единство¹⁴, която се подхранва от митове, наситени със значещи символи и модели за идентификация, извиращи от историческата памет. В случая митът, разбран в широкия си смисъл на обясняващ света разказ, подрежда живота на общността и предоставя легитимация за нейното съществуване и устойчивост във времето чрез наративи, „въобразени“ като автентични. Съвременният култ към автентичността много често има колективни измерения и намира израз в идентификация с наратив на произхода. Стремешът към постигане на автентичност в този контекст представлява реакция срещу модерността и отчуждените социални връзки посредством създаването на колективно „въобразена“ идентичност на принципа „ние–те“. Под една или друга форма това въображение винаги препраща към миналото като източник на легитимация¹⁵.

Ернст Касирер подрежда религията, наред с езика, мита и изкуството, като един от основните градивни елементи, които конструират света на реалността¹⁶ и задават ценностни ориентири. Според Хобсбом религията представлява изпитан начин за създаване на общност и чувство на солидарност и свързаност дори между хора, които нямат много общо помежду си, благодарение на

¹³ Вж. Weber, M. *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1978 [1922], p. 40.

¹⁴ Anderson, B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London/New York: Verso, 2006 [1983], p. 6.

¹⁵ Вж. Umbach, Maiken and Mathew Humphrey, *op. cit.*, pp. 4–5.

¹⁶ Вж. Cassirer, E. *Universal Function of the Sign. The Problem of Meaning*. – In: *The Philosophy of Symbolic Forms*, New Haven/London: Yale University Press, 1980 [1955], p. 91.

консолидиращата сила на споделените практики. Затова религията често пъти бива използвана като спойка в идеологията на модерните национализми¹⁷. В тази връзка, в състояние на социална дезориентация, аномия и несигурност, каквато възниква например при разпадането на Съветския съюз, хората намират упование в идеята за нацията като гарант за удържане на целостта. Когато рутината на всекидневието бъде поставена под въпрос и установените ценности бъдат отхвърлени, етническата принадлежност и религията, а понякога и двата фактора наведнъж, се явяват алтернатива на развенчаната идеологическа програма¹⁸.

Противно на предсказанията за края на религията през модерността, лансирани от теорията за секуларизацията, чиито поддръжници в лицето например на следовниците на Дюркем, Маркс, Вебер и пр. изказват убеждението, че ролята на религията в живота на хората постепенно ще намалява, докато не изчезне изцяло от обществения живот и не се превърне в маргинален феномен, съвременното общество е свидетел на значителни тенденции на десекуларизация¹⁹. Вместо да изкоренят религията, процесите на глобализация водят до дълбоки трансформации в сферата на религиите и ги стимулират да търсят нови средства и да развиват нови стратегии за привличане на хора с цел адаптация към променящия се контекст.

В този контекст се зараждат съвременните паганизми и по-конкретно във връзка с фокуса на изследването – реконструкционистките движения, които се стремят да възродят определена религиозна традиция, свързана с етническа група, считана за родоначалник на общността. От своя страна еkleктичните форми²⁰ използват древния паганизъм по-скоро като източник на вдъхновение, без да абсолютизират конкретно негово проявление, и свободно съчетават традиционни и съвременни елементи и влияния от разнородни религиозни практики. Това предполага по-висока степен на персонализиране на личните вярвания, както и наличие на голям брой самостоятелно практикуващи, които предпочитат да създадат своя собствена ритуалност, вместо да се уповават на готови модели, позволяващи колективна идентификация. Поради тази причина и съобразно с дискутираната проблематика ще насоча вниманието към

¹⁷ Вж. Hobsbawm, E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 68.

¹⁸ Вж. Hobsbawm, E. and D. J. Kertzer. Ethnicity and Nationalism in Europe Today. – In: Anthropology Today 8 (1), 1992, pp. 3–8.

¹⁹ Вж. Berger, P. The Desecularization of the World: A Global Overview. – In: The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics, Peter Berger (Ed.), Washington: Ethics and Public Policy Center, 1999, pp. 1–18.

²⁰ Вж. Strmiska, M. Introduction: Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives. – In: Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives, Michael Strmiska (Ed.). Santa Barbara/Denver/Oxford: ABC-CLIO, 2005, pp. 18–22.

реконструкционисткия подход в съвременния паганизъм, а в последната част ще приведа пример за такъв тип негово проявление.

Реконструкционизмите целят да съхранят и утвърдят конкретна етническа идентичност и затова се стремят да пресъздадат вярванията и практиките по начин, който е възможно най-близък до оригинала, като изключват чужди влияния и елементи. Парадоксално, претенциите им за неподправеност и непосредствена приемственост с традициите нерядко вървят ръка за ръка с умишлено манипулиране и преизобретяване на историческите сведения. Те често влизат в противоречия и конфликти с официалната историография и предлагат алтернативен прочит, който търси да легитимира етническата група или нацията посредством изобретяването на героично и идеализирано минало.

Притегателната сила на съвременния паганизъм се предопределя от възможността за съпротива срещу силите на глобализацията, която се дължи на способността му да конструира групови идентичности с локален характер. От една страна, чувството за принадлежност към определена общност предлага алтернатива на съвременната фрагментарност, като създава близки връзки между участниците, скрепени в колективността на ритуала. От друга, идентификацията с предците и техните вярвания осигурява чувство на съкровена свързаност с територията, припозната като своя. Този колективен модел за идентификация с нещо родно, вкоренено в културното своеобразие и историческата памет на общността, носи консолидиращ потенциал, тъй като гарантира групова солидарност чрез общо споделени символи. Освен това, възприемането на паганистка религиозна идентичност представлява локална алтернатива на универсалното по своята същност християнство. Опълчването срещу християнството в много голяма степен е свързано с обвинението, че тази религия е изличила автентичния дух на древните народи, като е подменила старите езически обичаи с фалшив универсалистки култ и по този начин е предизвикала упадък на органичната връзка между човека и земята.

Настояването върху местното и идеята за приемственост с митологизираните предци сменя тревогата от уеднаквяването и стандартизацията, провокирани от процесите на глобализация. Отъждествяването с културните или етническите корени на индивида посредством избора на религия спомага за самоопределянето му като част от уникална и автентична общност, която е запазила собственото си своеобразие и не е допуснала да бъде претопена и обезличена от предизвикателствата на мултикултурализма. В тази връзка заниманията с паганистки практики в съвременното може да се тълкуват и като реакция в отговор на усещането за криза на идентичността и страха от ерозия на собствената културна традиция. За да онагледа тази теоретична постройка на практика, в последната част на изследването спирам вниманието си върху конкретен пример за паганистки реконструкционизъм, взет от съвременната литовска действителност, който намирам показателен за описаните дотук процеси.

РОМУВА – ЛИТОВСКИЯТ НАЧИН ЗА УТВЪРЖДАВАНЕ НА КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ ЧРЕЗ РЕЛИГИОЗНА ПРАКТИКА

В исторически план литовският народ – като част от Полско-литовската държава, Руската империя, а в най-скорошно време – СССР, е бил в маргинална позиция и подлаган на културни репресии за дълги периоди от време. Това неизбежно води до криза в колективното самосъзнание, тъй като „идентичността на народите в Съветския съюз е конструирана като пролетарски интернационализъм“ и дори придобива измерения на „въображаем политически супранационализъм“²¹. Последвалят разпад на комунистическия социален ред и освобождаването от Съветската власт се оприличават от изследователите на освобождаването на колонизирани народи от имперско влияние²². И в двата случая възниква период на идеологически вакуум и несигурност, в който се проявяват тенденции към „изобретяване“ и утвърждаване на уникална идентичност, целяща да дистанцира придобилите независимост народи от непосредственото минало на репресии и политически натиск. Стремещт е да се затвърди тяхното самосъзнание на отделни общности със собствени традиции, които заслужават автономно съществуване поради уникалността и своеобразието си. „Митологически фикции, етнографски романтизъм, исторически легенди и мечти стават основа за предстоящото конструиране на постсъветското въображаемо общество и неговата идентичност“²³, като по този начин предоставят разпознаваеми модели за идентификация, които едновременно трябва да подчертаят уникалността на отделните народи и да подсилят чувството на солидарност и свързаност вътре в групата.

Древното минало често се използва като консолидираща основа, тъй като представлява изпитан метод за колективна идентификация с наратив на произхода, който е извор на гордост и създава усещане за солидарност. Всичко това е продиктувано от дефицита на добре артикулирана идентичност вследствие на продължителните опити за културно претопяване, потискането на националистичните импулси и провокираното чувство за малоценност. По думите на полския изследовател Пьотър Виенч „проблемът с идентичността изглежда централен за нациите и етническите групи, станали обект на краен натиск от външни сили, които са били способни да им наложат собствената

²¹ Mažeikis, G. Challenge of Imagined Societies for Political Anthropology in Lithuania. – In: *Defining Region: Socio-Cultural Anthropology and Interdisciplinary Perspectives*, Part 2. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis XIII, Studia Anthropologica II*, Vytis Čiubrinskas and Rimantas Sliužinskas (Eds.), Klaipėda: Klaipėda University, 2006, p. 57.

²² Вж. Wiench, P. A postcolonial key to Understanding Central and Eastern European Neopaganisms. – In: *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*, Kaarina Aitamurto and Scott Simpson (Eds.), London/New York: Routledge, 2014, p. 11.

²³ Mažeikis, G., op. cit., p. 58.

си политическа система, ценности и вярвания²⁴. В отговор на уязвимостта, пред която е изправена тяхната идентичност, се проявява стремеж към своеобразно конструиране на реалността около символи и наративи с всеобща значимост, които предоставят надеждна основа за укрепване на разклатеното единство. Като основа за такива митове служат историята, фолклорът, културното наследство, а в конкретния случай, който ще бъде разгледан – древните религиозни вярвания.

Често пъти съвременните паганизми се определят от практикуващите ги като етнически религии. Етническият аспект обхваща всичко, дефиниращо спецификите на даден народ – начин на живот, традиции, език, религиозни практики и пр.²⁵ Той бива оценен като носител на „морално позитивни качества като древност, естественост, традиционност, автентичност и уникалност“²⁶ и представя този тип религиозност като вкоренен в същината на общността и пазител на нейното духовно наследство. Етническият дискурс обаче често извиква асоциации с десни политически проекти и крие риск от радикализация, капсулиране и провокиране на враждебност към Другостта. Затова, с цел насърчаване на диалога, сътрудничеството, взаимното разбиране и уважението между различните етнически религии, техните представители организират различни инициативи, например международни конгреси²⁷, при които водещ импулс е стремежът да се култивира симпатия и толерантност към взаимното усилие да се съхрани собствената уникалност²⁸.

Ромува е такъв пример за съвременен паганизъм с ясно изразен реконструкционистки характер, при който на базата на исторически и етнографски свидетелства се прави опит за автентично възпроизвеждане на религията на предците, като се претендира за наличие на пряка приемственост с нея. Движението е значимо поради публичния си характер, полученото признаване на държавно ниво и активното участие в обществения дискурс в Литва и е ценно за разглежданата проблематика именно поради контекста си на възникване, който предполага стремеж към културно диференциране от тоталитарния нарратив. Настоящото представяне не се стреми да предостави плътно описание

²⁴ Wiench, P. *op.cit.*, p. 24.

²⁵ Вж. Strmiska, M., *op. cit.*, p. 15.

²⁶ Simpson, Sc. and Mariusz Filip. Selected words for modern pagan and native faith movements in Central and Eastern Europe. – In: *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*, Kaarina Aitamurto and Scott Simpson (Eds.), London/New York: Routledge, 2014, p. 34.

²⁷ Една от първите международни инициативи в тази област е проведеният през 1998 г. във Вилнюс Световен конгрес на етническите религии.

²⁸ В тази връзка, декларацията, изготвена от въпросния конгрес, издига за свое мото „Обединение в разнообразието“ и си поставя за цел да се бори срещу етническата изолация и нетърпимост към Другия. Източник: <http://www.suri.ee/doc/pagan.htm>, последно посещение на 27.12.2019 г.

на системата от вярвания и практики на Ромува, нито да се занимае с въпроси, свързани с личната религиозна убеденост на нейните последователи, тъй като тези теми остават встрани от по-универсалния фокус на изследването. Те обаче несъмнено са важни и интересни от изследователска гледна точка и биха били предмет на друг тип анализ, който засягат конкретното религиозно своеобразие на явлението.

Тъй като през периодите на политическа зависимост и репресии традициите в Литва са били запазени главно в периферните селски области, именно оттам, по примера на немския романтизъм, в края на XIX и началото на XX век започват търсенето си патриотично настроени културни дейци и изследователи в желанието си да възстановят и съхранят собствено литовското наследство, като събират фолклорни песни и се стремят да разпалят чувството на гордост от собствената идентичност. По този начин етническата идентичност бива натоварена с позитивни конотации, а оценностяването ѝ гарантира завръщане към нещо, представено като изконно и неподправено родно. Като движение „Ромува“ възниква в продължение на това ранно усилие през 60-те години на XX век, когато основателят ѝ – етнологът (и впоследствие – неин висш жрец) Йонас Тринкунас – създава асоциация, чиято формално декларирана пред властите цел е събирането на фолклор за етнографски изследвания. В действителност стремежът на дейците е да открият запазените в устното наследство езически елементи и да възродят религията от миналото, като дори започват организирани чествания на древни празници. Тези инициативи събуждат подозренията на съветските власти, които през 1971 г. забраняват движението по обвинение в религиозни и националистически подбуди, а дейността му, вече като официална религиозна организация, е възстановена едва след отделянето от СССР – през 1992 г. Самото име на организацията не е случайно – в буквален превод означава „храм/светилище“ и е взето от наименованието на езически религиозен център на територията на древна Пруссия. Мобилизирането на символния капитал на този топос цели да поддържа жив спомена за историческата съдба на прусите – балтийски народ, чийто език и култура биват заличени вследствие на чуждите нашествия и християнизацията. Символиката на името трябва, от една страна, да илюстрира стремежа към възраждане на балтийското духовно наследство, а от друга – да послужи като предупреждение за съществуващата заплаха от тотално претопяване²⁹.

Ромува като религиозна практика е недогматична и свободно дефинира като свой последовател всеки, който „чувства силна свързаност с родната си

²⁹ Вж. Strmiska, M. and V. R. Dundzila. Romuva: Lithuanian Paganism in Lithuania and America. – In: *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*, Michael Strmiska (Ed.), Santa Barbara, California, Denver, Colorado, and Oxford, England: ABC-CLIO, 2005, p. 246.

земя, природа и предтечи и счита тази връзка за свещена³⁰, т.е. акцентът бива поставен върху вътрешното усещане и личната убеденост, а не върху скрупулното следване на конкретен набор предписания, нито дори върху формалното приемане на съответната религиозна принадлежност. Впечатление прави активността на организацията отвъд тясно религиозната сфера – дейностите, свързани със съхраняване на фолклорното наследство, предоставят канал за изразяване на националистични чувства, който привлича патриотично настроени литовци с всякакви религиозни възгледи, включително католици, които се вълнуват от литовската етническа култура, но не проявяват интерес към предхристиянската литовска религия³¹. Още повече, изследователите нееднократно подчертават липсата на натиск върху участващите в събития, провеждани от организацията, да се отрекат от досегашната си религиозна принадлежност и да станат официални членове на Ромува. Липсата на мисионерство и опити за обръщане във вярата свидетелстват, че залогът да се опази балтийското наследство и фокусът върху културната идентичност са по-важни от численото разрастване на религиозното движение.

Основополагащият мит за противопоставянето на християнството³² е ключов за утвърждаване на легитимността и релевантността на това завръщане към религията на предците. Като последна християнизирана държава в Европа (едва през 1397 г.), Литва се счита за пример за устойчивост на традициите, а езическото минало се свързва с период на зряла държавност и политическо могъщество – първите векове от съществуването на Великото литовско княжество. Освен това, както посочват Симпсън и Филип, от една страна, „[т] равматичната загуба на старата религия може да се свърже с по-скорошните загуби на държавност и достойнство“³³, а от друга – под влияние на романтическите мислители тези неблагоприятни промени често пъти се отдават на отвръщането от корените и замърсяването на собствената култура с привнесени чужди елементи. В тази връзка, на синкретизма се гледа като на заплаха за автентичността и потенциална опасност от културна колонизация. По думите на основателя на Ромува – Йонас Тринкунас, християнството е „узурпирало или унищожило всички аспекти на традиционните литовски чествания“³⁴, а чрез подобни твърдения се подема вече споменатото обвинение в изличаване

³⁰ Pranskevičiūtė, R. Contemporary Paganism in Lithuanian Context: Principal Beliefs and Practices of Romuva. – In: *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*, Kaarina Aitamurto and Scott Simpson (Eds.), London/New York: Routledge, 2014, p. 81.

³¹ Вж. Strmiska, M. Romuva Looks East: Indian Inspiration in Lithuanian Paganism. – In: *Religious Diversity in Post-Soviet Society. Ethnographies of Catholic Hegemony and the New Pluralism in Lithuania*. Milda Ališauskienė and Ingo W. Schroder (Eds.), Farnham, Surrey and Burlington, VT: Ashgate, 2012, p. 135.

³² Вж. Strmiska, M. and V. R. Dundzila, op. cit., p. 243.

³³ Simpson, Sc. and Mariusz Filip, op. cit., p. 29.

³⁴ Trinkūnas, J., op. cit., p. 125.

на автентичния дух на отделните народи, което съвременните паганизми отправят към християнството. То бива заклеено като привнесена религия³⁵, възприета под политически натиск, която търси да уеднаквява, а не да култивира своеобразието.

В тази перспектива Ромува, а в по-широк смисъл – съвременният (реконструкционистки) паганизъм като явление, може да се разглежда като част от въображаемите форми на колективна идентификация с наративи, свързани с героичното минало, което придобива митологични и романтизирани измерения. По думите на Андерсън това е провокирано от необходимостта от наратив на идентичност³⁶, който да отговаря на нуждите на съответната общност, като за тези цели се мобилизира символен капитал с всеобщо споделена значимост, който да послужи като социална спойка. Такъв героически наратив, подхранващ убеждението в ценността на собствения исторически принос, е образът на Великото литовско княжество, което през XV век представлява най-голямата държава в Европа. С оглед функцията си той би могъл да се съпостави например с романтизираната символика, свързана с периодите на големи териториални разширения в българската история.

Етническата религия предлага романтизирана визия за миналото и привлекателен идентификационен наратив с обещанието да противодейства на външни заплахи, да консолидира, да подреди света в термините на родното и автентичното. Важността на придържането към традициите е логически обосновано в термините на заплахата от обедняване на духовните ценности на човечеството, както и от загуба на своеобразие на отделните народи. Както пише Йонас Тринкунас, „[в]сички религии са равни: те имат една и съща цел и водят до нея по свой собствен начин. Литовската балтийска религия е литовският начин“³⁷. Така древната религия се вписва в рамките на общото етническо наследство, предавано с векове от поколение на поколение, и е представена като интегрална част от душата на литовския народ наред с фолклора, етическите принципи, цялостния миروглед и светоусещане. Тази религиозна идентичност представлява „живо наследство“³⁸, органично слято със самия живот, а не изкуствено насложена практика, която се изпълнява по определени поводи. В тази връзка, обръщането към религията на предците изглежда като естествен избор за всеки, който държи на корените си и желае да съхрани културното наследство на родината си. Така и залогът става по-висок – не става дума просто за избор на една или друга ритуална практика, а за утвърждаване на изконни колективни ценности, на локалното в противовес на глобалното.

³⁵ Вж. Strmiska, M., *op. cit.*, p. 10.

³⁶ Anderson, B., *op. cit.*, p. 205.

³⁷ Trinkūnas, J., *op. cit.*, p. 137.

³⁸ *Ibid.*, p. 127.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящото изследване бяха представени някои характеристики на съвременната епоха, свързани с разпада на големите обяснителни модели, загубата на общностното начало и заплахата от културно обезличаване, провокирани от процесите на глобализация, индивидуализация и социална аномия. Като реакция на породената от тях тревожност, особено в случаи, когато е застрашена самата цялост на даден народ или етническа група – например при загуба на политическа автономност – се проявяват тенденции на „въоб-разяване“ и конструиране на колективни идентичности с цел консолидация и укрепване на груповата солидарност. Тези процеси мобилизират всеобщо споделен символен капитал, най-често черпещ легитимация от миналото и историческата памет, въз основа на който се създават убедителни наративи за идентификация със специфични за групата, местни модели.

Такъв тип механизми използват съвременните реконструкционистки паганизми в усилието си да подредят света в термините на родното, изконното и автентичното, като по този начин целят да зададат колективни ценностни ориентири и да култивират етническото своеобразие на общността. Като предлага етнографски обоснован наратив за идентификация (в случая с Ромува – с балтийската култура, в опозиция на унифицирания съветски и универсализиращия християнски модел), етническата религия предоставя алтернатива за облекчаване на страха от асимилация през периодите на политическа зависимост и за справяне със съвременната криза на идентичност.

Разработката няма за цел да дефинира съвременния паганизъм единствено като инструмент за преодоляване на кризи, тъй като той е преди всичко религиозно явление. Представеният културологичен прочит на съвременно религиозно движение като социокултурен, а не само тясно религиозен феномен, обаче предлага „писта“ за осмисляне на значими тенденции в обществото и спомага за разбиране на социалните промени. Откриването и анализът на такива взаимовръзки може да благоприятства изследователската чувствителност, тъй като наличието на подобни движения, въпреки маргиналната им статистическа роля, е показателно за по-дълбоки процеси, страхове и механизми за справяне с предизвикателствата на съвременния свят.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Градев, Вл. (2013). Това не е религия. София: Фондация „Комунитас“.
- Albertsson, A. (2013). *To Walk a Pagan Path: Practical Spirituality for Every Day*. Woodbury: Llewellyn Publications.
- Anderson, B. (2006) [1983]. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London/New York: Verso.
- Berger, P. (1999). The Desecularization of the World: A Global Overview. – In: *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Peter Berger (Ed.), Washington: Ethics and Public Policy Center, 1–18.
- Berger, P. (1979). *The heretical imperative: Contemporary possibilities of religious affirmation*. New York: Anchor Press.
- Cassirer, E. (1980) [1955]. Universal Function of the Sign. The Problem of Meaning. – In: *The Philosophy of Symbolic Forms*, New Haven/London: Yale University Press, 85–92.
- Dawson, L. (2004). Sociocultural significance of modern new religious movements. – In: *The Oxford Handbook of New Religious Movements*, James R. Lewis (Ed.), Oxford/NY: Oxford University Press, 68–97.
- Foucault, M. (1984). *Histoire de la sexualité III : La souci de soi*. Paris: Gallimard.
- Hobsbawm, E. and D. J. Kertzer (1992). Ethnicity and Nationalism in Europe Today. – In: *Anthropology Today* 8 (1), 3–8.
- Hobsbawm, E. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyotard, J.-Fr. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*, UK: Manchester University Press.
- Mažeikis, G. (2006). Challenge of Imagined Societies for Political Anthropology in Lithuania. – In: *Defining Region: Socio-Cultural Anthropology and Interdisciplinary Perspectives, Part 2*. Acta Historica Universitatis Klaipedensis XIII, Studia Anthropologica II, Vytis Čiubrinskas and Rimantas Sliužinskas (Eds.), Klaipėda: Klaipėda University, 57–70.
- Pranskevičiūtė, R. (2014). Contemporary Paganism in Lithuanian Context: Principal Beliefs and Practices of Romuva. – In: *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*, Kaarina Aitamurto and Scott Simpson (Eds.), London/New York: Routledge, 77–93.
- Simpson, S. and M. Filip (2014). Selected words for modern pagan and native faith movements in Central and Eastern Europe. – In: *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*, Kaarina Aitamurto and Scott Simpson (Eds.), London/New York: Routledge, 27–43.
- Strmiska, M. and V. R. Dundzila (2005). Romuva: Lithuanian Paganism in Lithuania and America. – In: *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*, Michael Strmiska (Ed.), Santa Barbara, California, Denver, Colorado, and Oxford, England: ABC-CLIO, 241–298.
- Strmiska, M. (2005). Introduction: Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives. – In: *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*,

- Michael Strmiska (Ed.), Santa Barbara, California, Denver, Colorado, and Oxford, England: ABC-CLIO, 1–9.
- Strmiska, M. (2012). Romuva Looks East: Indian Inspiration in Lithuanian Paganism. – In: Religious Diversity in Post-Soviet Society. Ethnographies of Catholic Hegemony and the New Pluralism in Lithuania. Milda Ališauskienė and Ingo W. Schroder (Eds.), Farnham, Surrey and Burlington, VT: Ashgate, 125–150.
- Taylor, Ch. (2003) [1991]. The Ethics of Authenticity. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Trinkūnas, Jonas. (1999). Of Gods and Holidays. The Baltic Heritage. Vilnius: Tvermė, 1999.
- Umbach, M. and M. Humphrey (2017). Authenticity. The cultural history of a political concept. Springer International Publishing AG.
- Weber, M. (1978) [1922]. Economy and Society. An outline of interpretive sociology. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Wiench, P. (2014). A postcolonial key to Understanding Central and Eastern European Neopaganisms. – In: Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe, Kaarina Aitamurto and Scott Simpson (Eds.), London/New York: Routledge, 10–26.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

МОДЕЛЪТ НА „СОЦИАЛНОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО“: ЛОКАЛНА КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЯ, ГЛЕДНИ ТОЧКИ, ПРОТИВОРЕЧИЯ

МИЛА АЛЕКСАНДРОВА СТАНЧЕВА

Анотация. Една от основните цели на изследването е да проследи и анализира промените в елементи от връзката между държава, бизнес и общество през феномена социално предприемачество, в контекста на интензивна глобализация и криза на социалната държава, Четвъртата индустриална революция и периода на преход в България. Под социално предприемачество се разбира алтернативна икономическа стратегия, чрез която се цели решаване на съвременните социални проблеми с инструментите на пазара, вместо посредством държавата. Твърди се, че фокусът на социалното предприемачество е не върху печалбата, а към човешки и социални ценности. Настоящият текст изследва как изглежда социалното предприемачество през погледа на респондентите; кои са основните канали, през които се осъществяват трансферите на модела, и как протича реконтекстуализацията му на местно ниво; по какъв начин отделните актьори биват въвличани в тези процеси.

Ключови думи: социално предприемачество, емпатия, капитализъм, социална държава, културни трансфери.

THE „SOCIAL ENTREPRENEURSHIP“ MODEL: LOCAL CONTEXTUALIZATION,
PERCEPTIONS, CONTRADICTIONS

Mila Aleksandrova Stancheva

Abstract. One of the main goals of this study is to track and analyze some changes in the relationship between state, business and society through the phenomena of „social business“ and „social entrepreneurship“, in the context of intense globalization and the so called crisis of the welfare state, the Fourth Industrial Revolution and the transition period in Bulgaria after the collapse of the communist regime. Economists understand and explain social entrepreneurship as an alternative economic strategy that aims to solve contemporary social problems with market

instruments instead of social policies run by governments. It is argued that the focus of social entrepreneurship is not on profits but on human and social values. This paper examines what social entrepreneurship looks like from the perspective of respondents; what are the main channels through which transfers of this economic model and cultural concepts around it take place and how does people adapt it at the local level; also how individual actors are involved in these processes and what are their motivation to do so.

Key words: social entrepreneurship, empathy, capitalism, welfare state, cultural transfers.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Докладът се базира на данни от все още текущо дисертационно изследване със заглавие „Моралните каузи на предприемачеството“. Една от основните цели на изследването е да проследи и анализира промените в елементи от връзката между държава, бизнес и общество през феномените *социален бизнес* и *социално предприемачество*, в контекста на технологичния напредък от последните (поне) две десетилетия. Фокусът на цялостното изследване е поставен върху развитието на тези процеси в България и в този смисъл контекстът се допълва от обстоятелства, маркирали периода на т.нар. преход у нас¹. В същото време работата съдържа и определен сравнителен елемент, правейки връзка с този сектор в Бразилия и конкретно Сао Пауло.

Основните теми на изследването са как се променя ролята на институциите за решаването на социалните проблеми днес с оглед т.нар. криза на социалната държава, какви са възприятията за нейните функции. В резултат от различни фактори вече няколко десетилетия идеята за „държава на благосъстоянието“ е подлагана на сериозни критики от страна на изследователи, трупя политически противници и страда от липса на обществено доверие. Преосмислянето степента на държавна намеса и на формата, през която тя да се осъществява, са ключови за това изследване. В същото време тук се засяга въпросът за „морализиране“ на бизнеса и обвързването на такъв тип начинания с постигането на някакво „социално въздействие“. Това означава да разберем какво обуславя говоренето за подобни промени в образа и същността

¹ С понятието се означава периодът след края на тоталитарния социалистически режим в България, маркиран от процеси на трансформация в държавнополитическото и икономическото устройство, към установяването на демократично управление и пазарна икономика, от опити за културно приближаване към европейския център и формиране на гражданско общество. Една от темите на „прехода“ е преосмислянето на миналото – дебат се води около неговата „моралната справедливост“ (осъждане престъпленията на режима) и изобщи за историзирането на периода. Липсва консенсус дали и ако да – кога е приключил този период. Проблематичен е и въпросът за „цената на прехода“ – икономическото и културно пренареждане на социалните пластове като последици от приватизацията, деиндустриализацията и прочее мерки.

на капитализма днес и какво следва от тяхното възприемане. Тук се има предвид доколко капитализмът (трябва да) допринася за „общо благо“, как се отнася към понятията за честност и справедливост и по какъв начин се изразяват те на практика. Не последно по важност, интересува ни къде е мястото на гражданското общество в тази картина – по-специално на неправителствени организации (НПО) и тяхната застъпническа и мобилизираща роля. От една страна, подобни организации са сред най-явните критици на „неморалния“ капитализъм през последните четиридесетина години. От друга, НПО са не само посредник между гражданите и останалите сектори, но постепенно започват да изпълняват дейности преди прерогатив на публичните институции или на търговията. С други думи, интересува ни как се трансформират НПО, възможно ли е обществената им дейност да бъде изместена от икономическа и как се позиционират спрямо държава и бизнес.

Конкретно по отношение на модела социално предприемачество стоят въпроси като дали пазарът е инструмент за постигане на определени социални цели или обратното, последните се използват за реализиране на частни интереси, какви рискове крият и двата случая; доколко социалното предприемачество все пак може да подтикне и към гражданско и политическо действие; от долу нагоре ли се инициира внедряването на модела или обратно. Също и кога, от къде и по какъв начин идеята за социално предприемачество се пренася у нас, как се адаптира и какви противоречия и конфликти възникват вследствие на тези трансфери. Не на последно място – какви общности се формират около навлизането и установяването на този феномен. В цялостното изследване, като конкретен казус, е заложен анализ и върху емпиричен материал, събран в рамките на тримесечен престой в Сао Пауло, Бразилия. На него ще се позовавам и тук с оглед на въпросите, които ще бъдат засегнати.

Настоящият текст разглежда по-общо няколко отделни аспекта на тази широка тема – как изглежда социалното предприемачество през погледа на респондентите; кои са основните канали, през които се осъществяват трансферите на модела, и как протича реконтекстуализацията му на местно ниво; по какъв начин отделните актьори биват въвличани в тези процеси. Какво мотивира създаването на едно социално предприятие, какви са целите зад едно такова начинание; кои са някои от възможните стратегии за въздействие върху публиката и какви рискове крият те.

За целите на изследването са проведени седем полуструктурирани интервюта (вж. Приложение 1) и множество неформални разговори със създатели, служители и доброволци в социални предприятия, с представители на финансиращи и организиращи обучения организации и други. Още тук следва да се поясни, че всички социални предприятия, с чиито представители са проведени разговори, са юридически лица с нестопанска цел – както българските, така и тези от Бразилия. Докладът се базира и на наблюдения от посетени семинари

и конференции по темата за социалното предприемачество, различни базари и фестивали, изложби, прожекции и други културни събития, пряко или косвено свързани с темата, кариерни изложения и съвсем не на последно място – наблюдения върху работната среда и процес в няколко социални предприятия.

Анализът на емпиричните данни показва, че основна причина за присъединяване към или създаване на социално предприятие е, защото се харесва начинът на работа в тях, за разлика от модела на „традиционните“ компании. Друг мотив е този за „правенето на добро“, който идва от някакво разбиране за персонална отговорност към обществото, често обвързвана с конкретна кауза. И в двата варианта, които не се изключват един друг, се забелязва мотивът за „осъзнаване“, резултат от лично преживяване. В този смисъл емоциите се оказват с голямо и многоизмерно значение. В допълнение, емпиричният материал разкри, че основни канали, през които концепцията за социално предприемачество пътува глобално и навлиза локално конкретно в България и Бразилия, са предимно пътуването и образованието в чужбина, както и спонсорската подкрепа на различни бизнес или неправителствени организации, но за България и програми на Европейския съюз.

2. ПРОБЛЕМЪТ

2.1. Кризата на социалната държава и предизвикателствата на глобализацията

По думите на Карл Полани до XIX век икономиката е вписана (*embedded*) в обществото – не автономна, а подчинена на политиката, религията и социалните връзки (Polanyi 2001). Според Полани в човешката история преобладават колективистични формални и неформални институционални структури, които осигуряват кооперативното поведение на индивидите. Преразпределението става в рамките на общността при слаба конкуренцията между отделните ѝ членове. Чрез своята неизменчивост в дълги периоди те допринасят за намаляване на несигурността в човешкия живот, ставайки същевременно източник на идентичност благодарение на формираните в рамките им стабилни социални роли (Седларски 2009, 2010).

Това се променя с Първата индустриална революция, която води до драстична промяна в организацията на обществото. Сред последствията са постепенно превръщане на природата, човека и неговия труд в стоки. С други думи, човешките същества и околната среда са сведени до обекти, елементи на пазарния ред, като целта е да се осигури постоянен поток от фактори на производството. Основно твърдение при Полани е, че с институцията на пазара „социалната тъкан“ на човешките взаимоотношения коренно се трансформира, социалните връзки се разпадат (Polanyi 2001). Вместо колективната

взаимопомощ, започват да доминират мотивите на индивидуалната пресметливост. Полани разглежда тази нова ситуация като „заробване“, мотивите за действие на индивидите се свеждат до страха от глад и желанието за печалба (Polanyi 1968: 82; Gemici 2008: 17 цит. в Седларски 2010). Бързите изменения в начина на живот, моделите на подражание, мобилността в статуса, разпадът на общността на малки групи и подобщества водят до апатия и социален упадък (пак там, с. 66).

Появата на различни модели социална държава в ХХ век е опит да се разрешат част от описаните горе проблеми. На Запад това става възможно благодарение постиженията на Втората индустриална революция, а на Изток под формата на „съветска власт и електрификация“ (Prodanov 2016: 125). Г. Еспинг-Андерсен все пак отбелязва, че тя е не просто вторичен продукт на индустриализацията – със своите институции се превръща в мощен социален механизъм, който надхвърлят разбирането ѝ просто като социална мелиорация (Esping-Andersen 1990). Приоритети пред социалната държава основно са декомодификация на труда, ограничаване на социалната стратификация и лимитиране на безработицата.

Вече няколко десетилетия обаче се говори за криза на социалната държава. Поставят се множество въпроси относно нейната ефективност и дали действително чрез нея се постигат и гарантират повече социални права, включване, еманципация. Според Пиер Розанвалон могат да се отграничат три фази на тази криза: финансова, която се изразява в спад на растежа и маркира 70-те години на ХХ век; идеологическа или криза на легитимността през 80-те, която се характеризира с нарастващо съмнение към способността на държавата да решава ефективно социалните проблеми; последната, която се развива в годините на интензивна глобализация (откъм средата на 80-те нататък), е философска. Авторът анализира подробно нейните характеристики и последствия, като ги обобщава като „новия социален въпрос“ (Rosanvallon 2000). Очертаването на неговите основни параметри е важно, тъй като насочва към възможни обяснения за възникването на социалното предприемачество и за особената му природа – да се възползва от възможностите на съвременната епоха, за да разреши някои от проблемите, които самата тя носи.

Периодът на интензивна глобализация е белязан от множество и значими промени. Една от тях е възходът на финансовия пазар за сметка на стоковия. Капитализмът става световен, все по-експанзивен и в определени случаи опасен за природа и хора, повдигайки екологични, социални, правни и етични въпроси. Безпрецедентни са динамиката и свързаността, независимо от това в коя географска и часова зона се намираме – с други думи говорим за трансформация на времето и пространството (Giddens 2007: 4). В демографско отношение населението става все по-застаряващо, но и с по-дълга средна продължителност на живота. Последното в голяма степен се дължи на

забележителния прогрес в науката и специално медицината, която с годините става и все по-персонализирана, но и по-скъпа. Това демографско състояние следователно има пряко отношение към здравните и социалните системи в „глобализиращите“ се държави. Нараства броят на хората, за които трябва да бъдат осигурени пенсии, но намаляват онези, които следва да допринесат за солидарното осигуряване.

Една от причините за това е информационната и технологична революция от последната третина на XX век. Технологичният напредък, наред с ползите, които носи, оказва сериозно влияние върху пазара на труда. Автоматизацията прави немалко професии излишни, а изискванията на новите технологии се оказват твърде голямо предизвикателство за някои. Повишава се безработицата, респективно се увеличават зависимостите от социални помощи и се понижава процентът на онези, които да осигурят средствата за тях чрез своите данъци. Нараства съмнението сред работещите, че те ще могат да се ползват от пенсии, че изобщо ще има кой да се погрижи за тях, когато те имат нужда. Цялата тази ситуация създава усещане за несигурност, повишава се недоверието не само към институциите и тежката бюрокрация, но и между самите тях. Разпада се идеята за солидарност и споделен риск, за принадлежност към някакво единно цяло; скъсва се (отново) социалната връзка. Липсва обща и ясна визия за бъдещето; да се прецени кое е лична отговорност на индивида и кое зависи от други фактори става все по-трудно. Понятието за социални права става твърде недостатъчно и неадекватно за раздробяващите се групи и общности с най-различни тревоги, търсения и нужди.

Конкретно по отношение на труда още от 60-те години на XX век – поне що се отнася до Запада, се усеща промяна в разбиранията за работа и работен процес в самата структура на компаниите. Пазарът на труда също става твърде динамичен, променлив, непредвидим. Идеалът за „стабилна работа“ като символ на престиж губи позиции за сметка на гъвкавостта, непосредствените, а не дългосрочните перспективи. И ако за това, което ще наречем „редови служител“, разстройването на традиционната пирамидална бизнес структура и оспорването на съществуващите правила създават напрежение и несигурност, това не е така за предприемачите и хората с технически умения (Sennett 2006). Основната причина за навлизането на идеите за „гъвкавост“ и взимане на решения „от долу нагоре“ по думите на Антъни Гидънс е в състоянието на „висока рефлексивност“ на света в края на XX век. То от своя страна води до по-голяма „автономия на действието“, която предприятията трябва да възприемат, същото се отнася и за бюрокрацията и политиката (Giddens 2007: 7).

Белег на времето след 80-те години е появата на „нов дух на капитализма“ по Болтански и Капело, т.е. значима промяна в доминиращата система от ценности. С понятието „дух на капитализма“ те означават посветеността на хората към капитализма. В същото време неговите критици са тези, които

според авторите осигуряват липсващите му морални основи и правят възможно капитализмът да възприема механизми за повече справедливост (Boltanski, Chiapello 2005: 161). Примерът на социалните предприятия е особено интересен в този контекст, тъй като едновременно се базира на бизнеса като структура, но поставяйки му по-различни функции.

2.2. Какво е социално предприемачество?

Понятието „социално предприемачество“ е въведено през 60-те години от американеца Бил Дрейтън. Той основава фондация „Ашока“ (*Ashoka*), която е сред най-големите и познати глобално организации, подкрепящи социалното предприемачество. Моделът придобива особена популярност, след като през 2006 г. бангладешкият банкер Мухамад Юнус получава Нобелова награда заради това, че създава програма за микрофинансиране на малък бизнес за хора, които са твърде бедни да получат традиционно банково кредитиране. Приносът тук е в изграждането на модел от долу нагоре, който дава достъп до икономическия живот на една голяма група „изключени“ и по този начин опитва да противодейства на бедността в Бангладеш. Другото специфично в конкретния случай е, че обикновено клиенти на „Грабийн“ – банката на Юнус, са жени. В този смисъл, освен че подобрява икономическото им състояние, начинанието се смята и за овластяващо тази група (Bernasek 2003). Всичко това да основания то да бъде определяно като социално предприемачество (Mort, Weerawardena 2008: 222).

Под социално предприемачество се разбира алтернативна икономическа стратегия, чрез която – в контекста на роботизацията, автоматизацията и дигитализацията, се цели решаване на съвременните социални проблеми с инструментите на пазара, вместо посредством държавата. Ключово за едно социално предприятие е въвличането на съответната изключена социално и/или икономически група в дейността и процесите по вземане на решения (Prodanov 2018: 123–125). Твърди се, че фокусът на социалното предприемачество е не върху печалбата, а към човешки и социални ценности. Моделът следователно се базира не на желание за материална облага, а на някакво чувство за солидарност. В същото време се набляга на това, че социалното предприемачество се различава от други форми на социално действие, застъпничество, филантропия и не е тъждествено на нестопанска организация. Достатъчно ясна разграничителна линия между него и другите типове предприемачество обаче също липсва, не е ясно и към кой сектор принадлежи – четвърти (Prodanov 2018: 127), сектор 2.5² или друго.

² Сектор 2.5: нова форма на предприемачество и създаване на социално въздействие. <https://administradores.com.br/noticias/setor-2-5-uma-nova-forma-de-empresender-e-gerar-impacto-social> (посетено на 07.04.2020, 14:46)

Друго разбиране гласи, че целта на социалните предприемачи е да подобрят материалното благосъстояние на своите членове или клиенти (Dees, Emerson and Economy 2001 cited in Eikenberry). По думите на Дж. Томпсън социалното предприемачество се открива по-скоро в организации, търсещи печалба, които същевременно демонстрират ангажимент към правенето на добро (Thompson 2002: 413). Трети изтъкват, че често изборът на организационна форма се ръководи от практическите нужди за реализиране на социалната цел и не се фиксира самоцелно във въпроса за (отказа от) печалбата (Battle Anderson and Dees 2006).

Накрая, за Европейската комисия всеки бизнес, който предоставя социални услуги и/или блага и услуги на хора от уязвими групи, е типичен пример за социално предприемачество³. Според Комисията социалните предприятия работят основно в четири направления – „интеграция в пазара на труда“ на хора с увреждания и безработни, „предоставяне на социални услуги“, „местно развитие на непривилегирани зони“ и „други“⁴. В политически документ, съставен за ЕК от OECD, авторите поставят знак за равенство между социално предприятие и социален бизнес. Според тях тези активности следва да решават по иновативен начин два проблема – социално изключване и безработица.

Можем да обобщим, че въпреки многото неясноти около природата на социалното предприемачество и пъстротата от дефиниции, появата на подобен модел несъмнено е белег за преминаването към нова форма на капитализъм и преформулиране на връзката между държава, бизнес и гражданско общество.

3. МЕТОДОЛОГИЯ

Настоящият доклад най-общо цели да провери по какъв начин интерпретациите на интервюираните за това какво е социално предприемачество отразяват дефинициите по-горе и в каква степен този модел е способен да отговори на проблемите, за решаването на които претендира да е възникнал. Намерението в този текст е не да върви стриктно по дадени предпоставяния, а по-скоро да следва емпиричния материал. Все пак ще открия една основна посока на мислене. Тя касае темата за възстановяване на нарушената след Индустриалната революция социална тъкан, очертана по-рано. Тук ще въведе понятието на Антъни Гидънс за трети път, т.е. предложението му за решаване на назрелите социални проблеми не чрез механизмите на социализма или капитализма поотделно, а със своеобразна комбинация между най-доброто от тях. Съвместяването на определена автономия (както той вижда индиви-

³ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=952&intPageId=2914&langId=en> (посетено на 08.04.2020; 12:50)

⁴ <https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises/> (посетено на: 08.04.2020; 12:50)

дуализма) с някакви нива на взаимозависимост (съответно колективизма) по думите на Гидънс е пътят към възстановяване на социалните връзки. Част от този процес включва и приближаването на човека обратно към неговия труд и резултатите от него. Намирането на решения за интегриране на определени изключени групи в пазара на труда и оттам потенциално за изграждане на по-стабилна осигурителна система е също възможен път към „активно доверие“ и солидарност между хората, за които настоява Гидънс (Giddens 2007: 13–14). Въпросът тук е може ли социалното предприемачество да бъде инструментът, чрез който да се постигне това.

Проблемът за социалното предприемачество засяга няколко основни групи актьори – създателите на подобни предприятия, техните служители и социалните групи, с които работят; публичните институции; частния бизнес; финансиращи организации; останалата част от обществото – като клиенти в рамките на този пазар, данъкоплатци, граждани; медии. Проведени са интервюта и неформални разговори със създатели, служители и доброволци в социални предприятия, организатори на обучения и други. От всички респонденти само един е представител на уязвима група⁵. Една от причините за това е, че здравословното състояние на част от хората в определени уязвими групи прави провеждането на интервю доста трудно, понякога невъзможно.

Като основни примери за социално предприемачество от България изследването ползва социална пералня „Зелена“, базара „Малкото е много“ и участниците в него, студио за незрящи масажисти към една фондация, както и изложители в Европейски форум на социалното предприемачество. Интересът конкретно към „Зелена“ идва от няколко посоки. На първо място е дългата история на предприятието. Отворено е през 2008 г., т.е. доста преди у нас да се заговори така усилено за социално предприемачество. Продължителният период на съществуване дава възможност за по-пълна оценка върху работата на предприятието, което на практика е създадено към неправителствената организация „Глобална инициатива в психиатрията – София“ (ГИП). В този смисъл експертността на ръководния екип, както и застъпническата функция на организацията, са друг мотив да бъдат включени в това изследване. Масажното студио, обратно, е инициатива към сравнително наскоро регистрирано ЮЛНЦ, чийто ръководител е специалист не в социалната сфера, а по реклама и маркетинг.

Включването на примери от Бразилия тук е възможно благодарение на възможността за посещение на място, а изборът е обусловен от динамично развиващата се социалнопредприемаческа среда там. Голяма част от информантите си в Сао Пауло открих по време на обучителен семинар в рамките на

⁵ Това са социални групи, които изпитват специфични затруднения да се включат активно на пазара на труда – могат да са както хора с увреждания, така например и малцинства и мигранти.

събитие в Университет на Сао Пауло (УСП), посветено на социалното предприемачество, други бяха предварително набелязани. Основен пример от Бразилия е *Instituto Alinha*. Целта на предприятието е да спомогне за подобряване условията на труд в шивашки ателиета, оказвайки по този начин и едновременно подкрепа към нелегални мигранти от Боливия, които в много случаи се занимават с този занаят на територията на Сао Пауло. Характерно за тази инициатива е използването на блокчейн технология⁶. Ролята ѝ е да свързва ателиетата с модни марки, за които те да изпълняват поръчки. Предприятието работи за установяване на определени етични и професионални норми, качествено и отговорно производство и справедливо заплащане на труда. Останалите информанти са ангажирани с темата покрай обучения, доброволчество, в предишна или настояща работа, без тя да е конкретно в социално предприятие. Приносът на събраните от тях разкази е преди всичко в посока дефиниране на понятието и проследяване на пътищата и инструментите, чрез които концепцията достига и се развива на местно ниво.

4. РЕЗУЛТАТИ

4.1. Какви могат да са социалните предприятия?

Според Закона за предприятията от социалната и солидарната икономика нейни субекти са кооперациите, юридическите лица с нестопанска цел за осъществяване на общественополезна дейност (тоест НПО) и социалните предприятия. Последните биват клас А или клас А+ и могат да са както търговски, така и неправителствени организации. За сравнение, в Бразилия официална регулаторна рамка на този тип предприятия към втората половина на 2018 г. няма. В тази част представям резултатите от наблюдението и на кооперации, и на НПО – последните са както от България, така и от Сао Пауло.

4.1.1. Базари и фестивали за социално предприемачество

Мисля, че социалните предприятия са по-прозрачни. Те правят пари и нещо за общността. Добре е за всички. Това е реалността, в която живеем, див капитализъм, така че парите ни трябва. Парите правят нещата да се получават (Р. Й.).

⁶ Хоризонтална технология за равнопоставен достъп до мрежа от компютри или сървъри без централизиран контрол и в която всички във „веригата“ участват и мониторират преноса на информация. Може да се ползва в сфери като финанси, медицина, производство и т.н. Източници: <https://ieeaccess.ieee.org/special-sections/blockchain-technology-principles-and-applications/>, <https://www.veem.com/what-is-blockchain/>

Наблюденията показват, че работата на голяма част от социалните предприятия е свързана с някакво производство. Физическото пространство, което те използват, за да продават продукцията си, обикновено има формата на базар, фестивал или друг тип сродно мероприятие. Спирам се на две събития от България – базара „Малкото е много“, организиран в продължение на пет последователни години от фондация „Български център за нестопанско право“ (БЦНП), и Европейски форум на социалното предприемачество, чийто основен организатор е „Национален съюз на трудово-производителните кооперации в България“. Домакини на „Малкото е много“ са търговски центрове и фирмени офиси в София, като има и издание на открито в Монтана. Форумът от своя страна се провежда в рамките на Пловдивския панаир. Важна отлика между Европейския форум и базарите на БЦНП, която си струва да се отбележи, касае типа участници. В първия почти всички изложители са вид търговски/акционерни дружества (ЕООД/АД/ООД/ЕТ/ЕАД) и участват като членове на организации като Национална федерация на работодателите на хора с увреждания, Съюз на кооперациите на хора с увреждания и други. Едно по-задълбочено изследване конкретно на тази и свързаните с нея организации в бъдеще, освен че ще допринесе за картографирането на социалните предприятия в България, е от голямо значение за анализирането на формиращите се в тази сфера общности, отношенията между тях и идеята за една и единна „екосистема“. От друга страна, „Малкото е много“, както и програмите на БЦНП за обучение на социални предприемачи логично събират организации с нестопанска цел.

От наблюденията на терен прави впечатление, че участниците в съответните изложения през годините са приблизително едни и същи. Може да се каже, че предприятията на нестопанските организации обикновено продават продукти, за които няма непосредствена нужда, нерядко са с по-висока от средната за съответната стока цена, без това да е обвързано с по-добро качество. Това са например ръчно правени свещи, мартеници, играчки, декоративни предмети, картички, чаши и други съдове, бижута от мъниста, цветя, вълна и прочее вариации. Те се изработват от хората в съответната група, с която работи предприятието, често това са хора с интелектуални или психически затруднения, лица от институции или малцинства и т.н. Обикновено продукцията е резултат от тяхното терапевтиране/рехабилитиране – арт и трудотерапията са широко възприети методи в това отношение. Идеята на тези предприятия е чрез тях да се осигурят допълнителни средства за основната дейност на организацията.

При трудово-производителните кооперации (ТПК)⁷ силно застъпена е шивашката дейност, като значителна част от производството представлява

⁷ Съществува отделен Закон за кооперациите, според който „чрез взаимопомощ и сътрудничество те осъществяват търговска дейност за задоволяване на техни икономиче-

работно облекло и домакински текстил. Наблюденията от две издания на форума са за липса на особено разнообразие в продуктите и определена ретроградност, каквато е цялостната атмосфера около това събитие. В разговора ми със служителка от една ТПК по време на VIII европейски форум на социалното предприемачество, проведен през 2019 г. в Пловдив, изпъкнаха няколко неща. На първо място, тя сподели за отслабваща посещаемост с всяка следваща година, съответно намаляваща рентабилност на самото участие в подобен форум. В същото време остана впечатление за известна задължителност на това участие, идваща от членуването на кооперацията в Националния съюз на ТПК, организатор на събитието.

4.1.2. Трудоустрояването

Заслужава си да споменем още няколко думи за ТПК, които очевидно са типичен само за България пример. Характерното за тях е наемането на трудоустроени хора, както личи от самото име. Трудоустрояването по същество е смяна на работното място и/или длъжност вследствие на намалена работоспособност. Иначе казано, тук става дума за първоначално здрави хора, които вследствие на заболяване или злополука вече не могат да изпълняват дейността към заеманата от тях длъжност. Според съответната наредба във всяко предприятие има комисия по трудоустрояване, която ежегодно определя подходящите работни места и длъжности за трудоустрояване, предписанието за което пък се издава от лекарска комисия⁸. Това означава, че решението за избора на работа на практика идва „отгоре“, а не „от общността“. С оглед на това тук съвсем очевидно е, че разликата в описаните по-горе предприятия към ЮЛНЦ е съществена.

Показателно за ТПК е това, което цитираната по-рано служителка споделя за трудностите при набиране на самия персонал: „Никой не иска да работи това вече“. В противовес идват думите на представител на една от тези НПО, според която целта е „хем да създадем работа за хората, които искат да работят с нас, а и нашият бизнес проект да бъде печеливш“. Споделя, че една от задачите им е да ограничат т.нар. заучена безпомощност у хората с увреждания – поведение, по думите ѝ, в което доминира идеята, че винаги трябва да

ски, социални и културни интереси“, като държавата може да ги подпомага и насърчава в тяхната дейност. <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134696966> (посетено на 28.08.2019; 09:43) Самите ТПК са на практика структури, наследство от периода на социализма в България, обикновено създавани около определени професии и дейности.

⁸ Според Наредба за трудоустрояването на такива могат да подлежат и бременни и кърмещи жени, серопозитивни към СПИН и др. Достъпна в уебсайта на Национален осигурителен институт на http://www.noi.bg/images/bg/legislation/ordinances/NAREDBA_za_trudoustroqvanе.pdf (посетено на 28.08.2019; 09:12)

им се помага: „Постоянното обгрижване е „мечешка услуга“ [...] Желанието ни е да работим с техните знания и умения“ (А. Н.).

Изводът, който можем да формулираме тук, е за една казионност на тези структури, усещането за която се подсилва от осезаемото присъствие на важни български институции в техни инициативи – Министерство на труда и социалната политика, Агенция за социално подпомагане, Министерство на икономиката, президентство. Отчитайки и характера на тяхното производство, и начина, по който се организира дейността, ТПК трудно могат да се приемат за феномен, който предефинира връзките между държава, бизнес и гражданско общество. Уместно е също да се запитаме може ли подобен подход да се нарече иновативен и именно предприемачески дух ли въплъщава – това всъщност важи и за примерите от неправителствените организации.

4.1.3. Социалните предприятия като продавачи на услуги

Социалните предприятия могат да предлагат и услуги. Логично, производителните кооперации не се занимават с такава дейност и такива предприятия виждаме само към ЮЛНЦ. Примери са споменатата обществена пералня „Зелена“, в която работят хора с психични проблеми, масажно студио за незрящи, кетъринг услуги, каквито предлагат хората с интелектуални затруднения на фондация „Светът на Мария“. Други организации предлагат услуги в озеленяването, почистване и т.н. Едно от обясненията е, че изпълняването на определени дейности и от тази сфера има функцията на терапия. Конкретно при „Зелена“ работата се състои от повтарящи се операции, което е особено подходящо за лекуващите се от психични заболявания, защото им позволява да запомнят процесите по-лесно. Всички, които работят в него, са с психично-здравни проблеми. Изключение прави шофьор, нает за нуждите на предприятието. Друга причина за избора на подобен бизнес специално за създателите на пералнята е очакването, че за такава услуга е по-лесно да се намери пазар, а и не изисква колосална първоначална инвестиция.

Един от аргументите, които някои социални предприемачи използват за привличане на клиенти, е идеята за придадена стойност, която продуктите или услугите им според тях носят. Такъв е случаят и със социална пералня „Зелена“. По думите на ръководителката ѝ, ползвайки услугите на пералнята, „осигуряваш възможността на едни хора да живеят с усещането за достойнство, за принос, за чест“. В същото време признава, че конкуренцията от частния сектор е „чудовищна“. Това напомня, че освен идеална, социалното предприятие има и комерсиална цел, като двете е възможно да влязат в противоречие или най-малкото несъвместимост. В един наръчник за социално предприемачество се посочва, че независимо колко похвална и етична стойност може да има една идея за социално въздействие, ако пазарната стойност на дадената

услуга/продукт няма полза за клиентите, най-добре е човек да се преориентира към организация с нестопанска цел⁹. Опасността от провал, която идва от изначално рисковия характер на едно бизнес начинание, в контекста на социалното предприятие, потенциално означава и значима социална цена.

Въпреки това, може да се каже, че социални предприятия като „Зелена“ успяват поне в някаква степен да репозиционират своите потребители в социално-икономическия живот – нещо, което не личи да е налице при ТПК. Казвайки „потребители“, само открехвам поглед към друг проблем, който касае социалното предприемачество като цяло. Освен че в повечето случаи има сливане на част от ролите в едно социално предприятие – предприемачът може да е и служител, и представител на уязвима група и т.н., наблюдава се едно смесване на функциите и по отношение на някои от самите предприятия. Немалко предприятия са придатъци към отдавна съществуващи НПО, която в много от случаите е и доставчик на социални услуги като например дневен център. Не всички са регистрирани официално като предприятия, но обикновено носят различно от това на центъра и на организацията име. Не на последно място, не е рядкост служители в един такова съзвездие от структури да работят и в общински с подобна насоченост. Така в разказите на респондентите невинаги е ясно за кои услуги точно става дума, за дейността на коя структура и т.н. Това говори за една обща неподреденост на сектора, която в определена степен може да се обясни с липсата на законодателство в дълъг период от време – ЗПССИ влиза в сила чак през 2019 г. Все пак проблемът тук изглежда свързан по-скоро с характера на много от предприятията, които се появяват не толкова като предприемаческа инициатива, а като продукт от „обличането“ на вече отработени дейности в нова форма.

4.1.4. Поглед към Бразилия

Що се отнася до картографирането на социалните предприятия в Бразилия, те са най-често в сферата на образованието, осигуряването или ремонтването на жилища за бедни, подобряване условията на труд, изхранване, устойчиво производство и потребление. Интересен пример е този на Moradigna – предприятие, което срещу неголямо заплащане реновира домовете на хора, живеещи в крайно тежки условия. Създадено „от долу“ от бразилско момче, което изпитва същите проблеми, като една от целите е за извършването на всеки ремонт да се наемат хора от съответния квартал, завъртайки по този начин и пазара на труда. Други често срещани там теми са правата на хора с африкански или местен (*indigenas*) произход и на ЛГБТ общността. През 2018 г., например, група адвокати и застъпници на каузата създават специалното при-

⁹ Burkett, Ingrid. Using the business mode canvas for social enterprise design. Източник: www.knode.com.

ложение за десктоп и смарт устройства *Bicha da justiça*. То предлага информация, безплатни правни консултации и помощ за ЛГБТИ – хора, които в Бразилия възлизат на около 20% от населението¹⁰.

Причините за различията в темите и конкретните социални групи в сравнение с примерите от България идват от това, че дори принципите на социалното предприемачество да са универсални, тяхното приложение зависи от съответния контекст и не е задължително да става дума за икономически и политически нестабилна държава. Възможно е начинанието със социално въздействие да е насочено към типичен за развитите страни проблем, какъвто е т.нар. синдром на физическо и емоционално изтощаване или бърнаут: „Японците са почти перфектни. Само че те работят ужасно много и поради това също имат нужда от социална иновация – такава, която да ги научи как да се радват на живота си“ (Р. Й.).

Както е видно, социални предприятия, на които се базира анализът, са насочени предимно към работа с определени уязвими или маргинализирани социални групи, които обаче се различават в отделните страни. Описаното несъмнено е показателно за средата, но и носи предпоставки за ограничаване на понятието „социално предприемачество“ до работа с конкретни групи хора и теми, особено що се касае до България. Това се наблюдава и в оценката на някои респонденти. При една от тях забелязва раздразнение, идващо от това, по думите ѝ, че в последните години предприемачеството се разбира твърде тясно:

Всички си мислят, че, когато чуеш „предприемач“, значи става дума за някого, който ходи при бедните. Това не е вярно (А. Ф.).

В този смисъл изследваните социални предприятия адресират част от проблемите, които маркират съвременната епоха, но изглежда не всички се възползват от инструментите на глобализацията за тяхното разрешаване. Част от предприятията в България се създават към отдавна съществуващи организации, особено фрапантен е примерът със споменатите ТПК. Така ролята на иновациите и технологиите в тяхната дейност, които са есенциални за социалното предприемачество, изглежда спорна. Не така стоят нещата в Бразилия, където според направените наблюдения технологиите са доста по-въвлечени, разбира се, без това непременно да е предпоставка за по-добра ефективност.

¹⁰ App „Bicha da Justiça“, que ajuda LGBTs, concorre a prêmio de empreendedorismo. Източник: <https://poenaroda.com.br/pop/tecnologia/app-bicha-da-justica-que-ajuda-lgbts-concorrea-premio-de-empreendedorismo-baixee-vote-aqui/?fbclid=IwAR3-veTv3NiQArozDpGZfgU8zx9Xq8NntHPwTmA06dosvQ74GJEB5OUubG0> (посетено на 19.12.2019; 11:26)

4.2. Варианти за осъществяване на културните трансфери – как се пренася концепцията за социално предприемачество

В началото бе поставен въпросът за това по какъв начин моделът на социалното предприемачество „пристига“ в съответния местен ареал. Имайки предвид, че обект на изследване са НПО, важно е да обърнем внимание на един определен аспект от развитието на тези организации у нас след 1989 г. Антропологът Стивън Сампсън изказва тезата, че освен преминаването към пазарна икономика и демократично управление в страните от Източна Европа и бившия Съветски съюз, „преходът“ е и стратегия. Тя се осъществява от международни агенции за развитие, западни финансови институции, чуждестранни програми за помощ и хуманитарни или именно неправителствени организации. Голямата цел пред Запада след края на Студената война е да „модернизира“ и „интегрира“ Изтока в европейското икономическо и политическо пространство и сфера на сигурност. Част от задачите за постигането ѝ са подкрепата за изграждане на „развито гражданско общество“, „върховенство на закона“, стабилни „демократични институции“ (Sampson 1996), както и за защита на малцинствата, инициатива „от долу“, толерантност и прочее (Ditchev 2003).

Чрез трансфера на материални и символни ресурси с цел отделянето ни от европейската периферия и приближаването към центъра (Sampson 2003) – като реципиенти доста често са неправителствени организации, те донасят и т.нар. проектна култура (Ditchev 2003). Самите трансфери могат да се разбират като част от глобалните потоци по смисъла на Арджун Ападурай, който разграничава пет пространства или сцени, на които те се осъществяват – етнически, технологични, финансови, медийни и идеологически (Appadurai 1996). Миграциите, туризмът и образованието „навън“ и всички обстоятелства и последици от тях са само някои от изразенията на тези процеси. Интернет и комуникациите изобщо, разбира се, са също интегрална част.

Не е изненада, че поне част от подкрепата за социални предприятия у нас отново идва от чуждестранни финансиращи организации като „Америка за България“, например. Това, което прави впечатление, е осезаемото участие на големи международни компании, които финансират подобни начинания – като *SAP*, *Telus International*, *Chivas*¹¹. В този смисъл може да се каже, че освен фондации в преноса на идеи и организационна култура участва и бизнесът от чужбина. Описаната зависимост между фирмено спонсорство и предприе-

¹¹ Част от инициативите са програмата *SAP Startery*, състезанието за социални предприемачи *Chivas Venture*, Обществен борд към *Telus International*, който освен че директно финансира конкретни проектни идеи, спонсорира и обучителна програма за социално предприемачество на фондация „Български център за нестопанско право“, и други. Част от интервюираните представители на български социални предприятия са участвали в споменатата обучителна програма и/или са бенефициенти на грантове/награди, спонсорирани от *Telus*.

мачески инициативи със социална насоченост, без съмнение, е обвързана и с т.нар. корпоративна социална отговорност, но тя ще остане встрани от настоящия анализ.

От разговорите с респондентите проличава значението на други основни канали. Първият е образованието. Всички интервюирани имат завършена висша степен, като при няколко от бразилските респонденти тя е придобита в частни университети. Преобладават специалистите в стопанския сектор – бизнес мениджмънт, туризъм, маркетинг, но също и в сферата на комуникациите и рекламата. Това навежда на предположението, че изходната позиция при тях е от гледна точка на пазара. От приложения списък двама респонденти до момента имат образование в социално-здравната област, която се занимава със съответната уязвима група – ръководителката на социална пералня „Зелена“ и незрящият служител в организацията, който движи предприятието за слепи. Това ги подготвя за работата с хора с определено състояние, но и ги поставя в съвсем различна перспектива. За предприемачеството се налага допълнително да се обучават („Доста четохме!“, В. Х.), но по-важна тук е началната точка, която е конкретният проблем на съответната социална група, а не професионално умение, на което се търси поле за изява.

Важна роля имат и организации като *Ashoka*, *Yunus Center*, *Skoll Foundation*, *Schwab*, бразилската *Artemisia* и други, които вече от няколко десетилетия развиват предприемачески умения с фокус върху социалното въздействие и в някои случаи подпомагат тяхното реализиране. Появяват се местни клонове или инициативи на някои от тях, раждат се сродни организации, които предоставят обучение по социално предприемачество, раздават се стипендии и награди. В последните години се създават още много програми в подкрепа на социални иновации от големи частни компании като *Red Bull*, *Deloitte*, банка *Santander* и прочее. Все повече образователни курсове по социално предприемачество се провеждат и в България – сред организаторите са фондация „Български център за нестопанско право“, фондация „Reach for Change“ България, фондация „BCause“, дори и в Стопанския факултет на Софийския университет, но воден отново от неправителствена организация в лицето на „Обединени идеи за България“.

Ролята на част от тези организации се потвърждава и при информантите. През 2012 г. една от тях става посланик по програма на тема „социален бизнес“ на бразилската организация *Artemisia*. Друг от интервюираните е стипендиант на *Ashoka*, трети посещава различни курсове в Германия и Холандия. Това отвежда към втори основен фактор за навлизането на респондентите в сферата на социалното предприемачество, но и за пренасянето на тези практики по места, а именно пътуването в чужбина.

В Ирландия научих още за това какво е „социално въздействие (Р. Й.).

Изкарах курс по социално предприемачество в Испания и си казах, че мога да превърна правенето на добро в кариера (М. В.)

Въпросителните тук касаят най-вече достъпа до нужното образование, било то традиционно или не, и за пътуване – фактори, имащи пряка връзка със социалната среда. Има следователно риск от елитизиране и затваряне на сектора или от провал при самото адаптиране на модела в местен контекст, както се вижда в цитата:

Нещо, което често се случва в Бразилия, е някой богаташ от Пиньейрос¹² да реши да променя света. Взима си багажа и отива в някоя фавела, където да реализира идеята си за социална промяна. Но нещата не стават така. Много от проектите се провалят тъкмо заради това – защото се сблъскват две различни реалности (Р. Й.).

На този етап може да се обобщи, че трансферът на концепцията минава предимно през алтернативни медиатори на образование като различни фондации и институти; посредством финансиращи чуждестранни организации – бизнес и неправителствени; чрез контакти и опит „навън“ – все канали, зависещи от фактора „достъп“. Рисковете при тези преноси са свързани с евентуалното затваряне на „екосистемата“ за експертите/добре образованите и технологизираните и с опасенията за автоматична адаптация на модели, чийто успех в един контекст не е гаранция за добри резултати другаде. Двете съображения важат и за България, и за Бразилия. Впечатление прави фактът, че при нито един респондент не беше откроена някаква роля на дадена публична институция за придобиването на умения и знания за развиване на социално ориентирано бизнес начинание. Институционалната гледна точка също не е изследвана тук, но отсъствието им от наратива е показателно, дори в действителност приносът им да се подценява от информантите. Анализирането ролята на държавата е сред перспективите пред доразвиване на темата в бъдеще.

¹² Пиньейрос (Pinheiros) е един от кварталите в Сао Пауло, населени с по-заможни хора, с динамичен и добре развит икономически и културен живот, повече сигурност и по-ниска престъпност. Заедно с други, още по-люксови райони на града Пиньейрос, е в голям контраст с фавелите.

4.3. Какво привлича към социалното предприемачество. Връзка с труда

Още в началото стана дума, че една от трудностите в изследването на социалното предприемачество е наличието на много и различни (групи) актьори. Базирайки се на емпиричния материал, зад мотивите на информантите да се насочат към социалното предприемачество обикновено стоят лични истории и преживявания. „Правенето на добро“ е основен наратив.

Винаги съм мислела за хората, въздействието. Винаги съм си задавала въпроса как нещата могат да се променят, как мога да помагам на хората (Р. Й.).

Цитатът е от жена на 28 години, която в детските си години е скаут, а като студент следва туризъм. След завършването си работи в компания, която по думите ѝ се занимава с „устойчив туризъм, базиран на общността“. Самата тя тогава е наета по проект, който въвлича местна женска общност от селище в бразилския щат Минас Жерайс, промотирайки покрай туристическите си услуги и техен типичен занаят. От разказаното за професионалния ѝ път личи целенасочено търсене на нещо отвъд традиционните бизнес компании, но и известна нестабилност („След година и половина почувствах, че трябва да потърся някое ново място, но, за съжаление, не успях да намеря работа, свързана с идеята за социално въздействие“). Същевременно има мисъл и за финансовата обезпеченост („Невероятно е – бизнес, социално въздействие, всичко... и пари“).

Да „правиш добро“ би могло да идва от чувство за неудобство, дори вина, стремеж към компенсация спрямо другите за собственото благосъстояние, към каквото навежда цитатът по-долу:

Аз съм от богато семейство. Когато станах доброволец за *TETO*¹³ и отидох във фавелата¹⁴, видях за какво става дума и тогава осъзнах своята привилегированост. Казах си „трябва да направя нещо за тези хора (М. В.).

Може да се каже, че това е мотивация със съмнителна устойчивост във времето и изглежда има връзка с младостта („С остаряването започваш да

¹³ ТЕТО (*Um Teto para Meu País*, на бълг. ез. *Покрив за моята родина*), или ТЕСНО, е латиноамериканска неправителствена организация, която се занимава с осигуряването на временни жилища за хора в нужда.

¹⁴ Фавела (*favela*), мн. ч. *фавели* са характерни за големите градове в Бразилия бедни, гъстонаселени и с висока престъпност квартали, разположени в самия град или в неговата периферия. Изградени домовете си върху окупирана земя, жителите обикновено не разполагат с официални документи за собственост, която я прави нелегална. Най-популярните фавели се намират в Рио де Жанейро и Сао Пауло.

търсиш повече сигурност, пари“, Р. Й.). Темата за поколенията в контекста на социалното предприемачество е ключова, тук ще бъде само маркирана. Според същата респондентка причината толкова много хора на възраст около 25–35 години да се захващат със социално предприемачество или собствен бизнес изобщо, поне що се касае до Бразилия, е последната световна икономическа криза. Настъпването ѝ там (по думите ѝ около 2014 г.) води до това, че младите хора „са първи в списъка за уволнение“. Оставайки без работа и с ограничен професионален опит, те опитват да създадат нещо свое, „защото искат да почувстват сигурност и независимост, да имат собствените си пари, да имат контрол, да имат живота в свои ръце, да вярват в нещо“.

Примерът, който може би най-добре илюстрира образа на социалния предприемач спрямо предложените по-рано дефиниции, е на бразилката Дари Сантос, създател на споменатия *Instituto Alinha*. Определя себе си за активист. След завършване на висшето образование, което получава в частен университет, но благодарение на стипендия за постижения, започва работа по специалността си в банка, където обаче не се задържа твърде дълго:

Макар че печелех много пари и с тях можех да си купя хубави неща, осъзнах, че аз просто не ги искам [...] Създадох организацията, защото ми писна само да ходя по конференции и събития и просто да пиша и слушам разни приказки на теория. Междувременно осъзнах, че за идеята ми има и пазар.

Горният цитат изразява много добре няколко неща. От една страна, това е намаляващото значение на материалното, което според някои е отново тенденция за т.нар. милениълс¹⁵, или *поколението Y*. При родените в последното десетилетие на XX век се забелязва склонност да инвестират в преживявания вместо в предмети, като днес дори се говори за *икономика на преживяванията*¹⁶. В същото време в изказването се усеща определено разочарование от институциите, които според респондента очевидно бездействат по отношение на съществуващите проблеми. Неудовлетворението от работата в йерархични

¹⁵ Твърди се също така, че това поколение именно се характеризира в най-голяма степен с желанието за „смислена“ работа, такава, „в която могат да оставят следа и която ще е полезна за обществото“. Вж. повече в статията „Пет мита за кариерния профил на милениум поколението“, публикувана в сайта Кариери.бг: https://www.karieri.bg/karieren_klub/novini/3938862_pet_mita_za_kariernia_profil_na_milenium_pokolenieto/?fbclid=IwAR3J232U7aXE2PPFWKxkQnmYRBugfda1-eDQsC40Y5TeJ0D4j_9cIn9IwgA (посетено на 28.08.2019; 11:01)

¹⁶ Информационен материал в електронно издание на в. Guardian със заглавие „Just do it: the experience economy and how we turned our backs on ‘stuff’“. <https://www.theguardian.com/business/2017/may/13/just-do-it-the-experience-economy-and-how-we-turned-our-backs-on-stuff> (посетено на 20.08.2019; 08:01)

и твърди структури, с неясен резултат от извършения труд и същевременно с преследване на ефективност на всяка цена е осезаемо:

Философ съм по образование, но работих дълго в рекламата и маркетинга. Доста се изморих и напуснах корпоративния свят. Търсех промяна в личен план и свързване с нещо по-дълбоко, с някаква кауза, с някакъв смисъл (М. Е.).

Ние не искаме да работим на финансовата борса или в компрометирани компании. Затова екосистемата на социалния бизнес привлича млади хора (Р. Й.).

Горните примери насочват към другия популярен наратив, този за „сми-сьла“, изразявайки своеобразна критика към капитализма и същевременно идеята, че социалното предприемачество е нещо отделно, различно. В същото време тъкмо традиционният бизнес може да е източник на ресурси за социалните предприятия, като осигуряват потенциална клиентела, конкретен пример за което е бизнес планът на масажното студио, но и грантово финансиране, както също видяхме по-рано. Подобно противоречие е трудно да се пренебрегне от изследователска гледна точка, още повече, когато има разнопосочни разбирания за капитализма при самите респонденти. Ако според една от тях корпоративната социална отговорност е израз на лицемерието на компаниите, но все пак е важно сътрудничеството („Като дават пари, защо да не им ги вземем“), за М. В. по този начин промяна трудно може да се осъществи („Кока-Кола“ имат институт, който върши чудесни неща, но все пак „Кока-Кола“ продължава да продава „Кока-Кола“). По думите на Дари Сантос именно „превъзпитаването“ и на бизнеса, но и на потребителите е ключово за разрешаването на проблемите. Конкретно примера на Instituto Alinha представява впечатляващо разнообразие от функции и похвати – образователни, социализиращи, властияващи. В нейно лице и през предприятието ѝ можем да потърсим образа на онези критици на капитализма, благодарение на които той се променя, без ни най-малко да напуска сцената.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият текст разгледа социалното предприемачество като изразител на нов тип отношения между трите сектора – държавен, стопански и граждански, с фокус върху неправителствени организации и трудовопроизводителни кооперации като форма и през перспективата на служители и инициатори на социални предприятия. Представената информация свидетелства за множество и нерядко противоречащи интерпретации на понятието „социално предприемачество“, най-вече в неговото практическо приложение. В случая на ТПК употребата на формулата „социално предприятие“ изглежда по-скоро формално, като щастливо съвпадение на думи, които обаче са коренно раз-

лични в своята същност. В този смисъл към настоящия момент е трудно да се определи степента и посоката на влияние на този модел.

Все пак в някои случаи социалното предприемачество може действително да се разглежда като своеобразен механизъм за „морализиране“ на капитализма и за възстановяване на връзката между човека и труда, но това не е универсален извод за всички разглеждани предприятия. Моделът дава по-голяма възможност на някои от работещите да видят резултата от своята работа, да имат достъп до цялостния процес, но се създава усещането, че става дума за моменти решения, които касаят тук и сега, без конкретна визия и насочени към себе си, лични. Въпреки патоса, с който респондентите говорят за социалното предприемачество, фразите често звучат заучени, общи. Тук е важно да бъде отбелязано отново, че сред интервюираните преобладават хора без принадлежност към определена уязвима група. Това несъмнено ограничава настоящия анализ в определена степен, но от друга страна, позволява да се маркира някаква тенденция, включително поколенческа. Последното е въпрос, който заслужава допълнително внимание, и безспорно ще залегне в хода на по-нататъшната изследователска работа по проблема. Тъй или иначе, видно е, че целите пред отделните актьори са различни и в този смисъл би било твърде прибързано и необосновано да говорим за формирането на някаква социална солидарност и доверие – социалното предприемачество може би предлага решения за отделни индивиди и групи, но дали ги свързва помежду им е трудно да се каже.

Приложение 1

Списък на респонденти, с които са проведени интервюта

	Инициали	Място на провеждане на интервюто	Възраст	Бележки
1.	А. Н.	София, България	31 г.	Служител в социално предприятие ЮЛНЦ
2.	А. Ф.	Сао Пауло, Бразилия	Около 35 г.	Предприемач в сферата на модата
3.	Д. С.	Сао Пауло, Бразилия	26 г.	Създател на социално предприятие
4.	М. В.	Сао Пауло, Бразилия	28 г.	Служител във фондация
5.	М. Е.	София, България	Около 40 г.	Създател на социално предприятие
6.	Р. Й.	Сао Пауло, Бразилия	29 г.	Служител в Университет на Сао Пауло
7.	Х. В.	София, България	Над 40 г.	Създател на социално предприятие ЮЛНЦ

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Седларски, Т. (2011). Несвободното възникване на свободния пазар – „Великата трансформация“ на Карл Полани. – В: Икономическа мисъл, кн. 1.
- Appadurai, A. (2005). *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minnesota, Seventh printing.
- Bernays, Ed. L. (1928). *Propaganda*. Routledge.
- Bernasek, A. (2003). Banking on Social Change: Grameen Bank Lending to Women. *International Journal of Politics, Culture, and Society* volume 16, 369–385.
- Bloom, P. (2016). *Against Empathy. The Case for Rational Compassion*. Harper Collins Publisher, New York.
- Ditchev, I. (2003). La nouvelle classe de médiateurs. *Transition* 2001–1, 97–106.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
- Giddens, A. (2005). *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Polity Press, Cambridge.
- Giddens, A. (2007). *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Polity Press, Cambridge.
- Mort, G., J. Weerawardena. (2008). Social entrepreneurship. Advancing research and maintaining relevance. – In: *The Routledge Companion to Nonprofit Marketing*. Routledge, New York, 220–236.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, Boston, 1944, second Beacon ed.
- Rosanvallon, P. (2000). *The New Social Question. Rethinking the Welfare State*. Princeton University Press, Princeton.
- Prodanov, H. (2018). Social Entrepreneurship And Digital Technologies. *Economic Alternatives*, Issue 1, 123–138.
- Sampson, S. (1996). The social life of projects, exporting civil society to Albania. – In: C. Hann and E. Dunn, *Civil Society: Challenging Western Models*. First published by Routledge, 119–140.
- Sampson, S. (2003). From forms to norms: global projects and local practices in the Balkan NGO scene. *Journal of human rights*, vol. 2, no. 3 (September), 329–337.
- Sennett, R. (2006). *The culture of the new capitalism*. Yale University Press, New Haven.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Агенция за социално подпомагане към Министерство на труда и социалната политика.
<http://www.asp.government.bg/69>
- Брошура с ръчно изработени сапуни в работилница за сапуни към социално предприятие „Дом възможност“ на „Фондация за социална промяна и включване“ (ФСПВ). http://fscibulgaria.org/uploads/pdf/soaps_1.pdf
- Доклад с добри практики в сферата на социалното предприемачество, с. 3. Изготвен по проект „Лаборатория за ноу-хау в сферата на социалното предприемачество“.

- Европейска програма за заетост и социални иновации на Европейския съюз. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1081>.
- Информация за проект „НС на ТПК – равни шансове“ с бенефициент Кооперативен съюз „Национален съюз на трудово-производителните кооперации“ по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“. <http://2020.eufunds.bg/bg/0/0/Project/Details?contractId=zpJPmt8yNA4%3D>
- Информация за фондация „Impact Tech Foundation“. <https://humansintheloop.org/foundation/>
- Квотите за наемане на работа на хора с увреждания са в ход. Телевизионен репортаж с автор Мария Ванкова. <https://btvnovinite.bg/bulgaria/kvotite-za-naemane-na-rabota-na-hora-s-uvrezhdaniya-sa-v-hod.html>
- Конкурс „Chivas venture“ за социален бизнес и социално предприемачество (българска версия). <https://www.chivas.com/bg-bg/the-venture>
- Николова, Р. Победителите в седмия конкурс „Най-добър бизнес план на неправителствена организация“. <https://bit.ly/2ZD8GmT>.
- Пет мита за кариерния профил на милениум поколението. Информационен материал в уебсайта „Кариери.бг“. https://www.karieri.bg/karieren_klub/novini/3938862_pet_mita_za_kariernii_profil_na_milenium_pokolenieto/?fbclid=IwAR3J232U7aXE2PPFWKxkQnmYRBugfda1-eDQsC40Y5TeJ0D4j_9cIn9IwgA
- Пет български стартапа стигнаха финала на SAP Startery. Публикувано в електронно издание на в. „Капитал“: https://www.capital.bg/biznes/startup/2015/11/08/2645154_pet_bulgarski_startupa_stignaha_finala_na_sap_startery/
- Проекти, кандидатствали и финансирани от Обществен борд на TELUS International (списък и описание) в периода 2015–2019 г. <https://web2.telusinternational.com/telus-international-community-board/za-nas>
- Burkett, Ingrid. Using the business mode canvas for social enterprise design. Източник: www.knode.com.
- Setor 2.5: uma nova forma de empreender e gerar impacto social. <https://administradores.com.br/noticias/setor-2-5-uma-nova-forma-de-empreender-e-gerar-impacto-social>
- The Rise of the Social Enterprise. 2018 Deloitte Global Human Capital Trends Report. Deloitte Development LLC, 2018. https://globalcoalitiononaging.com/wp-content/uploads/2018/06/2018-HCTrends_Rise-of-the-social-enterprise-2.pdf
- Usborne, Simon. Just do it: the experience economy and how we turned our backs on ‘stuff’. <https://www.theguardian.com/business/2017/may/13/just-do-it-the-experience-economy-and-how-we-turned-our-backs-on-stuff>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ОБРАЗОВАНИЕ ЧРЕЗ ВИДЕОУРОЦИ ОНЛАЙН – ФОРМИРАНЕ И ПОПУЛЯРИЗИРАНЕ НА НОВИ ПРЕДСТАВИ ЗА КЛАСНАТА СТАЯ¹ (ТРИ ПРИМЕРА ОТ БЪЛГАРСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ САЙТОВЕ)

ТЕОДОРА АНТОНИЕВА ТОДОРОВА

Анотация. След изобретяването на печатната преса появата на интернет е смятана за една от най-големите революции в историята на знанието. Тя води до значими трансформации в различни сфери на човешкия живот. Една от тях е образованието, което вече не е изключително и само инструмент на публичната власт, а се превръща в поле, в което си взаимодействат и се конкурират различни интереси. Интернет предлага възможности не само за традиционните пазители на знанието, но и за нови просветители, заемащи тази роля, възползвайки се от демократизма на мрежата. Част от тези процеси е насищането на виртуалното пространство с образователно видеосъдържание.

Цел на настоящия текст е да изследва в български контекст практиките на създаване, разпространение и потребление на дигитално образователно видео, предназначено за ученици в гимназиалния курс. Трите образователни видеоплатформи, избрани като примери в това изследване, ще бъдат разгледани като медии, които имат потенциала да създават и разпространяват въздействащи образи и да структурират по определен начин образователния процес и ролите на участниците в него. Ще се опитам да очертая новата ситуация, в която разпространението на дигитално образователно видео поставя „стълбовете“ на класическия образователен модел – учебника и учебните програми, класната стая, учителя, и определят нова роля на ученика.

Ключови думи: образование, интернет, нови медии, дигитално видео.

¹ Текстът представя аспект от по-голямата тема на моята дисертация: „Неинституционални практики в българското виртуално пространство – нови просветители, стратегии, ресурси“ с научен ръководител проф. Ивайло Дичев.

ONLINE EDUCATION WITH VIDEO LESSONS – FORMATION AND
POPULARIZATION OF NEW NOTIONS OF THE CLASSROOM
(THREE EXAMPLES OF BULGARIAN EDUCATIONAL SITES)

Teodora Antonieva Todorova

Abstract. After the invention of the printing press the appearance of internet is considered to be one of the most significant revolutions in the history of knowledge. It led to deep transformations in different areas of human life. One of them is education, which is now not only an instrument of the public authority, but rather a field in which interact and compete many different interests. Internet opens up new opportunities not only for the traditional knowledge keepers, but also for new enlighteners, who take advantage of the democratic structure of the World Wide Web. Part of these processes is the dissemination of educational video content.

The present text aims to explore the practices of creation, dissemination and uses of digital educational video, targeted at high school students. The three educational video platforms chosen for examples in this research will be analyzed as media which have the potential to create and disseminate influential images and to structure in a certain way the educational process and the roles of the participants in it. I will try to sketch the new situation in which the proliferation of digital educational video puts the „pillars“ of the classic educational model – the textbook, the classroom, the teacher and the student.

Key words: education, internet, new media, digital video.

Образованието чрез видеоуроци онлайн е сравнително нова територия, отваряща възможности за преподаването и ученето. В същото време то носи със себе си и опасността от налагането на една представа за образование, ориентирано към консуматорската култура и развлечението. Настоящият текст е опит за анализ на това какво може да спечели и какво може да изгуби образователният процес във виртуалната среда на доминиращия образ.

ОБРАЗОВАНИЕТО В ЕПОХАТА НА ИНТЕРНЕТ

Появата на интернет е възприемана като най-голямата революция в историята на знанието и образованието след изобретяването на печатната преса. Националните държави, като форма на политическа организация, в която се появява и задължителното масово образование, попадат под натиска на процеси, свързани с изграждането на друг тип хоризонтални връзки, т.нар. от Мануел Кастелс общество на мрежата². Този преход води до дълбинни промени в различни сфери на човешкия живот. Редица автори изследват технологичните трансформации в тяхната взаимовръзка с икономически, социални, политически, институционални и културни процеси, които засягат и начините на кон-

² Кастелс, М. (2004). Възходът на мрежовото общество. София: ЛИК.

струиране, съхраняване и обмяна на знание³. Очаквано тези явления оказват натиск и върху институциите на образованието.

От една страна, класическият модел на образователните системи, който възниква и се утвърждава с процесите на изграждане и консолидиране на националните държави в Европа през XIX век, все още е най-разпространената форма на организация. В своята книга „Свободата да учиш“⁴ Питър Грей проследява историята на възникването на днешните училища от позицията на една критична перспектива. Той посочва няколко основополагащи стълба на най-разпространения и до днес модел образователна система – стандартизирани учебни програми, учебници, преминаващи през процес на официално одобрение, преподаватели със съответния ценз, организация в класове по възраст, учебни часове, йерархична училищна организация. От друга страна, глобалните процеси, които водят до изграждането на мрежовото общество, постепенно трансформират този модел. Днес образованието не е вече изключително и само инструмент на публичната власт, а се превръща в поле, в което се конкурират и взаимодействат различни интереси – подложено е на процеси на деинституционализиране. Наред с тези външни явления още от средата на XX век тежат процеси на промяна в парадигмите и в сферата на самото образование – в неговия център все по-често е поставян ученикът, разчита се на повече диалог, в който учителят вече не е възприеман като „пророка на сцената“, а като „помощник на твоя страна“ (ако си послужим с известната формулировка на Алисън Кинг: „From Sage on the Stage to Guide on the Side“⁵). Класическият модел на класната стая постепенно се променя.

Като аспект на накратко изложените процеси може да се разгледа и създаването и разпространението през интернет на образователни ресурси под формата на видео. Историята на връзката между образите и образованието⁶ е дълга. Един от значимите поврати в нея е превръщането на телевизията в масово достъпна медия през 70-те и 80-те години на XX век. В своята ембле-

³ Интересно изследване например представлява книгата „От Александрия до интернет. Да преоткриваш знанието“ на Иън Макнийли и Лиза Уивъртън, в която авторите проследяват по какъв начин промените в културата и технологията си взаимодействат с производството, опазването и предаването на знанието и как тези взаимодействия се отразяват на институциите, отговорни за това.

⁴ Грей, П. (2016). Свободата да учиш. София: Изток-Запад, с. 59–89.

⁵ King, A. (1993). From Sage on the Stage to Guide on the Side. *College Teaching*, Vol. 41, No. 1, pp. 30–35. Retrieved July 18, 2019, from: <https://faculty.washington.edu/kate1/ewExternalFiles/SageOnTheStage.pdf>

⁶ Тя е накратко проследена от Лин Бел и Глен Бул във въведението им към сборника „Дигиталното видео и преподаването“ – Bell, L. and Bull, G. (2010). Digital Video and Teaching. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 10 (1), pp. 1–6. Retrieved August 15, 2019, <https://citejournal.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2016/04/v10i1editorial1.pdf>

матична книга „Забавлявайки се до смърт“ Нийл Постман отправя критичен поглед към културните ефекти, до които води превръщането на телевизията в доминираща медия. Той издига тезата, че променяйки комуникацията, всяка нова доминираща медия в едно общество неизменно води до трансформации в самата култура. Телевизията ражда „културата на забавлението“. Оттам е очаквано ученето и преподаването да се превърнат в „забавно занимание“⁷.

Като следваща стъпка в развитието на връзката между образованието и движещите се образи в статията на Лин Бел и Глен Бул⁸ е посочена появата на дигиталното видео. Авторите обръщат внимание на достъпността на технологиите, позволяващи създаването на видеосъдържание, и новите възможности за разпространение, които предоставя интернет. Възможността да бъде намерено видео почти на всяка възможна тема и то да бъде гледано през разнообразие от леснодостъпни портативни средства, го превръща в част от ежедневието на днешните младежи и в предпочитан начин за първоначална справка при изпълнение на учебните задачи. Популярността на дигиталното видео днес, според авторите, се дължи и на възможността в този формат да бъдат комбинирани различни изразни средства, като статични изображения, текст, глас зад кадър, музика, анимация, наред с класическото видео“⁹.

В настоящия текст дигиталното видео ще бъде разгледано като средство за комуникация на образователно съдържание, което се вписва в една цялостна медийна среда. Тук ще следвам разбирането на Нийл Постман за медиите като обкръжение, в което са потопени всички останали явления¹⁰. В своята статия „Медийният обрат: изследване на концепциите за медийната педагогика“ Норм Фриесен и Тео Хъг¹¹ отбелязват, че разбирането за медийния обрат в неговата връзка с образованието не трябва да бъде свеждано единствено до разбирането за медийна грамотност или до употребите на образователна медия в учебния процес. Според авторите връзката между образованието и медийните трансформации трябва да бъде видяна в един много по-широк план. Теориите за образованието трябва да видят медиите „в светлината на това, че

⁷ Postman, Neil. (2006). Teaching as an Amusing Activity. – In Postman, Neil. Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Showbusiness. London: Penguin, pp. 142–155.

⁸ Bell, L. and Bull, G. (2010). Digital Video and Teaching. Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 10 (1), pp. 1–6.

⁹ Пак там, с. 1.

¹⁰ Postman, N. (1998). Five Things We Need to Know About Technological Change. Talk delivered in Denver, Colorado. March 28, 1998. Retrieved August 15, 2019, from: <https://web.cs.ucdavis.edu/~rogaway/classes/188/materials/postman.pdf>

¹¹ Friesen, N. & Hug, Th. (2009). The Mediatic Turn: Exploring Concepts for Media Pedagogy. In Lundby, K. (ed.) Mediatization: Concepts, Changes, Consequences. New York: Peter Lang Publishing, p. 61–80. Retrieved August 15, 2019, from: https://www.researchgate.net/publication/251906240_The_Mediatic_Turn_Exploring_Concepts_for_Media_Pedagogy/citation/download

съставят „водата“, в която учителите и учениците фигуративно казано „плуват“¹². Образователните процеси трябва да бъдат разчетени във връзката си с други процеси, като медиализацията, комерсиализацията, глобализацията, технологизирането на света.

В светлината на това разбиране платформите за дигитално образователно видео в настоящия текст ще бъдат видени като медии, които създават въздействащи образи и структурират по определен начин образователния процес и ролите на участниците в него. В същото време те също са потопени в един медиен свят, произвеждащ изобилие от образи и оформящ определени очаквания на публиката към тях.

БЪЛГАРСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ВИДЕО ПЛАТФОРМИ

Част от глобалните процеси на насищане на интернет с образователно съдържание е и появата на български платформи за видеоуроци онлайн, насочени към ученици. За целите на настоящия текст са разгледани три случая, които смятам, че илюстрират най-видимо процесите на поява и развитие на уеб базираното образователно видео в български контекст – платформите „Уча.се“, „Българска история“ и „Мини машини“. Изборът ми е определен и от това, че трите примера позволяват да бъдат разгледани процесите на взаимодействие на медийната среда с явления в образованието.

Трите платформи имат няколко общи черти:

- Заявяват образователна мисия, т.е. представят някакво разбиране за образованието.
- Имат авторска концепция и съдържат авторски материали.
- Насочени са към ученици в гимназията. Като тук е важно взаимодействието с образователните институции – стратегиите на едновременно оразличаване, но и сътрудничество с тях.
- Използват видеото като основна форма на комуникация и виждат в него силен инструмент за въздействие.
- Имат осезаемо присъствие в социалните мрежи (Facebook, Youtube, Instagram).
- Видими са в медиите, включително и националните, което разкрива техния потенциал да оказват влияние.

Изследването ми се основава на анализ на конкретни образователни видеа, наблюдения върху сайтовете и платформите, чрез които се разпространяват, и участия в медиите. За повече плътност са включени и полуструктурирани интервюта със създателите на платформите¹³.

¹² Пак там, с. 71.

¹³ Подхождам с пълното разбиране, че за да придобие истинска плътност това изследване, е необходимо и по-задълбочено проучване на публиките и тяхното възприемане. Но тъй като този текст представя само етап от работата ми по дисертацията, за

Водещи въпроси в това малко изследване ще бъдат: Каква представа за образованието и ролята на участниците в него конструират и популяризират избраните видеоплатформи? Как те се оразличават от институционалното образование, изграждайки определен негов образ? Предлагат ли модел за образование, адекватен на развитието на света през XXI век?

Ще се опитам да покажа, че разчитайки на видеото като основно средство, тези проекти имат потенциала да конструират и популяризират въздействащи образи, да поразжат определени очаквания към образователната система и да се включват в публичния дебат за това какво трябва да бъде българското училище.

СКУКАТА В ЧАС – ОБРАЗЪТ НА УЧИЛИЩНАТА ИНСТИТУЦИЯ

Обща черта на излъчваните послания от разглежданите видеоплатформи е оразличаването от институционалното образование. От една страна, това е повод да се посочат и коментират някои от слабостите на българската образователна система. От друга, е начин за реклама и привличане на аудитория. Ако може да се очертае някакъв обобщен образ на негативните черти на българското институционално образование въз основа на излъчваните послания във видеоплатформите, той би бил образ на едно училище, изпълнено със скука, в което ученикът е пасивен и заставян да наизустява, учи по бързо остаряващи учебници, които не могат да догонят скоростите, с които се развива съвременният свят, в което учителите са авторитарни и недостатъчно подготвени да преподават необходимите за XXI век знания и умения. В голяма степен този образ има своите реални основания, но в същото време той е обобщаващ. Необходимо е уточнението, че изграденият образ на „училището на суката“ – макар и доминираща представа, не отговаря изцяло на сложната картина в българското образование. То също се адаптира към съвременния свят¹⁴, макар и не с желаните темпове, като са видими усилията по посока на интегрирането на нови технологии, включването на проекта и самостоятелното изследване в обучението, засиленото внимание към ученика като активна страна в образователния процес, търсенето на възможности за сътрудничество с конкретни професии, промени в програмите и учебниците, които да направят образованието адекватно на съвременните развития. Важно е да се каже, че в проведените интервюта самите създатели на платформите показ-

момента ще бъдат включени само наблюдения на реакции в онлайн дискусии, без да включвам интервюта с потребители на сайтовете.

¹⁴ Тук е мястото да уточня, че настоящият текст е писан през есента на 2019 г. и наблюденията ми не обхващат новата ситуация, в която е поставено институционалното образование – принудителното му преминаване към дистанционно обучение след март 2020 г.

ват, че осъзнават това, че институционалното образование също се развива, че има различно организирани класни стаи, различни учители, които работят по посока на едно съвременно образование. Мисията, която създателите на платформите артикулират, е не да бъдат алтернатива на образователните институции, а да си сътрудничат с тях.

Изграждането на негативния образ на училището като принуда е свързано с една цялостна нагласа на преосмисляне на доминиращия модел на организация на образованието, който става все по-несъвместим с бързо развиващата се технологична съвременност. Очаквано е промените в политическата, икономическата, социалната сфера да са свързани и с промяна в доминиращите идеологии, а това от своя страна да доведе и до промяна в разбиранията за това какво трябва да бъде образованието. Разбиранията за либералното образование атакуват един институционален модел на образованието, превърнал се в доминиращ при други икономически, политически и социални обстоятелства, най-вече по линия на принудата, оказвана върху ученика. Паралелно с това развитието на съвременния дигитален свят също поставя въпроси пред така съществуващите системи и оказва натиск те постепенно да се трансформират. Класната стая в класическия ѝ вид започва да се променя.

В следващите части ще се опитам да проследя как чрез посланията, които излъчват, и чрез определени практики, свързани с тях, българските образователни видеоплатформи поставят в нова ситуация някои от „стълбовете“ на класическата образователна система – учебника, класната стая, учителя, и определят нова роля на ученика.

ВИДЕОУРОЦИТЕ В СЪРЕВНОВАНИЕ С УЧЕБНИКА

В продължение на дълъг период от време учебниците са били, а и продължават да бъдат, един от основните стълбове на образователната институция. В исторически план те имат важна роля в изграждането на представата за национална цялост. Важен инструмент в задължителното образование и днес, учебниците се подчиняват на определени държавни регулации – съобразени са с одобрена и стандартизирана учебна програма, трябва да преминават през оценяване и утвърждаване от съответните образователни институции, авторите им са обичайно признати специалисти в дадената сфера с институционална афилиация (университетски преподаватели, учители, учени). В същото време производството на учебници днес попада и в условията на свободния пазар. Различни издателства влизат в конкуренция, прилагат маркетингови стратегии, борят се за вниманието на своите „клиенти“ – учители, ученици, родители. Едновременно с това учебниците се състезават и с изобилие от учебни помагала, които не преминават през процеси на оценяване и утвърждаване.

Появата и развитието на интернет позволява още една стъпка в либерализацията на пазара на образованието. В статията „Да продаваш образование. Към една политическа икономия на образователно-развлекателната медия“¹⁵ Дейвид Бъкингам и Маргарет Сканлон подчертават превръщането на онлайн образованието в „индустрия“, която включва „много разнообразни играчи, борещи се за позиции в един много конкурентен пазар“¹⁶. Сред тях могат да бъдат както публични институции, така и комерсиални компании, които произвеждат образователни продукти или предлагат финансирането им срещу реклама, различни неправителствени организации, отделни групи и индивиди, създаващи образователни сайтове. Авторите обръщат внимание на нерегулирания характер на този свободен пазар на образователни ресурси, като посочват очертаващото се напрежение между образователните политики, от една страна, и нарастващата комерсиална конкуренция, в която образованието все повече се сближава с процеси в сферата на медийните индустрии, от друга¹⁷.

Всички тези процеси поставят учебника в нова ситуация: „Днешните учебници съществуват или се състезават с други форми на образователна медия, като самите те претърпяват процес на трансформация с разцвета на дигиталната революция“¹⁸. Видима е например промяната в новите учебници, които навлизат в момента в българското училище с промените в учебните програми – повече илюстративен материал, по-кратки текстове, възможност за електронни версии онлайн, включващи мултимедия, препратки към други ресурси в интернет. Показателен за тази процеси е и един сравнително нов начин на реклама, прилагана от издателствата – уебинарът¹⁹.

Една от новите форми на образователна медия, с които учебникът се съревновава, са дигиталните видеа, разпространявани в интернет. Темата за учебниците присъства сравнително често в посланията, които излъчват българските образователни видеоплатформи. Като илюстрация може да послужи например първият от поредицата видеоуроци по история за 5. клас в „Уча.се“, в чието начало гласът зад кадър казва: „Първо, трябва да уточним, че учебникът по история, който и да е учебник, не е книгата, която ще ти даде всички

¹⁵ Английският термин е „edutainment media“, който няма точен превод на български. С него се означават образователни ресурси върху различни медийни носители, които включват и елемент на забавление.

¹⁶ Buckingham, D= and Margaret S. (2005). Selling Learning. Towards a political Economy of Edutainment Media. – In: Media, Culture and Society Vol. 27, No. 1, pp. 52 (Retrieved August 15, 2019, from: <https://pdfs.semanticscholar.org/99f6/a7522197dd7afa9b754cee5005f00ab6f387.pdf>)

¹⁷ Пак там, с. 41–58

¹⁸ The Palgrave Handbook of textbook studies. (2018). Ed. by E. Fucks and A. Bock. Palgrave Macmillan, p. 1

¹⁹ Такива са например уебинарите на „Просвета“ и „Булвест 2000“.

знания, ще те научи на всичко и ще те направи непременно историк. Важното е с видеоуроците да те запалим да четеш още и още...“²⁰. Видеоето разкрива две отношения към учебника. Първо, видяна е някаква недостатъчност – има ценно знание извън учебниците. Второ, учебникът не е достатъчен да разпали желанието да четеш още и още, докато видеоуроците притежават тази сила. Тези послания обаче трябва да бъдат четени от една критична дистанция – като част от рекламните стратегии на сайта.

В посочваните предимства на видеоресурсите пред учебниците могат да бъдат набелязани три най-често повтарящи се мотива:

- Видеата говорят на по-разбираем за учениците език.
- Пестят време, като синтезират важното, което трябва да се знае.
- Включват нови теми/предмети, значими за съвременния свят, които не са намерили място на страниците на учебниците.

Разбираемостта е важен акцент в заявените намерения на видеоплатформите. Един от аспектите, в които се проявява, е „достъпният“ език, който се явява на мястото на по-сложния академичен език в учебниците. Илюстрация на тези намерения е мотото на „Уча.се“: „Уроците на разбираем и интересен език“. Акцентът върху разбираемостта и в същото време пълното следване на учебните програми като съдържание²¹ дават възможност да видим видеата като вид „превод“ на текстовете в учебниците на един аудио-визуален, представен като по-лесен за разбиране език.

Видеата на „Уча.се“ показват обмислен стремеж към използването на разговорен, близък до ученическата аудитория език. Обръщенията са във второ лице, единствено число. Цели се непосредственост и скъсяване на дистанцията. За разлика от учебника, видеоето може да се обърне към своя потребител и така: „Ако схванеш логиката, няма да ти се налага да зубриш излишни факти“²². Търсенето на подобна непосредственост в общуването можем да наблюдаваме и във видеата на „Мини машини“, чийто основател Михаил Стефанов (наричан Мишо) е определян като „говорещия с тийнейджъри“, защото може да говори на техния език. Марио Мишев, един от създателите на „Българска история“, споделя в проведеното с него интервю желанието за търсене на по-комуникативен начин да се представят историческите теми, търсенето на език, който да не звучи „като за някакви експерти“²³.

²⁰ https://www.youtube.com/watch?v=tcZgeT04-x4&list=PLWKufwzhZ_M_oDUCHXjexDscF8n2gBp0A&index=9 (последно посетен на 20.08.2019 г.)

²¹ Любопитен е фактът, че при влизане в платформата на потребителя се предлага възможност да избере учебника, по който учи в училище, за да може уроците да бъдат подредени в съответния ред.

²² Цитат от видеоурок по литература за 12. клас в платформата на „Уча.се“: „Как да четем литературното произведение?“. <https://ucha.se/watch/6169/kak-da-chetem-literaturnoto-proizvedenie> (последно посетен на 15.08.2019 г.).

²³ Цитатът е от интервю с Марио Мишев, проведено през октомври 2018 г.

Освен разбираемостта на текста (в писмения му вариант или в аудио-формат) е важен и визуалният език, който трябва да представи в по-достъпна и интересна форма учебния материал. Множество изследвания доказват, че включването на различни сетива в процеса на учене има положителен ефект. Търсенето на образа като силен инструмент в преподаването има дълга история. Визуалният език обаче сам по себе си не е гаранция за постигане на по-задълбочено разбиране и също се нуждае от разчитане. Анимацията например може да има известен снижаващ ефект, да действа донякъде подривно спрямо по-сериозните послания. Има случаи, в които анимационният език разкрива напрежения – например при използването на анимация за преразказ на сюжета на дадено литературно произведение (появата на героите на „Тютюн“ на Димитър Димов като анимационни герои, онагледяването на „драмата“ в стихотворението „Кино“ на Вапцаров) или при представянето на класици и важни исторически фигури като анимирани герои (анимационен Вазов, анимационен Аспарух), или използване на дизайн на видеоиграта за представяне на драматични исторически битки. От друга страна, анимационните видеа сближават образователното съдържание със своята младежка аудитория.

Акцентът върху необходимостта от повече „разбираемост“, който проличава както в самите видеа, така и в рекламните стратегии и говоренето за тях в медиите, разкрива забелязани недостатъци на учебниците, използвани в училище, като например по-сложния, изпълнен с терминология език, неособено богатия илюстративен материал. Развитието на самите учебници от своя страна също разкрива осъзнаването на тези несъвършенства. По-важно е обаче, че тези явления разкриват смяната на един модел, характерен за културата на печатното слово, на четенето в бавно темпо, с друг модел, който се оформя под натиска на скоростта и образа в съвременния свят. Те откриват в същото време и други проблеми, ако „разбираемостта“ бъде видяна в контекста на тревожещите резултати на ПИЗА за четивната грамотност. Очертава се един значим въпрос: Дали при един такъв тип „превод“, който несъмнено прави някакво съдържание по-достъпно, не се губят други възможности, които би отворила необходимостта да положиш усилие в четенето? Дали този превод може да помогне в придобиването на умения за разбиращо четене на по-предизвикателни текстове?

Още един от аспектите, в които дигиталните видеоуроци на пръв поглед печелят преднина пред учебниците, е скоростта. Обичайно тези образователни видеа са не повече от 7–8 минути дълги. В процеса на изработката им информацията трябва да се синтезира и побере във времеви диапазон, който да е конкурентен на изкушенията, с които ще се среща сърфярацията в интернет. В интервюта създателите на платформите оценяват способността за синтезиране на информацията като изключително необходима. Като повтарящ се мотив се явява умението на учителя, университетския преподавател, учения, включен в

изработката на видеата, да умее да подреди най-важната информация в определени времеви рамки. Видеата в „Уча.се“ са винаги съпроводжани от иконка с часовник, до която е отбелязано необходимото време за гледане. Това е в духа на друга разпространена практика в интернет пространството – посочването на времето, необходимо за прочитане на статиите в определени медии. Друга форма на синтез са поредиците на „Българска история“ „Минало в минути“ и „Интересни факти“, в които са представени видеа, като „5 факта за битката при Онгъл“, „10 успеха на българската авиация“ или „5 интересни факта за Хан Крум“. Този синтез, наред с положителната страна да направи информацията по-комуникативна, има своите особености – знанието става по-фрагментарно и някак по-случайно. Изборът на важното става по-проблематичен.

По отношение на връзките с учебните програми прави впечатление, че интересът, специално на гимназиалната аудитория, е насочен предимно към материали, следващи изучаваното съдържание в училище – ресурси, които могат да им помогнат да се справят там. Показателен е и фактът, че за момента най-популярната сред учениците платформа от разгледаните три е „Уча.се“. Тя предлага широка палитра от уроци, покриващи всички предмети, изучавани в училище. Прави впечатление адаптивността към промените в програмите, изразяваща се в бързото темпо на създаване на нови уроци. От чисто съдържателна гледна точка при този тип уроци не би могло да се говори за някаква новост спрямо институционалното образование. Новото в тях несъмнено е формата – комбинация от образ, звук и текст, съчетана с известна степен на интерактивност благодарение на тестовете след видеата. Това, както и степента на синтез на информацията, достатъчна за преобладаващата форма на тестови изпитвания в училище, ги превръща в по-голямо изкушение от четенето на учебника.

Видим е по принцип стремежът на образователните интернет платформи да допълват учебниците, като предлагат теми, интересни факти, които не присъстват на страниците им. Често те изкушават своите потребители, като предлагат любопитно съдържание от малко известни истории и факти. Проекти като „Българска история“, „Българска наука“, „Географ БГ“ са насочени към хора със засилен интерес в определена област. Тяхната ученическа публика по принцип е по-ограничена – това са ученици с наистина изявен интерес в съответната сфера, но включва студенти, учени или любители. Чрез своите видеа „Българска история“ често насочва вниманието към любопитни факти, неизвестни личности, истории, които не намират място на страниците на учебниците²⁴. Интересни са също поредицата, посветена на български учени със

²⁴ Често в своите медийни изяви създателите на сайта обръщат внимание на това. Например в края на видеото за чужденците, оставили следа в българската история, излъчено в предаването „Фермата“, Иван Кънчев подчертава факта, че разказите за тези хора отсъстват от учебниците.

световен принос, и поредицата „Минало в минути“, в която можем да видим видеа за историята на първия български автомобил, първата мис България, първото българско колело или етикецията в Царство България. Филмът, с който създателите на платформата привличат интерес в началото на своя път, е посветен на малко известната история на Луи Айер.

Любопитно явление е и оформянето в интернет среда на една, макар и несистематична учебна програма, свързана с личностното развитие. Платформите „Уча.се“ и „Мини машини“ показват специално внимание към тази тема. „Мини машини“ представя цялостен проект за придобиването на умения, необходими, за да си успешен в съвременния свят²⁵. Замислен е сериал в няколко сезона. Засега е реализиран първият от тях, посветен на умението да се решават проблеми. Всеки от седемте епизода представя конкретна техника, свързана с изграждането на това умение. Макар и да не е организирана в стройна система, темата за личностното развитие присъства и в „Уча.се“ Такава е например поредицата с видеа, в които в разговор с Дарин Маджаров популярният мотиватор Юли Тонкин коментира и дава съвети на тийнейджърите как да се развиват в дадена насока и как да решават проблемите, с които се сблъскват. В същата секция е поставена и поредицата „Пари и бизнес. Икономиката в действие“, която представя уроци, свързани с изграждане на умения за управление на личните финанси.

Отношението към учебните програми в разглежданите примери разкрива двойственост – придържането към учебното съдържание в училище залага на сигурна аудитория, излизането от него привлича с различното. Първото знание разчита на структурираност, второто е по-скоро фрагментарно, несистематично.

ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА КЛАСНАТА СТАЯ

Традиционната класна стая поставя ученика във фиксирани физически и времеви граници – той трябва да прекара определено време в едно затворено пространство със своя учител и съученици, а това включва някаква степен на принуда. За по-крайните критици на задължителното образование училището е сравнимо със затвор. В „Свободната игра“ Питър Грей призовава да видим „големия слон в средата на стаята, премазал децата“, а той е, че: „Децата не обичат училището, защото за тях то е (как смея да кажа подобно нещо!) затвор. Те не го обичат, защото като човешки същества се стремят към свобода, а в училище не са свободни“²⁶. Макар Питър Грей да предлага решение в друга посока – ученето като свободна игра, неговото виждане за класната стая като пространство на принудата е сходно с начина, по който може да изглежда тя, сравнена с предлагашите неограничена свобода на сърфиране интернет ресурси.

²⁵ Идеята следва формулираните от Световния икономически форум умения за 2020 г.

²⁶ Грей, Питър. (2016). Свободата да учиш. София: Изток-Запад, с. 88.

Тъкмо поради тази свобода във виртуалното пространство ситуацията на видеоуроците онлайн е различна. Обичайно учителят в класната стая има осигурена една поне физически присъстваща аудитория. Разбира се, технологичната среда оказва влияние върху връзката му с нея. В своята книга „Завръщане към общуването“ Шери Търкъл поставя под въпрос физическото присъствие, когато свързаните с мрежата телефони са в нашите ръце. Усещането за скука често ни кара да прибягваме до тях, а се чувстваме отегчени, защото „сме свикнали на постоянен поток от свързаност, информация, забавление. Ние сме винаги някъде другаде. В клас, в църквата или на бизнес среща, ние внимаваме само в това, което ни е интересно, и когато ни е скучно, търсим интересното в нашите устройства“²⁷. Но докато в класната стая има все пак някакви правила, нашето внимание в интернет е напълно свободно да следва „заразително интересното“²⁸. Предназначени предимно за гледане вкъщи, т.е. да запълват свободното време на учениците, образователните видеа трябва да се състезават за тяхното внимание. Те са възприемани в една много конкурентна откъм забавления среда, предлагаща общуване в социални медии, изобилстваща от мултимедийно съдържание, борещи се за вниманието реклами, онлайн игри. За разлика от ситуацията, когато са гледани в час, провеждан в една физическа среда (който учениците трудно могат да напуснат, ако им е омръзнало), гледащият от вкъщи може по всяко време да спре видеото и да премине към по-интересно занимание. Създателите на образователните платформи осъзнават това. Показателна е шегата в едно от видеата на Михаил Стефанов със заглавие „Как всички да искат да си говорят с вас?“: „Едно от най-ценните неща, което можете да подарите на някого, е неразделеното си внимание. Хайде сега, спрете да човъркате из Facebook, докато гледате това видео и успоредно се мъчите да учите по химия, и ме чуйте внимателно“²⁹. В интернет винаги стои изкушението да правиш няколко неща едновременно.

Видеата онлайн не могат да оказват принуда, но могат (и трябва) да „съблазняват“ чрез забавление. В свои изследвания върху пазара на образователни продукти в Англия Дейвид Бъкингам и Маргарет Сканлон отбелязват, че е все по-трудно да бъде прекарана граница между ученето и свободното време и че „в този процес границите между образованието и развлечението – „ученето“ и „забавлението“ – стават все по-проблематични“³⁰. Насочен към

²⁷ Turkle, Sh. *Reclaiming Conversation*. New York: Penguin, 2015, p. 1.

²⁸ Находчивата формулировка е на Ивайло Дичев в статията „Третият, газообразният стадий на културата“ – В: *Нова културна геометрия* (2012.) Съст. И. Дичев и Ю. Роне. София: Изток-Запад, с. 3.

²⁹ https://www.youtube.com/watch?v=zPkmqWqXcXw&list=PLrDD9FX9x2jUZz7hXS LI2-Ab_a9GISck4&index=2&t=0s (последно посетен на 22.08.2019).

³⁰ Buckingham, David and Margaret Scanlon. (2003). *Education, Entertainment and Learning in the Home*. Buckingham: Open University Press, p. 3

свободното време, пазарът на образованието води до нарастващото изобилие на едотейнмънт продукти.

В интервютата създателите на платформите най-общо споделят, че гледат на забавлението като начин да привлекат вниманието към образователното съдържание. Това ги мотивира да използват различни популярни развлекателни формати, чрез които да включат образователен аспект в една вече съществуваща „култура на шоуто“. Показателно в това отношение е едно от рекламните видеа на „Уча.се“, със заглавие „Уроците за училище като едно голямо шоу“³¹, в което са събрани някои от най-интересните моменти от видеоуроците на сайта. Разглежданите образователни платформи представят изобилие от примери за включване на популярни развлекателни формати. Такива са анимационните видеа на „Уча.се“, риалити форматите, за които напомня например поредицата „Наръчник на приключенеца“ на „Българска история“, замисленият в поредица от епизоди и няколко сезона сериал, посветен на ключовите умения на XXI век, на „Мини машини“, серията от забавни предизвикателства (fun challenges) на Михаил Стефанов – „Изпитанията на Мишо“, видеоиграта от типа стратегии, чийто дизайн е използван например в поредицата „Българското военно чудо“, форматът на телевизионно предаване с елементи на инфотейнмънт в поредиците „Кратки истории“ на „Българска история“.

Интересно взаимодействие с риалити формата има сайтът „Българска история“ с включването си във „Фермата“³². Иван Кънчев и Марио Мишев правят кратки гостувания на „фермерите“, като им показват исторически видеа от платформата³³, а след това разговарят с тях. След предаването има игра със зрителите, които могат да спечелят награди. Обмислян с известни притеснения, както споделят създателите на платформата в интервютата, този ход се оказва успешна стратегия за достигане до широка публика. Както коментира Иван Кънчев: „Там се съгласихме най-вече заради това, че това предаване го гледат страшно много хора. И като имаме възможност да вкараме видеата, които правим, там, и то целите, защото седем минути да пуснеш телевизионно време, е страшно много“³⁴. Любопитно е, че популярността на платформата и нейните създатели от телевизията се пренася обратно в класната стая по време на обиколките им по училищата. В някакъв смисъл с участието си там те печелят и

³¹ <https://www.youtube.com/watch?v=XvpFgYNChdk> (последно посетен на 21.08.2019 г.).

³² „Фермата“ е състезателно риалити шоу, което се явява българска версия на шведския формат „The Farm“ (от същите продуценти на Survivor). В него 16 българи са поставени в условията на живот, далеч от удобствата на съвременната цивилизация, за 3 месеца. Интересно е, че различните сезони на „Фермата“ са под знака на някаква тема, като патриотизъм, българска история, занаяти, фолклор, ценности и традиции.

³³ Пример за едно от тези гостувания: <https://fermata.btv.bg/video/videos/urok-pobalgarska-istorija.html> (последно посетен на 18.08.2019 г.).

³⁴ Цитатът е от интервю с Иван Кънчев – един от създателите на „Българска история“, проведено през юни 2019 г.

известен престиж: „Но просто, като те видят там, човека от телевизора, и казват, че видеата са ги гледали“³⁵. Иван Кънчев споделя, че е учуден да види колко много ученици гледат това риалити.

Би било трудно, но и ценно, да се изследва по какъв начин тези явления, съчетаващи образованието със забавлението, оказват обратен натиск върху класната стая, като изграждат определени очаквания към нея. Потопените в скоростната медийна среда учениците, изкушавани от безкрайните възможности за забавление, изграждат определени очаквания към случващото се в класната стая – там трябва да е не по-малко интересно, не по-малко динамично, не по-малко забавно. Суката се превръща в проблем. Съсредоточаването на вниманието става все по-трудно. Един възможен пример за ролята на медиите в изграждането на тези очаквания е репортаж, излъчен по телевизия NEWS7, за един от „уроците по родолюбие“ на „Българска история“ в училище в град Добрич. Една от ученичките признава, че е „от хората, на които е трудно да им привлечеш вниманието“, но урокът ѝ е бил интересен. На въпрос на репортерката: „Хубаво ли би било да бъде да бъдат такива учебните часове?“ тя, разбира се, отговаря положително³⁶. Поражда се необходимостта класната стая да се превърне в сцена, конкурентна на медийния свят извън нейните стени. Марио Мишев от „Българска история“ споделя в интервюто с него усещането си, че изнася представление, когато представя урок в училище: „И то в един момент си стана като актьорско майсторство от наша страна [...] И затова вече си имаме нещо като сценка, в която знаем как да разсмеем учениците, как да ги спечелим“³⁷. Но опитът на създателите на историческата платформа показва и още една любопитна трансформация. Иван Кънчев разказва, че при някои от своите посещения в училищата виждат и желанието на учителите и учениците да представят в най-добра светлина своята класна стая, да подготвят нещо като малко представление, което да покажат на своите гости: „имат желание, като отидем там, да покажат и те какво са направили“³⁸.

Важно е да се отбележи, че видеоплатформите не разчитат единствено на онлайн връзката си с учениците, а организират и офлайн събития. Те търсят и различни преки взаимодействия с класната стая. Единият подход е привличането на учители, които да използват видеоресурсите като помощен материал в час. Платформата „Уча.се“ например предлага и специални абонаменти за училища и учители. По думите на Дарин Маджаров всяко второ училище в България използва платформата в клас. Друга е практиката, при която екипите

³⁵ Пак там.

³⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=F5e3R2XRatA> (последно посетен на 18.08.2019 г.).

³⁷ Цитатът е от интервю с Марио Мишев от „Българска история“, проведено през октомври 2019 г.

³⁸ Цитатът е от интервю с Иван Кънчев от „Българска история“, проведено през август 2019 г.

на съответните платформи отиват „на гости“ в някое училище. Създателите на „Българска история“ например споделят, че вече са посетили над 300 училища из цялата страна. Михаил Стефанов, съзателят на „Мини машини“, прави предварителна обиколка с пилотния епизод на своя сериал, посветен на уменията за разрешаването на проблеми. По време на своите посещения в различни класове той говори за това колко е важно да бъдат усвоени уменията на XXI век, като в същото време събира и идеи за сериала – как да го направи по-интересен и привлекателен за младежите. Тези практики показват пътя, по който видеоуроците влизат в класната стая. Дори и в този случай, когато гледането им може да бъде свързано с определена принуда върху една осигурена аудитория, те имат за цел да разчупят модела, или „сивата система“, ако използваме едно от често повтаряните клишета в медиите, да внесат разнообразие, да прекъснат задължителната учебна програма, като осигурят малко забавление и глътка въздух.

ДИГИТАЛНОТО ВИДЕО – РОЛИ И ОБРАЗИ НА УЧИТЕЛЯ

Често развитието на образователното видео онлайн е привличано в подкрепа на визията за постепенно изместване на фигурата на учителя и ограничаване на неговата роля. В по-крайните виждания се допуска дори възможността за образование, което не се нуждае от тази фигура. Тези визии (независимо дали са преценявани откъм оптимистичната, или песимистичната страна) се оформят още във връзка с превръщането на телевизията в масова медия. В своята реч „Пет неща, които трябва да знаем за технологичната революция“, изнесена в Денвър, Нийл Постман допуска, че: „в по-дългосрочен план, телевизията би могла да доведе до края на кариерите на преподавателите в училище“³⁹. Наблюденията върху начините на създаване и използване на видеоресурсите обаче дават възможност да разчетем промените по-скоро като трансформиращи ролята на учителя и подчертаващи нейната необходимост, отколкото като предричащи нейното „изчезване“. Интересно е да се проследи как анализираниите видеоплатформи „проектират“ на преподавателя определени роли, изискващи разнообразие от умения.

В случаите, в които учителят използва видеата като помощен ресурс, той се явява посредник между образователната медия и ученическата аудитория. Доколко използването на тези ресурси в клас би било полезно, зависи от неговите компетентности в различни посоки – не само от експертността му в съответната предметна област, но и от способността да се ориентира в дигитал-

³⁹ Postman, N. (1998). Five Things We need to know about the technological change. Speech delivered in Denver, Colorado, March 28, 1998. Retrieved from: <https://www.technodystopia.org/>; <https://web.cs.ucdavis.edu/~rogaway/classes/188/materials/postman.pdf> (последно посетен на 22.08.2019 г.)

ния свят, в потоците от информация в интернет и да преподава необходимите умения за това на своите ученици, от познанията му за различните типове образователна медия, от познанията му въобще за процесите в съвременния свят, един от които е все по-медиализиращата се реалност.

Учителят може да бъде не само потребител, но и създател на видеата. Достъпността на сравнително лесни за усвояване програми и технологии за създаване и обработка на видеосъдържание прави възможно разпространението на авторски видеа на отделни учители в интернет пространството. В тези случаи учителят обикновено изпълнява сам всички стъпки в процеса, като влиза в различни роли – той е автор на урока, визуализатор, глас зад кадър или актьор, който ги представя пред публиката. Такива примери са серията от видеа в ютюб каналите „Видео уроци на разбираем език“⁴⁰ и „Оценка-BEL“⁴¹. За създаването на подобен ресурс са необходими отново разнообразни умения – не само компетенции в съответната област, но и съответна техническа грамотност, известни артистични умения (които всъщност са необходими и по принцип в класната стая), дори познания по дигитален маркетинг, ако целта е видеата да стигнат до по-широка аудитория. Изработването на тези ресурси, макар и много достъпно, предполага инвестиция на време. Затова създаденото от индивидуални учители съдържание трудно може да се конкурира с техническото качество на изпълнение, завладяващата визия и рекламата на образователните видеа в големите платформи, които могат да си позволят големи екипи, разчитайки на по-голям бюджет и медийна подкрепа от различни партньори.

Процесът на създаване на видеата в тези платформи, които имат много по-осезаемо медийно присъствие, е различен, както и ролята на учителите, участващи в него. В някои случаи този процес придобива измеренията на цяла индустрия. Такъв е примерът с платформата „Уча.се“, чийто екип в момента включва около 120 души. В него участват не само учители (макар те да представляват основната част), но също и екипи от аниматори, програмисти, аудио- и видеомонтажисти, дизайнери, специалисти по маркетинг, реклама и връзки с обществеността. Екипът на „Българска история“, макар и не така внушителен, също включва режисьор, видеомонтажист, графичен дизайнер. В реализирането на сериала на „Мини машини“ участват професионален режисьор и подбрани чрез кастинг артисти (макар и непрофесионалисти). И трите платформи раз-

⁴⁰ Ютюб канал с видеоуроци по химия. <https://www.youtube.com/channel/UCAQsDj2FEpIqX3N9QiNZaHg> (последно посетен на 22.08.2019 г.)

⁴¹ Във втория случай зад платформата стои малък екип, включващ програмист и ученици, които понякога участват в изработването на визуалното съдържание, но видеата са основно създавани от учителката Паунка Иванова. <https://www.youtube.com/channel/UCZo870okqTq0a0QZwhEk0nA> (последно посетен на 22.08.2019 г.)

читат на партньорства с различни фондации, компании и медии, благодарение на които продуктът придобива конкурентен вид.

В тези случаи ролите на учителя, които обичайно приема в класната стая – да изработи урока и да го представи пред аудиторията, разчитайки на живото си присъствие, – се поемат от различни актьори. Дори когато преподавателят е включен в изработването на видеоурока, той не държи пълните права над авторството, а ги поделя с останалите от екипа. Обичайно преподавателят е привлечен в ролята си на експерт по съответния предмет (учител, университетски преподавател, учен). Неговата задача е да развие урока – да подбере и синтезира важната информация, да гарантира за нейната достоверност, да я подреди по логичен и разбираем начин. След това се включват другите участници. В случая на „Уча.се“ например следват писането на сценария за видеото (което е различна дейност от разработването на урока), създаването на анимацията, монтажът, озвучаването. Ето как описва процеса Дарин Маджаров, създател на платформата „Уча.се“: „Учителите създават структурата, гръбнака на всеки урок, на видеосъдържанието. Тоест представи си, че в началото, преди да се направи видеоурокът, учителят казва на една страничка правила, насоки, в които трябва да се вместят. И в тези насоки имат пълната свобода, отговорност да разпишат как трябва да се подреди урокът, какво трябва да се преподаде във видеоурока. След това го хваща сценарист, който вече говори на езика на учениците – разбираемо и интересно. Заедно с учителя вече го съгласуват и оттам нататък става на стъпки...“⁴². Този процес на изработване на образователното видео разкрива няколко особености. Една от тях е, че ролята на учителя престава да бъде водеща. Всяка следваща стъпка след него всъщност добавя нов смислов пласт към първоначалното съдържание на урока. Сценарият „превежда“ на разбираем и интересен език, визуализацията на свой ред интерпретира текста, като понякога може да действа и в някакъв смисъл подривно спрямо него. Върху тях се наслагват музиката и гласът, които добавят нови значения. Учителят се отдръпва зад кадър, като отстъпва представителната функция на други герои/актьори, които се включват в образователното „представление“.

Заслужава внимание например практиката на привличане на популярни личности, които се явяват в ролите на учители във видеоуроците. Те могат да бъдат мотиватори, като придобилия известност напоследък Юли Тонкин⁴³, или популярни влогъри, като Крис Захариев⁴⁴, който е част от екипа на „Мини

⁴² Цитатът е от полуструктурираното интервю със създателя на „Уча.се“ Дарин Маджаров, взето през август 2018 г.

⁴³ <https://www.youtube.com/channel/UCi5omQNHssporkRyBAYEA3Q> (последно посетен на 20.08.2019 г.)

⁴⁴ Той става популярен в интернет с видеото си „Благодарен“. А след това и със сериата видеа „Да се изгубиш нарочно“ – поредица, представяща трима приятели,

машини“ и един от актьорите в сериала. Особено любопитна е поредицата с актьори и музиканти⁴⁵ на „Уча.се“, сред които Башар Рахал, Мария Илиева, Луиза Григорова-Макариев, Дивна, Александър Сано, Наум Шопов. Коментари на учениците под видеата разкриват положителния начин, по който са приемани: „Еее, страхотен урок, Уча.се! Башар Рахал е много забавен! Благодаря Ви!“⁴⁶ или „Дивна е супеер!“⁴⁷. Ученичка изказва желание „Уча.се“ да покани и Графа.

Привличането на „звездите“ в образователната кауза има различни обяснения. От една страна, това се прави с рекламна цел – продуктът печели повече популярност. Но той има и друг ефект – по-силно въздействие и връзка с младежката аудитория, придаване на престиж (на идеята, че е хубаво да знаеш.) Това може да бъде разчетено и като знак за разколебания авторитет на учителя – търсене на други авторитети, които да върнат престижа на ученето, но и да служат като модел за подражание, въплъщение на определени ценности. Ролята на привлечените актьори и музиканти е не само да представят по интересен и забавен начин урока, но и да отправят послание към тийнейджърите, че е важно да учиш, да полагаш усилия. Ето как завършва урокът по физика с Башар Рахал: „От мен, Башар Рахал, чао! И разберете едно, че като полагаш усилия всеки ден да ставаш по-добър, ще имаш много щастлив и готин живот“. В присъствието на тези фигури учителят в класната стая попада в ситуация на разколебан, или поне не единствен, авторитет. За да привлече вниманието и да има влияние над своята аудитория, той на свой ред трябва да бъде звезда или поне да бъде конкурентен на звездите. Разбира се, винаги е имало очакването учителят да има харизма, но като че ли в съвременната епоха това става още по-настойчиво изискване.

В същото време мрежата изобилства и от примери за изграждане на стереотипни образи на учителя в класната стая. Принос за това имат и влогърите. Такъв пример е видеото на Крис Захариев, представящо 22 типа учители⁴⁸. Шеговитото начало на видеото всъщност засяга темата за ролята на медиите в изграждането на негативните образи на училището и учителите. Стереотипни образи на учителя (каквото не трябва да бъде) изграждат в своите послания

които обикалят из България. В момента той е и водещ на ново телевизионно предаване – „Натисни F1“ – с кратки 15-минутни телевизионни уроци с полезни съвети за работа с новите технологии. Влоговете му в ютюб се отличават с позитивните си ценностни послания.

⁴⁵https://www.youtube.com/watch?v=aH9v08W8VYU&list=PLWKufwzhZ_M_oDUCHXjexDscF8n2gVp0A (последно посетен на 20.08.2018 г.)

⁴⁶ Коментар на ученик след урок по физика за 10. клас в платформата „Уча.се“, посветен на пълното вътрешно отражение.

⁴⁷ Коментар на ученичка след урок по литература за 8.клас в платформата „Уча.се“, посветен на митологичните герои.

⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=fYIe1P7Ayg4> (последно посетен на 22.08.2019 г.)

и големите образователни платформи – можем да ги срещнем в интервютата в медиите, рекламата, понякога и в самите видеа. Като всеки стереотип, тези образи имат и своите реални основания. В същото време те са и част от рекламните стратегии на оразличаване от „сивата система“ на училището. Показателен за това е анимационният образ на учителка във видео на тема „Личен бюджет“ от сериата „Пари и бизнес“ в „Уча.се“⁴⁹ – възрастна жена с посивяла коса, привързана на плитка, и очила, държи камшик зад гърба си, което представя принудата, на която разчита този тип образователна система. Дрехите и са в бежово – цвят, който се явява като контраст на цветния младеж във видеото и който излъчва послания за някаква еднаквост, едноцветност, скука в училищната институция. В същото време анимационният образ, който разказва, е симпатичен младеж, който споделя своя опит за планирането на личния бюджет. Героят е близък до своята аудитория, не говори високопарно, с него би могъл да се идентифицира и самият учещ се – този, към когото е отправено посланието.

РОЛЯТА И ОБРАЗЪТ НА УЧЕНИКА

Платформите и образователните видеа изграждат също така и определен образ на учещия се. Той често се създава в съпоставка с един предпологаем и популярен образ на ученика в училищната институция – принуждаван да учи, често мъмрен, нехаресван от учителите такъв, какъвто е, определян като нечетящ, незнаещ и неискащ да се развива, застава да наизустява, склонен да преписва.

Платформи като „Уча.се“ и „Мини машини“, насочени предимно към ученическата аудитория, излъчват различни послания. Образът на учещия се тийнейджър е така конструиран, че той да се хареса и разпознае в него. На първо място, той е сякаш приет с всички свои несъвършенства – по начало немного ентузиазиран да учи, борещ се със своя мързел и отегчение, нечетящ. Във видео по литература за 8. клас на „Уча.се“ виждаме анимационен образ на ученик с рошава коса, който седи на бюро над празен лист, с молив в ръка и очевидно не е много мотивиран да учи. В клипчето е изразено разбиране към липсата на ентузиазъм, обяснена с това, че е нормално ученикът да бъде изморен след трудната подготовка за изпитите след седми клас. Тези послания, разбира се, имат и рекламно послание – ученикът трябва да избере образователните видеа на „Уча.се“, които да му помогнат да се справи с училището, в което не се чувства щастлив, и да си освободи време за нещата, които харесва.

Героят в сериала „Мини машини“ с прякор Дудака – симпатичен младеж с хубав външен вид, също далеч не е съвършеният тийнейджър. Завръзката в историята идва от това, че забравя раницата си в едно заведение, а в нея са

⁴⁹ https://www.youtube.com/watch?v=OG-_KQdW6gc&list=PLWKufwzhZ_M80Z-D4huaE0v9yswKolpTY&index=23 (последно посетен на 18.08.2019 г.)

парите, които са събрали с приятелите му, за да отидат на екскурзия в Италия. В хода на сюжета той се проявява като малко мързелив, с немного правилна преценка за себе си, в известна степен самонадеян, склонен да излъже, когато ситуацията го притиска, наивен, неможещ да отсее добрите от лошите идеи. Кратките серии обаче представят неговия път към намирането на решение и в крайна сметка потенциала му да се развива, да научава нови неща, които да го отведат до щастливата развръзка.

Едно от силните послания на разглежданите образователни платформи е идеята, че младият човек отсреща притежава потенциала и любопитството да научава нови неща и да се развива. Често във видеата на „Уча.се“ прозвучава посланието, че макар сега да е млад, този човек също един ден може да промени света. Един от примерите за това е финалът на урок за народните будители на „Уча.се“: „По пътя към училище някога са стъпвали народни будители. От нас зависи дали ще оставим следа“⁵⁰. А в първия епизод на сериала на „Мини машини“ учителят ментор се представя на Дудака по следния начин: „Аз съм човек, който превръща такива хора като теб – готини, умни, в мини машини“. Какво е „мини машина“, е обяснено в началната страница на платформата: „Мини машината умее да ражда идеи, планира добре и в проблемите вижда върхове, които очакват да бъдат покорени, работи добре в екип с други хора, комуникира въздействащо, мисли критично, управлява емоциите си“⁵¹.

Друг важен момент в новата роля на ученика е свързан с отворения диалогичен и демократичен характер на платформите, чрез които се разпространяват видеата. Социалните мрежи Youtube и Facebook, чрез които трите проекта разпространяват своите видеа, както и интерактивната платформа на „Уча.се“ позволяват по-голяма включеност на ученика потребител. Това е характеристика по принцип на средата Web 2.0, която, както отбелязва Ивайло Дичев, „позволява на потребителя да участва с все по-голяма лекота в произвеждането на съдържание, да качва, да рейтва, да пише...“⁵². Така се дава възможност на учещия се да влезе и в ролята на създател на образователно съдържание. Чрез популярното сред младежите влогърство може да се заеме ролята на учител, да се споделя някакво лично, специфично знание, особен опит с другите.

Образователните платформи предоставят участие в създаването на образователно съдържание и благодарение на възможността на потребителите да коментират видеата – да дават оценка на съдържанието, да допълват информация към него, превръщайки се по този начин в „съавтори“ на урока. При-

⁵⁰ Цитатът е от урока „Нека се вдъхновяваме от народните будители“ в секцията „Ценно и интересно“ на платформата „Уча.се“.

⁵¹ <https://minimashini.com/> (последно посетен на 22.08.2019 г.)

⁵² Дичев, И. (2016). Дигиталната самопринуда, или за новия дигитален интелектуалец. – В: Дичев, И. Културата като дистанция. Единадесет есета по културна антропология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 124.

мер за това са коментарите на ученици под видеото „Раждане и укрепване на Дунавска България“ в „Уча.се“. Няколко ученици добавят и обясняват факти, пропуснати в урока, като един от тях привлича вниманието със степента си на детайлност: „Четвъртата клауза от договора през 716 г. обхваща също това, че стоки без пломби и печат, преминаващи през границата се конфискуват. А този договор е първият търговски договор в Средновековна Европа. Арабите обсаждат К-л със 100-хилядна армия през 718 г. Тервел ги разбива. Според Теофан 22 хил. избити араби. Според Зигеберт – 30 хил. избити араби“. Подобни коментари можем да срещнем и в Youtube канала на „Българска история“. Коментарите под видеата в „Уча.се“ изобилстват и с примери, в които ученици откриват или по-често смятат, че са открили грешка в урока. Платформата позволява бързата реакция на администратор, който да поеме отговорността за редакцията или да разсея съмненията.

По този начин ученикът заема ролята на активен потребител, който може да контролира качеството на използвания от него продукт. Той има възможността да коментира и оценява образователните материали – както откъм съдържание, така и откъм качество на техническото изпълнение. Има възможността да изрази одобрението си или да бъде критичен и да отправя изисквания, както разкриват коментарите на ученици под едно от видеата на „Уча.се“, в което изразяват раздразнението си от озвучаването и „дразнештата интонация“ на гласа зад кадър. Веднага се намесва администратор, за да обясни, че видеото е старо и че работят по качеството, така че новите видеа да изглеждат и звучат по друг начин.

Диалогичната и демократична среда, в която се публикуват образователните видеа, улеснява обратната реакция от страна на публиката. Опасностите идват от това, че просюмърите⁵³ са разнородни по отношение на своята експертност – проблем, анализиран от Андрю Кийн в книгата му с емблематично заглавие: „Култът към аматьора“⁵⁴, в която критикува представите на интернет утопистите, според които Web 2.0 отваря вратите към повече информация, знание и истина. В тази перспектива по-голямата свобода на учащия се е свързана и с по-голяма отговорност към това, което знае и споделя, и прави още по-наложително да придобие уменията сам да се ориентира в достоверността на информацията, която може да бъде намерена онлайн, но и да бъде внимателен в своето онлайн поведение на „съавтор“. Дописването и критикуването, които са някак непредставими спрямо утвърдения в училище учебник, е възможно спрямо образователните ресурси онлайн. Тази нова роля на ученика е знак за разколебането на традиционната училищна йерархия, замаяната ѝ с отношения на диалогична равнопоставеност. Въпросът е в по-

⁵³ Терминът е на Алвин Тофлър – prosumer (producer and consumer).

⁵⁴ Keen, Andrew. (2007) *The Cult of the Amateur*. New York: Doubleday Broadway Publishing Group.

тенциалната опасност ученикът клиент да замени равнопоставеността с друга преобърната йерархия.

Привидността на убеждението, че ученикът държи в ръцете си ресурс, който му позволява да се самообразова и не го ограничава в неговото любопитство към света, става проблематична при един по-внимателен поглед, който разкрива, че в новата си свобода той се нуждае от много повече ръководство, за да изгради по-сложни умения на ориентация и поведение в една различна медийна среда. Той трябва да изгради и чувствителност към подривния ефект, който потреблението и консуматорската култура могат да имат върху образованието.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В края на своята статия, посветена на медийния обрат и неговия ефект върху образованието, Норм Фриесен и Тео Хъг правят заключението, че скоростните и всеобхватни развития на технологиите увеличават несигурностите в процеса на създаване, придобиване и предаване на знанието. И тъкмо поради това новите технологии не правят образованието ненужно, а напротив – още по-значимо. Необходимо е изграждането на по-добро разбиране за формите на знание и скритите под тях медийни структури: „В процеса, в който сигурните неща стават все по-малко, значението на образованието става все по-важно“⁵⁵. Въпросът за това доколко дигиталните медии могат да допринесат за „разчитането“ и разбирането на света, а не само за процесите на комерсиализация, глобализация и тривиализация, за авторите остава отворен.

Образователните видеоресурси в българското дигитално пространство несъмнено поставят в нова ситуация стълбовете на образованието в неговата класическа форма, „проектират“ нови образи и роли на участниците в този процес, разколебават традиционни авторитети. До каква степен те просто увличат в един все по-комерсиализиращ се свят на представлението и забавлението или биха могли да отведат към една същностна и позитивна образователна промяна, зависи от много фактори, свързани не само с намеренията на техните създатели, но и на разнообразните актьори, които се включват в производството, разпространението и потреблението на тези учебни ресурси. Ползата от тях зависи в немалка степен от взаимодействието им с училищната институция, от това, което се случва в класната стая, и вместо да отменят необходимостта от нейното съществуване, сякаш по-скоро утвърждават ней-

⁵⁵ Friesen, N. & Hug, Th. (2009). The Mediatic Turn: Exploring Concepts for Media Pedagogy. – In: K. Lundby (ed.) *Mediatization: Concepts, Changes, Consequences*. New York: Peter Lang Publishing, p. 78–79. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/251906240_The_Mediatic_Turn_Exploring_Concepts_for_Media_Pedagogy/citation/download

ното значение. Защото пътят, по който те наистина могат да се превърнат в инструмент за едно адекватно за XXI век образование, не е подразбиращ се, а е изпълнен с премеждия. Внимателното наблюдение на тези нови дигитални образователни ресурси, които бързо придобиват популярност, може да направи видими определени дефицити в образователната система, да предложи перспективи за преодоляването им и в същото време да хвърли повече светлина върху опасностите от тези процеси, свързани с бързите темпове на развитие на съвременния технологичен и комерсиализиращ се свят. Всичко това подчертава значението на необходимостта да бъдат анализирани и изучавани.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грей, П. (2016). Свободата да учиш. София: Изток-Запад.
- Дичев, И. (2012). Културата на потоците: автори, потребители, пирати. – В: Нова културна геометрия. Уебмрежовици, културбраконieri, киберагитатори. (Съставители И. Дичев и Ю. Роне). София: Изток-Запад.
- Дичев, И. (2012). Третият, газообразният стадий на културата. – В: Нова културна геометрия. Уебмрежовици, културбраконieri, киберагитатори (Съставители И. Дичев и Ю. Роне). София: Изток-Запад.
- Дичев, И. (2016). Дигиталната самопринуда, или за новия дигитален интелектуалец. – В: Дичев, И. Културата като дистанция. Единадесет есета по културна антропология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Кастелс, М. (2004). Възходът на мрежовото общество. София: ЛИК
- Bell, L. and G. Bull (2010). Digital Video and Teaching. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 10 (1). Retrieved August 15, 2019. <https://citejournal.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2016/04/v10i1editorial1.pdf>
- Buckingham, D. and M. Scanlon (2003). *Education, Entertainment and Learning in the Home*. Buckingham: Open University Press.
- Buckingham, D. and M. Scanlon (2005). Selling Learning. *Towards a political Economy of Edutainment Media*. – In: *Media, Culture and Society* Vol. 27, No. 1. Retrieved, August 15, from <https://pdfs.semanticscholar.org/99f6/a7522197dd7afa9b754cee5005f00ab6f387.pdf>
- Friesen, N. & Hug, Th. (2009). The Mediatic Turn: Exploring Concepts for Media Pedagogy. – In: K. Lundby (ed.) *Mediatization: Concepts, Changes, Consequences*. New York: Peter Lang Publishing. Retrieved August 15, 2019, from https://www.researchgate.net/publication/251906240_The_Mediatic_Turn_Exploring_Concepts_for_Media_Pedagogy/citation/download
- King, A. (1993). From Sage on the Stage to Guide on the Side. *College Teaching*, Vol. 41, No. 1. Retrieved July 18, 2019, from: <https://faculty.washington.edu/kate1/ewExternalFiles/SageOnTheStage.pdf>
- Postman, N. (2006). *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Showbusiness*. London: Penguin.

Postman, N. (1998). Five Things We Need to Know About Technological Change. Talk delivered in Denver, Colorado. March 28, 1998. Retrieved August 15, 2019, from: <https://web.cs.ucdavis.edu/~rogaway/classes/188/materials/postman.pdf>

Turkle, Sh. (2015). Reclaiming Conversation. New York: Penguin.

**Професионално направление
„Психология“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ЛОНГИТУДИНАЛНО ПРОСЛЕДЯВАНЕ НА СЛУЧАЙ В УЧИЛИЩНОТО ПРОСТРАНСТВО – ХИПОТЕЗА ЗА ВИСОК РИСК ОТ РАЗВИТИЕ НА ПАРАФРЕНЕН СИНДРОМ

ВЕСЕЛИН ЯНКОВ ВЕСЕЛИНОВ

Анотация. Настоящият текст представя накратко анализиран случай на 18-годишно (към този момент) момче, отличаващо се със своята клинична картина и динамика на състоянието, предполагащи различни тълкувания, сред които и това за парафренията. След преглед на съответните психиатрични и психоаналитични литературни данни по темата, се означават основните анамнестични пунктове, работни хипотези за генезата на страданието с диагностичното му уточняване, някои прогностични маркери, както и резултатни моменти от специализираните подкрепящи действия (съпровождане) с ученика, продължили пет години, в условия на средата на масовото училище.

Ключови думи: парафрениен синдром, лонгитудинално изследване, психиатрия, психоаналитична психология.

A LONGITUDINAL SCHOOL CASE STUDY – REPORT OF THE PARAPHRENIA HYPOTHESIS

Veselin Yankov Veselinov

Abstract. The following text briefly introduces an analyzed case-report of 18-year-old boy (as of now) with the extreme variety of Paraphrenic condition and an interpretation of its unique nuances. There is a psychiatric and psychoanalytical literary theoretical review of the topic, plus the basic anamnesis, working hypotheses of the etiology of the malady, diagnostic clarification and prognostic markers. The effective details of the katamnestic special school management and supporting activities (lasted 5 years) are explained, too.

Key words: Paraphrenic syndrome, longitudinal study, psychiatry, psychoanalytic psychology.

ВЪВЕДЕНИЕ

Нормални хора са само тези, които малко познават.
Алфред Адлер

Традиционна практика в научните среди (особено що се касае до психоаналитичните кръгове) е детайлизираното интензивно проследяване на отделния случай, благодарение на което поколения, начинаещи терапевти се обучават в интервениране на висококомплицирани психични заболявания. Документирайки конкретни примери от своя многоспектърен клиничен опит, наред с положените в тях изследователски усилия, интерпретаторски умения и разсъждения, представители на класическата дълбинна психология, като **Карл Густав Юнг**¹ (Carl Gustav Jung), **Мелани Клайн**² (Melanie Klein), **Ана Фройд**³ (Anna Freud), **Жак Лакан**⁴ (Jacques Marie Emile Lacan), **Франсоаз Долто**⁵ (Francoise Dolto) и **Вилхелм Райх**⁶ (Wilhelm Reich), ни разкриват опити за онагледяване на изключителното си умение да „разговарят с психотичния субект“ (проблем, достоен за обсъждане и във философска перспектива) и подклаждат значителен познавателно-академичен интерес към него, подсилвайки по този начин психодинамичните хипотези, а и цялостната понятийна рамка на анализата. В тяхната компетентна и прецизна дейност, превърнала се в своеобразен еталон за професионално изграждане и просветен мироглед, с подчертано внимание е засегнат фундаменталният въпрос за възможността най-близко да се доближим до уникалността на субекта, с когото работим. От проучените частни случаи (въз основа най-вече на техните характеристики), са изведени заключения с голяма общозначимост (по посока общия характер и закономерности на шизофренните явления), но е хвърлена светлина върху

¹ Вж. Юнг, К. Г. (2011). Практическа психотерапия, с. 30–31, за особености на психотерапевтичните методи при психотични заболявания, особено при параноидни форми на шизофрения.

² Вж. Иванов, П. (2012). Приложна психоанализа. Том III. Клинична практика, с. 255–264, за случай с параноидални признаци (фантазии).

³ Вж. Фройд, А. (2017). Егото и защитните механизми, с. 79–86, за разграничение на нормативното детско фантазиране от психотичните налудности, чрез клиничен анализ на седемгодишно момче.

⁴ Вж. Лакан, Ж. (2008). Семейните комплекси, с. 134–145, за изследване на психозите със семейна тема и корелацията между обремененост (генетични и органичнономозъчни аномалии) и семейна ситуация, без да се пренебрегват и социалните фактори.

⁵ Вж. Долто, Фр. (2006). Всичко е език, с. 27–30, за терапевтично-технически детайли около ярък казус от практиката на терапевтката, превърнал се в помощно средство за разбиране на много други подобни.

⁶ Вж. Райх, В. (2011). Анализ на характера, с. 508–612, за подробно описание на случая на една параноидна шизофрения.

болестта и извън нейното речниково значение, постигнат е един категорично по-широк поглед към нея.

Психотичните състояния (в детско-юношеска и зряла възраст) са разглеждани феноменологично от посочените аналитици, без да са постулатно насилвани, очертани са систематично такива, каквито са пред непредубедения поглед на желаещия да помогне. Всъщност именно чрез практиката, парадигмалните идеи биват допълнително обогатявани, разширявани с важни компоненти, а понякога – и неопровержимо отхвърляни. Теорията предлага концептуални рамки и методи за интервениране от специалистите, но работата е тази, която излага ценен емпиричен материал за дискусия и анализ в името на терапевтичния напредък. Разбира се, практическите интервенции следва да почиват на устойчиви принципни положения.

Постигайки забележителни резултати (далеч не само прозречески) с психотици, едни от най-видните учени практики в психодинамичната школа, опровергават скептицизма по отношение ефективността на психотерапията при хронични заболявания (считани предимно за терапевтично недосегаеми). Илюстрацията чрез дългосрочно изучаване и казуистика ни демонстрира, че в процеса сякаш винаги се появява нещо, даващо възможност на психотичния субект да се измъкне и да продължи да оцелява във все по-суровите условия на заобикалящата го действителност.

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВАНИЯ

*Психично болният човек си остава човек...
Проф. д-р Владимир Иванов*

Изясняването на сложните механизми и процеси в контекста на психозата (особено при шизофренни заболявания, наблюдавани в детско-юношеска възраст⁷) е една от главните цели на настоящата статия, имайки предвид все по-осезаемата необходимост от консолидиране около здрави теоретични опорни точки. Това се осъществява единствено чрез смислено и насочено събиране на информация по темата за тази разнородна група от тежки разстройства, а евентуално препятствие пред хармонизирането на идейните сблъсъци в диалектическа връзка, биха могли да се окажат несъгласията по отношение на детските психози⁸, съпътстващи почти всеки аспект – от названието и оп-

⁷ Вж. Писева, Д. и съавт. (2005). Психиатрия, с. 224–237, за достижения на психиатричната наука и практика в сферата.

⁸ Вж. Корсини, Р. и съавт. (1998). Енциклопедия по психология, с. 220–222, за деветте характерни черти на детската психоза и етиологична и терапевтична картина.

ределящите критерии, до обясненията и лечението. Те далеч невинаги се припокриват, но в известен смисъл поне да се допълват едно друго.

Добиването на по-задълбочена представа за същината на парафренната проблематика (параноидните и органични психози биват обединени в хетерогенна група от разстройства, наречена *парафрения*) е мислимо чрез обзор на интердисциплинарни, гранични зони (например утвърдени психиатрични категории и модели, към които да прибавим и безспорния принос на дълбинната психология). Макар и засягайки сравнително несходни сфери на познанието, „бащите авторитети“ на тези доктрини – **Емил Крепелин** (Emil Kraepelin) и **Зигмунд Фройд** (Sigmund Freud), разработват ценни концепции⁹, като откритията и на двамата им (чрез творчески синтез и прокарване на научен мост, а не на оразличителна линия между тях) биха могли да послужат за теоретическа опора по посока конституиране на определена система за работа със страдащи от парафрения, имайки предвид най-вече клиничното, но и социално значение на заболяемостта. Към настоящия момент нито една постановка по проблема не може да се нарече догматична и ние ще го разбираме полигенетично (многоизворово).

Крепелин пръв извежда този замисъл, поставяйки началото на сериозна психиатрична систематика на нозологична основа. Той означава хроничните налудни психози (подмолно развитие на параноя), при които не се установява когнитивен спад (фрагментация) във функционирането на аз-а (по посока деменция), за сметка на слабо систематизирани налудни конструкции, най-често на основата на конфабулации и/или халюцинации. Идеята му за системна и експанзивна парафрения с добра прогноза за по-нататъшното развитие, среден път между параноя и dementia praecox, се превръща във фундамент и категорично надвива и доминира над фройдистката, която пък се опира на сходството на парафрениите с параноята, търсейки по-общ смисъл в нея и назовавайки шизофрениите въобще „същинска парафрения“, дистанцирайки се с критични бележки от медицинските термини dementia praecox и schizophrenia. Фройд представя обобщена теза за заболяването, разглежда го като защитна невропсихоза, фокусирайки се върху класическата дефиниция за релационните обстоятелства, що се касае до етиологичния въпрос.

Парафреният синдром е един от трите основни синдрома, описвани в специализираната литература по повод диференциалната диагноза на параноидните състояния¹⁰. Той се развива или в по-късните стадии на психозата към старостта (хронологично последен в „йерархичната стълбица“, след параноиялния и халюцинаторно-параноидния) или в самото начало на заболя-

⁹ Вж. Лапланш, Ж., Понталис, Ж.-Б. (2014). Речник на психоанализата, с. 295, за историческо развитие на концепцията за парафрениите.

¹⁰ Вж. Иванов, В. и съавт. (1985). Диференциална диагноза на психичните заболявания, с. 30–33, за детайли около синдромологичната психиатрична диагноза.

ването по време на прехода юношество–зрялост (т.нар. остра парафрения, в случаи с периодично протичане, с клинична картина, в която са налице съвкупност от симптоми на рекурентна шизофрения). Наблюдава се съчетание на многотематично абсурдна, фантастно разработена налудна система (ярко проявена, но частично систематизирана) със сензопатии на фона на ясно съзнание, като цялостната личност е сравнително добре съхранена. Систематизираността на налудността¹¹ се развива спиралообразно – в параноидния стадий тя стига до своето отрицание, а в парафрениия – до „отрицание на отрицанието“, като отново се получават свързване и тенденция за обединение на налудностите около определено ядро. Парафрениият се отличава от параноиялния синдром по отношение на фантастичността и твърде широкия спектър, които извеждат налудностите далеч отвъд пределите на възможното, допустимото и правдоподобното (деперсонализационна и дереализационна налудност, налудни идеи с еротична, мегаломанна, нихилистична и дори депресивна тематика). Наред с т.нар. вторични симптоми, които представляват всъщност споменатата психотична продукция, в един по-напреднал стадий на заболяването биха могли да се развият и негативни такива (първични). Понякога са включени и автоматизирани изживявания, а парафренично болните са и с повишено настроение (слабо до умерено изразена еуфоричност).

Съвременните биологични схващания и трактовки¹² са се отдалечили от крепелиновите твърдения и разглеждат всички параноидни психози (*dementia paranoides*, *paranoia*, *paraphrenia*) като форми на шизофрения (вариант на налудните шизофрени психози), парафрениият симптомокомплекс се счита за „привилегия“ на шизофренията, а парафрениите налудности най-често се описват като аргументи за знатно потекло на болния и притежание на несметни материални богатства и/или уникални способности.

Стоян Стоянов, един от най-изтъкнатите родни психиатри, провежда в съавторство с руския си колега **Lupandin**, обширно изследване¹³ на парафрениите състояния у подрастващи, страдащи от шизофрения с ремитентно протичане (с периоди на отслабване и усилване на симптомите), започнала между осмата и шестнадесетата им година.

Анализът на двамата учени показва, че в диапазона от раждането до дванадесетата година не възникват парафрени състояния, но пък пикът им е между тринадесет и шестнадесетгодишна възраст. Авторите разделят изследваните лица (петдесет на брой) на три групи, като в първата влизат четирина-

¹¹ Вж. Иванов, В., Койчев, Г. (2018). Параноя и параноиялни състояния, с. 28–29, за отличителни характеристики на парафрениия синдром.

¹² Вж. Маринов, П. (2010). Шизофренията, с. 201–204, за описание на шизофрениия спектър на разстройствата.

¹³ Вж. Lupandin, V. M., S. Stoyanov (February 1970). Paraphrenic states in remittent schizophrenia of adolescence, 70 (2): pp. 256–261, за анализ на резултатите от изследването.

десет болни, при които е настъпила ремисия, във втората попадат двадесет от тях, в чието състояние, след остър психотичен пристъп се наблюдава отпадна симптоматика, а в третата – шестнадесет, при които психотичното състояние е предшествано от параноидно разстройство на личността.

Описаните особености за пациентите в първата група започват с липсата на разстройства, както преди началото на психотичния пристъп, така и по време на самата ремисия (траеща от една до три години), след което се появява инсомния, а спомени от миналото или нещо прочетено се усещат като актуални и реални. Възприемането на света става илюзорно, фантастичните им преживявания се въртят около конкретен сюжет (най-често битка между два враждуващи лагера или подготовка за полет в космоса). Парафреният пристъп обаче не разрушава връзката със заобикалящия свят, самосъзнанието остава съхранено, което според Стоянов, свидетелства за липса на истински онейроидни състояния. В пристъпния период у подрастващите (за разлика от възрастните) са силно изразени разстройствата на възприятията: зрителни и слухови халюцинации, илюзии, сенестопатии (неясни, неприятни усещания от тялото, без ясна локализация и съдържание). Срещат се и дисморфофобни и хипохондрични страхове, психосензорни нарушения, редица соматични оплаквания, характерни и за хистерията – главоболие, гадене, прилив на топли вълни, телесни схващания. Настроението на пациентите е лабилно, като често се редуват депресивни с манийни състояния. Пристъпът може и да се изчерпи с изброените разстройства, но има възможност да се развие и онейроиден синдром. Стоянов отличава трите основни стадия на онейроида: вегетативни и общо соматични нарушения, налудно преживяване за настъпваща необяснима и заплашителна промяна в света, както и афективно-налудна дереализация и деперсонализация (например болните считат себе си за митологични герои или хора с подменена самоличност).

При втората група ИЛ изследователите откриват психопатоподобни изменения на личността, съчетани с афективни нарушения, в продължение на от една до три години. При повечето от подрастващите тук преобладава депресивното състояние, придружено от натрапливости, а при останалите – манийното, заедно с налудно фантазиране. Депресивният пристъп започва със задълбочаване на депресивното разстройство и поява на налудни идеи за вина и малocenност, както и персекуторни такива. Чувството за виновност може да придобие грандиозни измерения, при които болните си представят как се подготвят за съдебен процес, осветявани от прожектори, както и наказания на електрически стол, дори сваряване във вана и др. Налице са и nihilistични налудности (популярни и като синдром на Cotard¹⁴), при които страдащите са убедени в липсата на мозък, нерви, черва, стомах у себе си, стигайки до вяра в настъпване на собствената си смърт. Те са най-типични за депресивното със-

¹⁴ Вж. Придмор, С. (2016). Психиатрия, с. 59, за уточнения на тази специфична материя.

тояние. Онейроидни явления обаче отсъстват. При по-младите преобладават илюзии, зрителни, висцерални (усещания за наличие на чужди предмети в кухините на тялото) и слухови халюцинации. Юношите твърдят, че във вените им тече гной, кожата им гори, а по тялото им преминава електрически ток. Афектът се характеризира с изразена депресия, тревога и силен страх. Понякога настъпва меланхолен раптус, при който дадена болезнена идея прави живота на страдащия мъчителен, непоносим. За разлика от възрастните, при наблюдаваните подрастващи са описани по-чести кататонни разстройства (ступор, отказ от храна, застиналост на позата и др.). Парафренните пристъпи при пациентите от втората група продължават от четири до осем месеца, като в пиковия период се развива онейроид. Пристъпът винаги завършва с тежки кататонно-хебефрени състояния. Манийният пристъп започва със значително и рязко усилване на маниакалния афект. Появяват се инсомния, идеаторно възбуждане (цялостна реоценка на собствената личност), делир и т.н. Болните обаче все още се ориентират правилно и поведението им се определя от реалната обстановка, макар да споделят твърде необичайни подробности от ежедневието си: един от тях настоява, че дрехата му е покрита с разноцветен пърхот, друг съобщава, че има пипер в устата, пясък в ушите, изгаряне на мозъка... Открити са и конфабулации (запълване на празнини в паметта с нереално или реално, но отнасящо се за друго време съдържание). Продължителността на пристъпа е от два до шест месеца, като най-силно впечатлява фриволното поведение на болните, които често са силно възбудени, придружено от ехолалия и ехопраксия. В най-острите фази понякога възниква и краткотрайно онейроидно състояние. След окончателното му отшумяване, афективното разстройство се запазва във вид на хипомания. Настъпва и ремисия, в която обаче си проличават появилите се когнитивни и личностови дефекти.

Характерно за болните от третата обособена група е бавното развитие на негативни разстройства преди острия пристъп, с психопатоподобни изменения на личността. На този фон се манифестират и феномени от параноидното поле – мнителност (дори към родителите), свръхценни идеи, специфично светоусещане и т.н. Пристъпът също се развива с бавно темпо до отключването на остра психоза. Появяват се псевдохалюцинации (гласове само в субективното пространство на пациента – сякаш в главата, чути с „вътрешни уши“). Това явление бива наречено „пристъп на остра псевдохалюцинаторна парафрения“ и продължава от два месеца до година. Налице е психичен автоматизъм, в който болните се оплакват, че нямат контрол над своите действия. Понякога твърдят, че въздействат над околните чрез хипноза, умеейки да прочетат техните мисли. Маниакалното разстройство достига степен на екстаз, докато при депресия, преобладаващият афект е страхът. Наблюдават се и смесени състояния. Със задълбочаване, у тези болни се развива онейроид. В пубертета

пристъпите се повтарят често, а ремисиите са кратки и непълни, за сметка нарастване наличието на негативна симптоматика.

Стоянов и Lupandin са убедени, че парафренните състояния у децата имат общи психопатологически структури и развитиен стереотип с тези при възрастните, но все пак се отличават с някои съществени особености: делирът при подрастващите има рудиментарен (зачатъчен) характер, сензорните разстройства се наблюдават постоянно при всички болни, а появата на кататония е твърде честа.

Повсеместно представяните като контрапунктове, невробиологично и психодинамично становище за разбиране и целенасочено лечение на психозите, биват обединени и интегрирани в единна трактовка и нов модел със специфични техники и интервенции с антипсихотичен ефект от прозорливия гръцки психиатър и аналитик **Ставрос Менцос** (Stavros Mentzos). Той въвежда във вече разгледаната консервативна и едностранна биологично насочена психиатрия алтернативни идеи за терапевтични възможности при психотични нарушения (сърцевинна точка от неговия труд са например: вербализиране на емоционалните затруднения на пациента и интерпретация на тясната им връзка с манифестираната налудна продукция, активно назоваване на появяващото се тук и сега, както и претълкуването му, целящо спад в объркаността и др.). Апелирайки към еkleктично научно мислене под формата на сглобка от допълващи се закономерности на класическата медицина и психодинамична психология (воден от идеята, че продуктивната симптоматика позволява компромисно удовлетворяване на потиснати желания), Менцос описва съответните практически последствия от него и ги онагледява с изложение на поредица случаи, най-любопитния от които с парафренна пациентка¹⁵.

КЛИНИЧНА ИЛЮСТРАЦИЯ

*Всяко терапевтично действие трябва да бъде свързано с определена етика.
Франсоаз Долто*

При все че всяка теория се нуждае от клинични наблюдения, които да я подкрепят, то тук би следвало да се постави легитимният въпрос за трудоемкото предизвикателство *водене на случай*¹⁶. Освен чисто научнотеоретично, по-честото споделяне на собствен клиничен опит би имало и огромно практическо значение, особено при катамнезно наблюдение на поведението и аку-

¹⁵ Вж. Менцос, С. (2002). Психодинамични модели в психиатрията, с. 63–64, за екстремен пример с малтретирана парафренно болна, който авторът поднася и анализира.

¹⁶ Вж. Онийт, С. (1999). Воденето на случай в психиатричната практика, с. 109–118, за принципи и базисни концепции на доброто практикуване при воденето на случай.

ратно изучаване на изказвания и реакции на страдащите в различни житейски обстоятелства. Това т.нар. *case study* представлява всъщност метод, чийто акцент пада върху индивидуалната съдба, с нейната неповторимост и уникалност, без задължително да се търсят екстраполации и обобщения за големи общности. Клиничните проблеми се разглеждат в контекста на настоящата ситуация и взаимодействието на индивида със средата, търсят се причините, довели до конкретното заболяване, описва се работата по случая, както и наблюдаваните резултати от нея. Анамнестичната дейност, която неминуемо предшества всяка психологическа интервенция, цели събирането на един колкото се може по-безупречен исторически фактологичен материал, макар той никога да не е напълно достатъчен за клинициста.

Ще фокусираме вниманието си върху казус, който касае *момче на 10 години* към момента на нашата първа професионална среща, обусловена от включването му в група за ресурсно подпомагане в средното общообразователно училище, в което работя като училищен психолог, по повод притеснения на обгрижващите го възрастни. Тяхната заявка е за поведенчески проблеми у детето – „палав е“, необходим е почти постоянен контрол, тъй като той не спазва правила и норми. От малък трудно завързва приятелства, обикновено е пасивен в контакта с връстниците си. Според класния ръководител са налице и известни колебания в справянето с учебния материал. За улеснение ще наричаме ученика накратко *В*.

Първоначално е събирана информация от различни медицински документи по случая, според които *В*. се ражда десет дни преди термина, чрез *SC*, поради индикации от страна на майката (първа патологична бременност) – болки и кървене в пети и осми месец и усукана около врата пъпна връв. В лека асфиксия след раждането. Отглеждан е в кувъз в продължение на три дни.

На три месечна възраст е установено бързо затваряне на фонтанелите и сагитална краниостеноза (*Craniosynostosis suture sagittalis*). Детето е с особена конфигурация на главата, с издължен и тесен предно-заден диаметър, лекарите правят краниопластики двустранно. През следващата около половин година *В*. приема диазепам с антиконвулсивна цел. Прохожда на година и два месеца, гука интензивно, казва първите си думи на около година и половина, а елементарни фрази започва да съставя малко преди навършването на втората си година. По данни на бащата „трудно проговорил“. Когато е на около четири има затруднения в производството на някои звукове и посещава логопед. Овлажда тазовите резервоари на тригодишна възраст, но малко преди това родителите се развеждат, а законовите права върху момчето получава бащата, тъй като майката е диагностицирана с биполярно афективно разстройство¹⁷ (като синоним в психодинамичната парадигма се използва манийно-депре-

¹⁷ Вж. Писева, Д. и съавт. (2005). Психиатрия, с. 244 за характеристика на разстройството.

сивна болест или психоза), с дромоманни прояви (безпричинно бягала от дома си), продава семейната кола, харчи парите в казина, употребява алкохол, плаче безпричинно с дни. Според бабата на нашия ученик, той е системно negliжиран като бебе и никога не е получавал ласки и грижи от майка си, което ни позволява хипотеза за най-ранна травматизация от липса на майчината нежност, без да пренебрегваме възможността за една вродена уязвимост (имайки предвид данните за вътреутробния живот на детето и специфичното психично състояние на биологичната му майка). До четиригодишна възраст е отглеждан у дома от бабата, дядото и бащата, след това тръгва на детска градина, където е „по-буен от останалите“. Сcolareзиран е с неговия випуск. През последните няколко години (в които живее само с баба си и дядо си в отдалечен на училището квартал, тъй като бащата има втори брак и двегодишно дете от новата си съпруга) В. проявява силен и устойчив интерес към географски карти и маршрути, разстояния, световни столици, като демонстрира усвоени знания и терминология в тези области с енциклопедичен характер. Харесват му и занимания с всякаква техника, която обикновено разглобява до съставни части.

При първата си среща с В. в коридора на училището (тогава той стартира четвърти клас) установих, че детето е в добро общо състояние (все пак правят впечатление промените във формата на главата), а видимата възраст отговаря на календарната. Той светкавично проведе диалог с мен и с охота разпита за детайли около личността ми и повода за нашето запознанство. Единствено избягваше очния контакт, но не пропусна да ме информира (извън контекста на разговора) за впечатляващите си познания в областта на географията, с помощта на личния си атлас. Уговори първия си индивидуален час в кабинета за психологическа подкрепа със загриженост и педантичност (съвсем нехарактерни за възрастта му), записа деня и часа в тейфтер.

Макар да се справя сравнително добре с учебния материал, той създава сериозни затруднения по отношение на установения процес в класната стая, трудно се задържа на чина си, върти се и пречи на останалите (които подхождат толерантно към различията му) да се съсредоточат в урочната единица. Понякога по време на учебен час внезапно излиза без разрешение и тичайки. Случва се и да крещи в училищния двор с абсолютно неразбираеми за околните думи, произнесени сякаш на чужд език, събличайки дрехите си. Наблюдават се ажитация, тремор, лицево зачервяване и обилно потене.

В уреченото време подрастващият пристига заедно с баща си, психомоторно е относително спокоен и привидно се адаптира, при това учудващо лесно. Спазва правилата в кабинета, които предварително са му разяснени. Занимава се с разнообразни творчески занимания, но губи интерес доста бързо и заменя дейността си с няколко други, без да достига до краен творчески резултат, като все пак моли за одобрение и поощрение от училищните специа-

листи (психолога, логопеда и ресурсния учител). Следи някак подозрително разговора и прекъсва възрастните, включвайки се с дребни, на места съвсем незначителни допълнения към зададените въпроси, които изговаря с неуместна възбуда. Респондира, без да изпитва затруднения, интонацията е възходяща (речта е зле модулирана).

Ученикът твърде бързо скъсява дистанцията, оставяйки насаме с екипа, има множество питания, нямащи отношение към актуалната ситуация, включително и доста лични такива (използва обръщения, фамилиарничи). Набавянето на допълнителна информация е затруднено поради стремеж той да определя насоката на разговора, не се съобразява при опит за намеса и прекратяване на словесната тирада. Търси обратна връзка за своето справяне със задачите, значително се повлиява от признание и похвали, които променят лицевия му израз. При възникнала трудност личи психично напрежение (започва да ръмжи тихо и свива юмруци), лесно се отказва и споделя, че в такива моменти се „ядосва много“.

Спонтанната речева продукция е частично несъгласувана и неправилно структурирана. Понякога бърка думи с близко звучаене и ги употребява неуместно в комуникативния контекст. Като цяло е налице буквално разбиране на отправените послания и трудност в определяне на причинно-следствената обвързаност от определено поведение и постъпка. Некритичен е към проявите си в клас както спрямо учителя, така и към съучениците си. Разказвайки случки, в които е провалил провеждането на урок, обикновено се смее неудържимо и продължително с кикотене, наподобяващо това на зъл герой от анимационен филм, който сякаш тържествува след победата си.

В. чете на срички и не спазва пунктуацията. Много често пропуска цели фрази от предложението текст. Случва се да си доизмисля историята и да добавя от себе си герои и случки, впечатлява със заплетеността на сюжетите.

В продължение на цялата учебна година момчето демонстрира ниски възможности за разбиране на социалните ситуации (например норми в училище), трудности в перцептивната организация, сравнително тежко нарушение на вниманието (на което отдаваме лекото му изоставане в усвояването на урочните единици). Прави обаче впечатление високият коефициент на интелигентност (по прогресивни матрици на **Дж. Рейвън**¹⁸) – IQ 117, както и задоволителния обем на кратковременната слухово-вербална памет (методика „Заучаване на 10 думи“ на **Александър Лурия**¹⁹). На база изброеното дотук, е

¹⁸ Диагностика на интелекта по Рейвън. Retrieved December 22, 2019 from <https://www.scribd.com/doc/47302991/raven-test>

¹⁹ Кунчев, К. (2019, Февруари 4). Диагностика на паметта. Фиксация, репродукция и ретенция на паметта. Методика „Заучаване на десет думи“ на Александър Лурия. Retrieved December 22, 2019 from <http://kunchev.blog.bg/drugi/2012/07/19/psihodiagnostikana-pametata-fiksaciaiia-reprodukciiia-retenciia.980636>

предложена дългосрочна мултидисциплинарна допълнителна подкрепа, която детето и близките му приемат (макар и с уговорки от страна на възрастните, че „проблемът не е чак толкова страшен“).

При всяко свое следващо идване в кабинета за ресурсно подпомагане В. минава по точно определен „маршрут“ – покрай електрическите уреди (компютър, копирна машина, лаптоп, телевизор, отоплителна печка), многократно изключвайки ги и включвайки ги отново. Докато извършва това превърнало се в ритуално действие, той изглежда сериозно вгълбен и концентриран, на моменти самодоволен. Запитан за съображенията си, твърди, че трябва да „подсигури“ нашата сигурност и безопасност.

Редовно в дните, в които не присъства уговорено в графика за оказване на подкрепа, се втурва в кабинета задъхан, особено театралничещ, крещейки и събаряйки вещи: „Тук ли е Бургас?“. Системно разиграва нещо като мини спектакъл, в който „някой го гони“ и той изведнъж магично се озовава на родното Черноморие, където трябва да бъде спасен от който и да е специалист и „върнат обратно в дома“ му.

В. рядко и в съвсем неподходящо време и място произвежда силни и отчетливи звуци, имитиращи селскостопански животни – кукуригане на петел, мучене на крава, блеене на овца, пръхтене на кон... В подобни моменти изглежда така сякаш абсолютно е отцепил околния свят, ангажиран е само с това, които издава. Гримасничи, лицето на моменти придобива клоунско (нелепо) изражение в една перманентно разтеглена и доволна усмивка. Случва се и да се самонаранява целенасочено с юмруци в лицето или удряйки главата си в бюрото, ако не е удовлетворен от свой отговор или рисунка. Безкритичен е към автоагресията, споделя, че не чувства болка и „няма поводи за притеснения“, както и към имитирането на чужди движения, маниери и пози (ехопрактика), често повтаря ехотално думите и фразите ми (запазвайки и автентичната интонация), докато се опитвам да дам инструкции за изпълнение на някое упражнение или задача, дори след като му е обяснено, че не бива да го прави.

След по-продължително общуване с В., впечатлява наличието на т.нар. маниерна, предвзета реч²⁰, която е насечена и високопарна. На моменти ясно проличава резоньорство: той говори на повечето възрастни сякаш от позицията на техен ментор, позволява си да дава съвети как да живеят, да се хранят здравословно, да разнообразяват интимния си живот и т.н. В интеракции със свои съученици понякога „превключва“ на диалект, който е нетрадиционен за българския език и звучи като наслагане на характерен британски акцент върху нашенски думи. В психологичния кабинет В. оживено разказва, че ще си създаде и цял свой език, който назовава със собственото си име и прибавя едно „-ски“ накрая. Попитан къде все пак ще го употребява, той системати-

²⁰ Вж. Попов, Г. (2012). Психопатология, феноменология, методология, с. 121, за подробности около този феномен.

зира идея за кралство (собствен негов свят), в който училищният психолог (аз) ще съм крал, а самият той ще живее там с мен и ще разговаряме само на новия език. Доверява, че не желае да допуска външни лица в кралството, със замечтан, зареян през прозореца поглед обрисова как ще изглежда то – „цветно, самотно, мъничко, само като за нас си“ (микросия)²¹.

При посещение на студенти, които да наблюдават работата на логопеда в училище, В. нахлува неканен при тях, представя се с изключителна гордост и им „преподава“ с разнообразни насоки за работа с децата, предлагайки им и своята помощ за по-нататък, размахвайки пръст. Очевидно е, че среща невъобразими трудности що се касае до някаква рамка и граници въобще – втурва се да прегръща всички учители и специалисти, които работят с него, стискайки ги прекалено силно и вкопчвайки се в тях, без да ги пуска дълго време, макар да е деликатно молен за това (обяснено му е, че по този начин причинява и болка).

В индивидуалните си часове за психологическа подкрепа, споделя, че много се интересува от „истинската“ си майка, но е „страшно да се говори за това“. Често я нарича само по име, като особено натъртва на звука „р“ в него. По мои наблюдения, той не си я спомня в конкретика, но желае да я потърси и очаква от мен съдействие. Казва, че се разбира добре с новата жена в тяхното семейство и братчето си²², към което се обръща на галено име. Веднъж, обаче го прегръщал толкова силно, че щял да го удуши. Друг път, го изтървал от ръцете си на земята, след което му е забранено да общува интензивно с него. Твърди, че това е станало неволно, придружавайки думите си с доволна, донякъде закачлива усмивка на лицето и смигване. Отказва да продължи да говори по темата, мигновено се ориентира към една практическа дейност, след това към следваща. Вниманието му като цяло е все така неустойчиво и трудно се приковава върху дадена тема, обект или дейност. Обикновено настоява да извърши поне няколко дейности за една своя индивидуална психологическа сесия. Изключения правят часовете, отредени за ролеви игри, като любимата на В. е „Туристическа агенция“. Тя е изцяло съобразена с интересите му в сферата на пътуванията и дестинациите, като самият той влиза в ролята на туроператор, който трябва да предложи екскурзия на своя клиент (в случая – аз). Целта е овладяване на базови социални умения, които да спомогнат контакта му с другите. Отначало В. не използва поздрави и общоприети любезности, говори сякаш автоматично за градове, курорти и забеле-

²¹ Вж. Ачкова, М. (1981). Шизофрения в детската възраст, с. 99–101, за дефиницията „налудоподобно фантазиране“ при деца с високо интелектуално функциониране, богата реч и относително добра речева комуникация, които просто съществуват в свят, изпълнен със собствени персонажи и сюжети, детайлно разработени от самите тях, както и описания на типове фантазиране със случаи от практиката на авторката.

²² Вж. Иванов, П. (2010). Приложна психоанализа – концептуални основания на приложната психоанализа, с. 103, за причини за възникване на чувство за непълноценност според Алфред Адлер (например неблагоприятната позиция на детето сред сиблинги).

жителности, показва ги на географска карта, не се интересува от желанието на своя „клиент“ и настоява той да се съобрази и избере неговата оферта на всяка цена. След интензивна работа, в речника му се появяват все пак характерните за една подобна ситуация изрази, като „добър ден“, „заповядайте“, „дoviждане, всичко добро“ и т.н. Започва постепенно да изслушва събеседника си, макар и много трудно и за кратко. Понякога остава напълно завладян от собственото си повествование за морето, пътя с автобус към него, вили за почивка, километри и т.н., до степен да не успява да говори за нищо друго и да отказва да прекъснем играта с приключването на часа.

Включвайки се в сесии за групова работа заедно с други ученици със специални образователни потребности (най-често ангажирани със занаяти), обикновено употребява вулгаризми по адрес на останалите, присвоява си техните материали или се опитва да ги нарани физически. Амбивалентен е най-вече по отношение на конкретен свой съученик с езиково-говорно нарушение, отличаващ се с топъл афект към всички в училището – твърди, че изпитва дори „хомосексуална любов“ към него, като в същото време си позволява да го блъска и нагрубява с явно озлобление, когато попаднат някъде заедно, след което рязко става вискозен, макар другото дете да не отвърща по никакъв начин на провокациите.

Веднъж намира изпусната в училищния двор огризка от вафла, която изяжда, случва се да рови в кошове за боклук и да изхвърля съдържанието им обратно на земята, искрено забавлявайки се.

Заниманията с личното „творчество“ на момчето, под формата на рисунки и разкази, също будят клиничен интерес. Това са *проективните методи*²³, които се използват в диагностичния и терапевтичен процес и всъщност представляват техники за изучаване на подсъзнателните аспекти на личността (базиращи на понятието „проекция“, прието като защитен механизъм на аз-а още от Фройд и доразвито концептуално от дъщеря му и нейните последователи). Така, по време на изследването се идентифицира несъзнателното приписване на собствени мисли, желания, намерения на друго лице или външния свят.

В. избира да състави разказ по картина със заглавие „От земните недра до звездите“²⁴ и получава следната инструкция: „На тази картина е нарисувано едно въображаемо пътешествие от Земята до Космоса. Какво ти виждаш на рисунката? Състави кратък разказ, като опишеш как преминава пътуването през тези три свята – водата, земята и Космоса. Разкажи какво има върху Земята – под нея, на нея, над нея“. Тази задача цели както проверка на възможност-

²³ Вж. Батоева, Д., Е. Драголова (2001). Педагогическа и психологическа диагностика, с. 104, за информативни и лесно приложими диагностични методи.

²⁴ Вж. Димчев, В., П. Иванова, Д. Немцов, Ч. Попов (2005). Изобразително изкуство за 3. клас, с. 5, за изображението.

та на детето да структурира собствен текст (креативност и езикови умения), така и на типа мислене²⁵.

Прилагам текста на ученика, който той съставя на един дъх (видимо напрегнат), без нужда от поощрения или разясняващи въпроси:

Аз ще се казвам Бюджейн. Аз във водата познах приятелите си. Те са акули, октоподи и риби. Има и скаринди. Ще се гмурна и ще бюджейнствам.

След това отивам при манастира, където ще срещна приятеля си Макджейн. Той ще ми предложи да отидем в Космоса и аз ще се съглася. После си направили ракета от летви. Бюджейн и Макджейн полетяха в Космоса. Там срещнаха слънцето, Меркурий, Венера, Земя, Луна, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун и Плутон. В Космоса има и звезди.

Кацнаха на всичките планети и ги видяха. Там имало много извънземни – най-лошите във Вселената.

Космосът се е създал от слънцето, на което кацнаха с неразтопими джаджи. Там сложили ритъмър и направили радио, на Плутон сложили интерслатор. Така се създаха радиостанциите.

Бащата на Бюджейн е в Космоса – това е той – LZ1WDX.

Така се появили и другите радиолюбители. После се върнали на земята и направили други неща в централата. Заживели щастливо.

Освен с известна несъгласуваност по отношение на глаголното време (в историята се смесват сегашно с минало и бъдеще време в неправилна подредба) и демонстрация на определени тесни познания, разказът на В. прави впечатление и с присъствието на някои „нови думи“. Бихме могли да ги причислим към така наречените неологизми²⁶ – те нямат общоприето значение (в случая – „бюджейнствам“ и „интерслатор“). Глаголът „бюджейнствам“ В. сътворява от името, което си измисля, преобразявайки се в литературен герой във фабулата на разказаното, смесвайки го с „приключенствам“. Дълго след поставената задача, той продължава да използва „бюджейнствам“, оправдавайки на моменти девиантното си поведение (например запитан какво прави в таванското помещение на училището, заровен в боклук, той отвърща – „бюджейнствам“). „Интерслатор“ е дума, вероятно повлияна от бащата на В. (който любителски се занимава с радиоприемници), която В. така и не успява да обясни адекватно и която не фигурира в най-популярната онлайн търсачка. Прави впечатление, че баща му също е вписан в разказа с наличието на спе-

²⁵ Вж. Fish, F. Clinical Psychopathology. Signs and Symptoms in Psychiatry. The British Journal of Psychiatry vol. 114, Issue 512, July 1968, pp. 895–896, за обобщение на значенията на мисленето.

²⁶ Reichmann, F. (1974). Psychoanalysis and psychotherapy, p. 20, за идеи на аналитичката по отношение „езика на психотичния пациент“.

циален код (в черно). Що се отнася до имената, В. почти винаги ги променя по свой начин (не само в случая с бащата в разказа) – когато се обръща към мен, изменя първата буква от наименованието ми с друга (сходна по звучене), към ресурсната си учителка се обръща с „Азия“, не желаейки да назове нейното истинско име (също приличащо донякъде на алтернативното, дадено от него). Сякаш дори и в този толкова ежедневен и простичък аспект, у него съществува отказ за оставане в реалността и примиряване с нея.

В. единствен от групата за ресурсно подпомагане, в разказа по предложена картина, вмъква образи на извънземни (на илюстрацията такива отсъстват), които са определени от него в текста като „най-лошите във Вселената“. Често можем да срещнем фигурите на извънземните в налудностите при шизофрения, макар тук да е редно да се съобразим и със специфичните за всяка възраст страхове (наред с тези за края на света, природни бествия, войни, такива за свръхестествени създания са типични за социално незрели индивиди). От съставения от детето текст следва да заключим, че наличният тип мислене, е по-скоро нецеленасочен и осъществяван с помощта на фантазията (аутистичен), на база клиничната психопатология на **Fish**. Характерен е за субекти, които са се сблъскали с повтарящи се разочарования или неблагоприятни житейски обстоятелства, какъвто е и В.

Друга проективна задача, която той изпълнява, е рисунка на дърво²⁷, счистана за „базов автопортрет на детето“. От нея може да се получи информация и за психичните състояния, мускулния тонус и графомоторните умения на изследваното лице. Предоставени са му хартия и цветни моливи, подадена му е следната инструкция: „Искам от теб да нарисуваш най-хубавото дърво, на което си способен. Рисувай внимателно!“.

При В. се наблюдава прекалено силен натиск върху листа, индикатор за импулсивност и напрегнатост. Дървото при него заема почти целия лист, а най-горната му част дори излиза извън него, което отново насочва към възбудимост и тревожност, както и към повишена самооценка и стремеж към високи постижения (което се потвърждава от начина, по който той на всяка цена се старее да получи обратна връзка по отношение на успеваемостта си, както и от тенденцията да се сравнява като изказ и оценки по предмети с други деца в ресурсната група). Крайният творчески резултат определено впечатлява, особено с очевидната фалическа форма на нарисуваното дърво, както и с множеството допълнителни линии, които сякаш доуточняват идеята на момчето.

Въпросите за фалоса и сношението като цяло вълнуват В., който свободно говори по тях в часовете за психологическа подкрепа, споделяйки за ранното си откритие – мастурбацията (случвало се е ексцесивно да онанира и в

²⁷ Вж. Матанова, В., Е. Тодорова (2013). Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците, с. 30, за описание на техниката.

училищната тоалетна, която впоследствие да „маркира“ с фекалиите си). Не е компетентен, що се касае до еякулацията, разглежда я като вид уриниране. Представите му за интимност и близост с друго човешко същество са предимно агресивни – разказва как желае да осъществи сексуален контакт със своя съученичка, даже и ако тя не иска, често изнудва свой съученик, когото вече споменахме, да го придружи в кабинката на тоалетната. Това би могло да се обясни със сигналите за тежки физически наказания, прилагани у дома (щом извърши „беля“), като например поставянето му по боси колене върху орехови черупки, бой с колан, пръчка и т.н. (от бащата), което налага провеждане на системни разговори с всички в дома на ученика, в присъствието на педагозите, работещи с него и директора на училището. На една от тези консултации (екипни срещи) е препоръчано посещение при детски психиатър и съпътстваща психоинтервенциите фармакотерапия. Близките на момчето първоначално са враждебни към така изказаното решение, но все пак организират медицински преглед, а лекарят назначава лечение с ноотропил. На това място стигаме до един изключително деликатен момент – медикаментозното третиране в по-крехка възраст, което следва да е максимално щадящо (за да се избегне евентуално когнитивно потискане, последвано от застои или „падане“). Въпреки съвета за консултация и с друг специалист (експертна оценка от двама независими психиатри), семейството отказва, възлагайки надежди за промяна в състоянието на В. при прием на този медикамент и след насоките от лекаря. Прочичава значителна липса на критичност у тях спрямо състоянието на детето (отдават проявите му само на палавост, която „трябва да бъде преодоляна с дисциплина“). Случва се все пак да подмятат, че В. „прилича на майка си“, защото тя е с „психическо отклонение“, макар по-скоро да търсят средства да оправдаят постъпките на детето в средата, с „некадърност от страна на учителите“ и агресия у останалите деца край него.

След приключването на първата учебна година, в която се запознах с В., е организиран летен лагер за децата и специалистите, на който ученикът е придружен от дядо си по време на престоя ни в почивната база. Това предоставя възможност за пряко наблюдение и в извънучилищни рамки, като първото, което ми прави впечатление е количеството храна, което той изяжда, както и начина, по който се храни (твърде доближаващ се до идеята за хиперфагия). Ученикът непрекъснато консумира ястия, безконтролно, случва се да сложи наведнъж по няколко вида в устата си, без дори да ги дъвче достатъчно, поглъщайки. Според дядото той „винаги си яде така, по много и като невидял“, като привежда пример с една вечер, в която след полунощ, заедно със съпругата си, заварват В. в кухнята, извадил всичко налично от хладилника и шкафовете, ядейки. Докато ни слуша, детето се смее и обяснява, че нямал вина за това и „тайни хора“ го накарали да го извърши. Оттук става ясно и че

детето среща затруднения при заспиването и в късните часове става от леглото, за да се храни.

Младежът едва съумява да се включи в груповите занимания по скално катерене, гимнастика и игри по плажа заедно с останалите деца със специални образователни потребности, които са организирани за тях. Предпочита да се уединява в някое кътче, да се заравя в пясъка и да си шепне нещо със загадъчна усмивка на лицето. Необходими са подканвания да потърси контакт със свои връстници там, които все пак дават някакъв резултат, след което се разделяме за лятната ваканция с взаимното желание да продължим съвместната си работа през месец септември. Налице е ангажиране със случая – изграждане на връзка, оценка и ре-оценка, наблюдение, планиране и консултативна дейност с момчето и неговото семейно обкръжение.

През следващата учебна година В. е вече ученик в пети клас – в голямата сграда на училището, при ученици от прогимназиален етап, в друга класна стая, с няколко нови деца в класа. Тези промени не се отразяват благоприятно на детето, то трудно се задържа на чина, не пише в тетрадките си. Многого учители по различните предмети изглежда го плашат, той ежедневно търси класния си ръководител до четвърти клас. Налага се прилагането на тайм-аут подход, в който да извеждам В. от класната стая и колектива на съучениците при по-кризисни моменти в една добре позната за него, защитена обстановка – психологичния кабинет. Имайки предвид спецификата на средата, в която работим заедно (училищната), срещите с момчето са по-чести, което пък позволява възникването на далеч по-силен пренос, който би могъл да е и доста амбивалентен (в конкретния случай е по-скоро налице интензивна връзка с терапевта, благодарение на която на един по-късен етап психотичните механизми се разхлабват).

В края на първия учебен срок В. изчезва от час и се налага спешно търсене от страна на колектива, който го намира във входа на съседен блок да скача по стълбите. Взема се решение, че за него е необходима комбинирана форма на обучение. Така, той заработва индивидуално с педагозите по основни предмети в училище, а посещава масовите часове по музика, изобразително изкуство, физическо възпитание и домашен бит и техника. Бабата на В., която вече е основният обгрижващ го възрастен, го придружава непрекъснато, тъй като учителите не съумяват да го овладеят. Тя е видимо разтревожена за състоянието на внука си, но и безкрайно изнервена, понякога през сълзи обяснява, че не успява да се справи и не издържа повече, трудно дава думата на някой от екипа, който желае да я консултира, настоява да влиза заедно с детето и в психологичния кабинет, а когато получава разрешение за това, се меси в процеса, припряно отговаря на въпроси вместо В. и настоява да му помагам по български език и литература, защото „това е важно и той има домашна работа за писане, а другото може да почака“.

При скрининг на когнитивното функциониране на момчето прави тревожно впечатление известен спад в интелектуално отношение. Той отново отчита добро постижение (IQ 91), но пък доста по-ниско, сравнено с това отпреди шест-седем месеца. За извършване на коректурна проба или решаване на задачи с лабиринти му е необходимо все повече време за действие, а допуснатите грешки насочват към значителни разстройства в параметрите на вниманието. Непосредственото слухово запаметяване също е отслабено като процес – на графиката в теста на Лурия се наблюдават т.нар. плата (в няколко поредни възпроизвеждания на набора от думи, изследваният съобщава равен брой такива), което се разглежда като индикатор за наличие на емоционална вялост и незаинтересованост на детето от крайните резултати, но и за възможно органично заболяване и настъпил шизофреничен процес. В. е по-безразличен към упражненията в часовете за психологическа подкрепа, работи без усърдие, по-скоро драскайки върху листа, въпреки добрите си графични и творчески умения. Ангажирането на вниманието му се превръща във все по-голямо предизвикателство, но все пак с необходимата сугестия, индивидуалните занятия се състоят в съответната адекватна рамка. Опасенията са за манифест на дефицитни фундаментални симптоми, които обаче не се потвърждават по-нататък в динамиката на страданието. Значителен е единствено напредъкът му в сферата на конструктивните умения – изгражда цяла мащабна къща от пластилин (в самото начало на посещенията си среща затруднения да сглобява, по-скоро руши играчките и после събаря на пода частите, гневно тъпчейки ги с крак).

Междувременно В. вече приема оланзапин след посещение при препоръчан от екипа психиатър и супервизия по случая, все по-рядко се среща с баща си и неговото ново семейство и след училище се прибира заедно с баба си в семейна къща в покрайнините на града, в чийто двор успява да се добере до горелка и да запали лицевото си окосмение. После споделя, че огъня му харесва, отново се смее при връщане към тази история, като че ли изобщо не осъзнава последиците от действията си, не съумява да антиципира.

Почти дванадесетгодишен, В. за пръв път признава, че си „има“ свое „собствено семейство“, отделно от това на родителите, баба си и дядо си. Разказва, че е „женен“, като дава подробни описания на „жена си“, например с три имена (след запитване на близките около него, те дори не си спомнят детето да познава някого с подобна самоличност или описание в реалния си живот, когото, да кажем, си е харесало и фантазира, че са се оженили). В. обрисова и външен вид на съпругата си, както и „случки от семейния им живот“. Според ученика, той вече е и баща, като по сходен начин обрисова изключително детайлизирано и „дъщеря си“, която носи бащиното и фамилното име на „майка си“. Те живеят в нов дом, заедно с плюшена кукла – тигърче, кръстено Дюки (бабата потвърждава, че у дома не разполагат с подобна

реална играчка), което е толкова „нахално“ и „подмолно“, че успява да се трансформира в образа на дъщеря му, за да накара В. да го гушка нощем, особено при светкавици. Детето сякаш потъва в тези свои безкрайни разкази дотам, че може да говори по темата за „новото семейство“ през цялата сесия. Често, приключвайки поредната история за взаимоотношенията му с жената и дъщерята, прошепва: „Това да си остане между нас, никой не бива да знае, че съм женен с дете!“. След няколко срещи, в богатата фантастна картина, е включена и „тъща“, отново с три имена, която живее в Истанбул, иска да раздели младото семейство и да открадне куклата Дюки. Съобщава, че му е трябвало време, за да ми довери своя „семеен живот“, но вече съм спечелил доверието му и мога да знам абсолютно всичко.

Основната задача в психологическата работа с В. е максималното задържане на детето в реалността. Настоявам той да измайстори собствения си подпис, с който да отбелязва всички рисунки, които подарява – като нещо, което да затвърди неговото присъствие, личност и идентичност тук и сега в настоящето, със съответните му ангажименти. Все по-чести стават и включванията му в група от деца на сходна възраст, които също посещават кабинета, за да не губи той съвсем контакт с околните, потъвайки в мислите си за „новото, четиричленно семейство“, а да апликира, конструира, записва и тълкува различни пословици и поговорки с останалите. Това до известна степен възбужда потребността му от съревнование и вниманието при слушане и изпълнение на инструкция, мотивира го да се бори за похвала, а също така сваля нивото на страха и напрежението му, формирайки умения за колективна работа (в малък екип).

С началото на новата учебна година е забележимо, че теглото на В. значително се нормализира и той е започнал да се храни по-внимателно. Посещава часовете за психологическа подкрепа с желание, търси екипа от специалисти, към които обаче продължава да е фамилиарен. Непрекъснато разпитва за техни роднини, близки, свободно и лично време и т.н. Все така е придружаван от своята баба. При възникване на здравословен проблем при нея, който възпрепятства за известно време нейното присъствие в училище, В. става отново крайно неспокоен, тича в училищния двор и крещи: „Куку е на свобода, сега ще видите вие!“. В същия ден успява да се вмъкне в зъболекарския кабинет и да присвои телефон на служител от персонала. След като чакащото пред вратата дете го вижда и впоследствие разпознава, а телефонът е намерен в чантата му, той избухва в сълзи, отричайки вината си. Твърди, че е бил наказан да извърши тези действия, но ние „няма как да знаем от кого“. Отново изглежда като че разиграва драматичен монолог пред въображаема публика, падайки на колене: „Моля ви, смилете се, добри хора, нямам никаква вина, накараха ме, не ме осъждайте на строг тъмничен затвор!“.

В. започва да се появява в училище с огромни папки и класьори, в които съхранява „документация“ – многобройни листове, изписани двустранно и

подробно, докато е сам въщи, под формата на договори за мобилни услуги. Съчинява си „потребители“ на услугите, отново с техен собствен живот (твърди, че обитават етаж над тях, а баба му и дядо му ни информират, че живеят в собствена къща само тримата), с всички необходими лични данни (имена, ЕГН, адрес), с интереси на фигурантите, професии, облекло и т.н. Форматира „договорите“ с лого на компанията си, казва, че може да си пише така с часове, понякога по цял ден. Стига се и до написване на „жалби от недоволни клиенти“ (насочващи ни донякъде към идеята за кверулантността), както и до обработката им, последвана от отговор и корекция на „проблемите“ им с мобилния оператор (нашия пациент). В семейството му отново не са критични към тези негови занимания, вербализират, че е добре да си пише нещо, да е ангажиран, „да не върши щуротии“. Не желаят да чуят, че това откъсване от реалността и детските игри с връстници, което се наблюдава при В., е по-скоро тревожно.

След като с бабата на В. е обсъдена възможността той все пак да се срещне с биологичната си майка, ученикът се оживява, споделя, че има такова желание и действително ще се радва. Той успява да се види с нея след няколко-годишно ѝ отсъствие от живота му. Тя също вече има ново семейство, както и дъщеря на една година, която В. веднага припознава на глас като своя сестра. Разкрива колко ще му е приятно общуването с майката на тема училище и резултатите, които е постигнал в процеса на усвояване на учебния материал (завършва с много добър успех, който отдаваме на съхранения интелект). Реализирана е и консултативна среща с биологичната му майка, която идва по моя покана в училище, за да получи насоки за интеракции с младежа. Правят впечатление забавените ѝ реакции и занемарен външен вид, остава усещането за интровертност у нея. По нейни думи има желание да обгрижва сина си, но трудно го разбира, защото е „непослушен“ и това дразни сегашния ѝ съпруг, както и неговата баба (нейната майка). Направени са няколко опита В. да остане в дома на майка си след това, но всички те приключват неуспешно поради негови прояви (пакости), след които го връщат обратно в къщата на баба му и дядо му. В. е огорчен и разочарован, но оставен от мен свободно да вербализира тези си усещания (поякога „обличани с думи“ от мен в стремеж към очовечаването им и адекватното назоваване на емоционалната обърканост на пациента). Предоставени са му условия, в които да се чувства спокоен, за да се стигне до същинска интерпретация на съществуващата патологична доминанта. Майката не инициира повече опити за контакт или консултация с представители на училището, в което детето се обучава.

Последвалата работа с В. е по посока дейности за разгръщане на по-добри възможности за ежедневно нарастваща автономност чрез демонстриране на доверие към него, поставяне на задачи, изискващи самостоятелност, особено при намирането на приятели на неговата възраст и отделянето му от бабата.

Поставят се краткосрочни цели, без мащабни програми – например творчески обмен с другите, насърчават се упражнения за придобиване на странични интереси. Можем да заключим, че преди напускането на В. на съответната образователна институция (момчето кандидатства след завършване на осми клас в друго училище, по-удобно за транспорт и самостоятелно придвижване до дома му, а и професионално ориентирано) е налице една доверителна връзка помежду ни, осъществена благодарение на екзистенциалната среща в терапевтичните отношения и фокусиране върху силните страни на индивида, а не върху патологията. Ако можем да говорим за някакво терапевтично повлияване, то се дължи именно на тази стабилна връзка, възникнала в хода на дългогодишните практика и отношения. Тя продължава, макар и в друг, по-неформален вид, тъй като младежът периодично и до днес идва да ме посети в старото си училище, разказва за бъдещите си амбиции и кариерни планове и се среща с няколко от децата, с които са били съученици, макар общуването им да се усеща по-скоро като хладно и съдържано.

ОБСЪЖДАНЕ

Една от важните и перспективни задачи на детския анализ се явява разкриването и отстраняването на психотичните изменения на личността в детските години.

Мелани Клайн

Прави впечатление богатият, многообразен материал (голяма вариабилност на симптомите, които прогресивно се увеличават, а личностните дефицити бавно нарастват), внесен от момчето по време на съвместната работа, която условно ще дефинираме като антипсихотична. Сравнително краткото скициране на психодинамиката на състоянието с прогресиентно протичане, ни насочва, на първо място, към необходимостта от по-мащабно теоретично осмисляне на казуса, което е задача на авторовото научно бъдеще и усъвършенстване. Изложените клинични факти (без да изключваме възможността да ги отчетем по-предпазливо и като детайли от субективен характер, свързани с авторовите убеждения, впечатления и нагласи) донякъде позволяват ракурс за обсъждане на психологична хипотеза за висок риск от парафренизация (идеите на Стоянов и Lupandin за пиков период – прехода от юношество към зрялост и наличието на зачатъчен делир, прекурсори на парафрениния синдром – налудна настроеност, неясни страхови изживявания, придружени от манифестна агресия и епизодични налудни изказвания). В негативен аспект едно такова състояние, придружено от по-нататъшно дезадаптивно поведение, би могло да наложи и хоспитализация, което разбира се, е най-крайната алтернатива, слабо вероятна за това конкретно изследване. От чисто етични съображения за пейоративния характер на „диагностичното клеймо“, а и вземайки под вни-

мание проявата на смесени симптоми с неопределена сериозност и променящ се характер в разглеждания казус, е редно да предложим и хипотеза за граничната личност²⁸ (borderline personality) с кататимно (свръхценностно) мислене, зависима тревожност и интензивни ендогенни настроения. Емоционалната инконтиненция в случая на В. най-вероятно се дължи на преждевременната кастрация от майката. Немският индивидуален психолог **Фриц Кюнkel** (Fritz Kunkel) определя ранната симбиоза между майчината фигура и детето като „споделено щастие, радост и здраве“²⁹, настоявайки, че при фрустрация на детето от страна на майката (особено при бързото разпадане на тяхната връзка, както е при В.), настъпва изключително трудно враждане на изоставения в социума, потискане на нормалното детско развитие и съпротивление на малкия човек срещу съзряването. Не бива да се пренебрегва взаимодействието на конституционалните невробиологични фактори (органика) и психогенетични аспекти в семейната среда (обремененост – трето поколение личностна дисхармония) с преживяванията от Едиповата фаза, което е най-вероятната причина за генезата на психичното страдание и невъзможността за контрол върху сексуалните желания. Оптимистични прогностични индикатори са: високият коефициент на интелигентност, сравнително съхраненото самосъзнание още в ранна възраст и наличието на известен инсайт³⁰ или критична преценка за собственото психично състояние, чиято степен на изразеност тепърва трябва да се определи.

Опасното поведение на детето се събуславя от болестта в контекста на социалната му дезадаптираност. Благодарение на дескриптивния метод се установи, че при В. повечето нагони са засилени – хранителния (преяждане), агресивния и автоагресивния (действия на момчето препащат към идеите за пиромания, клептомания, нараняване на себе си и другите), както и сексуалния³¹. Срещат се твърдения, че автоеротизмът³² може да доведе до свръхмерен интерес към себе си (нарцистичен), стигащ до пълно отчуждаване от околните, сравнено с шизофренното.

Приложената психофармакотерапия (важна е медиативната функция на психиатъра) не се противопоставя на индивидуализирания подход на психо-

²⁸ Вж. Корсини, Р. и съавт. (1998). Енциклопедия по психология, с. 178, за диагностични критерии за граничната личност на Тиодър Милън.

²⁹ Вж. Ратнер, Йоз. (2010). Психоанализа. Класиците, с. 386, за психологическо изложение на Кюнkel в сферата на симбиотичната свързаност на детето с майката.

³⁰ Вж. Писева, Д. и съавт. (2005). Психиатрия, с. 101, за последователност от въпроси, с чиято помощ се установява степента на изразеност на съзнанието за болест у пациента.

³¹ Вж. Христов, Хр. (1983). Детска психиатрия II, с. 71, за връзка между ексцесивния онанизъм и началото на пубертетна шизофрения.

³² Вж. Бренър, Ч. (1999). Увод в психоанализата – основен курс, с. 36, за преглед на дефиницията в контекста на връзката му с психозата.

терапевтичната намеса³³, а напротив – спомага и значително ускорява постигането на положителен лечебен ефект. Частично са преодоляни сериозните затруднения в междуличностните отношения, себепораняването и странното моторно поведение (под формата на кривене, стереотипни маниеризми и хиперактивност).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ачкова, М. (1981). Шизофрения в детската възраст. София: Медицина и физкултура.
- Батоева, Д., Е. Драголова (2001). Педагогическа и психологическа диагностика. София: Аскони-издат.
- Бренър, Ч. (1999). Увод в психоанализата – основен курс. София: Планета-3.
- Диагностика на интелекта по Рейвън. Retrieved December 22, 2019 from <https://www.scribd.com/doc/47302991/raven-test>
- Димчев, В., П. Иванова, Д. Немцов, Ч. Попов, Ч. (2005). Изобразително изкуство за 3. клас. София: Булвест 2000.
- Долто, Фр. (2006). Всичко е език. София: „Колибри“
- Кунчев, К. (2019, февруари 4). Диагностика на паметта. Фиксация, репродукция и ретенция на паметта. Методика „Заучаване на десет думи“ на Александър Лурия. Retrieved December 22, 2019 from <http://kunchev.blog.bg/drugi/2012/07/19/psihodiagnostika-na-pametna-fiksaciia-reprodukciiia-retenciia.980636>
- Иванов, В. и съавт. (1985). Диференциална диагноза на психичните заболявания. София: Медицина и физкултура.
- Иванов, В., Г. Койчев (2018). Параноя и параноялни състояния. София: Гея-Либрис.
- Иванов, П. (2010). Приложна психоанализа. Том I. Концептуални основания. Русе: Ахат.
- Иванов, П. (2012). Приложна психоанализа. Том III. Клинична практика. Русе: Ахат.
- Корсини, Р. и съавт. (1998). Енциклопедия по психология. София: Наука и изкуство.
- Лакан, Ж. (2008). Семейните комплекси. София: Сиела.
- Лапланш, Ж., Ж.-Б. Понталис (2014). Речник на психоанализата. София: Колибри.
- Маринов, П. (2010). Шизофренията. София: Ася – Росен Младенов.
- Матанова, В., Е. Тодорова (2013). Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците. София: Проект „Включващо обучение“.
- Менцос, С. (2002). Психодинамични модели в психиатрията. Варна: Стено.
- Ониът, С. (1999). Воденето на случай в психиатричната практика. София: Българска психиатрична асоциация.
- Писева, Д. и съавт. (2005). Психиатрия. София: Арсо – Асен Петров.
- Попов, Г. (2012). Психопатология, феноменология, методология. Варна: Стено.
- Придмор, С. (2016). Психиатрия. Варна: Катедра по психиатрия и медицинска психология към МУ – Варна.

³³ Вж. Хараланова, Е., С. Хараланов (2017). Емоции и шизофрения. Нов подход към афективността при „неафективни“ психози, с. 27–28, за обяснения на един от създателите на съвременната психофармакология Jean Delay във физиологичен контекст.

- Райх, В. (2011). Анализ на характера. София: Лече Артис.
- Ратнер, Йоз. (2010). Психоанализа. Класиците. София: Кибиа.
- Фройд, А. (2017). Егото и защитните механизми. София: Изток-Запад.
- Хараланова, Е., С. Хараланов (2017). Емоции и шизофрения. Нов подход към афективността при „неафективни“ психози. София: Изток-Запад.
- Христозов, Хр. (1983). Детска психиатрия II. София: Медицина и физкултура.
- Юнг, К. Г. (2011). Практическа психотерапия. София: Лече Артис.
- Fish, F. (1968). Clinical Psychopathology. Signs and Symptoms in Psychiatry. The British Journal of Psychiatry vol. 114, Issue 512, July 1968.
- Lupandin, V. M., Stoyanov, S. (February 1970). Paraphrenic states in remittent schizophrenia of adolescence. Zhurnal Nevropatologii i Psikhiatrii imeni S. S. Korsakova, 70 (2).
- Reichmann, F. (1974). Psychoanalysis and psychotherapy. Univ of Chicago Pr.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ МОДЕЛА НА ГОЛЕМИТЕ ПЕТ ФАКТОРА И СТРАТЕГИИТЕ НА ПОВЕДЕНИЕ В КОНФЛИКТ

ЕВГЕНИЯ ИЛКОВА ЙОРДАНОВА-ХРИСТОВА

Анотация. Целта на настоящото изследване е да се проследи връзката между личностните черти от модела „Големите пет фактора“ и стратегиите на поведение при конфликт, съгласно модела на Томас-Килман. Общо 372 души са включени в изследването, от които 302 са жени и 70 мъже. Резултатите отчитат значима връзка между всички пет личности черти със стила на поведение *отбягване*. Чертите: невротизъм, съвестност и сътрудничество, се свързваха положително с всички пет стратегии – съперничество, отбягване, сътрудничество, компромис и приспособяване. При екстраверсия не се отчете връзка само със съперничество, докато въображение/интелект се свърза единствено с отбягване. Тези данни показват, че личностните черти могат да бъдат важен аспект на стратегиите за разрешаване на конфликти. Данните могат да бъдат полезни при превенцията на конфликти и при корективна работа в широк спектър от функционирането на поведението в конфликтни ситуации.

Ключови думи: личностни характеристики, Големите пет фактора, конфликт, стратегии на поведение в конфликт.

BIG FIVE PERSONALITY FACTORS AND CONFLICT HANDLING STRATEGIES

Evgeniya Ilkova Yordanova-Hristova

Abstract. The purpose of the present study was to explore the correlation between Big five personality traits and conflict handling strategies according to Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument. A total of 372 people participated in the study, of which 302 were women and 70 were men. Our analysis showed significant correlation between all the five personality traits and Avoiding as a conflict handling strategy. The traits Neuroticism, Conscientiousness

and Agreeableness were positively associated with the all five conflict handling strategies – Competing, Avoiding, Collaborating, Compromising and Accommodating. Extraversion didn't only relate to Competing, while Intellect/Imagination was related only with Avoiding. These findings show that personality traits have stable links with conflict resolution styles. These data show that personality traits can be an important aspect of conflict resolution strategies. Data can be useful in conflict prevention and corrective work across a wide range of conflict behaviors.

Key words: personality traits, Big Five Factors model, conflict, conflict handling strategies.

ВЪВЕДЕНИЕ

Конфликтите ни съпътстват на всеки етап от живота – от ранна детска възраст до старостта. Освен това обхващат всички сфери от човешкото функциониране. Борим се с вътрешни противоречия, разгръщащи се на интрапсихично ниво, изправяме се и пред конфликти в партньорството, приятелството, работата. Независимо дали ги провокираме, ставаме активни участници или се превръщаме в пасивни наблюдатели, конфликтите са съществена част от ежедневието. Като такива те рефлектират върху психичното и физическо здраве. Актуалността на темата се свързва с увеличаване на статистиката за асоциално поведение, включващо агресивни стратегии за разрешаване на спорни ситуации. По информация от Глобален индекс за мир (Institute for Economics & Peace 2019) за последното десетилетие смъртността като резултат от междугрупови конфронтации се е увеличила с над 100%. По тази причина редица учени правят опит да анализират и извлекат адаптивни поведенчески модели за справяне с конфликтни ситуации.

В психологическата научна литература се наблюдава интерес към изследване на променливи, които влияят върху избора на стратегии за разрешаване на конфликти (Avguch 2012, Schouppe et al. 2014 и др.). Стремежът да се открие системна последователност в поведенческите модели на човек насочва вниманието на учените към личностните характеристики (Antonioni 1998, Moberg 1998, 2001, Van den Stock 2015). В ранните изследвания липсата на широкообхватен и валиден модел на структурата на личността се оказва причина за несъответствия в резултатите (Antonini 1998). Утвърждаването на модела „Големите пет фактора“ (Costa & McCrae 1991) предоставя възможност в научните среди за съпоставяне и анализиране на корелациите между личностни характеристики и стилове на поведение при конфликт.

Неизбежно всеки изпитва или става свидетел на някаква форма на конфликти в личния или професионален живот. Теоретичният обзор по темата обхваща широко поле от сфери, в които се разгръщат конфликти. Някои автори съсредоточават усилията си върху изследване на поведението при конфликти в организациите (Rahim 2002). За други фокус е сблъсъкът между двата домейна работа и семейство, срещан в литературата като Work-Family Conflict

(Van Steenberg et al. 2014). Трети акцентират върху междуличностните конфликти, разгръщащи се в партньорството, приятелството или отношенията родители–деца. (Marshall et al. 2011, Spencer et al. 2013).

Чрез настоящата статия правим опит да разберем тенденциите в поведението при конфликтни ситуации в условията на българските социокултурни особености. Ще се опитаме да установим взаимовръзките между характеристиките на личността и избора на стил за справяне с конфликти сред българската популация. За постигане на изследователската цел сме се спрели на широкообхватни инструменти като модела „Големите пет фактора“ и инструментариума на Томас-Килман, изследващ поведенчески стилове за разрешаване на конфликти. Последният беше модифициран, за да се избегне ограничението спрямо статистическите анализи, наложено от ипсативните данни в оригиналния му вариант.

Данните и изводите от настоящата разработка биха могли да имат практическа приложимост в изготвянето на програми за редуциране на конфликтите и техните отрицателни аспекти. От друга страна, чрез подпомагане на процесите за себerefлексия, индивидът може да развие и интегрира поведенчески стратегии, надхвърлящи влиянието на водещите за личността му характеристики.

СТРАТЕГИИ НА ПОВЕДЕНИЕ ЗА СПРАВЯНЕ С КОНФЛИКТИ

Етимологията на понятието „конфликт“ е свързана с латинската дума „conflictus“, която означава „да удариш едновременно“. Причината за възникване на конфликтите е съществен фактор, опосредстващ разбирането на концепта. Според едни автори в основата му стои сблъсъкът на взаимно противоречащи си интереси (Rummel 1979, Smith & Berg 1987, Folger, Poole & Stutman 2015). За Рубин и колеги (Rubin et al. 1994) конфликтите възникват, когато страните осъзнаят, че актуалните им потребности могат да останат пренебрегнати. Подобно е разбирането на Копабанко и колеги (Corabianco et al. 1999), за които конфликтите възникват при сблъсък на несъвместими задачи, морални ценности и интереси.

Конфликтът често се свързва с преживяване на фрустрация, но той може да носи и положителен опит. В съвременната научна литература се наблюдава тенденция за разглеждане на неговите функционални страни, като това той да бъде генератор на нови идеи (Зимел 2002). Позитивните аспекти на конфликтите са тясно свързани с техните резултати, като обединяване членовете на групата чрез обща цел, засилване на творческите процеси или личностно израстване (De Janasz et al. 2002). Постепенно в теорията навлиза понятието „конструктивен конфликт“ (Follett 2011).

Както бе посочено, конфликтът, разногласията и разнопосочните мнения са естествена част от човешкия живот. Появяват се у дома, в професионалната

среда или в процеса на социализация. Конфликтите се разгръщат в няколко форми. Срещат се в рамките на вътрешния свят на индивида, когато човек не действа според ценностите си или когато моралните му възгледи бъдат застрашени. Също така могат да възникнат при сблъсък между индивиди, в групи или организации или между групи и организации.

В резултат от направеното проучване на възгледите за същността на конфликта и с оглед на целите, които сме си поставили, предлагаме и използваме в изследването следната дефиниция на понятието:

Всяко взаимодействие с друг човек или група от хора, при което е налице сблъсък на противоположни интереси, ценности, потребности, разбираня, стремежи, възгледи и цели.

и/или

Агресивно или предизвикателно поведение на друг човек или група от хора спрямо Вас, независимо дали Вие сте ги провокирали или не.

и/или

Вътрешен конфликт, който е свързан със ситуации или взаимодействие, които водят до противоречие със собствените Ви ценности. Той е субективното преживяване за разминаване между очакванията Ви (относно поведение, отношение или протичане на определена дейност) и реалността.

Доминиращият модел за изследване на стилове на поведение при конфликт в научната литература е изграден върху две измерения. Неговия първоизточник откриваме в работата на Моутън и Блейк през 60-те години на миналия век, които първи представят типология за справяне с междуличностния и организационен конфликт. Комбинацията между измеренията загриженост за производството и загриженост за хората (т.е. за спорешите страни) се използва за дефинирането на пет различни стила на поведение в конфликтни ситуации: решаване на проблеми (сътрудничество, конфронтиране), изглаждане на противоречията (приспособяване), налагане на сила (съревнование), оттегляне (бягство от конфликта) и постигане на компромис (по Андреева 2007).

Двудименсиалното пространство е в основата и на може би най-известния и широко приложим модел за изследване на поведение при конфликт – Инструмент на Томас-Килман за стилове на поведение в конфликтна ситуация (Thomas & Kilmann 1977). Концептуалната рамка на модела се опира на две независими дименсии – асертивност и кооперативност (Thomas & Kilmann 1977; Thomas 2008). Асертивността е насочена към удовлетворяване на личните потребности, докато кооперативността е свързана със способността да се поставят на преден план чуждите нужди. В това двуизмерно пространство авторите диференцират пет различни тенденции, характеризиращи стиловете на поведение за справяне с конфликти – съперничество, сътрудничество, компромис, отбягване и приспособяване. Връзката на поведенческите стратегии с тенденцията да се отговори на собствените или чужди потребности е представена чрез фиг. 1.

Фиг. 1. Стиллове на поведение за справяне с конфликтни ситуации
Източник: Thomas, 2008

ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ ОТ МОДЕЛА „ГОЛЕМИТЕ ПЕТ ФАКТОРА“

Авторите от Дойч (Deutsch 1973) насам, изследващи естеството на конфликта, са единодушни, че използването на подходяща стратегия за решаването им е един от основните фактори, определящи качеството на резултата. Както бе отбелязано, главна цел в научните среди е да се идентифицират променливи, при които се отчита системна последователност в избора на стратегия за справяне с конфликтни ситуации. Личностните характеристики се явяват силен предиктор на специфичните стратегии за справяне с конфликти. През последните десетилетия теорията и научните изследвания постигат консенсус и мнозинството проучвания са насочени към използването на петфакторния модел на личността. Петте ключови измерения са известни като екстраверсия, невротизъм, съвестност, сътрудничество и отвореност към опита (Costa & McCrae 1991). По-долу е представено кратко описание на характеристиките и тяхната очаквана връзка със стратегиите на поведение при конфликт.

Екстраверсията се изразява в нуждата от принадлежност към социални групи и установяване на приятелска връзка с другите. Тя обхваща междуличностни способности като умения за социализация, самоувереност и активност (Costa & McCrae 1991). Фокус се поставя върху взаимоотношенията и всеки конфликт би се разглеждал като стресиращ и застрашаващ поддържането на добър междуличностен контакт. Индивидите с високи нива на екстраверсия се характеризират с асертивност и ниско ниво на критич-

ност в интеракциите (Funder, Furr & Colvin 2000). В някои научни изследвания е установено, че екстраверсията е свързана с ниско ниво на потискане на емоционалната експресия, което, според авторите, е предпоставка за по-позитивни междуличностни отношения (Gross & John 2003, Vater & Schröder-Abé 2015). Очаквано би било лица с екстравертни характеристики да се свържат положително със стратегии за решаване на конфликти, които разчитат на междуличностни усилия за постигане на споразумение, а именно сътрудничество и компромис, без непременно да се избягва директното конфронтиране. Потвърждение намираме в емпирични изследвания, в които се отчита статистически значима положителна връзка между сътрудничество и екстраверсия (Jones & Melcher 1982).

Хипотеза 1. *Очакваме екстраверсията да има позитивна връзка с добронамерените стилове на поведение в конфликт, а именно сътрудничество, компромис и приспособяване. Очакваме да има отрицателна връзка между екстраверсия и съперничество.*

Коста и Макрей (Costa & McCrae 1991) описват невротизма като емоционална нестабилност и маладаптивност, характеризираща се с отрицателни емоции като страх, гняв, вина, хронична тревожност, уязвимост и враждебност. Според авторите индивиди с високи нива на невротизъм са по-малко способни да контролират своите импулси и да редуцират ефективно стреса. Справянето с конфликтни ситуации е когнитивно трудна задача, която може да предизвика отрицателен афект. Лица с повишена тревожност и депресивност биха възприели конфликта като заплаха. По този начин логически бихме могли да свържем невротизма със стратегии на поведение, целящи избягването на конфликти, както и приспособяване или търсене на компромисно решение, с цел бързо редуциране на напрежението.

Резултати от научни изследвания сочат за позитивна корелация на чертата с по-високи нива на гневни изблици и агресивност при сблъсък със стресогенни междуличностни интеракции (O'Brien & DeLongis 1996, Vater & Schröder-Abé 2015). Тази връзка може да бъде обяснена от факта, че невротичните личности имат ниски нива на себеконтрол (Slessareva & Muraven 2004). Особености, които логически бихме могли да свържем със съперничество като поведение в ситуация на конфликт.

Хипотеза 2. *Допускаме, че невротизмът ще има позитивна връзка с отбягване, приспособяване, компромис и съперничество.*

Чертата *съвестност* се разглежда като способност за планиране, организиране и изпълнение на задачите с високо ниво на отговорност. Смята се, че лицата с висока добросъвестност проявяват постоянство, дисциплина, самоконтрол и ниска импулсивност (Moberg 2001). В емпирични изследвания се доказва очакваната отрицателна взаимовръзка между чертата и нагласата към доминиране или агресия в междуличностните интеракции (Vater & Schröder-

Abé 2015). Изглежда вероятно личностите с високи нива на добросъвестност да бъдат сътруднически в управлението и разрешаването на конфликти. Очаква се да отделят време за планиране и подготовка в хода на конфликт с цел да се справят по-ефективно, фокусирайки се върху пряко и прагматично решение. Следователно биха предпочели сътруднически и компромисни стратегии, за сметка на поведение, което цели приспособяване или избягване на конфликта.

Хипотеза 3. *Допускаме, че личностната черта съвестност ще се свързва положително със сътрудничество и компромис като стратегии на поведение в конфликт и отрицателно със стиловете отбягване и приспособяване.*

Коста и Макрей (Costa & McCrae 1991) свързват високите нива на сътрудничество със съпричастност, услужливост, отстъпчивост, доверие и кооперативност, а лицата с ниска степен на чертата са антагонистични, скептични и конкуриращи се. Индивидите, характеризиращи се със сътрудничество, са мотивирани да поддържат позитивни междуличностни взаимоотношения. В конфликтна ситуация те са склонни да възприемат гледната точка на другата страна (Wood & Bell 2008) и да насърчават съгласувано споразумение като изход от конфликта. Тази тенденция се доближава до приспособяване и сътрудничество като нагласа към конфликт. От друга страна, проявата на загриженост спрямо резултата от конфликтната ситуация за опонента свързва чертата с тенденция към компромисна позиция. Данните от проведено изследване (Grazian, Jensen-Campbell & Hair 1996) потвърждават, че с повишаване на стойностите на чертата сътрудничество се увеличава използването на компромис като стратегия в конфликт. Изглежда възможно индивиди с високо ниво на сътрудничество да имат нагласа да угодят на другия за сметка на собствените си нужди (Bruck & Allen, 2003). Обратно, индивиди с ниски нива на сътрудничество биха предпочели стратегии, свързани с борба за постигане на личните цели (Moberg 2001).

Хипотеза 4. *Сътрудничеството ще има позитивна връзка със стиловете сътрудничество, компромис и приспособяване. Очаквана е отрицателна връзка със съперничеството като поведение при конфликт.*

Петото измерение на личността *отвореност към опита* разглеждаме чрез две от формиращите го фасети – активно използване на въображението и интелектуално любопитство (Costa & McCrae 1991). Индивиди с високи стойности на чертата притежават способността за задълбочено познание и диференциране на собствените емоции. Тяхното поведение се изразява в желание да търсят новости и да се забавляват. Личности с високи нива на въображение и интелект могат да намерят конфликтите за обезпокоителни. Също така е вероятно в неизбежна конфликтна ситуация да предпочитат адаптивен и гъвкав подход за справяне. Очаквано е те да проявят способ-

ност за разглеждане възгледите на опонента и генериране на нови алтернативи за изход от конфликта. Характеристики, описващи опит за директно адресиране на конфликтите и търсене на оптималното им решение (Moberg 2001). Лицата с ниски нива на въображение и интелект са склонни да подчертават правилата и реда и да се придържат към познатото (McCrae 1996) – особености, предполагащи трудности при разбирането възгледите на другия. В резултат се очаква тези лица да намират неразрешения конфликт за обезпокоителен и да предпочетат бърз и ефективен подход към неговото разрешаване.

Хипотеза 5. *Очакваме въображение/интелект да има положителна връзка с компромис и сътрудничество като стратегии за разрешаване на конфликти и отрицателна връзка с приспособяване.*

ИЗСЛЕДВАНЕ

Обект

Общо 372 души са включени в изследването. Участието им е анонимно и безвъзмездно, всички са информирани, че резултатите ще се използват единствено за научни цели.

Респондентите не са разпределени равномерно по пол. По-голяма част са жените – 302 или 81,2%, докато мъжете са 18,8% (N 70). По отношение на възрастта повечето участници са между 21 и 30 години – 32%, следвани от възрастовата група 31–40 години с 27,7% и 22,3% са между 41 и 50 години. Най-малък е броят на хората над 61 години – 3% или 11 участници, след тях са лицата до 20 години – 23-ма, т.е. 6,2% и 33-ма респонденти (8,9%) между 51 и 60 години. Това индикира, че по-голяма част от изследваните лица са възрастни хора на млада и средна възраст.

Повече от две трети от извадката са завършили висше образование, разпределени както следва: с магистърска степен са 50,5% (N 188) от участниците, следвани от 22,8% (N 85) със степен „бакалавър“ и 4,6% (N 17) имат докторска степен като най-високо ниво на образование. Следващи в процентно разпределение са лицата със средно образование – 16,4% (N 61), с полувисше образование са 4,8% или 18 души и само 3-ма от респондентите заявяват, че са с основно образование, което е 0,8% от цялата извадка.

От гледна точка на финансовото положение на респондентите 64,8% са определили своите доходи като средни, 22,8% над средното ниво, 10,5% под средното ниво, 1,1% са много над средното ниво и 0,8 заявяват доходи много под средното ниво. Повечето участници живеят в столицата – 48,7%, следвани от живеещите в голям град – 32,5%, в малък град – 16,1% и село – 2,7%.

Прегледът на отговорите показва, че включилите се в изследването хора са от множество професионални области – има икономисти, лекари, учители, адвокати, собственици на бизнес, психолози, хора, занимаващи се с изкуство, инженери и др.

Инструменти

Методика за измерване на Големите пет фактора

За измерване на личностните характеристики избрахме *Методика за измерване на Големите пет фактора* (Donnellan et al. 2006). Тя се състои от 20 твърдения и представлява кратката версия на 50-айтемния *Международен въпросник за измерване на Големите пет фактора* (Goldberg 1990). Инструментът представя пет широки измерения, отнасящи се до характеристиките на личността: екстраверсия, характеризираща се с енергия и ентузиазъм; невротизъм – субскала, отчитаща дименсията отрицателна афективност срещу емоционална стабилност; съвестност – съдържаност, съзнателност и контрол на поведението; сътрудничество, което се характеризира с алтруизъм, привързаност и любезност и въображение/интелект – описващи оригиналност и креативност. Донелан и колеги (Donnellan et al. 2006) отчитат несъгласието на някои автори относно петия фактор и лексикалния му етикет „отвореност към опита“ или „откритост“. В своята инвентаризация на въпросника те се дистанцират от тези понятия и обсъждат мерки и твърдения, отнасящи се съдържателно към характеристиките въображение и интелект. Рамката на Големите пет фактора предполага, че повечето индивидуални различия в човешката личност могат да бъдат класифицирани в тези пет широки и емпирично извлечени домейни. Всеки фактор е биполярен (например екстраверсия срещу интроверсия) и обобщава допълнителни специфични аспекти (Gosling et al., 2003). Моделът „Големите пет фактора“ е фундаментален инструмент за измерване на личностните характеристики в психологията на личността (Funder et al. 2015).

Според изследване на Донелан и колеги (Donnellan et al. 2006) кратката версия на *Методиката за измерване на Големите пет фактора* има добра критериална валидност. Всяка подскала се състои от четири твърдения, две от които са обърнати. Изключение прави въображение/интелект, където обърнатите твърдения са три. В настоящото изследване използваме *Кратка версия на Методиката за измерване на Големите пет фактора*, адаптирана за българските условия от М. Киряков (2015). Избрана е за целите на настоящото изследване, тъй като е кратка и не натоварва цялостния въпросник, а същевременно показва добра вътрешна консистентност (от $a = 0.628$ до $a = 0,758$).

*Инструмент на Томас–Килман за стилове на поведение
в конфликтна ситуация (ТКИ)*

За изследване на реакциите при конфликт се спряхме на *Инструмент на Томас–Килман за стилове на поведение в конфликтна ситуация* (Kilmann & Thomas 1977). Моделът е широко използван за изследване на начините, по които хората се справят с конфликти. Международен анализ, включващ 6168 души от 16 нации, потвърждава, че оценките, използвани за тълкувателните категории, функционират по сходен начин в различните държави (Herk et al. 2011). Тези резултати дават подкрепа за межкултурното използване на *Инструмента на Томас–Килман*.

Както отбелязва К. Томас (Thomas 2008), конфликтните модели на поведение представляват следните основни комбинации между двете независими дименсии – асертивност и кооперативност:

- Съперничество – асертивно и некооперативно поведение, при което индивидът се стреми към постигане на своите лични цели и интереси за сметка на останалите участници.
- Сътрудничество – едновременно асертивно и кооперативно поведение, чрез което индивидът се стреми да намери удовлетворително решение и за двете страни в конфликтната ситуация.
- Компромис – поведение, което авторът позиционира в средата на двете основни дименсии. Характеризира се с опит да се намери приемливо решение на конфликта, което частично удовлетворява нуждите на участниците.
- Отбягване – неасертивна и некооперативна нагласа, при която конфликтът се игнорира. Не се прави опит за постигане на целите на нито една от страните.
- Приспособяване – неасертивно и кооперативно поведение в ситуация на конфликт, при което индивидът се стреми към удовлетворяване на чуждите потребности за сметка на своите.

Инструментът на Томас–Килман се състои от шестдесет айтема, групирани в тридесет сдвоени твърдения – всеки стил се свързва с останалите конфликтни стратегии по три пъти. По този начин респондентите са принудени да избират едно от двете твърдения, описващи различните стилове на поведение в конфликтна ситуация. Поведенческата стратегия, с най-висока честота на избор, се приема за доминираща. Основен недостатък е, че подобно администриране на инструмента води до ординални резултати, което ограничава възможностите за статистически анализ (Womack 1988). От друга страна, е отчетен риск (Daly et al. 2010) респондентите да се объркат в съдържателните измерения в определени двойки твърдения, когато трябва да изберат само едното. Например 2А: „Аз се стремя да намирам компромисно решение“ или 2Б: „Аз се опитвам да отчета всички интереси – на мен и на другата страна“.

За да преодолеем ограничението на ипсативните данни, генерирани от *Инструмента на Томас–Килман (ТКИ)*, модифицирахме твърденията в пет отделни субскали, измерващи гореописаните стратегии на поведение. Всички айтеми са Ликертов тип от 1 – „крайно несъгласен/на“ до 5 – „напълно съгласен/на“, което даде възможност да се установят едновременно високи и ниски степени за всеки един стил на реакция в конфликтна ситуация. За целите на настоящото изследване използвахме по десет твърдения за всяка една от поведенческите стратегии. Съдържателно айтемите следват инструментариума на *ТКИ*. Модифицирани бяха някои от твърденията стилистично, за да се синхронизират с цялостния въпросник. (Пример от *ТКИ* 3А: „Обикновено се стремя да постигна това, което съм решил“ бе трансформиран в „Стремя се да постигна това, което съм решил“ или от *ТКИ* 29Б: „Считам, че невинаги си заслужава да се вълнуваме заради възникналите разногласия“ беше превърнат в „Често си затварям очите пред възникналите разногласия“.) От всяка субскала отпаднаха по два айтема, които се припокриват съдържателно. (Пример от *ТКИ* 2А „Аз се стремя да намирам компромисно решение“ и 10Б „Опитвам се да намеря компромисно решение“ бяха изразени чрез следното твърдение: „Обикновено опитвам да намеря компромисно решение“.)

В своя краен вариант модифицираният от нас въпросник съдържа по десет твърдения за всяка една от описаните в *ТКИ* стратегии на поведение в конфликтни ситуации. След проверка на надеждността на скалите се установи тяхната много добра вътрешна консистентност, подходяща за изследователски и научни цели (от $a = 0,750$, до $a = 0,821$).

Анализираните тук конструкти и взаимовръзки са приложени в комбинация с други инструменти като част от по-голямо изследване, което не е обект на настоящата статия. Всички айтеми в основния въпросник бяха под формата на твърдения. Респондентите бяха помолени да степенуват своите отговори в 5-степенна Ликертова скала от 1 – „крайно несъгласен/на“ до 5 – „напълно съгласен/на“.

РЕЗУЛТАТИ

За да проверим издигнатите хипотези, беше проведен линеен корелационен анализ чрез използването на корелация на Пиърсън. Силата на корелационната връзка е оценена по скалата: 0–0,3 слаба; 0,3–0,5 умерена; 0,5–0,7 значителна; 0,7–0,9 висока и над 0,9 много висока (Ермолаев 2003).

Резултатите са представени в таблица 1 по-долу. Стратегията за поведение в конфликт съперничество се свързва слабо, но значимо със сътрудничество, невротизъм и съвестност. Отбягване е в значима слаба връзка с всички черти от Големите пет фактора. Взаимовръзката с чертата сътрудничество ($r = 0,278$; $p < 0,01$) е по-силна от останалите. Сътрудничеството като пове-

дение в конфликт се свързва значимо слабо с екстраверсия, сътрудничество, невротизъм и съвестност, с най-висок резултат за екстраверсия ($r = 0,228$; $p < 0,01$). Аналогична е връзката на стратегията компромис. Тук също отчитаме по-силна корелация с чертата екстраверсия ($r = 0,283$; $p < 0,01$). Приспособяване като стил на поведение в конфликт е в значима слаба корелация със сътрудничество, невротизъм и съвестност и в значима умерена връзка отново с екстраверсия ($r = 0,305$; $p < 0,01$).

Таблица 1. Връзка между личностните черти от модела „Големите пет фактора“ и стратегиите на поведение в ситуации на конфликт (N = 372)

Стил на поведение в конфликт	Личностни черти от модела „Големите пет фактора“				
	Екстраверсия	Невротизъм	Съвестност	Сътрудничество	Въображение Интелект
Съперничество	,017	,126*	,180**	,113*	,001
Отбягване	,232**	,214**	,221**	,278**	,162**
Сътрудничество	,228**	,173**	,184**	,193**	-,046
Компромис	,283**	,191**	,179**	,181**	-,008
Приспособяване	,305**	,147**	,137**	,209**	-,033

*Корелацията е значима при ниво 0,05 (двустранен тест)

** Корелацията е значима при ниво 0.01 (двустранен тест)

Анализът на резултатите за личностната характеристика екстраверсия показва значима позитивна връзка с добронамерените стилове на поведение в конфликт или тенденцията за избягването му. Ранжирано спрямо силата на връзката, на първо място, е умерената такава с приспособяване ($r = 0,305$; $p < 0,01$). Следват значими слаби връзки с компромис ($r = 0,283$), отбягване ($r = 0,232$) и сътрудничество ($r = 0,282$).

Невротизмът се свързва значимо положително с всички пет изследвани стратегии за поведение при конфликт. Най-силна е връзката със стил отбягване ($r = 0,214$), последвана от слаби, но значими връзки с компромис ($r = 0,191$), сътрудничество ($r = 0,173$), приспособяване ($r = 0,147$) и най-слаба връзка със съперничество ($r = 0,126$).

Чертата съвестност също е в значима положителна връзка с всички стилове на поведение. И тук най-силна е корелацията със стратегията отбягване ($r = 0,221$), последвана от сътрудничество ($r = 0,184$), съперничество ($r = 0,180$), компромис ($r = 0,179$) и приспособяване ($r = 0,137$).

Подобни са резултатите за сътрудничество като характеристика на личността. Отново отчитаме значима позитивна връзка с всяка от изследваните стратегии на поведение. Сътрудничество също е най-силно свързано с отбягване ($r = 0,278$), следвано от приспособяване ($r = 0,209$), сътрудни-

чество ($r = 0,193$) и компромис ($r = 0,181$). Най-слаба е връзката със стила съперничество ($r = 0,131$).

Интелект и въображение са в слаба, но значима връзка единствено с отбягването като поведение в конфликтна ситуация. Корелацията със сътрудничество, приспособяване и компромис е отрицателна, но далеч от статистическата значимост (като следва $r = -0,046$; $p = 0,373$; $r = -0,033$; $p = 0,528$ и $r = -0,008$; $p = 0,877$).

Няма характеристики, които да не са свързани по никакъв начин със стратегиите на поведение в ситуации на конфликт.

ДИСКУСИЯ

Настоящото изследване е проведено, за да се проучи връзката на личностните черти от модела „Големите пет фактора“ и поведеническите стратегии в ситуация на конфликт при българската популация. За да се постигне тази цел, бяха събрани данни от разнородна по демографски данни извадка. Анализите разкриха, че петте хипотези са подкрепени частично в извършеното проучване.

В хипотеза 1 се посочва, че екстраверсията ще е в позитивна връзка със сътрудничество, компромис и приспособяване и в отрицателна връзка със съперничеството като поведение в конфликти. Очакването ни бе частично потвърдено в това изследване, като открихме положителните корелации с трите гореспоменати стратегии. Освен това резултатите сочат за значима позитивна връзка на чертата и с отбягването като тенденция при конфликт. Не бе отчетена очакваната отрицателна взаимовръзка между екстраверсия и съперничество. Анализите тук не отчитат статистически значим резултат. Това, което изглежда много вероятно от нашите данни е, че екстравертите ще предпочитат приспособяването като тактика за справяне с конфликт. Възможна причина е, че за тези личности доминираща е потребността да са част от общност и в добър приятелски контакт с другите. Сравнено с останалите личностни характеристики, високите нива на екстраверсия са с най-силна корелация със сътрудничество и компромис като поведение в конфликтна ситуация. Обяснение на този резултат отново можем да открием в тенденцията на тези индивиди да избягват критиките и противопоставянето в интеракциите (Funder et al. 2000). Изглежда, че екстравертите ще предпочитат интегриращ стил, свързан със съвместно и благоприятно за отношенията решение на конфликта. Подкрепа на нашите данни намираме и в други изследвания, според които просоциалните индивиди ценят не само личното си благополучие, но и благополучието на другите като цяло. По тази причина се очаква те да бъдат кооперативни и насърчаващи сътрудничеството, вместо да подхранват конфликта (Antonioni 1998, Thielmann & Böhm 2016).

Хипотеза 2, която гласи, че невротизмът ще има позитивна връзка с отбягване, приспособяване, компромис и съперничество, беше напълно потвърдена от настоящото изследване. Изглежда невротичната личност ще има най-силно предпочитание към избягване на конфликта. Резултатите ни потвърждават предишната теория и емпирични данни (Antonioni 1998, Hassan & Singh 2013, Paulson & Leuty 2016 и др.). Възможна причина е това, че невротизмът се свързва с общата склонност да се изпитва негативен афект като следствие от влиянието на средата. Неслучайно измерението е тясно свързано с дименсията емоционална стабилност – емоционална нестабилност (Gosling et al. 2003). Невротичните индивиди лесно се разстройват и са чувствителни към критика, което би могло да обясни стремежа им към отбягване на конфликтите. По-слаба, но все пак значима връзка, се отчита и с останалите четири стила на поведение в ситуация на конфликт. Данните сочат за най-слаба корелация със стратегията съперничество, която не беше включена в първоначалната хипотеза. Обяснение на това явление можем да открием в допускането, че по-високите нива на невротизъм са свързани с повишен стрес в ежедневието и дефицит в способността за управление на времето (Andreassi 2011), което може да доведе до натрупване на психичен дистрес (Rantanen et al. 2005). Това, в съчетание с тенденцията на невротичните личности към импулсивност и перфекционизъм, е предпоставка в ситуация на конфликт те да поставят на преден план собствените потребности пред тези на опонента. Нагласа, характерна за съперничеството като поведение в конфликт.

Съгласно хипотеза 3 очакваме чертата съвестност да се свързва положително със сътрудничество и компромис като стратегии на поведение в конфликт и отрицателно със стиловете отбягване и приспособяване. Допускането ни бе потвърдено отчасти. И тук, като при невротизъм, връзките на съвестност са значими и положителни с всеки от изследваните стилове за справяне с конфликти. Резултатите ни отново сочат, че чертата е най-тясно свързана с отбягване на конфликтни ситуации. В сравнение, данните от изследванията са противоречиви. Бари и Фрийдман (Barry & Friedman 1998), които биват цитирани от редица изследователи, докладват за липса на връзка между добросъвестност с който и да е от стиловете на поведение при конфликт. Обяснение на този феномен можем да открием в тенденцията на високо съвестните личности да обмислят и преценяват детайлно конфликта с центрирана към коректно решение мисъл. Следвайки тази логика, вероятно за тези индивиди и ситуационни фактори, отделно от личността, определят стратегията на поведение за всяка конкретна конфликтна ситуация.

Очакванията, заложи в хипотеза 4, са, че сътрудничеството ще има позитивна връзка със стиловете сътрудничество, компромис и приспособяване и отрицателна връзка със съперничеството, бяха само отчасти потвърдени от получените резултати. Консистентно с допускането, чертата корелира значи-

мо и положително с трите стратегии на поведение при конфликт. Отрицателната връзка със съперничество не се потвърди. Напротив, резултатите и тук сочат за позитивна връзка, макар и тя да е най-слаба в сравнение с останалите стратегии. Интересен факт е, че и тук най-силна връзка отчитаме спрямо отбягване като поведение в конфликтна ситуация.

Това, което се вижда от нашите данни е, че тенденцията да се отбягват конфликтите се повишава при по-високи нива на чертите невротизъм, съвестност и сътрудничество. Частично припокриване на тези резултати откриваме в работата на Антониони (Antonioni 1998). Авторът докладва за положителни корелации на чертите сътрудничество и невротизъм с избягващите конфликти стратегии, но сочи и за отрицателни връзки между тях и съвестността. Възможна причина за получените от нас данни можем да открием в културните специфики на българската народопсихология. Историческият ни път е довел до поговорки като „Да бе мирно седяло, не би чудо видяло“ или „Наведена главица, сабя не я сече“. В основите на подобно вярване не лежи нито загриженост към собствените потребности, нито към чуждите – нагласа, типична за отбягващата стратегия. В съвременното известният български сатирик Радой Ралин обхваща концепта „Да вляза ли в конфликт или да избягам от него“ чрез епиграмата „Как ме мъчи всеки ден този въпрос трагичен – хем да бъде откровен, хем да бъде симпатичен!“.

Любопитно е да отбележим, че според нашите резултати не сътрудничеството като личностна характеристика, а екстраверсията е в по-силна връзка със стила на поведение сътрудничество. Това откритие е в разрез с други изследвания (Wood & Bell 2008). Двете черти в значителна степен са свързани с просоциално поведение. Според Тийлман и Бьом (Thielmann & Böhm 2016) кооперативността на тези индивиди е универсална по своята същност. Асертивността също е безусловна за просоциалните лица. Според авторите те ценят не само личното си благополучие, но и благополучието на другите като цяло. И двете черти са насочени към интеграцията стил за справяне с конфликти, стремящ се към разумен краен резултат за всички страни (Antonioni 1998). Относно по-силната връзка на екстраверсията със стратегията сътрудничество, вероятно е необходимо да се отчете влиянието на ситуационни и емоционални фактори, извън индивидуалните характеристики.

В хипотеза 5 допускаме, че въображение/интелект ще има позитивна връзка със стратегиите компромис и сътрудничество и отрицателна връзка с приспособяване. Данните от проведеното изследване отчетоха значима, но много слаба връзка единствено с отбягване като поведение при конфликт. Открития от предишни изследвания докладват за обратна взаимовръзка (Antonioni 1998). Други проучвания не успяват да докажат допускането, че чертата ще се свърже с проблем-фокусирани конфликтни стратегии (Paulson & Leuty 2016). Вероятно и тук културните особености на българското общество се явяват мощен

фактор, който би могъл да обясни разликите с другите изследвания. Връзката на чертата с другите поведенчески стратегии е твърде ниска и статистически незначима. По тази причина не можем да обсъждаме отрицателните корелации със сътрудничество, компромис и приспособяване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРИЛОЖЕНИЯ

Настоящата статия се стреми да обедини и установи връзки между личностни характеристики и стратегии за разрешаване на конфликти. Корелациите, изследвани в този документ, биха могли да имат значимо приложение в областта на всички подпомагащи професии като човешки ресурси, социални дейности, медиация и др. При взаимодействието между хората и групите на всяка работна структура подобна информация относно възможностите и стиловете за справяне с конфликти би могла да е много ценна, спестяваща време, повишаваща ефективността и предпазваща от синдром на професионално и личностно прегаряне. При посредничество или преговори сесията би могла да се адаптира към конкретните стилове на страните, участващи в конфликта. В процеса на личностно развитие, знанието за нагласата към конфликтните ситуации и спецификите на поведението в тях също биха могли да се използват с цел себerefлексия. Разбирайки по-добре себе си и мотивите за действията си, човек съзнателно може да изгради при нужда по-адаптивни стратегии за справяне с предизвикателствата в живота си. Подобна информация би могла да се използва за разработване на програми за обучения, превенции и справяне с конфликтите.

Данните от изследването сред българска популация показват, че всяка от личностните характеристики от модела „Големите пет фактора“ е свързана със стратегията за избягване на конфликти. Най-силна е връзката на чертата сътрудничество със стила отбягване. Корените на подобна тенденция бихме могли да открием в особеностите на народопсихологията. Следва да се вземе предвид превесът на респонденти от женски пол, което вероятно оказва отражение върху установените взаимовръзки. Би било интересно за в бъдеще изследването да се разшири чрез използване на по-обширни данни, чрез добавяне на допълнителни личностни черти и поведенчески стратегии. Това би дало възможност за по-задълбочено познание върху влиянието на личността над поведението в конфликтни ситуации.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л. (2007). Социално познание и междуличностно взаимодействие. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Ермолаев, О. Ю. (2003). Математическая статистика для психологов. Москва: Издательство „Флинта“.
- Зимел, Г. (2002). Социология. Велико Търново: Издателство ПИК
- Киряков, М. (2015). Личностни и професионални измерения на участието във виртуалните социални мрежи. – В: Дисертация за присъждане на образователно-научната степен „доктор“. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, специалност „Психология“.
- Andreassi, J. K. (2011). What the person brings to the table: Personality, coping, and work-family conflict. *Journal of Family Issues*, 32(11), 1474–1499.
- Antonioni, D. (1998). Relationship between the big five personality factors and conflict management styles. *International Journal of Conflict Management*, 9(4), 336–355.
- Avruch, K. (2012). *Context and Pretext in Conflict Resolution: Culture, Identity, Power, and Practice*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Barry, B. & Friedman, R. A. (1998). Bargainer characteristics in distributive and integrative negotiation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(2), 345–359.
- Bruck, C. S. & Allen, T. D. (2003). The relationship between big five personality traits, negative affectivity, type A behavior, and work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 63(3), 457–472.
- Copabianco, S., Davis, M. & Kraus, L. (1999). *Managing conflict dynamics: A practical approach*. St. Petersburg, FL: Eckerd College Leadership Development Institute.
- Costa Jr, P. T. & McCrae, R. (1991). Trait psychology comes of age. *Faculty Publications, Department of Psychology*, 363. <http://digitalcommons.unl.edu/psychfacpub/363> (посетено на 25.08.2019)
- Daly, T., Lee, J., Soutar G. & Rasmi S. (2010). Conflict-handling style measurement: a best-worst scaling application. *International Journal of Conflict Management*, 21(3), 281–308.
- De Janasz, S. C., Down, K. O., Schneider, B. Z. (2002). *Interpersonal skills in organizations*. New York: McGraw-Hill.
- Deutsch, M. (1973). *The resolution of conflict: Constructive and destructive processes*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Donnellan, M. B., Oswald, F. L., Baird, B. M. & Lucas, R. E. (2006). The mini-IPIP scales: tiny-yet-effective measures of the Big Five factors of personality. *Psychological Assessment*, 18(2), 192–203.
- Folger, J., Poole, M. S. & Stutman, R. K. (2015). *Working through conflict: Strategies for relationships, groups, and organizations (7th ed.)*. New York, Routledge – Taylor & Francis Group.
- Follett, M. P. (2012). Constructive conflict. – In: M. E. Godwyn and J. H. Gittell (eds.) *Sociology of Organizations: Structures and Relationships (417–427)*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.

- Funder, D. C., Benet-Martínez, V., Donnellan, M. B., Fleeson, W., Fraley, R. C., Gosling, S. D.,... King, L. A., (2015). Six visions for the future of personality psychology. In M. Mikulincer, P. R. Shaver, M. L. Cooper & R. J. Larsen (Eds.), *APA handbooks in psychology. APA handbook of personality and social psychology, Vol. 4. Personality processes and individual differences* (pp. 665–689). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Funder, D. C., Furr, R. M. & Colvin, C. R. (2000). The Riverside Behavioral Q-sort: A tool for the description of social behavior. *Journal of Personality*, 68(3), 451–489.
- Goldberg, L. (1990). An alternative „description of personality“: The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216–1229.
- Gosling, S. D., Rentfrow, P. J. & Swann Jr, W. B. (2003). A very brief measure of the Big-Five personality domains. *Journal of Research in Personality*, 37(6), 504–528.
- Graziano, W. G., Jensen-Campbell, L. A. & Hair, E. C. (1996). Perceiving interpersonal conflict and reacting to it: the case for agreeableness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(4), 820–835.
- Gross, J. J. & John, O. P. (2003). Individual differences in two emotion regulation processes: implications for affect, relationships, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 348–362.
- Hassan, A. & Singh, N. (2013). Conflict Management Style: Do Personality and Gender Matters?. *The social engineer. A Journal of International Perspective on Development*, 14(1–2), 17–26.
- Herk, N., Thompson, R., Thomas, K. & Kilmann, R. (2011). International Technical Brief for the Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument. Mountain View, CA: CPP Inc.
- Institute for Economics & Peace. (2019). Global peace index report 2019. <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/06/GPI-2019-web003.pdf> (посетено на 25.08.2019)
- Jones, R. E. & Melcher, B. H. (1982). Personality and the preference for modes of conflict resolution. *Human Relations*, 35(8), 649–658.
- Kilmann, R. H. & Thomas, K. W. (1977). Developing a forced-choice measure of conflict-handling behavior: The „MODE“ instrument. *Educational and Psychological Measurement*, 37(2), 309–325.
- Marshall, A. D., Jones, D. E. & Feinberg, M. E. (2011). Enduring vulnerabilities, relationship attributions, and couple conflict: An integrative model of the occurrence and frequency of intimate partner violence. *Journal of Family Psychology*, 25(5), 709–718.
- McCrae, R. R. (1996). Social consequences of experiential openness. *Psychological Bulletin*, 120(3), 323–337.
- Moberg, P. J. (1998). Predicting conflict strategy with personality traits: Incremental validity and the five factor model. *International Journal of Conflict Management*, 9(3), 258–285.
- Moberg, P. J. (2001). Linking conflict strategy to the five-factor model: Theoretical and empirical foundations. *International Journal of Conflict Management*, 12(1), 47–68.
- O’Brien, T. B. & DeLongis, A. (1996). The interactional context of problem-, emotion-, and relationship-focused coping: the role of the big five personality factors. *Journal of Personality*, 64(4), 775–813.

- Paulson, D. & Leuty, M. E. (2016). Dispositional coping, personality traits, and affective style relating to conflict between work and family domains. *Journal of Family and Economic Issues*, 37(4), 519–539.
- Rahim, A. (2002). Toward a theory of managing organizational conflict. *International Journal of Conflict Management*, 13(3), 206–235.
- Rantanen, J., Pulkkinen, L. & Kinnunen, U. (2005). The Big Five personality dimensions, work-family conflict, and psychological distress: A longitudinal view. *Journal of Individual Differences*, 26(3), 155–166.
- Rubin, J. Z., Pruitt, D. G. & Kim, S. H. (1994). McGraw-Hill series in social psychology. *Social conflict: Escalation, stalemate, and settlement* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill Book Company.
- Rummel, R. J. (1979). *Understanding conflict and war: Vol. 4: War, power, peace*. Beverly Hills, California: Sage Publications.
- Schoupe, N., Ridderinkhof, K. R., Verguts, T. & Notebaert, W. (2014). Context-specific control and context selection in conflict tasks. *Acta psychologica*, 146(1), 63–66.
- Slessareva, E. & Muraven, M. (2004). Sensitivity to punishment and self-control: The mediating role of emotion. *Personality and Individual Differences*, 36(2), 307–319.
- Smith, K. K. & Berg, D. N. (1987). *Paradoxes of group life: Understanding conflict, paralysis, and movement in group dynamics*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Spencer, S. V., Bowker, J. C., Rubin, K. H., Booth-LaForce, C. & Laursen, B. (2013). Similarity between friends in social information processing and associations with positive friendship quality and conflict. *Merrill-Palmer Quarterly*, 59(1), 106–131.
- Thielmann, I. & Böhm, R. (2016). Who does (not) participate in intergroup conflict? *Social Psychological and Personality Science*, 7(8), 778–787.
- Thomas, K. W. (2008). Thomas-Kilmann Conflict Mode. TKI Profile and Interpretive Report, 1–11.
- Van den Stock, J., Hortensius, R., Sinke, C., Goebel, R. & De Gelder, B. (2015). Personality traits predict brain activation and connectivity when witnessing a violent conflict. *Scientific Reports* 5, Article No 13779.
- Van Steenbergen, E. F., Kluwer, E. S. & Karney, B. R. (2014). Work–family enrichment, work–family conflict, and marital satisfaction: A dyadic analysis. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(2), 182–194.
- Vater, A. & Schröder-Abé, M. (2015). Explaining the link between personality and relationship satisfaction: Emotion regulation and interpersonal behaviour in conflict discussions. *European Journal of Personality*, 29(2), 201–215.
- Womack, D. F. (1988). Assessing the Thomas-Kilmann conflict mode survey. *Management Communication Quarterly*, 1(3), 321–349.
- Wood, V. F. & Bell, P. A. (2008). Predicting interpersonal conflict resolution styles from personality characteristics. *Personality and Individual Differences*, 45(2), 126–131.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ОСНОВИ НА СИСТЕМНОТО МИСЛЕНЕ И ФАМИЛНА ТЕРАПИЯ: ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТ НА ВЪЗНИКВАНЕ

РОСИЦА ЙОРДАНОВА ЙОРДАНОВА

Анотация. Статията проследява историческия контекст на възникване на фамилната терапия, еволюцията на идеи в широкото поле на свързаните с нея теории, концепции, модели и понятия. Особено внимание се обръща на постулираните в литературата теории за най-общо теоретично знание за системите и тяхното функциониране: кибернетика и обща теория на системите. Прегледът на еволюцията на системното мислене продължава с разгръщането на комуникативния, интергенерационния и психодинамичен модел.

Ключови думи: фамилна терапия, кибернетика, обща теория на системите, комуникативен модел, интергенерационен модел, психодинамичен модел.

FOUNDATIONS OF SYSTEMIC THINKING AND FAMILY THERAPY:
A HISTORICAL CONTEXT

Rositsa Yordanova Yordanova

Abstract. This article examines the historical context of the beginning of the family therapy, the evolution of ideas in the vast field of related to the latter theories, concepts, models and ideas. A particular emphasis was put on the established in the studies theories about the general theoretical knowledge of the systems and their functionality: cybernetics and general systems theory. The overview of the systematic thinking's evolution continues with developing of the communication model, the intergenerational and psychodynamic models.

Key words: family therapy, cybernetics, general systems theory, communication model, intergenerational model, psychodynamic model.

Полето на брачната и фамилна терапия се разширява и променя активно през последните 70 години. Като отделна професионална практика в западната култура може да се твърди, че се корени в социалната работа на Обединеното кралство и САЩ през XIX век (Broderick, Schrader 1991). Отделянето ѝ като самостоятелен клон на психотерапията се случва малко по-късно – в началото на XX век с появата на трудове, ориентирани към децата през 1909 г. и брачно-то консултиране през 1920 г. (Sholevar, Schwoeri 2003, Walrond-Skinner 2014).

За разлика от повечето терапевтични школи, които започват своето развитие от един епицентър, идеята за фамилна терапия започва от различни места, независими едно от друго. И въпреки че за начало на официалното развитие на фамилната терапия се смята основаването на Американската асоциация на брачните консултанти през 1942 г., то полето на фамилната терапия се очертава едновременно от работата на независими клиницисти като Джон Болби в Тависток клиник, Грегъри Бейтсън, Доналд Джаксън, Джон Уекланд, Джей Хейли, Джон Елдеркин Бел, Натан Акерман, Кристиан Миделфорт, Теодор Лидс, Лайман Уин, Мъри Боуен, Карл Уиткер, Вирджиния Сатир, Иван Босзормени-Наги, Джеймс Фрамо, Гералд Зук, Милтън Ериксън в Съединените щати; от иновациите на Д. Л. П. Либерман в Унгария. (Broderick, Schrader 1991, Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996) и от полунезависимите корени на фамилната терапия, които възникнали в Милано, Италия (Sholevar, Schwoeri 2003). Работата на голяма част от тях била повлияни от различни подходи. Но въпреки първоначалното силно влияние на психоанализата, от една страна, на социалната психиатрия, от друга, и теорията за ученето и поведенческата терапия, от трета, тези клиницисти започнали да изказват различни теории за природата и функционирането на семейството като цяло, което е нещо повече от сбор на индивидите в него (Sholevar, Schwoeri 2003, Hammond 2010; Walrond-Skinner 2014, Ashley 2011).

Настоящата статия цели именно да разгърне теоретичната основа на широкото поле на фамилната терапия, като очертае някои основни концепции, модели и личности в нея. Разглежданите теоретични понятия във всяко от направленията обаче не претендира да бъде дълбинно разгърнато в неговата цялост.

ОБЩА ТЕОРИЯ НА СИСТЕМИТЕ

Общата теория на системите (General System Theory) е формулирана от Лудвиг фон Берталанфи. Тя се **фокусира върху разбиране за целостта на системите и въвежда анализа система – обкръжение** в контекста на фамилната терапия.

Развитието на общата теория на системите започва, когато през 1920 г. Лудвиг фон Берталанфи описва живите системи като **отворени**. Първоначално развиваща се като биологична теория, по-късно разширява обхвата си и се

развива като обща теория с интердисциплинарно приложение. Така развитието на теорията не е изолирано (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Rapoport 1986, Bertalanffi 1968, Hammond 2010). Напротив, самият Бергаланфи признава, че видни изследователи са следвали подобна линия на мисленето в кибернетичната и информационна теория, в теорията за вземане на решения и факторния анализ (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Bertalanffi 1968).

В своята работа Бергаланфи поддържа линията на изследване, започната от гешалт психологията в началото на XX век. Въпросът, с който се занимавал, бил отношенията между „цяло“ и „части“. Познат с дългата си история, настоящият въпрос го отвел назад чак до Аристотел. Докоснат от идеята на гешалт психологията, че „цялото“ и „частите“ са продукти на индивидуалния ум, Бергаланфи е мотивиран да създаде математическа наука за **цялостност**, която не зависи от персоналния ум, тъй като „солидната наука“ не е успяла да го направи (Guberman 2004).

Макар да не успява да разреши тези проблеми, разработеният от Бергаланфи модел, има релевантно приложение за всички поведенчески и социални науки. Той постулира, че всеки жив организъм е отворена система, характеризиращ се с поток от информация във и извън системата. Това води всяка жива система към продължителна промяна, напредвайки към по-високи нива на организация и цялостност (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Bertalanffi 1968).

Бергаланфи определя Общата теория на системите като „логико-математическо поле, чиято задача е да формулира и изведе тези основни принципи, които са приложими към „системите“ като цяло. По този начин, точно формулиране на термини като **цялост и сума, диференциация, прогресивна механизация, централизация, йерархиален ред, финалност и еквифиналност** и т.н. става възможно, както и термини, които възникват във всички науки, занимаващи се със „системи“, като предполага тяхна собствена хомология“ (цит. по Bertalanffi 1947, 1955).

Със системния подход Бергаланфи дава значим принос в мисленето за системите. Виталистът дефинира **понятието „система“** като съвкупност от елементи, свързани по определен начин; тези елементи функционират като цяло и взаимодействат както помежду си, така и със заобикалящата ги среда; като всяка система съществува в заобикаляща я среда и е насочена към постигането на определена цел (Bertalanffi 2013).

Теорията на Уолтър Бъкли е друга системна теория, която подчертава **взаимната свързаност и каузалност** на всяка част на системата. Могоро Маруяма, от своя страна, въвежда термините **морфогенезис и морфостазис** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Hammond 2010).

Теоретиците в това поле опитват да обяснят поведението на сложни системни организации от всякакъв тип – от работата на термостата до функцио-

нирането на семейството. Системното мислене в този контекст е начин да погледнем света, в който обектите са взаимосвързани един с друг (Broderick 1993, Ashley 2011).

Основни принципи

Прочитът на Обща теория на системите позволява да направим обобщение на седемте основни принципа. Първият е **холизъм**, постулиращ, че цялото е повече от сумата на неговите части. Втори принцип: **граници** – системата регулира какво може да преминава между нея и околната среда, изпълнявайки функцията на филтър. Трети принцип: **йерархия** – всяка част трябва да се подчинява на правилата на цялото, на което принадлежи. Четвърти: **взаимност** – докато частите са взаимозависими, е невъзможно да разберат причината за нещо случващо се. Пети принцип: **еквилибриум** – системата има тенденция да се стреми към поддържане на стабилно състояние между силите, които се противопоставят една на друга. И не на последно място шести и седми принцип: **еквифиналност** – съществува повече от един начин да се стигне от една точка до друга; **ентропия** – освен ако проверените системи имат тенденция да изпаднат в неработещо състояние.

Тези седем понятия могат да бъдат разглеждани не само като принципи, а като свойства на системите. С уточнението, че описването им в изброената последователност е произволно и не изчерпва изцяло същността на Обща теория на системите, а прави опит да я рамкира.

КИБЕРНЕТИКА

Кибернетиката или „изкуството да насочваш“ в най-общ смисъл, е свързана с формулиране на цел и предприемане на действия за постигането на тази цел, като резултатът се разбира от обратната връзка, която се получава за предприетите действия (Enders, A., Robinson 1963).

Създадената от Норбърт Винер **кибернетика позволява разбирането на свързаността вътре в системите** чрез понятия като *информация, контрол и обратна връзка*. Тази нова парадигма оказва значително влияние върху развитието на социалните науки (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Enders, Robinson 1963, Hammond 2010).

Основни принципи и понятия

Условно можем да разделим еволюцията на кибернетиката на първа и втора вълна. В първата вълна основните понятия, концепции, идеи и принципи се заключават най-общо в **кръгова**, а не в причинно-следствената **връзка**, **инженерна кибернетика**, **обратна връзка и контрол**, както отбелязахме, **теория на адаптацията**, **видове регулиране**, **закон за необходимото раз-нообразие**, **увеличаване на регулаторните възможности**, **самоорганизиращи се системи**. Втората вълна **обхваща ролята на наблюдателя**, **биологична кибернетика**, **автопойеза**, **философия на конструктивизма**, **практическо значение** (Enders, Robinson 1963).

Кибернетичните понятия биват пренесени в полето на фамилна и брачна терапия от антрополога Грегъри Бейтсън.

Работата на Грегъри Бейтсън

Ранните приноси в системната фамилна теория са от работата на Бейтсън през 30-те години на XX век. Изучавайки културата на иатмул в Нова Гвинея, антропологът развива идеята за **шизмогенезис**, която описва като „процес на диференциация в нормите на индивидуалното поведение, което е резултат от кумулативните интеракции между индивидите“ (превод мой, Bateson 1958: 175). В своята пионерна работа Бейтсън дефинира два вида шизмогенезис – **комплементарен**, при който поведението на два индивида или група предизвиква противоположно поведение от другите, и **симетричен**, при който между индивидите (или групата) се предизвиква един и същи отговор (Bavelas, Segal 1982).

Първоначалната теория на Бейтсън за човешките интеракции е повлияна от три направления. Първото е влиянието на биологията. Второто влияние идва от работата на социалните антрополози Малиновски и Редклиф-Браун, които подчертават целостта на социалните системи и функциите на социалната структура, организиращи се около задоволяване на индивидуалните човешки нужди и регулиране на човешкото поведение. Третото направление, оказало значително влияние върху идеите на Бейтсън, са възникващите субдисциплини за културата и личността. Това е област, в която съпругата на Бейтсън Маргарет Мийд е била лидер, следвана от Рут Бенедикт, Ерик Ериксън, Клойд Клуххохн и Ерик Фром. Тази група от учени са значително повлияни от психоаналитичната теория. Бейтсън не споделя фройдистката идея за инстинктите. Въпреки първоначалния му скептицизъм, през 1940 г. изказва вярването, че психоанализата има значителен принос в разбирането за семейния живот (Bavelas, Segal 1982).

Bavelas и Segal отбелязват, че освен трите направления, най-голямото културно движение, което променило западното общество по време на първите четири десетилетия на XX век, е модернизмът.

След работна среща в Ню Йорк през 1942 г., финансирана от фондация „Джосия Мейси“ (Josiah Macy), на която присъстват изследователи и теоретици като Норнерт Винер, Джон вон Нюман, Warren Pitts, Arturo Rosenblueth, Джулиън Бигелоу, Уорън Маккулох и Маргарет Мийт, Бейтсън започва своето пътуване в областта на **епистемологията**. Сборникът „Стъпки към екологията на ума“ очертава почти тридесетгодишната работа на Бейтсън, посветена именно на моста „между емпиричните факти и фундаменталните презумпции в науката и философията“ (цит. по Михова и Александров 2005).

Михова и Александров описват три направления, които правят този „мост“ значим принос в разбирането на системите. Първо, според Бейтсън, методът на **индукцията** е неадекватен начин за познание, докато методът на **дедукцията** е валидният. Той казва, че фактите и начинът им на получаване от „реалността“ трябва да се осмислят от гледна точка на взаимодействието им с фундаменталните убеждения и истини, които всеки човек притежава, а не както индукцията предполага тези убеждения да определят начина на възприемане и обработка на фактите (Михова и Александров 2005, Bateson 1972).

Втората особеност на „Бейтсъновия мост“ са именно **фактите** от света на живите системи – биологията, поведенческата наука и антропологията, които предполагат **отношение, контекст и смисъл**. Според Бейтсън тези факти се различават фундаментално от изучаваните досега в точните науки, които изчисляват скорост, маса, отклонение и т.н. (Михова и Александров 2005, Bateson 1972).

Третата специфика на „моста“ Бейтсън сочи, че в опит да свържат фактите за човешкото поведение със съществуващите фундаментални истини, много учени се насочват към погрешната страна в дихотомията между форма и съдържание, а именно към съдържанието. Понятия като въведеното от Фройд „енергия“, с което теорията се опитва да обясни човешкото поведение, обясняват съдържанието. Понятията, свързани с формата, са феномени като повтарящи се модели/взаимодействия, комуникация и организация (Михова и Александров 2005, Bateson 1972).

Така Грегъри Бейтсън „създава една нова епистемология, която обогатява психологията, социологията и биологията, като дава тласък на развитието на системната психотерапия и променя мисленето на поколения учени“ (цит. по Михова и Александров 2005).

Михова посочва някои от основните идеи на тази епистемология, които са в основата на системното мислене. Според Бейтсъновата идея всяко действие, било то физическо или умствено по своята същност е **взаимодействие**, което има свойството на саморегулиращ се кръг, в който всяко следващо действие

се определено от информацията, получена от предходното, и същевременно всички тези действия са с еднаква степен на значимост. Съотнесено към човешките отношения, системното мислене се опитва да „види“ какъв е **кръгът от действия**, а не кой първопричината или „виновникът“ за ситуацията (Михова и Александров 2005, Bateson 1972).

Друг елемент в епистемологията на Михова посочва, че е **начинът на регулиране на системите**. Използвайки кибернетичното обяснение, Бейтсън казва, че основен системен регулатор е различието, което от своя страна създава друго различие и така оформя **единица информация**. Бейтсън прескача причинно-следственото обяснение за поведенческите феномени и ги поставя в мрежа от затворени кръгове, на които принадлежат, и проследява информацията за различие, която се движи по тези кръгове (Михова и Александров 2005, Bateson 1972).

Именно тази „фундаментална промяна в мисленето за явленията, които имат „умствена“ природа, Бейтсън основателно нарича **екологична** (цит. по Михова и Александров 2005, Erikson 1968). Посочва се, че системното екологично мислене води след себе си и редица различия в досегашните модели на обяснения на явленията и отношенията. Едно от следствията, което се описва, е приемането от страна на изследователите на мрежовия модел, на взаимосвързаност и отказа от „хелиоцентричния“ модел. Така човекът е поставен във връзка с екологичната, социалната система, от която е част, а не е неин първоизточник и единствен регулатор. Друго следствие е вече споменатият отказ човешките отношения да бъдат мислени праволинейно, причинно-следствено. Дотук развитите идеи на Бейтсън са изцяло в полето на радикалния конструктивизъм (Михова и Александров 2005).

Според Михова и Александров кибернетичната епистемология има и още едно силно изразено следствие – разбирането за **властта и контрола**. Според Бейтсън, разглеждайки отношенията в тяхната **кръгова природа**, то идеята, че една част може да контролира останалите части от системата е непропорционална и съответно понятието „власт“ е излишно.

По пътя на развитие на своята „екология на ума“ Бейтсън дава своя принос и по темата за **ученето**, като постулира учене III (I е наизустяването, II е по-високо ниво на учене; свързано е с контекста, в който се извършва ученето в посока сложност и неяснота, което води организмите към действие; така стигайки до решения, водещи след себе си награда или наказание; този тип учене позволява преносът на наученото в нов контекст). Учение тип III „се случва трудно и рядко, защото изисква специфичен контекст, състоящ се в непрекъснатата непредсказуема смяна на ситуацияите или противоречие между тях (парадокс)“ (цит. по Михова и Александров 2005: 29). Оттук става ясно, че тип III учене развива не само знания и умения, но рефлектира върху развитието на цялостната личност.

Заедно със своя колега психиатърът Джърдж Ройш развиват **теория за нивата на междуличностната комуникация – дигитална**, която е вербална, и аналогова – **невербална** (Reush, Bateson 1951). Бейтсън предлага идеята, че аналогичните канали за комуникация осигуряват контекст за дигиталната. Тези контекстуални съобщения, наречени от Бейтсън **метасъобщения**, определят как ще бъдат интерпретирани вербалните.

Работата на екипа в Пало Алто

Изследователска задача със значимо влияние е Бейтсъновият проект за изследване на комуникацията, подкрепен от фондация „Рокфелер“ през 1952 г.

Бейтсън кани Джей Хейли и Джон Уекланд, а по-късно и Дон Джаксън и Уилям Флай в Пало Алто, където се фокусират върху **шизофренната комуникация** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Dohertym, Baptiste 1993). Оттук те извеждат понятието за логическите нива и свързаната с тях **дабъл-байнд теория**, както и идея за **функционалността на симптома** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996: 5) Изследователите дефинират „дабъл-байнд“ или **двойната връзка** като липса на комуникация, при която съществува противоречие между контекстуалните и вербалните нива (Dohertym, Baptiste 1993).

Въпреки че Бейтсъновият проект се свързва главно с дабъл-байнд теорията за шизофренията, от голямо значение е приносът, който прави в начина на разглеждане на всяко поведение. Бейтсън отбелязва, че нарушеното поведение трябва да бъде разглеждано като нарушено комуникативно поведение, което се поддържа и структурира от интеракциите с другите в социален контекст (Bavelas, Segal 1982). В допълнение, теорията на Бейтсън, Джаксън, Хейли и Уекланд е първата за времето си, която детайлно анализира комуникацията в семействата.

Джаксън заключава от направените наблюдения, че разглежданите до сега симптоми, защити, характерови структури и типове личност могат да се разглеждат като термини, описващи видът интеракции на индивида, които възникват в определен междуличностен контекст (Bavelas, Segal 1982). Така тази теория, според Джаксън, е нов начин за концептуализиране на психопатологията и начините ѝ за лечение. Уилдер допълва, като казва, че не е просто теория, обясняваща човешкото поведение, а е нова епистемология. До този момент социалните науки, както Бейтсън отбелязва, са повлияни от традиционната епистемология на физиката, която се базира на първи закон на термодинамиката (трансформация на енергията). Новата епистемология надминава това мислене и изгражда основите си, базирайки се на концепта за **информация, на циркулярната, а не на линейната каузалност, на патерните, на стохастичните процеси, ентропия** и в известен смисъл на **втори закон на термодинамиката** (Bavelas, Segal 1982).

През 1957 г. Дон Джаксън въвежда понятието **системна хомеостаза**. С него изследователят описва тенденцията на всички семейства да поддържат установените патерни на поведение. Така например, ако в случай на поведенчески проблем на едно от децата в семейството, с него започне да работи индивидуално терапевт, то друго дете или семеен член проявява нетипично поведение и/или се разболява. Джаксъновият концепт за **хомеостазата** от своя страна оказва по-нататъшен тласък на развитието на теорията (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Малко по-късно екипът на Пало Алто, в лицето на Джаксън, Хейли и Джон Уекланд, пренася теорията за дабъл-байнд в практическата работа със семейства с шизофрения. Така през 1959 г. тази тенденция е официализирана със създаването на Института за интелектуални изследвания (Mental Research Institute/MRI) в Пало Алто, чийто директор става Джаксън. Институтът привлича клиницисти, интересувани се от тази нова модалност на фамилната терапия. Сред тях са Вирджиния Сатир, Пол Вацлавик и Джулс Рискин. В този период Бейтсън излиза от полето на фамилната терапия и действа повече като заинтересован философ от епистемологията, отколкото като теоретик на семейните процеси (Dohertym, Baptiste 1993).

КОМУНИКАТИВЕН МОДЕЛ

Институт за интелектуални изследвания (MRI)

Както стана ясно, работата на MRI е значително повлияна от Бейтсън и неговите идеи за кибернетика и комуникация. Джаксън и Хейли взимат същината на концепцията за комуникация, добавяйки идеята за власт във взаимоотношенията като се фокусират и върху интеракционните патерни (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Hayes 1991).

През 1967 г. Пол Вацлавик, Джанет Бивин Бавелас и Дон Д. Джаксън публикуват „Прагматика на човешкото поведение: Изследване на интеракционните патерни, патология и парадокси“. В нея те дефинират аксиоми на комуникация, разгръщайки радикалната си идея, че патологията е резултат от комуникацията и че всяко общуване е всъщност функция на контекста, в който се намира (Вацлавик, Бавелас, Джаксън 2018). Очаквано авторите поставят своя труд в рамките на кибернетичната и комуникативната теория, изучавайки междуличностните поведения и изграждайки прагматичен модел за терапия, разглеждана като модел на MRI (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Така работата на MRI се причислява към стратегическата терапия или още определена от Х. Хайес (1991) краткосрочна и още по-конкретно проблем-фокусирана терапия. От тази школа тръгва развитието на терапията, фокусирана към решения.

Акцентирайки върху **комуникацията и решаването на проблеми, нивата на логика и конструктивизма**, теоретичните принципи на MRI се различават от идеологията на Бейтсън за кибернетичните системи. Прагматичният подход на MRI, използващ стратегическата интервенция към системата, значително се разминава с вярването, че системата е носител на знанието и избягва по този начин последствията от човешката интервенция. Епистемологичното различие рефлектирало върху начина, по който Бейтсън и Хейли разглеждат въпросите за **силата и контрола**, което повлиява полето на фамилна терапия. Радклин (1978) заключава, че епистемологичното различие за сила, контрол и интервенция е епистемологичното ядро на фамилната терапия (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996). Въпреки че не всички изследователи в областта са съгласни с това негово изказване, от инструменталния подход на MRI започва, както казва Хофман (1985), развитието **на втората вълна фамилни терапии**, които включват в метода си рефлексивен екип.

Лайман Уин

Лайман Уин, директор на Националния институт по психично здраве (NIMH) през 1950 г., е едно от значимите имена, оказало влияние в развитието на полето на фамилната терапия. Интересът на изследователя е насочен предимно към комуникативните патерни на семейства с членове с шизофрения. Редица проучвания водят Уин до заключението, че патерните на комуникация в „шизофренните семейства“ се различават от тези на семействата, в които няма членове с шизофрения (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Winne 1984).

Изследователят заедно със своя екип се занимават активно с понятието **епигенеза**. Уин (1984) подчертава, че използва понятието в най-общото му значение, което се отнася до „случващи се събития (генезис), които се изграждат върху (епо) непосредствено предшестващите ги събития“ (цит. по Winne 1984). Използването от Бейтсън разбиране за понятието „епигенеза“ като повторение на фиксирани патерни, според Уин, е ограничено. Изследователят е убеден, че границите на приложението му са по-широки.

Като най-популярна сред психолозите Уин вижда препратката към „епигенетичния принцип“, който Ерик Ериксън прави. Той предлага схема на постъпателни последователни промени във формирането на егото, започвайки с „базов план“, от който израстват частите, „всяка част, имаща своето време на специално развитие“ (Erikson 1968). В този смисъл Лаймън Уин разглежда принципите и процесите на епигенетичното развитие в отношенческите системи, т.е. извън отделния човек или личността като системи. Така той се присъединява към идеите на биолози, като Вайс, на теоретици, като Бергаланфи и Парсънс, и към по-съвременния биопсихосоциален модел на Енгел. Уин се споделя виждането, „че органите са повече от прост сбор клетки, човекът е повече от прост сбор органи и семейството е повече от сбор от индивиди“

(цит. по Wynn), като същевременно в тази йерархия на системи всяко ниво има свои ясни и уникални качества (Winne 1984).

Линията е продължена от изследователя в описването на **отношенческа епигенеза**, с което цели да въведе пренебрегвана от други автори гледна точка за **процесите** в отношенческите системи. В резултат Уин (1984) посочва четири процеса, които се разгръщат епигенетично в отношенческите системи: 1) **привързаност** или обгрижване (комплементарна емоционална връзка); 2) **комуникация**, при която има споделен фокус на внимание и обмен за значеня и послания; 3) **съвместно решаване на проблеми** и актуализиращо се споделяне на задачи, дейности и интереси; 4) **взаимност**, изразяваща се в патерни на промяна във включеността, актуализирането и задълбочаването на начините на свързаност в променящ се модел, свързан с вътрешните състояния на участниците и контекстът на обкръжението, като добавя и пето ниво на **интимност**.

Когато говори за **свързаност, свързване и отношенчески системи**, Лайман Уин говори за качествата и патерните на процесите между хората. Той въвежда в полето на фамилната терапия и понятията, обозначаващи патологичната форма на свързаност – **псевдовзаимност** и **псевдовраждебност** (Winne 1984).

Лаймън Уин (1984) в хода на своята работа обръща значително внимание и на промените в семейната структура, които са свързани с жизнения цикъл. Постулира, че тези структури обикновено имат различна динамика в сравнение с отношенчески процеси, които се разгръщат по време на развитието. Той обаче оставя по-подробното изследване на взаимодействието между модела на жизнения цикъл на семейството и разгръщането на отношенческите патерни в хода на развитието на други автори.

Епигенетичният модел, който Лайман Уин изгражда, остава значима следа в полето на фамилната терапия, предоставяйки инструмент за идентифициране на блокажите в семейството и за избор на фокус на превантивните и терапевтични интервенции.

Милтън Ериксън

Друга важна фигура в полето на фамилната терапия през 50-те е американският психиатър Милтън Ериксън. (Sholevar, Schwoeri, 2003) Макар и известен повече с хипнотичния си подход, в хода на работата по комуникативния проект Бейтсън, Хейли и Уекланд регулярно консултирали с Ериксън състоянието на **транс и парадоксалната комуникация** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Моделът на Ериксън подчертава значението на подхода терапевтът да заема активна позиция, което да предизвиква промяна директно и индиректно, фокусирайки се върху симптомите и разглеждайки проблемите от перспективата

на **жизнения цикъл на семейството**. Неортодоксалните клинични интервенции оказали влияние както на работата на Хейли и Уекланд, така и на работата на MRI, развитието на структурната, стратегическата и ориентираната към решения терапия (Sholevar, Schwoeri, 2003, Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Миланският екип

Европейските проучвания в полето на фамилната терапия се развиват едновременно от два центъра – от Миланската школа по фамилна терапия и от школата на обектните отношения във фамилната терапия в Англия. Миланската школа е утвърдена от Мара Селвини-Палацоли в Милано, Италия, през 1960 г., където заедно с Босколо, Чекин и Прата фокусират своите изследвания върху шизофренията и анорексия невроза (Sholevar, Schwoeri 2003) В първите години на своята работа те са значително повлияни от MRI подхода, работата на Бейтсън и идеите на Вацлавик (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996). След 1972 г. миланският екип започва да развива идеите за **парадокса и контрапарадокса**. От 1975 г. обаче навлизат в нова фаза – отхвърлят идеите за йерархията и насочват изследванията си към количеството на нивата от значение в циркулярните патерни. Работата на екипа, станал известен като Системна миланска школа, се фокусира повече върху **патерните и информацията**, отколкото върху структурата и формата (Hayes 1991). Те развиват модел, в който включват екип, наблюдаващ семейството зад огледало. Разделят сесията на 5 части: 1) период преди началото на сесията; 2) времето на сесията; 3) пауза по време на сесията и дискусия; 4) заключение за сесията и 5) дискусия след сесията (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Няколко години по-късно, през 1980 г. миланският екип се разделя – Босколо и Чекин концентрират интереса си върху формите на обучение и терапиите с фокус към интервюто, докато Палацоли и Прата се насочват към изследванията (Hayes 1991).

Venn (1984) казва, че това, което отличава миланския подход от останалите фамилни терапевтични метода, е, че изгражда модел за наблюдение на патерните при фамилните интеракции и формулира техники за терапевтични интервенции. Методът е създаден чрез трансформацията на идеите главно на биолога Грегъри Бейтсън и стратегическия терапевт Пол Вацлавик (Reusch, Bateson 1951).

Стратегическа и структурна школа

В началото на 1960 г. в Ню Йорк, в училище Уилтуик за момчета с делинквентно поведение, Салвадор Минучен, Бруно Монталво, Е. Х. Ауърсуалд и Ричард Рабкин изследвали и работили със семействата. Работата им допринесла за развитието едновременно на структурния подход и на екологичния подход.

Когато през 1967 г. Джей Хейли напуска MRI и се присъединява към Салвадор Минучин и Браулио Монталво в детската клиника във Филаделфия, където Минучин до момента прави изследвания на урбанизирани, бедни семейства, психосоматични семейства, и доразвива идеята за огледалото в тренингите за терапевти. Хейли обаче частично се интересува от въведените от Минучин понятия „власт“ и „йерархия“. През 1976 г. напуска Филаделфия и се отправя към Вашингтон, където заедно с Кло Маданес развиват стратегически модел със значима структурна компонента (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996, Hayes 1991).

Основна цел на **структурната терапия** е структурната промяна, затова и основен теоретичен концепт е понятието **граници**. Структурният модел на фамилен интервенция подчертава необходимостта от граници в семейството, които да бъдат предизвикани от активната включеност на терапевта чрез оценка над извършените задачи и домашни, поставени в хода на терапевтичната сесия. Това е модел, който е ангажиран с организационните характеристики на семействата и **ролите** на семейните членове (Sholevar, Schwoeri 2003, Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Други ключови понятия в тази школа са **хомеостаза, социален контекст и структура**.

Акцентът на структурния подход се заключава в нездравата структура или още по-точно казано в нарушената йерархия или неподходящо свързване.

Стратегическата терапия подчертава нуждата от стратегическо развитие с помощта на фамилен терапевт, който да интервенира продължаващите усилия на семейството към поддържане на тяхната хомеостаза чрез ригидното им придържане към дисфункционални семейни патерни и симптоми.

Стратегическите интервенции са насочени към идентифициране на **правилата** или **метакомуникативните патерни**, залегнали в симптоматичното поведение. Стратегическата терапия се заключава в четири свързани помежду си елементи: **симптоми, метафори, йерархия и сила** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996). Фокусът на подхода остава върху лошата комуникация и неправилната стратегия за решаване на проблемите.

Терапевтите използват „директиви“ и оценки на домашната работа, извършвана между сесиите. Подобно на психодинамичните и стратегическите терапевти работят със съпротивите, което от своя страна води до развиването на **парадоксалните интервенции** (Sholevar, Schwoeri 2003, Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Както Campbell (1999) коментира в миланския подход патологичното поведение е резултат от изолиране на индивида с цел обслужване на определени семейни взаимоотношения.

Публикуваната през 1980 г. статия „Хипотезиране, циркулярност, неутралност: три насоки на водещия на сесията“ от М. Салвини, Л. Босколо, Дж.

Чекин и Г. Прата, добавяйки и работата в екип, до голяма степен описват метода на миланския подход.

След 1980 г. с въздействието на конструктивизма и социалния конструкционизъм, миланският подход претърпява промени. От една страна, акцентът от индивида е преместен върху начина, по който конструктите се формират чрез интеракция, което е в резултат на социалния конструкционизъм. От друга страна, казва Campbell (1999), „традиционното разбиране за семейството като интеракционна или кибернетична система“, наблюдавана отвън, е изместено от идеята за „кибернетика от втори ред“ (терапевтът се мисли като част от системата) (цит. по Campbell 1999).

Ориентирана към решения терапия

Силно повлияни едновременно от MRI подхода и работата на Ериксън, изследователите Стив де Шазар, Инсо Ким Берг, Уилям О'Ханлон, Майкъл Уайнър-Дейвис и Ив Липчик развиват този модел.

Краткосрочен, фокусиран върху симптома, методът помага на клиентите да намерят решение на проблемите и да усилят тези решения, предизвиквайки поведенческа промяна (Sholevar, Schwoeri 2003, Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Въпреки че този модел е по-близък до стратегическия подход, много ориентирани към решения терапевти се определят като постмодернисти и социални конструкционисти. Техните идеи дават основата на **наративния подход** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Наративната терапия, по-скоро свързана с постмиланския подход, противно на стратегическия модел, предполага висока степен на колаборация между терапевта и семейството. Фокусът на терапията са ограничените вътрешни наративи, които с помощта на терапевта семейството деконструира и пренаписва (Sholevar, Schwoeri 2003).

ИНТЕРГЕНЕРАЦИОНЕН МОДЕЛ

В началото на 50-те години на миналия век **Мъри Боуен** разработва нова теория за емоционалното функциониране на човека и поведението му, наречена „Фамилна системна теория“ и „Боуен теория“. Теорията описва не просто семействата и начините им за терапевтиране, а излиза отвъд тези рамки, разпростирайки се върху несемейни групи и бидейки приложима върху различни пространства. В допълнение Боуен теорията е „естествена системна теория“, защото е формулирана от директна работа с живи системи, без да са превзети принципи, приложими върху неживите системи (Sholevar, Schwoeri 2003, Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Боуен казва, че психотерапията може да има ефект както върху отделния индивид, така и върху промяна в отношенията. За разлика от психотерапията, базирана на Фройд, която възниква в контекста на връзката терапевт–пациент, то Боуен терапията възниква в контекста на семейните отношения на индивида. Промяната в индивидите, възникнала в резултат на фамилна психотерапия, може да окаже ефект както върху биологичното функциониране, така и върху психологичните процеси и поведение. И същевременно промяната в един от семейните членове повлиява поведението и функционирането на другите семейни членове. Тази взаимовръзка между биологично, психологично и социално функциониране доказва, че за клиничните проблеми, които имат биологичен компонент, е приложима фамилната психотерапия (Sholevar, Schwoeri 2003, Titelman 2014).

Боуен развива идеята, че човек притежава две системи на функциониране: емоционална и мисловна. Колкото по-недиференцирани са двете системи, толкова по-склонен е индивидът да реагира импулсивно. Повишаването на тревожността в системата, води до това двете системи да се слоят и да загубят способността за индивидуално функциониране (Михова 2014, Titelman 2014).

Боуен обръща особено внимание на понятието **емоционална система** – понятие, което до момента не се е използвало в друга системна теория. Според автора и най-простите форми на живот имат емоционална система, която ръководи поведението им, като обаче емоционалната система не е еквивалент на чувствата.

Боуен отделя следните основни теоретични концепта в своята теория: 1) **триъгълници (триангулация)** – фузия между трима души; характеристиката на триъгълника зависи от нивото на тревожност; 2) **патерни на емоционално функциониране** – съществуват четири основни патерна в отношенческите системи (емоционална дистанция, емоционален конфликт, доминиращ–доминиран, свръхвъвлеченост на детето), чието активиране се случва с повишаване на тревожността; 3) **ниво на диференциация** – разграничение от функционално и базово ниво; колкото по-високо е нивото на диференциация на индивида, толкова по-висок капацитет има за изграждане на емоционален контакт с другите, без да влиза във фузия, дори при покачване нивата на тревожност; 4) **фузия** – слятост; 5) **емоционално скъсване** (Sholevar, Schwoeri 2003, Михова 2014).

Боуен подчертава, че тези теоретични концепти са взаимосвързани и е нужно да бъдат мислени системно, защото, за разлика от причинно-следственото мислене, системното лесно обхваща множество системи и интеракции на много нива.

ПСИХОДИНАМИЧЕН МОДЕЛ

Натан Акерман

Американският детски психиатър и психоаналитик Н. Акерман е една от водещите фигури, оказала влияние върху развитието на полето на фамилната и брачна терапия. Повлиян от работата на С. Минучин, той насочва изследванията си главно към деца с различни поведенчески проблеми и в частност делинквено поведение. Акерман отбелязва, че единственият начин да бъдат разбрани индивидуалните проблеми е като бъдат разбрани в условията на връзката с другите (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

През 1960 г. Акерман основава Американски фамилен институт в Ню Йорк, а през 1962 г. заедно с Дон Джаксън издават първото и едно от най-престижни списания „Семеен процес“ (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

Теодор Лидс

От 1940 г. до началото на 50-те години на миналия век практиката на аналитика била насочена предимно към пациенти с шизофрения. Концентриран да открие връзката между шизофренията и семейството, Лидс обобщава своите открития, че шизофренията е резултат от **нарушена личностова интеграция и ролева диференциация в семейството** (Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996). Изследователят изказва няколко, свързани с наблюденията му, идеи: 1) ролята на бащата в семейството е не по-малко важна от тази на майката; 2) отхвърля предположенията на Фром-Райхман и Розен, че шизофренията е резултат от отхвърлянето на майката и 3) допуска, че психодинамиката на родителите, повече от тази в семейната система, е в по-висока степен отговорна за развитието на шизофренно поведение в детето. Така Лидс въвежда понятията **преплетен брак и сцепен брак**.

Обектни отношения

Теорията, развита от Мелани Клайн, Роналд Фейърбърн, Хари Дикс и Доналд Уиникът, най-общо постулира, че фундаменталната нужда на човешките същества е от привързаност и свързаност. Фокусът тук е върху **привързаността**, която се изгражда между родителя и детето, и влиянието, което привързаността оказва върху процеса на развитие.

Теорията за обектните отношения оказва влияние върху полето на фамилната терапия, като допринася с идеята, че връзките, които зрелите хора изграждат, са силно повлияни от ранния им опит, привързаността и връзките в онзи период. Най-общо можем да кажем, че водещи концепти тук са **интрапсихично** и **интерперсонално**. Теорията подчертава, че хората се свързват помежду си главно на основата на техните интернализирани обекти от миналото им (Sholevar, Schwoeri, 2003; Piercy, Sprenkle, Wetchler 1996).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Познаването на широкото поле на фамилната терапия изисква познаването както на теорията и историческия контекст, в който тя възниква, така и теоретичните конструкции. Обсъдените в статията термини, принципи и концепции на двете основни теории, в чието поле се „ражда“ системното мислене – кибернетика и обща теория на системите, – позволява разбирането на развитите от тях терапевтични направления и отваря перспективата за по-широко практикуване за фамилна терапия.

Представените концепции в рамките на възникването на фамилната терапия са едновременно както независимо възникващи, така и взаимодопълващи се една друга. Всички те са базирани на основните принципи, описани от Фон Бергаланфи в обща теория на системите и кибернетичните понятия на Винер, въведени в полето на фамилната теория от Г. Бейтсън. Несъмнено разгледаните от нас модели, обединяващи различните школи, имат специфични особености, които в рамките на фамилната терапия са по-скоро в практиката, отколкото в разликите в теоретичните им допускания.

Вървейки към заключение, обаче считаме, че е важно да очертавам допирните точки и разликите главно в начина, по който разгледаните от нас концепции и по-конкретно на трите основни школи – **стратегическа, структурна и системна**, разглеждат семейството и симптома. Х. Хейс посочва, че трите школи споделят някои основни допускания. В техните рамки общността и културата се разглеждат като контекст, в който се моделира индивидуалното поведение, а семейството е „организирана, структурирана и патернализирана, саморегулираща се система с позитивна и негативна обратна връзка“ (превод мой, Hayes 1991: 32). Стабилността, свързаността на системата или поддържането на т.нар. хомеостаза „се определя от формирането на структури и правила, които определят патерните на интеракция между семейните членове“ (превод мой, Hayes 1991, 33). Основен фокус и на трите школи остават взаимоотношенията между отделните членове на семейството, подчертавайки важността на циркулярната каузалност. Хейс посочва, че практическата реализация на теоретичните концепти и при трите школи се насочва към промяна патерна на интеракция, който е свързан с появилия се симптом или промяна на правилата и вярванията, които са оформили съответните патерните. Така като цели на терапията могат да се очертаят решаването на настоящия проблем, промяна в комуникацията, „разплитане“ на проблемното решение и подкрепа на автономността и принадлежността на индивида в семейството.

Разликите в концепциите на трите школи до известна степен също взаимно се допълват. Така например структурните фамилни терапевти изказват своя нормативен възглед за семейството, който е приет и от стратегическия модел на Хейли. Те твърдят, че семейства функционират нормално, когато има ясна йерархия и граници. Разглеждат семействата като имащи сравнително стабилни

структура и взаимоотношения, докато според системната школа семейството е непрекъснато променящо се, а стабилността е характеристика на конкретен момент. По отношение смисъла на симптома – структурната школа го разглежда като поддържащ хомеостазата на семейството, стратегическите като част от порочните цикли и патерните на взаимодействие, докато системните терапевти се насочват към позитивната и негативната обратна в поддържането на симптома. Останалите различия се отнасят главно до терапевтичната насоченост и процес, което излиза от рамките на настоящата разработка (Hayes 1991).

Така за възникването и първата вълна на развитие на **стратегическата школа** допринасят изследователи от различни дисциплини, сред които: Г. Бейтсън, Д. Уекланд, Дон Джаксън, Д. Хейли, П. Вацлавик и др. Терапевтичната практика в рамките на стратегическата школа, която съпътства теоретичното разбиране и знание за системите, обхваща два модела – краткосрочна терапия, разработена от MRI, и смесена, при която Хейли и Маданес съчетават стратегическия и структурен модел. **Структурната школа** във фамилната терапия се свързва основно с името на Салвадор Минучин и мисленето за системата като развиваща структури. Кибернетичната епистемология в работата на Г. Бейтсън повлиява и **миланския системен подход**, където именно циркулярността се отличава като централна системна идея. Принос за възникването и развитието както на теоретичните рамки, така и на практическия подход имат Палацоли, Босколо, Чекин и Прата. Миланската група въвежда трите принципа на интервюиране на семейството – хипотезиране, циркулярност, неутралност, които са в основата на използваните и днес принципи и методи на системна терапия.

Разгледаните значими имена, дали своя принос за възникването и развитието на полето на фамилната теория и практика, са водещи. Включвайки влиянието на различните направления обаче, статията се ограничава до очертаване на рамките и основни концепции на структурната, стратегическата и системната школа. Дискусията не разглежда развитите се като независими движения хуманистичната, бихевиористичната и психоаналитична фамилна терапия. Така проследената линия на системно мислене обхваща възникването, без да влиза в дълбочината на развитието на теорията. Проследяването на развитийния процес и еволюция, би наложило разгръщането на особеностите и характеристиките му, което заслужава независим научен поглед, обособен в допълващ настоящата статия труд.

Предложеното изложение е подходящо да проследи и специфичния подчерк, който влиянието на конструктивизма, а по-късно и на социалния конструкционизъм, наративните подходи и херменевтиката оказват върху понятията, концепциите, теорията и практиката на фамилната терапия – контекст, който допълва линията на възникване и допринася за развитието на системното мислене. Този обект на научно изследване би обогатил картината в разбирането на теорията и практиката на фамилната терапия.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вацлавик, П., Б. Дж. Бавелас, Д. Дон. Джайсън (2018). Прагматика на човешките отношения. София: Наука и изкуство.
- Михова, З. (2014). Емоционални процеси в семейството и системна терапия. България: Стено.
- Михова, З., Х. Александров (2005). Грегъри Бейтсън или „Бейтсън знае нещо, което не казва“. Значими имена в антропологията. София: НБУ, 18–32.
- Ashley, W. R. (2011). *Design for a Brain: The origin of adaptive behavior*. 2nd ed. New York, Wiley: Springer Science & Business Media.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine Book, 73–88.
- Bavelas, J. B., L. Segal (1982). Family systems theory: Background and implications. *Journal of Communication*, 32(3), 99–107.
- Bertalanffi, L. von. (1968). *General System Theory: foundations, development, applications*. Edmonton, Canada: University of Alberta.
- Bertalanffi, L. von. (2013). The History and Status of General Systems Theory. *The Academy of Management Journal*, 15 (4), 407–426.
- Broderick, B. C. (1993). *Understanding Family Process: Basics of Family Systems Theory*. London, New Delhi: SAGE Publication.
- Broderick, B. C., S. S. Schrader (1991). The History of Professional Marriage and Family Therapy. In A. S. Gurman & D. P. Kniskern (Eds.), *Handbook of Family Therapy*. Vol. 2. NY: Brunner/Maze.
- Campbell, D. (1999). Family Therapy and Beyond: Where is the Milan Systemic Approach Today?. *Child Psychology and Psychiatry Review*, 4 (02), 76–84.
- Doherty J. W., A. D. Jr. Baptiste (1993). Theories emerging from Family Therapy. *Sourcebook of Family Theories and Methods: A Contextual Approach*. New York: Plenum Press, 505–524.
- Enders, A., Robinson (1963). Cybernetics, or Control and Communication in the Animal and the Machine. *Technometrics*, 5 (1), 128–130.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York, Norton.
- Guberman, S. (2004). Reflections on Ludwig von Bertalanffy's „General System Theory: Foundations, Development, Applications“. *Gestalt Theory*, 26, 44–57.
- Hayes, H. (1991). A re-introduction to family therapy clarification of three schools. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 12, 27–43.
- Hammond, D. (2010). *The Science of Synthesis: Exploring the Social Implications of General Systems Theory*. Colorado: University of Colorado.
- Piercy, F., D. Sprenkle, J. Wetchler (1996). *Family Therapy Sourcebook*. New York: The Guilford Press.
- Rapoport, A. (1986). *General systems theory: Essential Concepts & Applications*. Cybernetics and Systems series. Tunbridge Wells, Kent & Cambridge, Mass: CRC Press.
- Reusch, J., Bateson (1951). *Communication and human relations: An interdisciplinary approach*. Communication: The social matrix of psychiatry. New York: Norton.

- Selvini, M., L. Boscolo, G. Cecchin (1980). Giuliana Prata M.D. Hypothesizing, Circularity, Neutrality: Three Guidelines for the Conductor of the Session. *Family Process*. 19 (1), 3–12.
- Sholevar, G. P, Schwoeri, L. (2003) Textbook on family and couples therapy: Clinical Applications. Washington, DC: American Psychiatric Association Publishing.
- Titelman, P. (2014). *Clinical Applications of Bowen Family Systems Theory*. London, New York: Routledge.
- Venn, J. (1984). Family etiology and Remission in a Case of Psychogenic Fugue. *Family Process*, 23 (3), 429–435.
- Walrond-Skinner, S. (2014). *Family Therapy: The Treatment of Natural Systems*. New York: Routledge.
- Winne, L. (1984). The Epigenesis Of Relational Systems: A Model For Understanding Family Development. *Family Process*, 23 (3), 297–318.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ПСИХИЧНИТЕ ПРОЦЕСИ НА ЗАГУБА, СКРЪБ И ТРАУР

ТОСКА ИВАНКОВА ГАНЕВА

Анотация. Настоящият теоретичен обзор цели да представи кратък набор базово знание, свързано с преживяването за загуба и скръб. Адресирани са теми като загуба, нейните видове, скръб и траур, и разликата между последните две. Представени са модели и задачи на видове скръб, реакции на загуба, етапи, фази и протичане на процеса на траур. Изброени са видовете скръб и усложнените ѝ форми. Предложена е организация на преживяването на загуба и скръб според вида на загубеното. Маркирана е разликата в насочеността на фокуса на съпротива спрямо вида на загубеното.

Ключови думи: загуба, скръб, траур, комплицирана скръб, неразрешена скръб, патологична скръб.

PSYCHOLOGIC PROCESSES OF LOSS, GRIEF AND MORNING

Toska Ivankova Ganeva

Abstract. Present theoretical review aims to represent short set of grief and loss experience related basic knowledge. Addressed are topics as loss, types of loss, grief and mourning, and difference between both. Presented are models, tasks and types of grief, reactions to loss, stages, phases and ongoing course of mourning process. Listed are types of grief and its complicated forms. Offered is organization according to type of what is lost for grief and loss experience. Marked is the difference in trend of focus in resistance according to what is lost.

Key words: loss, grief, mourning, bereavement, complicated grief, unresolved grief, pathological grief

ВЪВЕДЕНИЕ

След Фройд, Линдеман и революционния за времето си труд на Кюблер-Рос през 1969 г., през последните 50 години в научното пространство погледите се обръщат и към темата за преживяване на загуба и скръб. Изграждат се множество теории, създават се теоретични модели, извеждат се базови конструкти и се стига до емпиричното изследване на преживяването на загуба, скръб и процеса на траур и съответните нозологични единици, включени в диагностичните наръчници. Почти не се среща труд, в който имената на Линдеман (Lindemann), Кюблер-Рос (Kubler-Ross), Болби (Bowlbu), Парк (Parkes), Уордън (Worden), Рандо (Rando), Силвърман (Silverman), Стриби (Stroebe), Ниймайър (Neimeyer), Лазарус и Фолкман (Lazarus and Folkman), Клас (Klass) и др. да не бъдат споменати в историческия преглед на темата. В последните 10–20 години се срещат и имената на емпириците на теоретичното поле в лицето на Мачиевски (Maciejewski), Приджесън (Prigerson) и др. Отграничава се набор базово знание, част от което участва във формиране ядрото на всеки терапевтичен подход. Това знание, цел на настоящия обзор, е представено по-долу.

ЗАГУБА

Крумова-Пешева (2017) пише, че тежките загуби провокират усещане за огромна заплаха в психичния апарат, застрашават интегритета на аза, обичайното функциониране на човека и чувството за сигурност и перспектива и се явяват основна екзистенциална тема и базисно опасение. [6] С цитат на Рандо (Rando 1984) може да се очертае всеобхватността на загубата:

На практика всички промени включват загуба. А всички индивиди се сблъскват непрекъснато със загубата по време на техния живот [16].

Семантичното значение на думата „загуба“ в българския език включва: (1) лишаване от нещо ценно; (2) намаляване, изчезване; (3) нежелателно изразходване; (4) щети в производство, търговия и (5) неуспех в състезание [8]. В настоящата разработка думата ще се използва в първите два от изброените смисли, в частност, говорейки за загуба поради смърт, в тон с определението: „състояние на депривация поради смъртта на някого и се свързва с поведението на траур“, представено в труда на Петкова [7]. Фразите „преживяващ загуба“ и „преживяване на загуба“ ще се използват взаимнозаменяемо съответно със „скърбящ“ и „скърбене“.

ВИДОВЕ ЗАГУБА

Рандо и Пърлманс и колеги пишат, че загубата може да бъде физическа, психическа или символична, първична, вторична и вторично символична. Рандо добавя още два вида загуба, а именно развитийна и базирана на компетентности [16], [14].

2.1. *Физическата загуба* се отнася до загубата на нещо осезаемо, например тяло, физическо присъствие на значим човек [16], [14].

2.2. *Психологическата или символична загуба* се отнася до загуба, която е абстрактна или символична, т.е. ролята в живота, която загубеното играе. Например загубата на значим човек може да означава загуба на майка, баща, родител, подкрепа, любовник, довереник, съветник, сигурност и пр. [16], [14].

2.3. *Първична загуба* е изначалната загуба, това, което вече не е налично [16], [14].

2.4. *Вторична загуба* е всяка загуба, която върви заедно със или се развива от последствията на първоначалната загуба, определя се от ролята на връзката, която е била загубена, понякога отнема седмици, месеци или дори години да бъде осъзната. Например неща, които индивидът вече няма в резултат от загубата, като родител, съпруг/а, дете, промяна в средата, загуба на статут, загуба на поддържащ фактор за семейните връзки, надежди, мечти и пр. [16], [14].

2.5. *Вторично символична или психологична загуба* включва разбиването на предположения, лични конструкции или схеми, света на представите, който скърбящият е изградил в ума си. Тоест основни компоненти на неговия ментален свят, концепцията за аза, самооценката и философията, планът и надеждите за живота [9], [14]. Те са абстрактни и не могат да бъдат видени, често не са разпознавани като загуба от скърбящия и обкръжението му, пише Рандо (1988). За пример може да се посочи загубата на брака като институция, примерен и ролеви модел и функции за изпълнение при загуба на съпруг/а или развод. [16], [14].

2.6. *Развитийната загуба* е вследствие на нормалната промяна и израстване. Пример за това са намаляване на физически способности с остаряването и загубата на предходни характеристики при преминаване на следващ етап на развитие, т.е. всеки един от членовете в едно младо семейство, което се сдобива с първото си дете, губи своята свобода и независимост [16].

2.7. *Базирана на компетентност загуба* са загуба на хъс, копнеж, стремеж, на мотивация и движеща сила. Често наблюдавани са при силно амбициозни лица при постигане на поставена цел, които са впрегнали цялата си енергия в този процес [16].

СКРЪБ

Скръбта е емоция, само началната част на траура. При преживяването ѝ се наблюдават симптоми на депресия и тревога, прекомерно завладяващо чувство за загуба, силни чувства на бленуване и копнеж по човека, който е починал, дълбоко усещане за празнота, чувство сякаш част от теб е умряла, болка или тежест в гърдите, загуба на интерес за света наоколо, чувство на безнадеждност за бъдещето, умора, липса на спокойствие, раздразнителност, гняв и/или вина [1], [2], [4], [5], [11], [12], [14], [15], [16], [18].

Сама по себе си скръбта не е достатъчна за ефективно справяне със загубата. Тя се проявява и изразява чрез психологически, поведенчески, социални и физически реакции към преживяването на загуба. Често се наблюдават шок или вцепененост непосредствено след известяването на загуба, а в определени случаи се протрахира във времето с видимо или ненаблюдаемо проявление в някоя или всички сфери на реакции [14], [16], [17], [20].

Според Пърлманс и колеги определението за скръб има своето клинично значение за теорията и практиката, тъй като то я очертава като: (1) естествена и очаквана реакция към значима загуба; (2) преживяне във всички сфери на живота; (3) изразява се в широко разнообразие от начини; (4) нестатична е, а се променя постоянно във времето; (5) не е задължително да намалява по линеен начин във времето; (6) може да се провокира от всяка важна загуба, а не само смърт; (7) природата на скръбната реакция зависи ситуационни и личностни фактори [14].

ТРАУР

Често срещано определение за траур е културно обусловено и/или публично изразяване на скръб [1], [2], [4], [5], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17]. Траурът е активен процес за справяне със смърт, а като синоним се използва „работа по скръбта“, с което се подчертава активната страна на траура, неговата активна и действена същност [4], [5], [14], [16], [18]. В същината си траурът изисква физическа и емоционална енергия, активно да се вършат неща, активно да се предприеме курс на мисълта, да се действа за интеграция и разрешаване на личната скръб [14], [16].

Според Пърлманс и колеги да си в траур или в процес на траур означава: (1) да се приспособиш; (2) да направиш място за нещо; (3) да се адаптираш; (4) или да се нагласиш; (5) това да се интегрира едно нещо с друго; (6) да се преориентираш към живота; (7) да приемеш [14].

Същите автори маркират и целта на траура: (1) да пуснеш това от миналото, от което е необходимо да се откажеш; (2) здравословно да преживяваш настоящето и (3) да се подготвиш за бъдещето [14].

СКРЪБ И ТРАУР

Думите „скръб“ и „траур“ се използват взаимнозаменяемо в ежедневи-ния език. „Преживяване на загуба“ е мек синоним, въведен за улеснение на чуваемостта им. В същината си скръбта и загубата са различни. А скръбта и траурът при нормална загуба са различни от тези при травматична такава.

Скръбта е реагиране към личното преживяване на загуба, а траурът отива отвъд и включва активно справяне с нея. Скръбта е преживяване и изразяване на нечии реакции към загубата, а траурът отива отвъд и служи на функцията на адаптация чрез приспособяване. Скръбта е чувство на свързаност с починалия, а траурът отива отвъд и представлява помирение със загубата. Често болката от скръбта се приема като привързаност към починалия, а траурът отива отвъд в лицето на приемане на това, срещу което скърбящият иска да се съпротивлява [1], [14].

МОДЕЛИ НА СКРЪБТА

Авторите Кюблер-Рос (Kubler-Ross 1969/2018), Ниймайър (Neimeyer 1994/2016), Хъмфри и Зимпфер (Humphrey and Zimpfer 2008), Уордън (Worden 2009), Цанева (2009), Паркс и Придженсън (Parkes and Prigerson 2010), Пърлман, Уотман, Фойър, Фабър и Рандо (Pearlman, Wortman, Feuer, Farber and Rando 2014), Харис и Уинокюър (Hargys and Winokuer 2016) представят в своите трудове по един или няколко от моделите на скръбта. Последните могат да бъдат маркирани и представени в обобщение, както са представени по-долу.

1. Модел на етапите на д-р Елизабет Кюблер-Рос, където се открояват пет последователни етапа: (1) отричане и шок; (2) гняв и раздразнителност; (3) пазарене; (4) депресия и (5) приемане.

2. Модел на фазите на Паркс, Боуби, Сандърс и др., където се редуват и донякъде взаимно се препокриват следните фази: (1) вцепененост; (2) копнеж; (3) дезорганизация и отчаяние и (4) реорганизация. Впоследствие фазите биват сведени до три от Рандо: (1) избягване; (2) конфронтация и (3) приспособяване.

3. Модел на задачите на Дж. У. Уордън, маркиращ четири основни задачи при разрешаването на скръбта: (1) приемане на реалността на загубата; (2) преминаване през болката и скръбта; (3) приспособяване към обкръжението, в което починалият го няма и (4) емоционално пренасочване и продължаване на собствения живот.

4. Четирикомпонентен модел на Дж. Бонано и Ст. Калтман, където в разрешаване на скръбта играят роля четири компонента: (1) контекст на загубата, рискови фактори, вид на смъртта, пол и културна среда; (2) субектив-

ни значения на загубата и екзистенциалният ѝ смисъл; (3) променящите се репрезентации на връзката и оставаща връзка с починалия и (4) ролята на процесите за справяне и регулиране на емоциите.

5. Двупроцесен модел на М. Стрийби и Х. Шът, където се твърди, че има два основни противоположни по посока, осцелиращи се един в друг процеса, които се редуват по пътя към разрешаване на скръбта и водят до флукутации в поведението за справяне на скърбящия. Първият процес е на загуба, т.е. изразяване на чувствата и фокусиране над загубата, а вторият процес е на възстановяване, т.е. контролиране на чувствата и избягване фокус над загубата.

6. Модел на продължаващите връзки на Д. Клас, който отхвърля, че целта на скърбенето е откъсване от починалия. Тук се постулира, че целта е да се запази връзката с починалия, близка по един символичен начин.

7. Модел на реструктуриране на смисъла на Р. Ниймайер, където се търси разбиране на значението на загубата, пренаписване и създаване на нов наратив (разказ) за собствения живот на оцелелия.

8. Модел за преживяване на скръбта в семейството и/или група, където се твърди, че при нестабилни отношения, тайни, различни убеждения се срещат повече трудности при адаптиране към загуба. А в семейства и/или групи, където има стабилни връзки, чести контакти, утвърдени ритуали и споделяне на чувства, адаптацията е по-лека.

На база на тези модели и чрез тяхното комбиниране в различни вариации впоследствие се създават множество терапевтични подходи за работа при разрешаване на скръб със или без усложнения в протичането ѝ [2], [3], [5], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [18].

РЕАКЦИИ ПРИ ЗАГУБА

Както бе споменато по-горе, реакциите при загуба могат да бъдат психологически, поведенчески, социални и физически [1], [6], [14], [7], [15], [16], [17].

1. Психологическите реакции може да са емоции, мисли и възприятия. При преживяването на загуба могат да се очакват *емоции* като тревога, шок, тъга, копнеж, депресия, безпомощност, гняв, враждебност и вина. Могат да се очакват *мисловни процеси* като отричане, разсеяност, разочарование и нарушена концентрация, разбиране и памет. Особено в началната остра фаза на скръбта може да се очакват промени във *възприятията*, за които се дава толеранс към нормалност до 1–3 месеца след загубата, като чувство за нереалност, чуване или виждане на човека, или усещане за неговото присъствие [1], [4], [5], [6], [7], [9], [11], [12], [13], [14], [15], [16].

2. Физическите реакции при преживяване на загуба и скръб се изразяват в непоседливост, мускулно напрежение, болки, разстройване на стомаха,

главоболие, сърцебиене, задъхване, проблеми със съня, нарушения на апетита и пр. [1], [4], [5], [6], [7], [9], [11], [12], [13], [14], [15], [16].

3. Поведенчески реакции при преживяване на загуба и скръб са сънища за починалия, търсещи и викащи поведения за възстановяване на загубения обичан човек, посещения на места или носене на предмети, напомнящи за починалия, избягване на места и неща, напомнящи за починалия, дезорганизирана активност, променливо, непостоянно поведение, завишен прием на лекарства и/или психоактивни субстанции (като наркотици, алкохол, кофеин, никотин), себеразрушително, импулсивно, пристрастяващо, неумерено или компулсивно поведение (например залагане, безразборна сексуална активност, преработване, преяждане, ексцесивно пазаруване и/или харчене на пари, прекомерно трениране, бързо шофиране) и пр. [1], [4], [5], [6], [7], [9], [11], [12], [13], [14], [15], [16].

4. Социалните реакции на преживяване на загуба и скръб се изразяват в лицето на социално оттегляне или изолация, липса на ангажираност с други хора или обичайни дейности, намален интерес, мотивация, инициатива, насоченост за взаимоотношения и пр. [1], [4], [5], [6], [7], [9], [11], [12], [13], [14], [15], [16].

ЕТАПИ НА СКРЪБТА

Кюблер-Рос (1969) за първи път формулира поредност, описваща протичането на скръбта, в лицето на модела на етапите на скръбта. Проследявайки множество терминално болни пациенти, тя описва етапите, както са представени по-долу.

1. Отричане и шок – първоначалната реакция при научаване за диагноза с летален изход. Представява трудността да се осмисли и приеме новината, неподготвеността за нея и желанието да бъде отречена, неприета [2], [7].

2. Гняв и раздразнителност – описва преживяването на терминално болния за несправедливост спрямо него. Гневът към живота и съдбата, към починалия, към обстоятелствата, към самата загуба на живот [2], [7].

3. Пазарене – последният опит на терминално болния да задържи отричането, като своеобразно започва да се договаря с всевишния и с когото друг би могло, за да откупи още време и/или живот [2], [7].

4. Депресия – започва да се разгръща от момента, в който реалността се наложи над всички опити на терминално болния да се съпротивлява и да отрича фактите. Представява времето, в което той изстрадва осмислянето на случилото се и започва да си дава сметка какво предстои, какво е било загубено и какво още предстои да бъде загубено, замисля се за живота, в който той скоро няма да бъде участник. Един вид период на равносметка [2], [7].

5. Приемане – периодът на смирение пред болестта и съдбата. Болният започва да се подготвя за предстоящия преход, да подрежда делата си, достига до един вид мъдрост относно случилото се и предстоящите събития, преразглеждат се философията и представата за смъртта и това, което следва след нея. Не всички терминално болни успяват да достигнат до него, често те застават в етапа на шок и отричане или гняв [2], [7].

Трябва да се отбележи, че д-р Рос в по-голямата част от труда си е изследвала хора, губещи собствения си живот, т.е. тя описва етапите на скръб по личното преживяване преди леталния изход. Това от своя страна оставя пространство за предположението, че преживяването на скръб по загубата на друг човек, по значим друг би могло да дерайлира от тази последователност на етапите и да се случи по друг начин.

ФАЗИ НА СКРЪБТА

За преживяването на скръб в поредност на фази първо се споменава в трудовете на Паркс, Боуби, Сандърс и др., където се описва редуването и донякъде взаимното препокриване на: вцепененост, копнеж, дезорганизация, отчаяние и реорганизация. В научната литература още биват представени като стадии от Паркс, където се изброяват пет: тревога, вцепененост, копнеж (търсене), депресия и възстановяване и реорганизация. Впоследствие с развитието на теорията фазите се свеждат до три от Рандо:

1. Избягване – в тази фаза по всякакъв начин се избягва разпознаване на загубата, а отричането ѝ служи като емоционална анестезия. Скърбящите са неспособни да разберат какво им се случва, съпротивляват се на случващото се и се наблюдава отричане.

2. Конфронтация – фазата, в която скърбящите започват да разбират въздействието на загубата, проявяват своите реакции към отделянето от починалия значим човек, допускат осъзнаване и осмисляне на измеренията на загубата и аспектите от живота им, които са засегнати. В тази фаза скърбящите започват да се справят с реалността на загубата и нейните последици.

3. Приспособяване – в тази фаза скърбящите с времето стигат до разбирането на стойността на приспособяването към загубата, способни са да направят доста промени в това как те виждат своята ситуация, което им помага да се движат напред [1], [4], [5], [7], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16].

ПРОТИЧАНЕ НА ПРЕЖИВЯВАНЕТО НА СКРЪБ И ЗАГУБА

През 2007 г. група учени Мачиевски, Жанг, Блок и Приджесън (Maciejewski, Zhang, Block и Prigerson 2007) публикуват емпиричното си изследване върху етапите на скръбта при лица, загубили значим друг. Фонда-

мент на изследване то са преживяванията, описвани в модела като етапите на скръбта от Кюблер-Рос. Протичането на скръбта е представено в четири времеви периода от 0 до 6 м., от 6 до 12 м., от 6 до 12 м. и от 12 до 24 м., с което частично потвърждават теоретичния си фундамент. Отклонението от него се отразява във факта на откритието, че от момента на загуба в преживяването на скръб присъства преживяване на постоянно нарастващо с времето приемане, а отричане, гняв и депресия варират в интензитета си [19].

Може да се обобщи, че съществуват два големи времеви интервала, в които се случват значителни промени в преживяването на скръб и загуба:

От 0 до 12 м. – копнеене и отричане са изразени и намалят с времето, депресия и гняв са изразени и нямат промяна, устойчиви са във времето, а приемането се увеличава.

От 12 до 24 м. – копнеене, депресия, отричане и гняв, подредени в поредност спрямо стойностите на интензитета си, намалят, а приемането се увеличава през целия период [19].

Предполага се, че в края на този период от 24 месеца всеки един скърбящ се е ориентирал към живота, намерил е пълно или поне до някаква степен разрешение на скръбта си и се е заел с разрешаването на задачите на ежедневието и живота, в които значимият друг вече го няма.

ЗАДАЧИ ЗА РАЗРЕШАВАНЕ ПРИ ПРЕЖИВЯВАНЕ НА ЗАГУБА

В рамките и контекста на трите вече споменати фази на скръбта, описани от Рандо (Rando 1984/1988), накратко ще бъдат представени задачите, които седят за разрешаване пред скърбящия за всяка една от тях, за да бъде скърбенето разрешено и интегрирано. Първоначално Уордън (Worden 2009) формулира четири задачи на скръбта, които впоследствие Рандо (Rando 1984), напасвайки ги в отделните фази, развива до шест.

Във фазата на избягване пред скърбящите стои само една, *първата* от шестте задачи на скръбта. Това е *разпознаване на загубата*, където се очаква да се достигне до признаване на смъртта, нейното разбиране. Тоест да се признае без отричане какво вече го няма, какво неговата липса означава за скърбящия и да се приемат фактите около смъртта на значимия друг [3], [4], [5], [13], [14], [15], [16], [18]

Във фазата на конфронтация пред скърбящия стоят три задачи за разрешаване, а именно втора, трета и четвърта от тези на скръбта. *Втора* задача е т.нар. *реакция на отделянето*, където скърбящият има да преживее болката от осъзнаване на загубеното, почувства, идентифицира, приеме и даде някаква форма на израз на всяко психологическо реагиране на загубата. Също така да се идентифицират и оплачат всички вторични загуби [3], [4], [5], [13], [14], [15], [16], [18].

Трета задача е припомняне и повторно преживяване на починалия и връзката с него, където се цели постигане на реалистичен преглед и помнене на починалия. Преглед и повторно преживяване на чувствата, преживявани по време и вследствие контакта и отношенията с починалия, както и към самия него или нея [3], [4], [5], [13], [14], [15], [16], [18].

Задача *четвърта* е отказ от старите привързаности към починалия и стария свят на предположения и представи, където стои активна работа по преосмисляне и приемане, че представите, идеите, мечтите и плановете, каквито са, са неадекватни и непостижими в света, където починалият вече го няма [3], [4], [5], [13], [14], [15], [16], [18].

Във фазата на приспособяване за решаване пред скърбящия стоя две задачи – пета и шеста от тези на скръбта. *Пета* задача е *повторно напасване към адаптивно движение в новия свят, без да се забравя стария*. Тук се прави ревизиране на света на ментални предположения и представи. Развиват се и придобиват нова връзка с починалия и начини да бъдеш в света, и се формира обновена идентичност. Скърбящият отваря пространство за създаване на нови контакти и отношение със и в света, където починалият вече го няма [3], [4], [5], [13], [14], [15], [16], [18].

Задача *шест* е *повторно инвестиране*, където скърбящият се обръща изцяло към живота, изправя се пред неговите изисквания и инвестира цялата си жизнена енергия към живота тук и сега и бъдещето, което предстои [3], [4], [5], [13], [14], [15], [16], [18].

ВИДОВЕ СКРЪБ

Дотук бе представен преглед на теоретичното знание, свързано с очакваното естествено и типично протичане на преживяване на загуба и скърбене, още наричано *нормална скръб*. Очерта се пътя на преживяването по разрешаване на скръбта или още нейното преживяване, разбиране и интегриране в живота, света на представи и психиката на скърбящия [3], [4], [5], [7], [15], [16] [18], [20].

А ако скръбта остане неразрешена? Всеки един от гореописаните в изложението моменти може да се яви като причина скърбенето да не достигне своето разрешаване, т.е. да се прояви състояние на комплицирана скръб. За последното научната литература изобилства от употребата на взаимнозамменящи се термини като неразрешена скръб, усложнена скръб, абнормна скръб, патологична скръб, травматична скръб, протрахирана скръб, преживяване на тежка травматична загуба, а към днешна дата и психологическо разстройство, протичащо с протрахирана скръб (prolong grief disorder) и още много други [3], [4], [5], [7],[9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20].

По същество *комплицирана скръб* представлява състояние, при което се преживява продължителен и интензивен траур, който възпира оздравяването, разрешаването и интеграцията на скърбенето. Наблюдава се липсата, удължа-

ването или нарушаването на нормалната скръб. Сигналите и симптомите на комплицирана скръб може да включват интензивна тъга, болка и непрекъснато повтарящо се премисляне, свързано със загубата на обичан човек. Човек се чувства претоварен, често използваните поведения за справяне са дисфункционални, което от своя страна ги превръща в усложнения и/или симптом-образуващи [3], [4], [5], [7], [15], [16] [18], [20].

Комплицираната скръб има своите видове на проявление в лицето на хронична скръб, отложена или забавена скръб, интензифицирана скръб, маскирана скръб, липсваща скръб, инхибирана скръб, нарушена скръб, непредвидена скръб, скъсена скръб, противоречива скръб и психологическо разстройство, протичащо с протрахирана скръб (*prolong grief disorder*). За целта на настоящия обзор тези видове комплицирана скръб ще останат само изброени [4], [5], [15], [16] [18], [20].

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Извън рамките на текущия обзор, за да се намали тежестта на текста, останала теми като фактори, влияещи върху преживяването на скръб, аспектите на живота, засегнати при преживяване на загуба и скръб, измерения на загубата, а също така и видовете комплицирана скръб. Последните тук само изброени ще бъдат фокус на предстоящи теоретични обзори.

Представеното базово знание е ядро за разбиране на преживяването на загуба и скръб. Обръща погледа и мисълта към обхвата, до който една загуба се разпростира, моделите за разбирането ѝ и стъпките за разрешаване на нейните последици. Това ядро от базово знание може да служи като карта и компас за теоретици, практики, изследователи и лица, преминаващи по пътя на сълзите, водещ отново към живота, към разрешаването и интеграция на скръбта.

Индиректно се представят промените и динамиката, които са водели развитието на теоретичната база, различният фокус и призма, през които отделните теоретици и практики гледат на въпроса за преживяване на загуба и скръб. Наблюдава се единомислие и възпроизвеждане на основната линия, начертана с генерализиране на преживяването без значение от причината за загубата.

В научната литература, свързана с преживяването на загуба и скръб, се създава впечатление, че независимо от вида на загубеното, следва един и същ процес. Това като явление се наблюдава още от труда на Кюблер-Рос от 1969 г. През 2007 г. Мачиевски, Жанг, Блок и Приджейсън (Maciejewski, Zhang, Block и Prigerson 2007), изследвайки преживяването на загуба при лица, загубили значим друг, индиректно и едва доловимо прокарват идеята, че може да съществува различие в процеса на траур по преживяване на загуба в зависимост от вида на загубеното [2], [19].

Вследствие на направения теоретичен обзор би могло да се допусне организиране на преживяването на загуба според загубеното в три големи групи: (1) загуба на собствен живот и/или телесна цялост, където се включват летален изход на терминална болест, живот с терминална болест и пр.; (2) загуба на значим друг подари смърт, където място намират смъртта на дете, брачен партньор, родител и пр. и (3) загуба в резултат на промяна, където може да се впише всяка едно житейско и/или развитийно изменение като развод, уволнение, смяна на работа или местожителство, преминаване на следващ етап от живота и пр.

Организацията на видове загуба според загубеното не отрича припокриването на преживяванията при скърбене, описано по-горе в обзора на съответната теоретична база. Тя обръща внимание на различната ориентация на фокуса при преживяването на загуба и скръб според вида на загубеното. При загубата на собствен живот и/или телесна цялост, на значим друг поради смърт и вследствие на промяна е налице свързващ по подобие фактор в преживяването на скръбта, съпротива. В насочеността на фокуса на последната се изразява тяхното различие, което може да доведе до девиации в преживяванията и процеса на траур.

При загуба на собствен живот при летален изход или нарушаване на телесната цялост насочеността на фокус при съпротивата е срещу надеждата да се избегне необратимото, т.е. смърт, загуба на крайници и/или органи, терминална болест. При загуба на значим друг поради смърт насочеността на фокус е към избягване на необратимостта на случилото се, т.е. неговата физическа и символична липса. При загубата поради промяна, насочеността на фокус на съпротивата е съществуващата ментална или реална перспектива по несъстоятелност на необратимостта, т.е. илюзията, че би могла да бъде постигната репарация.

Различната насоченост на съпротива при видовете загуба според загубеното, би могла да бъде от полза за:

1. Провеждането на нови съпоставителни емпирични изследвания за протичане на скърбене и процеса на траур.

2. За превръщане на ядрото теоретично базово знание в емпирично и практически доказана фактология.

3. За обяснение и предвидимост на акцента на преживявания и последствия при преживяване на загуба спрямо конкретиката на загубеното за всеки индивидуален случай.

4. За планиране и избор на съответни интервенции при подкрепа от страна на специалисти както в полето на психологичното консултиране и терапия, така и при тези заети с опазване на физическото здраве и живот.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Каплан, Х. (1993). Спешна психиатрия. София: Българска психиатрична асоциация. (Kaplan, Kh. (1993). Speshna psikhiiatriya. Sofiya: Bŭlgarska psikhiiatrichna asotsiatsiya.)
2. Кюблер-Рос, Е. (1969/2018). За смъртта и умирането. София: Кибиа. (Kubler-Ros, E. (1969/2018). Za smŭrtta i umiraneto. Sofiya: Kibea.)
3. Манева, П. (2015). Творчески подходи в кризисната интервенция. София: ИК Силует. (Maneva, P. (2015). Tvorcheski podkhodi v krizisnata interventsiiya. Sofiya: IK Siluet.)
4. Русева, Д. (2015). Психологична подкрепа при загуба поради смърт. Варна: Стено. (Ruseva, D. (2015). Psikhologichna podkrepa pri zaguba poradi smŭrt. Varna: Steno.)
5. Цанева, В. (2009). Скръб, траур и загуба. Велико Търново: Фабер. (Tzaneva, V. (2009). Skrŭb, traur i zaguba, Veliko Tŭrnovo: Faber.)
6. Крумова-Пешева, Р., Х. Пешев (2017). Патологични психични реакции след ампутация на крайник. София: Военна медицина. LXIX 1, 55–58. (Krumova-Pesheva, R., Kh. Peshev (2017). Patologichni psikhichni reaktzii. Sofiya: Voenna meditsina. LXIX 1, 55–58.)
7. Петкова, П. (2007). Консултиране при терминални заболявания и загуба при смърт на близък. Съобщаване на лоша новина в медицинската практика. Психиатрия, психология и психотерапия за общопрактикуващи лекари, под редакцията на С. Николкова, П. Маринов. София: Университетско издателство „Медицина“. (Petkova, P. (2007). Konsultirane na terminalni zabolyavaniya i zaguba pri smŭrt na blizŭk. Psikhiiatriya, psikhologiya i psikhoterapiya za obshto praktikuvashiti lekari, pod redaktsiyata na S. Nikolкова, P. Marinov. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Meditsina“.)
8. Български тълковен речник. <http://talkoven.onlinerechnik.com/> (Bŭlgarski tŭlkoven rechnik. <http://talkoven.onlinerechnik.com/>)
9. Harrys, D. and H. Winokuer (2016). Principles And Practices Of Grief Counselling (2nd edition), New York: Springer Publishing Company.
10. Humphrey, G. and D. Zimpfer (2008). Counselling For Grief And Bereavement (2nd edition), London: SAGE Publications Ltd.
11. Neimeyer, R. (1994). Death Anxiety Handbook, United States Of America: Taylor and Francis.
12. Neimeyer, R. (2016). Techniques Of Grief Therapy, New York: Routledge.
13. Parkes, C. and H. Prigerson (2010). Bereavement (4th edition), USA, Canada: Routledge.
14. Pearlman, L., C. Wortman, C. Feuer, Ch. Farber and Th. Rando (2014). Treating Traumatic Bereavement, New York: The Guildford Press
15. Rando, Th. (1984). Grief, Dying And Death. Clinical Interventions For Caregivers, Research Press Company: Therese A. Rando.
16. Rando, Th. (1988). How To Go On Living When Someone You Love Dies, Lexington, Mass: Lexington Books.
17. Stroebe, M., H. Schut. and J. van de Bout (2013). Complicated Grief, USA, Canada: Routledge.

18. Worden, W. (2009). *Grief Counselling And Grief Therapy* (4th edition), New York: Springer Publishing Company.
19. American Medical Association (2007). An Empirical Examination Of Stage Theory Of Grief, *JAMA*, 297 (7), 716–724.
20. Solomon, C. (2015). Complicated Grief, *New England Journal of medicine*, 372 (2), 153–160.

**Професионално направление
„Политически науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА РУСКО-КИТАЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ И ЗНАЧЕНИЕТО ИМ ЗА ЕВРАЗИЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

ВЛАДИМИР РУМЕНОВ ТРИФОНОВ

Анотация. Геополитическа конфронтация на Русия със Съединените щати и Европейския съюз рязко се изостри след 2014 г. САЩ и ЕС въведоха санкции срещу Русия, заради анексирането на полуостров Крим, а това я стимулира да провежда по-активна политика в Азия, важен елемент, от която е опитът да се изгради стратегическо партньорство с Китай. Съществуват много възможности за взаимодействие между двете държави, но и сериозни препятствия от политическо и икономическо естество. Статията разглежда както позитивните тенденции в руско-китайските отношения, така и сферите, в които нещата не се развиват по оптималния за двете страни начин. Тя анализира перспективите за взаимодействие между Евразийския икономически съюз и китайската инициатива „Един пояс, един път“.

Ключови думи: Русия, Китай, Евразийски икономически съюз, „Един пояс, един път“.

ABOUT SOME FEATURES OF RUSSIAN-CHINESE RELATIONS AND THEIR IMPORTANCE FOR EURASIAN INTEGRATION

Vladimir Rumenov Trifonov

Abstract. Russia’s geopolitical confrontation with the United States and the European Union has sharpened since 2014. The United States and the European Union have imposed sanctions on Russia over the annexation of the Crimean peninsula, prompting it to pursue a more active policy in Asia, an important element of which is the attempt to build a strategic partnership with China. There are many opportunities for interaction between the two countries, but also several obstacles, both political and economic. The article examines the achievements in Russian-Chinese relations, as well as areas where things are not developing in the optimal way for the two countries. It analyzes the prospects for interaction between the Eurasian Economic Union and the Chinese initiative One Belt, One Road.

Key words: Russia, China, Eurasian Economic Union, One Belt, One Road.

РУСКО-КИТАЙСКОТО ПАРТНЬОРСТВО – ОСОБЕНОСТИ, ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Темата за завоя на Русия на Изток е актуална от началото на второто десетилетие на настоящия век. Сложните отношения със Запада не оставят място за съмнение, че без ускореното развитие на Сибир и Далечния изток и тяхната интеграция в системата от търговско-икономически връзки в Азия и Евразия, Руската федерация (РФ) няма как да изгради пълноценни отношения с азиатските държави и трудно ще се превърне във водеща глобална сила.

Първите опити да задълбочи двустранните си отношения с държавите от Азиатско-тихоокеанския регион (АТР) Руската федерация прави още през 90-те години на изминалото столетие. Липсата на системност в тези стъпки и катастрофалното състояние на икономиката ѝ през периода, не ѝ позволиха да изгради ефективна стратегия за взаимодействие с АТР. По това време Русия бе твърде тясно свързана с Европа и еднозначно водеше проевропейска външна политика. Едва в края на XX век руският политически елит стигна до извода, че е неразумно над 50% от националната търговия да е с държави от Стария континент. Стана очевидна и безперспективността на опитите Русия да бъде интегрирана в европейския проект.

Насилствената смяна на властта в Украйна през февруари 2014 година и отговорът на Русия, която присъедини полуостров Крим към своята територия, изостриха и без това обтегнатите отношения на Москва с Вашингтон и Брюксел. Икономическите санкции, въведени от западните държави срещу Руската Федерация, за които е малко вероятно да бъдат отменени в обозримо бъдеще, са още един важен фактор, който предопределя завоя на Руската федерация на Изток. В създалата се ситуация е естествен стремежът ѝ към изграждане на стратегическо партньорство с Китай. Двете най-големи държави в Евразия имат сходни интереси и се опитват да съгласуват своите регионални проекти. Това създава пред тях изключителни възможности, но те трябва да преодолеят и редица политически и икономически предизвикателства.

Поглед към изминалото столетие, показва, че отношенията между Москва и Пекин са преминавали през редица перипетии. СССР, чийто правоприменик е Руската федерация, е първата държава признала Китайската народна република (КНР) през 1949 г. Този акт и общата социалистическа идеология създават предпоставки за сближаването им, но скоро между тях настъпва разрыв, който води дори до локални военни сблъсъци през 60-те години на XX век. Едва в края му започва постепенно затопляне на отношенията, довело до подписване на Договор за добросъседство и сътрудничество през 2001 г. Оттогава съществува тенденция към сближаване между двете държави.

Поотделно Русия и Китай трудно могат да поставят под въпрос водещата роля на САЩ, но партньорството им, дори и да не прерасне в обхванен стра-

тегически алианс, е възприемано като предизвикателство към съществуващия глобален ред и има потенциал да постави основите на многополюсен свят¹, в който решенията няма да се взимат във Вашингтон, а със съгласуване между няколко центъра на сила. И опасенията на редица западни експерти и политици от подобен сценарий изглеждат основателни. Руската федерация притежава впечатляваща военна мощ, а КНР има шанс да се превърне в икономически лидер на планетата. Френският президент, Еманюел Макрон, предупреди, че „опитите Русия да бъде изтласкана от Европа може да я принуди към „алианс с други големи държави, такива като Китай“², но администрацията на американския президент, Доналд Тръмп, вероятно вярва, че противоречията между Москва и Пекин са по-силни от общите им интереси. Само с това може да се обясни решението ѝ да се конфронтира едновременно и с двете водещи евразийски сили.

Американският натиск стимулира сближаването на Русия с Китай. Между тях има консенсус, че са изправени пред изключително опасен съперник, който не крие агресивните си намерения. И двете страни са наясно и от необходимостта да развият и задълбочават отношенията си в политиката, икономиката и сферата на сигурността. Русия заради наложените ѝ санкции от САЩ и ЕС, довели до остра потребност от нови пазари и технологии, а Китай, за да диверсифицира максимално икономическите си възможности в условията на изострила се икономическа конкуренция с Америка. Въведените от президента Тръмп тарифи за китайските стоки, внасяни в САЩ, са причина в публичното пространство открито да се говори за „търговска война“ между двете водещи икономически сили на планетата³. Партньорството между Москва и Пекин изглежда предопределено, поне в близка и средносрочна перспектива, но не бива да се подценяват и препятствията, които могат да застанат между тях. Налице е впечатляваща диспропорция в икономическите и демографските ресурси на двете държави. Възможно е те да имат противоречия в борбата за влияние в Централна Азия. Москва едва ли е напълно спокойна от перспективата за нарастване на китайската роля в Сибир и руския Далечен изток. Сянка на отношенията им хвърля и съдържанието на Китай, когато става дума за сътрудничество във финансовата сфера и за инвестиране в Русия.

¹ Dibb, P. (29.11.2019). How the geopolitical partnership between China and Russia threatens the West. <https://www.aspistrategist.org.au/how-the-geopolitical-partnership-between-china-and-russia-threatens-the-west/> (посетено на 20.05.2020)

² Macron, E. (2019) La page que vous cherchez est introuvable. <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/12/31/voeux-2020-aux-francais> (посетено на 20.05.2020)

³ Swanson, A. (05.0.2018). Trump's Trade War With China Is Officially Underway. <https://www.nytimes.com/2018/07/05/business/china-us-trade-war-trump-tariffs.html> (посетено на 20.05.2020)

а) Руско-китайското взаимодействие във военната и политическата сфера

През второто десетилетие на XXI век е налице тенденция към политическо сближаване и към задълбочаване на военното сътрудничество между Русия и Китай. Двете страни често съгласуват позициите си в Съвета за сигурност на ООН и нерядко съвместно упражняват правото си на вето. Значението на отношенията с Китай се подчертава многократно от руското ръководство. Така на *Петия икономически форум във Владивосток*, състоял се от 4 до 6 септември 2019 г., Владимир Путин отбеляза, че „ние не просто говорим за съвпадение на нашите геополитически интереси, което несъмнено е от значение, но и се занимаваме с конкретна работа, постигаме добри резултати, виждаме перспективите и умерено се движим напред“⁴. На същото събитие руският лидер постави и специален акцент върху значението на руско-китайското взаимодействие в сферата на сигурността. Няколко месеца по-рано, на икономическия форум в Санкт Петербург, провел се през юни, председателят на КНР Си Дзинпин също наблегна на важността на отношенията между две страни: „в лицето на Русия ние имаме един от приоритетните си партньори във всички области“⁵. По време на събитието Путин и Си Дзинпин подписаха съвместно руско-китайско заявление „за укрепване на глобалната стратегическа стабилност в съвременната епоха“⁶. В документа прави впечатление тезата, която определя развитието на руско-китайските отношения: „международната сигурност се сблъсква със сериозни предизвикателства“⁶, затова двете страни възнамеряват да задълбочат доверието и сътрудничество помежду си.

Стъпките в тази посока са налице. Москва и Пекин правят съвместни учения на сухопътните, въздушните и на военноморските си сили. При това взаимодействието им е не само в Азиатско-тихоокеанския регион, но и в други точки на планетата. Така през 2017 г. флотите на двете страни провеждат учение в Балтийско море. Миналата година над 3000 китайски бойци вземат участие в руските учения „Восток 2018“⁶. От началото на 2019 г. са проведени съвместни военноморски маневри и военни съревнования, за пръв път руски и китайски бомбардировачи патрулират заедно⁷, а китайски сили се включват и в организираните от Русия учения „Център–2019“⁶, провели се от 16 до 21

⁴ Путин отметил вклад Китая в экономику Дальнего Востока. <https://polit.info/467064-putin-otmetil-vklad-kitaya-v-ekonomiku-dalnego-vostoka> (посетено на 20.05.2020)

⁵ Пак там.

⁶ Совместное заявление Российской Федерации и Китайской Народной Республики об укреплении глобальной стратегической стабильности в современную эпоху. <http://kremlin.ru/supplement/5412> (посетено на 20.05.2020)

⁷ Впервые лётчики двух стран вместе патрулировали над Тихим океаном. <http://redstar.ru/vpervye-rossijskie-i-kitajskie-lyotchiki-sovmestno-patruirovali-nad-tihim-okeanom/?attempt=1> (посетено на 20.05.2020)

септември с участието на военни части и от Индия, Казахстан, Киргизстан, Пакистан, Таджикистан и Узбекистан. На ученията са отработвани варианти за борба с терористични групи в региона на Централна Азия, на които се противопоставят сили на Шанхайската организация за сътрудничество (ШОС), която има ключова роля за руско-китайското взаимодействие.

Русия продава на Китай най-модерни военни технологии, възможно е скоро тя да му помогне за създаване на Система за парирание на ракетна атака (СПРА) или да бъде осъществена интеграция на руската и китайската СПРА с автоматичен обмен на данни между тях. Вече няколко години двете страни работят в това направление, а денонсирането от САЩ на Договора за неразпространение на ракети със среден и малък обseg (ДРСМО) ги принуждава да ускорят усилията си.

Предстои и да се разбере какво ще е съдържанието на новото им военно споразумение. То ще замени действащото, което е от 1993 г. и не съответства на промените се глобални реалности. Съгласно т. 9 от договора им за дружба, добросъседство и сътрудничество от 2001 г. съществува опция за сътрудничество на Русия и Китай във военната сфера при възникването на заплахата за сигурността на една от страните. Тя предвижда те да обсъдят възможните съвместни действия по отстраняване на този проблем⁸. Все пак важно е да се отчита, че споразумението определя формата на партньорството, но по никакъв начин не определя неговото реално съдържание. Наличието на регламентирана възможност за сътрудничество не задължава двете страни да предприемат конкретни мерки. Ала несъмнено тенденцията е налице – Москва и Пекин са наясно, че при определени ситуации трябва да си партнират и да бъдат готови да действат заедно, при наличието на сериозна заплахата.

б) Русия и Китай – партньори, но не съюзници

Бившият командващ на обединените сили на НАТО в Европа, адмирал Джеймс Ставридис, смята, че „Русия и Китай могат да се обединят в общ блок, който да господства на евразийския континент. Затова САЩ и съюзниците им следва да обърнат голямо внимание на укрепващото се сътрудничество между тях и да направят всичко възможно за запазване на единството на Европа“⁹. Според него формирането на подобен алианс вероятно ще се окаже най-важната тенденция през XXI век и той „би бил наистина глобална заплахата“¹⁰.

⁸ Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой. <http://www.kremlin.ru/supplement/3418> (посетено на 20.05.2020)

⁹ Stavridis, J. China and Russia Want to Control the „World Island“. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-06-10/china-and-russia-want-to-control-the-world-island> (посетено на 20.05.2020)

¹⁰ Пак там.

Бъдещето ще покаже дали опасенията на Ставридис ще се превърнат в реалност. Поглед към хилядолетната история на Китай показва, че той на практика не е влизал в съюзи. И Русия, и КНР на официално ниво се отнасят критично към идеите за създаване на военнополитически алианси. Това вероятно се дължи и на заплахите, които крие за тях американската система от военни съюзи. В съвместната си декларация от юни 2019 г. президентите Владимир Путин и Си Дзинпин се обявяват за „развитие на отношенията на всеобхватно партньорство и стратегическо взаимодействие в новата епоха“, но се декларира „отказ от установяване на съюзнически отношения и конфронтации, насочени срещу трети страни“¹¹.

Тенденциите към задълбочаване на руско-китайското сътрудничество са налице, но е важно да се отчита и неговата специфика, по-коректно е да се говори за партньорство, а не за военнополитически алианс. Причините Русия и Китай да не стигнат до юридически оформени съюзнически отношения са от най-различно естество, като най-важните са, че светът става все по-несигурен и турбулентен, двете държави имат твърде различни географски и политически проблеми в Европа и Азия. В тази обстановка създаването на съюзни формати таи много рискове и ограничава значително възможностите за маневри. В съществуващите условия за Русия и Китай е важно да си гарантират „спокоен тил“ както в географския смисъл, така и в рамките на глобалния военнополитически ландшафт. Партньорството им се дължи на наличието на общ съперник в лицето на САЩ и пресичането на интересите им в определени направления, като възможностите за икономическо и политическо взаимодействие, както и борбата с терористичната заплаха например.

Поддържането на отношения във формата на „почти съюз“ има своите плюсове и за Русия, и за Китай. Те не са съгласни със световен ред, при който решаващата дума принадлежи на Вашингтон. Москва показва, че иска той да бъде променена още през 2007 г. Тогава на Мюнхенската конференция по сигурност президентът Путин заяви, че „за съвременния свят еднополюсният модел не само е неприемлив, но е и невъзможен“¹². Русия окончателно се отказва от опитите си да се адаптира към него след насилствената смяна на властта в Украйна през февруари 2014 г. Китай се вписваше успешно в еднополюсната система, но нещата се промениха, след като САЩ започнаха икономическа война срещу него през юни 2018 г.

¹¹ Российско-китайские документы, подписанные в ходе государственного визита Председателя КНР Си Цзиньпина в Российскую Федерацию <http://www.kremlin.ru/supplement/5411> 05.06.2019 (посетено на 20.05.2020)

¹² Путин, В. „Выступление и дискуссия в Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности“ (10.02.2007) <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (посетено на 20.05.2020)

Извън рамките на противопоставянето със САЩ и западноцентричния световен ред позициите на Русия и Китай могат да се различават по много направления. Русия провежда самостоятелна политика за едновременно развитие на отношенията, включително във военната и енергийната сфера, с всички азиатски страни. Тя се стреми да не изпада в зависимост от Китай, с оглед на огромната диспропорция в демографските и икономическите възможности на двете страни. Това обяснява изключителната външнополитическа активност на Москва. В създалата се ситуация за нея е важно и да поддържа диалога, и да търси и възможност за взаимодействие с другите държави от Азиатско-тихоокеанския регион – преди всичко с Индия, Япония, Южна Корея, Виетнам, Монголия. Първите три от тях са сред водещите икономики на планетата, а Монголия има важно стратегическо значение предвид географското ѝ положение между Русия и Китай.

Специално място в руската стратегия заема Индия, която по традиция има нелеки отношения с Китай и може да помогне на Русия да създаде противовес, ако Поднебесната империя разшири прекомерно влиянието си в Централна Азия или други важни за руските интереси региони. На икономическия форум във Владивосток през септември 2019 г. между Москва и Делхи са подписани редица споразумения за сътрудничество – в сферата на отбраната, търговията, инвестициите, промишлеността, енергетиката и комуникациите¹³. Премиерът на Индия Нарендра Моди изрази готовност да отпусне кредит от 1 млрд. долара за финансиране на развитието на руския Далечен изток. Той и Путин се споразумяха за създаване на морска комуникация между Владивосток и град Ченай. Това ще позволи да се съкрати времето за път от едната до другата точка от 40 на 24 дни¹⁴. Този морски маршрут има потенциал да послужи за продължение на коридора през Индийския океан, свързващ Индия с Япония и Тихия океан, а така и да се конкурира с китайската стратегия „Връзка от перли“ – план за строителство на пристанища в Азия, за които Пекин влага значителни средства.

Русия най-вероятно ще продължи да отделя важна роля и на отношенията си с ЕС и водещите европейски държави и преди всичко с Германия и Франция. Това ще съхрани повече възможности за маневри на Москва, а при определени ситуации тя може да си партнира с Брюксел, за да ограничи влиянието на Пекин в Централна Азия. Географското разположение дава на Русия възможност да изпълнява важна транзитна роля при доставките на стоките от Китай към Стария континент, нещо, което също ще увеличи нейната геополитическа тежест. В Европа вероятно осъзнават, че Русия е необ-

¹³ India – Russia Joint Statement during visit of Prime Minister to Vladivostok. <https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/31795/India++Russia+Joint+Statement+during+visit+of+Prime+Minister+to+Vladivostok> (посетено на 20.05.2020)

¹⁴ Пак там.

ходима като противовес на Китайския дракон. Там също се чуват гласове за намаляване на конфронтацията с Москва и за търсене на пътища към по-конструктивни отношения. Посланикът на ЕС в Русия, Маркус Едерер, смята, че за борбата с „евразийската конкуренция“ на фона на увеличаващото се влияние на Китай, е необходим прагматичен подход в посока „подобрене на координацията“ с Русия. „Евросъюзът може да загуби всичко, ако бъдат игнорирани тектоничните промени в Евразия. Разширението на контактите не само с Китай, но и с Русия е необходимо условие, за да получим възможността да изиграем нашият коз, където имаме относително предимство“¹⁵.

Интересите на Пекин също невинаги съвпадат с интересите на Москва. Китай не взема страна в конфликта между Украйна и Русия. Той провежда политика насочена към активно развитие на връзките с европейските държави. Например механизмът „16 плюс 1“, в чиито рамки КНР си партнира със страните от Централна и Източна Европа. Въпреки тези разминавания изглежда предопределено в следващите няколко години Пекин да възприема Москва като важен ситуативен партньор предвид изострящата се търговска война със САЩ, нестабилната обстановка в Хонконг и неотслабващото напрежение в Южнокитайско море. Несъмнено Поднебесната империя се стреми да извлече максимална изгода от затрудненията на Москва при сключване на икономическите договори, но тя се стреми и към конструктивни политически отношения, защото няма интерес Русия да рухне заради натиска на САЩ и ЕС. При подобен сценарий Китай може да се озове в опасна стратегическа ситуация, при която да се бори с обединения Запад.

Изглежда, че на този етап за Москва и Пекин е изгоден съществуващият модел на военнополитическото им сътрудничество. От една страна, те се възползват от възможността да си взаимодействат по определени проблеми, а от друга, запазват свободата си на маневри. Именно действията на Китай и ръководството му помогнаха на Русия да отстоява по-лесно своите позиции през трудния период 2014–2016 г., когато натискът на Запада бе изключително интензивен. Москва увеличава тежестта си в отношенията с Брюксел и Вашингтон благодарение на партньорството си с икономически гигант като Пекин. Китай се чувства по-спокоен предвид военната мощ на Руската федерация в трудните моменти на отношенията си със Съединените щати.

в) Русия и Китай продължават да търсят ефективна формула за икономическото си сътрудничество

Русия отделя все по-голямо внимание на източните си територии не само заради конфронтацията със Запада, но и заради отчетливата тенденция икономическият център на света да се измества към Югоизточна Азия, където не

¹⁵ Dorsey, J. Eurasia's Great Game: India, Japan And Europe Play To Putin's Needs – OpEd. <https://www.eurasiareview.com/17092019-eurasias-great-game-india-japan-and-europe-play-to-putins-needs-oped/>

само е концентрирано производството, но и драстично се увеличава потреблението. Потенциалът за икономическо взаимодействие между Москва и Пекин е огромен. Плюсоевете на Китай са работната сила, капиталът и големият пазар, плюсоевете на Русия са обширните и неизползвани територии, богатите природни ресурси. Те могат да си взаимодействат и взаимно да се допълват в усвояването на руския Далечния изток. Поднебесната империя се интересува от руските ресурси и транспортната инфраструктура, която може да оптимизира логистичните разходи за превоз на стоки до Европейския съюз, който е вторият най-важен пазар за китайски стоки след САЩ. През 2018 г. са извършени 6363 железопътни превоза от Китай към ЕС, което е със 73% повече от година по-рано¹⁶.

Изострилата се геополитическа конфронтация със Запада след събитията в Украйна през 2014 г. и взаимните икономически санкции стимулират Русия да ускори усилията си за политическо и икономическо сближаване с Китай. През май същата година президентът Путин направи две визити в Поднебесната империя, а резултат от тях бе подписването на стратегически споразумения между двете държави, включително и газопроводът „Силата на Сибир“¹⁷, който бе открит на 2 декември 2019 г.¹⁸ КНР реагира предпазливо на случващото се, тя не оправда очакванията на Русия, която разчиташе, че на определен етап китайският финансов пазар може да се превърне в алтернативен източник на финансиране, след като европейските и американските бяха затворени. Засега китайските банки са сдържани и не отпускат кредити на руския бизнес, ако смятат, че това би могло да ги постави под удара на американските санкции.

Търсенията за подходяща формула за руско-китайско икономическо партньорство продължават. Години наред се провеждат редица срещи, правят се множество декларации, но резултатите засега са скромни. Изключение е взаимната търговия, в която има развитие. Стокооборотът между двете страни надвиши 100 млрд. долара през 2018 г.¹⁹ А през първото тримесечие на 2019 г. той се увеличи с 3,43%²⁰. Може да се направи изводът, че 2018 г. бе неуспешна година за руско-китайското икономическо сътрудничество. Обемът на преките

¹⁶ Обем грузоперевозок железнодорожным транспортом в Китае в 2018 году превысил 4 млрд тонн. http://russian.news.cn/2019-01/16/c_137749139.htm (посетено на 20.05.2020)

¹⁷ Китай отказался финансировать „Силу Сибири“. <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitay-otkazalsya-finansirovat-silu-sibiri-1000694873> (посетено на 20.05.2020)

¹⁸ Путин открыл газопровод „Сила Сибири“. <https://ria.ru/20191202/1561840978.html> (посетено на 20.05.2020)

¹⁹ Минкоммерции КНР: Китайско-российский товарооборот в 2018 году побил рекорд в 100 млрд долл. США. http://russian.news.cn/2019-01/10/c_137734330.htm (посетено на 20.05.2020)

²⁰ Внешняя торговля России с Китаем в 1 кв. <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-05/vneshnyaya-torgovlya-rossii-s-kitaem-v-1-kv-2019-g/> (посетено на 22.05.2020)

инвестиции от КНР в РФ не само не се е увеличил, но е намалял с 24% – сега той е 2,623 млрд. срещу 3,592 млрд. долара година по-рано, сочи статистиката на Централната банка на Русия, публикувана на 30 май 2019 г. За година китайските инвеститори са извадили от реалния сектор на руската икономика още 969 млн. долара. 80% от тази сума (774 млн. долара) са за сметка на свиване на бизнеса на съвместните предприятия: участието на китайски инвеститори в капитала на руските компании за година се е сринало от 40% – 1,932 млрд. долара до 1,158 млрд. долара. Рязкото изтегляне на китайския капитал от Русия започва през април 2018 г., когато САЩ въвеждат санкциите за руската обединена алуминиева компания „Русал“, а след това продължава и през следващите тримесечия. В резултат на това в началото на 2019 г. общата сума на китайските инвестиции в Русия на практика е два пъти по-малко (4,547 млрд. долара)²¹, отколкото до присъединяването на Крим към територията ѝ през 2014 г.

Изглежда, че в Кремъл са наясно, че Китай няма да се превърне в източник на евтини пари. „Не може да се каже, че Китай инвестира много в руската икономика“²², призна говорителят на руския президент, Дмитрий Песков. „Нито една от държавите не е свободна в своите движения и решения. Всяка държава трябва да балансира и коригира дейността си в икономическата сфера, защото всички ние зависим един от друг. В това отношение – да, разбира се, в нашите двустранни отношения с Китай се усеща влиянието на американските санкции“, поясни Песков²³. Това на практика означава, че Китай също участва в санкциите, въведени от САЩ срещу Русия.

Не е ясно дали в Москва таят надежди, че след време китайските инвестиции ще се увеличат. Но сега подобен сценарий изглежда малко вероятен. Неприятен за Русия е и фактът, че Пекин обяви за нерентабилна високоскоростната железопътна линия „Евразия“, която трябваше да минава по маршрута Пекин–Москва–Берлин²⁴. В Русия се надяваха, че той ще се впише в „Новия път на коприната“ (сухопътната част от проекта „Един пояс, един път“). Китайските компании отказват да инвестират и в строителството на най-големия завод за преработка на газ в Амурската област на Русия²⁵.

²¹ Китайские инвесторы бегут из России. <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitayskie-investory-begut-iz-rossii-1028252462> (посетено на 20.05.2020)

²² Песков: Россия рассчитывает на увеличения объема китайских инвестиций. <https://tass.ru/ekonomika/6500890> (посетено на 20.05.2020)

²³ Песков заявил, что влияние санкций США ощущается в отношениях России и Китая. <https://tass.ru/ekonomika/6500932> (посетено на 20.05.2020)

²⁴ Китай объявил нерентабельным „шелковый путь“ через Россию в Европу. <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitay-obyavil-nerentabelnym-shelkovy-put-cherez-rossiyu-v-evropu-1027247658> (посетено на 20.05.2020)

²⁵ Китай отказался финансировать новый мегапроект „Газпрома“ за \$14 млрд. <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitay-otkazalsya-finansirovat-novy-megaproekt-gazproma-za-14-mlrd-1027905604> (посетено на 20.05.2020)

Друг фундаментален въпрос са усилията на Русия търговията с Китай да не се осъществява в американски долар, валутата на нейния най-голям геополитически съперник. САЩ се опасяват от преориентацията на другите държави към регионални валути, включително и при търговията с енергоресурси, тъй като това би отслабило тяхното глобално влияние. Преминаването към разплащания в национални валути е изгодно както за Русия, така и за Китай. Зависимостта им от долара ще намалее, а това ще съкрати и техните загуби от неблагоприятни валутни колебания, ще минимализира и разходите при конвертирането на валутите.

Руската инициатива за дедоларизацията във взаимната търговия дълго време не срещаше разбиране от китайските власти, но през 2019 г. се забелязва раздвижване по този проблем. Данните на Руската централна банка за структурата на валутните плащания във външната търговия гласят, че през първото четиримесечие на 2019 г. дялът на търговията с Китай в долари е намалял. Ако през 2018 г. 75,8% от търговията е била в американски долари, то през първото тримесечие на 2019 г. са само 55,6%. Статистиката от руския износ в Китай е още по-впечатляваща в посока дедоларизация. Ако средно миналата година 75,1% от руския износ в КНР се плаща във валутата на главния геополитически опонент на Москва, то в първото четиримесечие на 2019 г. това става само в 45,7%²⁶.

Русия се стреми за преход към разплащания в национални валути още след кризата, възникнала през 2008 г., а усилията ѝ в това направление се увеличиха след изострянето на геополитическите противоречия през 2014 г. Сега процесът на дедоларизация е в ход, но в създалата се ситуация печелят не толкова рублата и юанът, а еврото. Дялът на рублата в разплащанията се е увеличила едва от 5,3% до 7%, а на юана – от 11,6% до 15,5%. Това е прогрес, но той е в сянката на големите успехи на еврото, неговият дял се е увеличил тройно – от 7,3% до 21,9%. Ръстът е за сметка на изплащането на руския износ в Китай – дялът на еврото при разплащанията е от 12% до 37%, а основният принос е на руските компании, изнасящи енергоресурси. Именно те молят контрагентите да променят валутата за платежите от американска с европейска.²⁷

Най-вероятно процесът на дедоларизация ще продължи. През юни 2019 г. Русия и Китай сключиха междуправителствено споразумение за преход на разплащания в национални валути. Документът е подписан на 5 юни от първия вицепремиер и министър на финансите на РФ, Антон Силуанов, и председателя на Народната банка на КНР, И Ган. За проведените разчети ще

²⁶ Вж. Габуев, А. Заколюченное валютное окно. <https://carnegie.ru/2019/08/02/ru-pub-79617> (посетено на 20.05.2020)

²⁷ Габуев, А. Заколюченное валютное окно. <https://carnegie.ru/2019/08/02/ru-pub-79617> (посетено на 20.05.2020)

бъдат упълномощени руската ВТБ и Търговската банка на Китай, съобщава „Известия“, позовавайки се на три източника, близки до Руската централна банка²⁸. За да се осъществи този план, е необходимо да се стиковат руските и китайските аналози на разплащателната система SWIFT. Досега банките на КНР неохотно работиха с бизнеса от РФ заради особеностите на фискалната политика и риска от санкции. Споразумението на практика дава зелена светлина на китайските финансови организации. То ще позволи съществено да се увеличи обемът на търговия в рубли и юани.

Случващото се е в унисон с изказването на Владимир Путин на икономическия форум в Санкт Петербург през юни 2019 г., в което той отбеляза, че „Системата от Ямайка с приоритет на американския долар не реши проблема на финансовата система. Ролята на долара като световна резервна валута трябва да се преосмисли, защото той се превърна в инструмент за натиск на емитиращия го върху другите страни. Доверието към долара спада“²⁹. Друг важен акцент в речта на Путин е, че световната търговия се милитаризира със застрашителни темпове, подобно на световната политика. Той предложи за начало да се спрат санкционните войни, поне що се отнася до стоките от първа необходимост³⁰. Очевидно сред целите на изявлението на Путин е да се засвидетелства руската подкрепа към Пекин в търговската война с Вашингтон.

На същия форум Путин се срещна със Си Дзинпин, който прави осмата си визита в Русия, откакто оглави Комунистическата партия на Китай през 2012 г. На фона на напрегнатите отношения със САЩ Си видимо се стреми да подобри икономическите връзки с Руската федерация: „Ще развиваме нашето всестранно партньорство и стратегическото сътрудничество в новата ера, ще увеличаваме нашите двустранни отношения на ново и по-високо ниво“³¹, заяви китайският държавен глава. В подобен дух се изказва и Владимир Путин, отбелязвайки, че „те поддържат тесни контакти“ и редовно „общуват в кулоарите на международните събития“³². По време на визитата на Си Дзинпин са сключени около 30 междуправителствени и търговски споразумения между двете държави. Едно от тях е свързано с руския производител на природен газ

²⁸ Гринкевич, Д. Шелковый курс: Россия и Китай договорились о расчетах в рублях и юанях. <https://iz.ru/893613/dmitrii-grinkevich/shelkovyi-kurs-rossiia-i-kitai-dogovorilis-o-raschetakh-v-rubliakh-i-iuaniakh> (посетено на 20.05.2020)

²⁹ Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/60707> (посетено на 20.05.2020)

³⁰ Пак там.

³¹ Си Цзиньпин выступил с речью на Петербургском международном экономическом форуме в России. <http://russian.cri.cn/news/homeList/380/20190608/299948.html> (посетено на 20.05.2020)

³² Российско-китайские документы, подписанные в ходе государственного визита Председателя КНР Си Цзиньпина в Российскую Федерацию. <http://www.kremlin.ru/supplement/5411> (посетено на 20.05.2020)

„Новатек“, който оформи споразумение за втечен природен газ с китайската държавна нефтена компания Sinorec. Китайският интернет гигант Alibaba пък подписа споразумение с три руски компании – Руския фонд за преки инвестиции (RDIF), оператора за мобилна връзка „МегаФон“ и интернет компанията Mail.ru за създаване на съвместно предприятие по електронна търговия в Русия³³. Открит е китайският автомобилен завод в южната част на Москва. Най-големият руски мобилен оператор МТС парафира договор за развитие на руската мрежа 5G с китайския технологичен гигант Huawei. Друга сериозна възможност за сътрудничество между Москва и Пекин заема руският Далечен изток. На Петия източен икономически форум във Владивосток, провел се от 4 до 6 септември 2019 г., Владимир Путин отбелязва, че Китай се е превърнал в най-големия инвеститор в Далечноизточния регион³⁴.

Обикновено официалните заявления и комуникета представят руско-китайските икономически отношения в розова светлина, но не липсват и скептични оценки за тях. Редица експерти подчертават, че между желаното и действителното има сериозни разминавания. През юни главният редактор на онлайн списанието The Diplomat, Шенън Тийци, отбелязва, че минималното използване на думи като „икономика“ и „търговия“ в публичните изявления на лидерите на Русия и Китай свидетелства за това, че двете страни имат разминавания по въпроса за търговското сътрудничество³⁵.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО МЕЖДУ ЕВРАЗИЙСКИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ СЪЮЗ И „ЕДИН ПОЯС, ЕДИН ПЪТ“

Изключително важен показател за състоянието на отношенията между Русия и Китай, както и за перспективите за задълбочаване на тяхното политическо и икономическо сближаване, е това как се развива взаимодействието между техните интеграционни проекти – Евразийският икономически съюз (ЕАИС), в който ключова роля има Москва и китайската инициатива „Един пояс, един път“ (ЕПЕП).

Идеята за съчетаване на Евразийския икономически съюз и сухопътната част на китайската инициатива, предвиждаща изграждане на „Икономически пояс на копринения път“, бе оповестена на 8 май 2015 г., по време на посещение на Си Дзинпин в Русия, по повод 70-годишнината от края на Втора-

³³ Известный интернет магазин Китая будет с русскими товарами. <http://china-today.ru/internet-magazin-kitaya-s-russkimi-tovarami/> (посетено на 20.05.2020)

³⁴ Путин отметил вклад Китая в экономику Дальнего Востока. <https://polit.info/467064-putin-otmetil-vklad-kitaya-v-ekonomiku-dalnego-vostoka> (посетено на 20.05.2020)

³⁵ Tiezzi, Sh. Can China and Russia Cash in on Their ‘Best Period’ of Relations?. <https://thediplomat.com/2019/06/can-china-and-russia-cash-in-on-their-best-period-of-relations/> (посетено на 20.05.2020)

та световна война в Европа³⁶. Лидерите на двете страни Владимир Путин и Си Дзинпин дадоха нов импулс в процеса на изграждане на нови структурни основи на световния ред. В направеното съвместно изявление те се обявиха „за задълбочаване на всеобхватното партньорство и стратегическото взаимодействие за развитието на взаимноизгодното сътрудничество“³⁷ и подчертаха, че това е „основна характеристика на текущото състояние и перспективите за развитие“ на двустранните отношения на Русия и Китай³⁸.

Политическата воля на Москва и Пекин е налице, но за да изпълнят амбициозните си цели те трябва да намерят начин да преодолеят редица трудности от икономическо и юридическо естество, както и да гарантират сигурността на интеграционните си проекти.

а) Икономически и юридически предизвикателства за съчетаването на Евразийския икономически съюз и „Един пояс, един път“

Вече няколко години руските и китайските ръководители, учени и експерти усилено търсят подходящата форма за сътрудничество и работят по създаването на механизми за взаимодействие между двата проекта, които имат своите характерни особености. Евразийският икономически съюз е икономически интеграционен проект, чиято основна цел е реиндустриализацията на членуващите в него държави, както и създаването на единно икономическо пространство, в което да има свободно движение на стоки, услуги, работна сила и капитал. Българският изследовател, Мариета Рабохчийска, обръща внимание, че на фона на предходните опити за икономическа интеграция в постсъветското пространство ЕАИС „е много по-добре подготвен проект с институционална система, която е частично моделирана по примера на Европейския съюз“³⁹. Сухопътната част на китайската инициатива „Един пояс, един път“ е по-специфичен проект. Неговата главна цел е изграждане на евроазиатски транспортен, енергиен и търговски коридор за китайските стоки през страните от Централна Азия в Европа, а паралелно с това да бъде създадена и зона за свободна търговия.

³⁶ Лидери РФ и КНР подписват заявление о сотрудничестве в состыковке ЕАЭС и „Шелкового пути“. <http://tass.ru/ekonomika/1955964> (посетено на 20.05.2020)

³⁷ Совместное заявление Российской Федерации и Китайской Народной Республики о сотрудничестве по сопряжению строительства Евразийского экономического союза и Экономического пояса „Шелкового пути“ <http://www.kremlin.ru/supplement/4971> (посетено на 20.05.2020)

³⁸ Лидеры РФ и КНР подписывают заявление о сотрудничестве в состыковке ЕАЭС и „Шелкового пути“. <http://tass.ru/ekonomika/1955964> (посетено на 20.05.2020)

³⁹ Рабохчийска, М. Евразийският икономически съюз – конкуренция на Европейския съюз в региона на Източното партньорство. – В: Европейският съюз след 2020 г. – нова Европа в нов свят. Доклади от Шестата международна научна конференция на катедра „Европеистика“, Философски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“, 30–31 май 2019 г. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019, 175–188.

Географското положение на Русия ѝ дава възможност не само да е свързващо звено между Европа и Азия, но и да издигне инициативата за изграждане на Голяма Евразия. Това е термин, който е въведен от употреба от експертите на Валдайския клуб на Висшата школа по икономика във второто десетилетие на XXI век⁴⁰. Проектът „Голяма Евразия“ има за цел да замени загубилата актуалността си идея за Голяма Европа (замисълът за изграждане на общо пространство от Лисабон до Владивосток), а в същността си това е концепция за създаване на зона за свободна търговия, за търговско-икономическо партньорство и за съчетаване на регионалните интеграционни процеси в целия материк. Осъществяването на практика на инициативата „Голяма Евразия“ би превърнало Русия в незаобиколим и ключов фактор в бъдещата глобална геополитическа архитектура. Именно съчетаването на интеграционните проекти на Русия и Китай може да постави основите на голямо евразийско партньорство и така да бъде изградена дългосрочна стабилност, мир и благоденствие в Евразия. Но по пътя към осъществяването на тази цел трябва да се преодолеят редица трудности от икономическо, юридическо и бюрократично естество. Необходимо е да се съгласуват преференциалните режими на търговско-икономическо сътрудничество, да се изгради транспортна, информационна и енергийна инфраструктура, да се помисли как да се съчетаят национални планове за развитие с международна производствено-технологична кооперация и да се премине към справедлива система на валутно-финансови отношения. Налага се да бъде създадена и гъвкава система от юридически норми, съвместни проекти и институции, които да отчитат интересите и участниците при доброволен характер на взаимното сътрудничество. Допълнителен проблем са икономическите диспропорции – те са причина интеграцията да бъде различна по скорост и по характеристики. Необходимо е да се отчитат разликите във възможностите, а всеки участник да разполага със свобода да избере пакета от задълженията си.

Процесът на взаимодействие и съвместяване на двата проекта констатира някои успехи през 2018 г. – търговският оборот между Китай и ЕАИС се увеличи с 22,9% – той достигна 126,3 млрд. долара, а това е 16,76% от външната търговия на Съюза.⁴¹

Проблем за деловото партньорство е недостатъчното взаимно познаване на спецификата на икономическото регулиране и воденето на бизнес в Китай и в ЕАИС – от компаниите от ЕАИС и от Китай съответно. Органите от ЕАИС могат да инициират подготовката на съвместни аналитични материали с ки-

⁴⁰ Карагановъ, С. С Востока на Запад, или Большая Евразия. <https://rg.ru/2016/10/24/politolog-karaganov-povorot-rossii-k-runkam-azii-uzhe-sostoialsia.html> (посетено на 20.05.2020)

⁴¹ Внешняя торговля ЕАЭС по странам Евразийская экономическая комиссия. http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/extra/Documents/2018/12/E201812_2_1.pdf (посетено на 20.05.2020)

тайските партньори, разкриващи особеностите на националното регулиране на страните членки на ЕАИС и Китай⁴². През 2019 г. въпросите за съчетаването на ЕАИС и ЕПЕП са обсъдени в рамките на Втория международен форум „Един пояс, един път“, проведен в Пекин на 25 и 27 април. В него участие взима и президентът на Руската федерация, Владимир Путин. В рамките на форума са сключени 283 споразумения за 64 млрд. долара⁴³.

Като важна стъпка напред може да се определи подписаното на 17 май 2018 г., по време на Икономическия форум в Астана, споразумение за търговско-икономическо сътрудничество между ЕАИС и Китай. Предвижда се в процеса на изпълнението му да се постави особен акцент върху развитието на транспортната инфраструктура, в частност на железопътния транспорт. Споразумението е насочено към намаляване на нетарифните ограничения и има важно значение за опростяване на търговските процедури. Това е частична отстъпка на Пекин, който предпочита да разговаря с всяка от държавите в ЕАИС поотделно, без предварително да се съгласува с Москва, която е обезпокоена от китайската активност в Централна Азия. Парафирането на документа е възприето с облекчение в Русия, тъй като сега тя може да контролира развитието на всички отношения с Китай в рамките на ЕАИС. „След подписването на този договор възниква надеждата, че интеграционния процес с Китай в евразийското пространство ще протича централизирано и съгласувана, а интересите на Русия ще са защитени“⁴⁴, смята Сергей Луконин, завеждащ катедрата на Института за световна икономика и икономическо развитие към Руската академия на науките. Усилията за подобряване на ефективността на сътрудничеството в сферата на търговските политики на ЕАИС и Китай продължават. През 2019 г. бе извършена сериозна работа по подготовка на споразумение за обмен на информация за стоки и за транспортни средства за международен превоз, които преминават през митническите граници на ЕАИС и КНР^{45, 46}.

⁴² Подобна практика вече частично се реализира. Вж. аналитичният отчет „Рынок Китая: вопросы доступа“. Фонд „Росконгресс“, 2017. <http://www.apec-center.ru/wp-content/uploads/2017/09/Рынок-Китай-вопросы-доступа.pdf> (посетено на 20.05.2020)

⁴³ На форуме в Пекине заключено 283 соглашения на \$64 млрд. – В: Коммерсант, 27 апреля 2019 г. <https://www.kommersant.ru/doc/3959885> (посетено на 20.05.2020)

⁴⁴ Отношения России и Китая скрепил ЕАИС. <http://eurasian-studies.org/archives/8276> (посетено на 20.05.2020)

⁴⁵ ЕАЭС и Китай договорились направить проект „Соглашения об обмене таможенной информацией на внутригосударственные процедуры“. – В: Евразийская экономическая комиссия, 18 декабря 2018 г. <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/18-12-2018-2.aspx> (посетено на 20.05.2020)

⁴⁶ Щепин, К. Россия-Китай: будем торговать. <https://rg.ru/2019/09/27/rossiia-i-kitaj-udvoiat-tovarooborot-k-2024-godu.html> (посетено на 20.05.2020)

б) Значението на фактора „сигурност“

Русия и Китай внимателно структурират отношенията между ЕПЕП и ЕАИС, разглеждайки всички възможности за разделяне на отговорностите за осигуряване на капитал, технологии, разумно въвеждане на митнически ограничения и премахването им, където не е необходимо, както и други важни въпроси. Те не могат да се абстрахират и от предизвикателствата за сигурността, които включват вътрешната, регионалната и глобалната сигурност и могат да навредят и на двата проекта. Заплахите са организационни, геополитически, военни, технологични, както и свързани с опасността от възникване на военни и етнически конфликти в регионите, включени в неговата реализация. Затова съчетанието на ЕАИС и Новия китайски път на коприната ще изисква от Русия и партньорите ѝ по евразийска интеграция да разделят рисковете и да поемат отговорността за прокарване на иновации в рамките на своето икономическо пространство, създавайки благоприятен за стопанската дейност режим в регионите, които са включени или ще бъдат включени в проектите.

В сферата на икономиката лидерството на Пекин не подлежи на съмнение, но Москва е с водеща роля в други аспекти на сътрудничеството им. Русия доставя ресурси, осигурява транспортни възможности и най-същественото, тя е най-важният гарант за сигурността в Евразия.

Още с обявяването на проекта ЕПЕП през 2013 г. Китай го позиционира като икономически. Официалната гледна точка на Поднебесната империя съзнателно го представя с чисто икономически термини, като оставя на заден план въпроса за актуалните заплахи за регионалната сигурност, които могат да го възпрепятстват или затруднят осъществяването му. Засега Китай не дава индикации, че освен за капитала, ще отговаря и за сигурността. Това създава предположения, че между Пекин и Москва има негласно споразумение за разделяне на отговорностите – инвестициите и икономическото развитие да се поемат от Китай, а Русия и държавите от ЕАИС, Организацията на Договора за колективна сигурност и Шанхайската организация за сътрудничество да се грижат за осигуряването на безопасността по Новия път на коприната.

Сред държавите в ЕАИС именно Русия оказва най-голяма подкрепа за осъществяването на „Икономическия пояс на копринения път“, защото потенциалът му може да допринесе за изграждането на жизненоважна инфраструктура за Евразийския икономически съюз. Нещо, което не е по силите на Москва, която няма необходимите за целта финансови възможности. Осигурявайки сигурността на китайските инвестиции, които от своя страна допринасят за икономическото развитие на ЕАИС, Русия ще усили влиянието си като незаобиколим гарант за регионалната сигурност.

Сега съществуват редица предизвикателства за стабилността на Централна Азия, ключова зона, в която се пресичат интеграционните проекти на Москва и Пекин. Това са международният тероризъм, вътрешната политическа

нестабилност (през 2019 г. това са опитите за предизвикване на Цветна революция в Русия, вълненията в Хонконг), увеличението на миграцията заради отслабването на режима на граничен контрол, междуетническото напрежение, конфликтите, свързани с разпределението на водата, които са с огромен потенциал в Централна Азия. Регионът е много важен за Китай и Русия, в него са разположени Казахстан и Киргизия, а те също са членове на ЕАИС.

Всичко това няма как да бъде пренебрегнато както от Китай, така и от Русия и партньорите ѝ в Евразийския икономически съюз. Те разбират, че е необходимо да гарантират сигурността на регионалните си проекти. Индикация за движението в тази посока е и съставът на военните учения на Русия „Център–2019“. В тях, освен руските сили, участват части от Китай и държавите членки на ШОС.

Най-вероятно в бъдеще те все по-често ще включват тези проблеми в дневния ред и ще търсят формулата за успешното им решаване в рамките на съчетаването на ЕАИС и ЕПЕП, при тясно сътрудничество с държавите, членуващи в ОДКС и в ШОС. В рамките на това взаимодействие те ще трябва и да изглаждат възможните противоречия, които могат да възникнат както между тях, така и сред партньорите им в двете организации, които разчитат на подкрепата на Русия и Китай, но не желаят участието им в интеграционните проекти по какъвто и да е начин да застрашава техния суверенитет.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изместването на икономическия център на света към Югоизточна Азия и геополитическият натиск на Запада са причина Руската федерация да отделя все по-голямо внимание на териториите си в Сибир и Далечния изток. Запазването на геополитическата субектност, диверсификацията на икономическите и политическите партньори, стремежът към интеграция с останалите държави от ЕАИС са нейните главни цели в условията на един все по-несигурен и турбулентен свят. В създалата се ситуация много важен партньор на Русия е Китай. Засега сътрудничеството им във военната и политическата сфера значително изпреварва сътрудничеството им в икономиката, но търговията между двете страни се увеличава, а постепенното намаляване на дяла на долара в нея е положителна индикация за бъдещите перспективи на икономическите им отношения.

Важно е да се отчита, че Москва и Пекин са партньори, които имат много общи интереси, но не и съюзници, които да са ограничени в действията си от съответно юридическо споразумение. Русия е в уязвимо положение заради наложените ѝ санкции от САЩ и ЕС. Пекин вероятно ще опитва да се възползва от тази ситуация, за да постигне изгодни условия за дългосрочните си договори с Руската федерация, но той вероятно ще бъде умерен в

претенциите си предвид възможностите Москва да си партнира и с други държави от Азия като Индия, Япония, Южна Корея, Виетнам.

Споразумението търговските преговори с Китай да се водят колективно от ЕАИС е постижение на Русия. То увеличава значението на усъвършенстването на общите евразийски институции и изграждането на един по-ефективен и по-полезен за членовете си Евразийски икономически съюз. Предизвикателството пред Русия и Китай е да намерят взаимноизгодна форма за икономическо партньорство и хармонично съчетание на ЕАИС и ЕПЕП.

Китай притежава много по-мощна икономика, но Русия също има своите козове в двустранните отношения. Най-важният от тях е нейното ключово значение за осигуряване на сигурността на грандиозните китайски инфраструктурни инициативи. Разумното разделяне на отговорностите между Москва и Пекин ще допринесе за ускоряване на интеграционните процеси в евразийското пространство и е важна стъпка напред в посока развитие на руската инициатива за изграждане на Голяма Евразия.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Внешняя торговля ЕАЭС по странам Евразийская экономическая комиссия (2018). http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/extra/Documents/2018/12/E201812_2_1.pdf (посетено на 20.05.2020)
- Внешняя торговля России с Китаем в 1 кв. 2019 г. (14.05.2019). <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-05/vneshnyaya-torgovlya-rossii-s-kitaem-v-1-kv-2019-g/> (посетено на 22.05.2020)
- Габуев, А. (2019) Заколоченное валютное окно, доступно на <https://carnegie.ru/2019/08/02/ru-pub-79617> (посетено на 20.05.2020)
- Гринкевич, Д. (2019). Шелковый курс: Россия и Китай договорились о расчетах в рублях и юанях. <https://iz.ru/893613/dmitrii-grinkevich/shelkovyi-kurs-rossii-i-kitai-dogovorilis-o-raschetakh-v-rubliakh-i-iuaniakh> (посетено на 20.05.2020)
- Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой (16.06.2001). <http://www.kremlin.ru/supplement/3418> (посетено на 20.05.2020). Российско-китайские документы, подписанные в ходе государственного визита Председателя КНР Си Цзиньпина в Российскую Федерацию. (05.06.2019). <http://www.kremlin.ru/supplement/5411> (посетено на 20.05.2020)
- ЕАЭС и Китай договорились направить проект Соглашения об обмене таможенной информацией на внутригосударственные процедуры (18.12.2018). <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/18-12-2018-2.aspx> (посетено на 20.05.2020)
- Известный интернет магазин Китая будет с русскими товарами (11.07.2016). <http://china-today.ru/internet-magazin-kitaya-s-russkimi-tovarami/> (посетено на 20.05.2020)

- Караганов, С. (24.10.2016). С Востока на Запад, или Большая Евразия. <https://rg.ru/2016/10/24/politolog-karaganov-povorot-rossii-k-rynkam-azii-uzhe-sostoialsia.html> (посетено на 20.05.2020)
- Китай объявил нерентабельным „шелковый путь“ через Россию в Европу. (20.06.2018). <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitay-obyavil-nerentabelnym-shelkovy-putcherez-rossiyu-v-evropu-1027247658> (посетено на 20.05.2020)
- Китай отказался финансировать новый мегапроект „Газпрома“ за \$14 млрд. (29.01.2019). <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitay-otkazalsya-finansirovati-povu-megaproekt-gazproma-za-14-mlrd-1027905604> (посетено на 20.05.2020)
- Китай отказался финансировать „Силу Сибири“ (26.06.2015). <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitay-otkazalsya-finansirovat-silu-sibiri-1000694873> (посетено на 20.05.2020)
- Китайские инвесторы бегут из России (04.06.2019). <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kitayskie-investory-begut-iz-rossii-1028252462> (посетено на 20.05.2020)
- Лидеры РФ и КНР подпишут заявление о сотрудничестве в состыковке ЕАЭС и „Шелкового пути“ (08.05.2015). <http://tass.ru/ekonomika/1955964> (посетено на 20.05.2020)
- Минкоммерции КНР: Китайско-российский товарооборот в 2018 году побил рекорд в 100 млрд долл. США (10.01.2019). http://russian.news.cn/2019-01/10/c_137734330.htm (посетено на 20.05.2020)
- На форуме в Пекине заключено 283 соглашения на \$64 млрд. – В: Коммерсант, 27 апреля 2019 г. <https://www.kommersant.ru/doc/3959885> (посетено на 20.05.2020)
- Объем грузоперевозок железнодорожным транспортом в Китае в 2018 году превысил 4 млрд тонн (2019). http://russian.news.cn/2019-01/16/c_137749139.htm (посетено на 20.05.2020)
- Песков заявил, что влияние санкций США ощущается в отношениях России и Китая. (03.06.2019). <https://tass.ru/ekonomika/6500932>. (посетено на 22.05.2020)
- Песков: Россия рассчитывает на увеличения объема китайских инвестиций. (03.06.2019). <https://tass.ru/ekonomika/6500890> (посетено на 20.05.2020)
- Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума (07.06.2019). <http://www.kremlin.ru/events/president/news/60707> (посетено на 20.05.2020)
- Подзоров, Е. (24.07.2019). Впервые лётчики двух стран вместе патрулировали над Тихим океаном, „Красная звезда“. <http://redstar.ru/vpervye-rossijskie-i-kitajskie-lyotchiki-sovmestno-patrulirovali-nad-tihim-okeanom/?attempt=1> (посетено на 20.05.2020)
- Путин, В. (10.02.2007). Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности“. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (посетено на 20.05.2020)
- Путин открыл газопровод „Сила Сибири“ (03.03.2020). <https://ria.ru/20191202/1561840978.html> (посетено на 20.05.2020)
- Рабохчийска, М. (2019). Евразийский икономически съюз – конкуренция на Европейския съюз в региона на Източното партньорство. – В: „Европейский съюз след 2020 г. – нова Европа в нов свят. Доклады от Шестата международна научна конференция на катедра „Европеистика“, Философски факултет, СУ „Св.

- Климент Охридски, 30–31 май 2019 г. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 175–188.
- Российско-китайские документы, подписанные в ходе государственного визита Председателя КНР Си Цзиньпина в Российскую Федерацию (05.0.2019). <http://www.kremlin.ru/supplement/5411>(посетено на 20.05.2020)
- Рынок Китая: вопросы доступа, под общата редакция на Саламатов, В. Ю. и Спартак, А. Н. (2017). – В: Фонд „Росконгресс“. <http://www.aprec-center.ru/wp-content/uploads/2017/09/Рынок-Китая-вопросы-доступа.pdf> (посетено на 20.05.2020)
- Си Цзиньпин выступил с речью на Петербургском международном экономическом форуме в России (08.06.2019). <http://russian.cri.cn/news/homeList/380/20190608/299948.html> (посетено на 20.05.2020)
- Совместное заявление Российской Федерации и Китайской Народной Республики о сотрудничестве по сопряжению строительства Евразийского экономического союза и Экономического пояса Шелкового пути, (08.05.2015). <http://www.kremlin.ru/supplement/4971> (посетено на 20.05.2020)
- Совместное заявление Российской Федерации и Китайской Народной Республики об укреплении глобальной стратегической стабильности в современную эпоху (05.06.2019). <http://kremlin.ru/supplement/5412> (посетено на 20.05.2020)
- Сукорски, Д., Луконин, С. (17.05.2018). Отношения России и Китая скрепил ЕАИС. <http://eurasian-studies.org/archives/8276> (посетено на 20.05.2020)
- Щепин, К. (27.09.2019). Россия-Китай: будем торговать. <https://rg.ru/2019/09/27/rossiia-i-kitaj-udvoiat-tovarooborot-k-2024-godu.html> (посетено на 20.05.2020)
- Dibb, P. (29.11.2019). How the geopolitical partnership between China and Russia threatens the West. <https://www.aspistrategist.org.au/how-the-geopolitical-partnership-between-china-and-russia-threatens-the-west/> (посетено на 20.05.2020)
- Dorsey, J. (17.09.2019) Eurasia’s Great Game: India, Japan And Europe Play To Putin’s Needs – OpEd. <https://www.eurasiareview.com/17092019-eurasias-great-game-india-japan-and-europe-play-to-putins-needs-oped> (посетено на 20.05.2020)
- India – Russia Joint Statement during visit of Prime Minister to Vladivostok (05.09.2019) <https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/31795/India++Russia+Joint+Statement+during+visit+of+Prime+Minister+to+Vladivostok> (посетено на 20.05.2020)
- Macron, E. (31.12.2019). La page que vous cherchez est introuvable. <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/12/31/voeux-2020-aux-francais> (посетено на 20.05.2020)
- Stavridis, J. (10.06.2019). China and Russia Want to Control the ‚World Island‘. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-06-10/china-and-russia-want-to-control-the-world-island> (посетено на 20.05.2020)
- Swanson, A. (05.07.2018). Trump’s Trade War With China Is Officially Underway“. <https://www.nytimes.com/2018/07/05/business/china-us-trade-war-trump-tariffs.html> (посетено на 20.05.2020)
- Tiezzi, S. (06.6.2019). Can China and Russia Cash in on Their ‚Best Period‘ of Relations?. <https://thediplomat.com/2019/06/can-china-and-russia-cash-in-on-their-best-period-of-relations/> (посетено на 20.05.2020)

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ПАРЛАМЕНТАРЕН КОНТРОЛ ВЪРХУ ПРОЦЕСА НА ПРЕОРИЕНТАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА КЪМ ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ (1989–1999)

ГЕРГАНА АНТОНОВА ТОШЕВА

Анотация. Настоящата статия разглежда процеса на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция през първото десетилетие на българския преход. Целта на разработката е да провери дали неговото протичане е подложено на систематичен парламентарен контрол от страна на народните представители по време на управлението на пет състава на Народното събрание и седем правителства. Изследователската темпорална рамка е избрана въз основа на значимостта на началната и крайната дата за съвременното развитие на България – ноември 1989 г. е формалният старт на прехода; декември 1999 г. – страната получава покана за започване на преговори за присъединяване към Европейския съюз. Методът, който се използва, е съдържателен и количествен анализ. Разработката се основа на първични източници: стенограми на Народното събрание по време на парламентарния контрол.

Ключови думи: парламентарен контрол, преориентация, външна политика, евроинтеграция, Народно събрание, преход.

PARLIAMENTARY CONTROL OVER THE PROCESS OF THE REORIENTATION OF
THE BULGARIAN FOREIGN POLICY TOWARDS EUROPEAN INTEGRATION
(1989–1999)

Gergana Antonova Tosheva

Abstract. The current paper examines the process of reorientation of the Bulgarian foreign policy towards European integration during the first decade of the Bulgarian transition. The aim of the paper is to study if the course of this process is a subject of systematic parliamentary control by the members of the Bulgarian parliament during the government of five National Assemblies

and seven Ministerial Councils. The period of the research is chosen because of its significance for the contemporary development of the country. The beginning is November 1989 – the official start of the transition and the end is December 1999, when Bulgaria received the invitation for opening the negotiation process for full membership in the European Union. The methods that have been used are content and qualitative analysis. The research is based on primary resources – shorthand record of the Bulgarian parliament when parliamentary control has been held.

Key words: parliamentary control, reorientation, foreign policy, European integration, National Assembly, transition

ВЪВЕДЕНИЕ

Отношенията между страните от Централна и Източна Европа и Европейския съюз (ЕС) повече от десет години след присъединяването им се характеризират с наличието на следприсъединителна криза. Тя има няколко основни характеристики:

– деградация на постиженията, резултат от предприсъединителната условност: непосредствено след придобиването на пълноправно членство в ЕС Словакия и Полша премахват новосъздадените Civil Service Authorities (Държавна служба за граждански контрол); Чехия отлага приложението на административната реформа; Полша се позиционира на последно място в класацията на Европейската комисия за транспонирането на директиви; под съмнение е поставено практическото приложение на формално приетите политики на ЕС (Dimitrova 2007, Димитров 2014, Grabbe 2017).

– въвеждане на следприсъединителна условност спрямо България и Румъния, т.нар. Механизъм за сътрудничество и проверка на Европейската комисия. Той има за цел да осъществява мониторинг на напредъка на България при провеждането на реформа на съдебната система и борба срещу корупцията и организираната престъпност¹. Санкцията, която е прикрепена към Механизма за сътрудничество и проверка, е възможността за активиране на защитна клауза в областта на правосъдието и вътрешния ред, предвиждаща присъдите на националните съдилища на България да не бъдат признавани от другите държави членки на ЕС (Kavrakova, 2009);

– възход на популизма и технокрацията. Генезисът на технокрацията може да бъде открит в подхода за осъществяване на прехода в СЦИЕ. Изискванията на Европейската комисия преформатират реализирането на промени от въпрос на съзнателен избор на държавите от бившия Източен блок във въпрос за необходимост. За СЦИЕ пътят до придобиване на статут на пълноправна държава членка е прерогатив на доминиран от изпълнителната власт елит със специфичен терминологичен речник, изместващ проблемите на всекиднев-

¹ Механизмът за сътрудничество и проверка се оказва във висока степен инструмент с ограничен потенциал да индуцира реформи поради контекста, в който се прилага, а именно следприсъединителна криза (Димитров и колектив 2014).

ния живот на гражданите на страните кандидатки на заден план. Появата на популизма е естествена реакция към процеса на подкопаване и деградиране на институциите на представителност (Kavrakova 2009, Bickerton 2016);

– предприсъединителният европейски консенсус в СЦИЕ след пълноправното членство се разпада и е заменен от нестабилност на управлението и фрагментация на политическите партии (Kavrakova 2009).

Наличието на следприсъединителна криза в отношенията между СЦИЕ и ЕС стимулира осъществяването на изследвания на различни аспекти на източното разширяване. Нейното регистриране във висока степен е в противоречие с твърдението, че разширяването е най-ефективният механизъм за насърчаване на демокрация в посткомунистическите държави и подпомага провеждането на необходимите реформи по време на периода на прехода в тях (Ekiert 2011). Наблюдава се тенденция към нарастване на литературата, посветена на присъединяването на СЦИЕ към ЕС, а не на затихващ интерес към този процес.

Настоящата статия има за цел да провери дали процесът на външнополитическа преориентация е част от причините за регистрираната следприсъединителна криза и по-точно степента на институционалната му съгласуваност.

Съгласно разпоредбите на българската конституция провеждането на външната политика е прерогатив на правителството, но за формирането на стратегическите и дългосрочни цели в тази област отговаря Народното събрание (НС). Имайки предвид, че съставът на Министерския съвет (МС) е избран от парламента, то той носи отговорност за действията си пред него. Механизмът за реализирането му е посредством упражняване на парламентарен контрол от народните представители върху цялостната работа на правителството, както и върху отделните ресори. Изборът на тази конституционно уредена процедура произлиза от възможността чрез нейното използване да се направи извод за степента на съгласуваност между тези две институции в областта на външна политика, където и парламент, и правителство разполагат с правомощия. Процесът на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция е обект на интерес за настоящото изследване, тъй като той по своята същност представлява външнополитическият преход на България след 1989 г., който все още е обект на академичен дебат. Благодарение на количествен анализ може да се направи заключение относно степента на съгласуваност между НС и МС по отношение на протичането на външнополитическия преход.

ОПРЕДЕЛЕНИЯ

В рамките на настоящото изследване под *преориентация на българската външна политика към евроинтеграция* се разбира процесът на геополитическа преориентация на България, имащ за цел „приобщаване на страната към Западния свят“ (Митев 2017: 491).

Теоретичната концепция се основава на разграничението между външнополитически курс и външнополитически процес, формиращи механизма за правене и прилагане на външната политика, регламентиран от Българската конституция от 1991 г. Под *външнополитически курс* се разбира „общото направление на външната политика, за насочеността ѝ към постигането на набелязана, далечна, трайна, стратегическа, генерална цел“, а *външнополитическият процес* е „практическото осъществяване на външната политика“ (Стефанов 2006:25).

Парламентарният контрол върху процеса на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция се измерва чрез интензитет на въпросите, касаещи отношенията между България и ЕИО/ЕС, спрямо общия брой въпроси на външнополитическа тематика в рамките на парламентарен контрол. Парламентарният контрол е право и задължение на НС според конституционните текстове, като е фокусиран върху актуални теми от политическия и икономическия дневен ред на държавата. Този елемент е показател за политическата отговорност на правителството пред парламента, която е предпоставка за успешна реализация на държавното управление (Друмева 2008). Умерените и високи стойности на интензитета разкриват високата степен на съгласуваност относно актуалността и значимостта на преориентацията към евроинтеграция между двете институции, призвани да изработват и реализират външната политика. За целите на изследването е разработена триделна скала, като най-ниската и най-високата стойност са определени от активността на парламентарния контрол при отделните състави на НС и МС. Умереният интензитет е дефиниран като 50% от най-високата активност. За нисък интензитет се приемат до два въпроса. Умереният интензитет е в границите от три до четири питання. Високият интензитет е маркиран от пет до шест въпроса. Резултатите от анализа разкриват интензитета на парламентарния контрол, осъществен върху процеса на преориентация на външната политика на България към евроинтеграция.

МЕТОДОЛОГИЯ

Изследването на външнополитическата преориентация на България към евроинтеграция в периода 1989–1999 г. се основава на първични източници. Селекцията им е направена въз основа на нормативната уредба на външната политика на страната в Конституцията на Република България от 1991 г.

Разработката се базира на Конституцията на Република България, приета на 12 юли 1991 г. от Седмото велико народно събрание. Използването на стенограми на НС е избрано, тъй като съгласно чл. 1, България е „република с парламентарно управление“ и следователно парламентът е най-висшият държавен орган. За целите на изследването стенограмите от пленарните заседа-

ния са групирани в две категории съобразно конституционните разпоредби. Първата група е обособена съгласно чл. 62 (1), според който НС има право и задължение да осъществява парламентарен контрол, както и на чл. 90 (1), където е уредено правото на народните представители да отправят въпроси и питання към ресорните министри или към министър-председателя. Вземайки предвид тези разпоредби източник на изследването са стенограми на НС от пленарни заседания, когато се провежда парламентарен контрол.

Осъществява се систематичен съдържателен и количествен анализ въз основа на изброените индикатори и спрямо селектираните първични източници на информация. Поради особеностите на предмета на изследване, който е обект на интерес в различни полета, е избран комбиниран подход, в който съжителстват характеристики на исторически и политологични методи за провеждане на изследване. От историческата наука е възприето реконструирането в хронологична перспектива на процеса на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция в периода 1989–1999 г., а от политологичните изследвания – използването на индикатори.

РАМКИРАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването на преориентацията на българската външна политика към евроинтеграция в периода 1989–1999 г. се характеризира с две ограничения.

Първото се отнася до изследователския период. Началната дата на изследването е 10 ноември 1989 г., тъй като тогава е извършен вътрешнопартиен преврат, който формално се приема за начало на прехода в България. Краят на изследователския период е декември 1999 г., когато страната получава покана за започване на преговори за присъединяване към ЕС на Европейския съвет в Хелзинки. Благодарение на този акт стартира фактическият процес на интеграцията на България към ЕС, тъй като се смята, че отварянето на преговорите „предполага желанието за тяхното завършване“ (Sedelmeier 2005: 133). Това обстоятелство е резултат от политическата същност на преговорния процес (Велева-Ефтимова 2018).

Второто ограничение е свързано с изключването на служебните правителства, управлявали през изследователския период, от анализа на преориентацията на външната политика на България към евроинтеграция. Аргументацията е свързана с обстоятелството, че служебните кабинети изпълняват ангажиментите си в условия на разпуснато Народно събрание, поради което не подлежат на парламентарен контрол. Служебните състави на МС не са преминали през процедурата на избори, а са назначени от президента на Република България, поради което степента на представителност е сравнително ниска. Освен това Конституцията разписва целите на работата на служебните правителства, които са нормирани в пределни граници. Поради тези обстоятелства времето на управле-

ние на кабинетите на Ренета Инджова (17 октомври 1994 г. – 25 януари 1995 г.) и на Стефан Софийански (12 февруари 1997 г. – 21 май 1997 г.) не подлежи на анализ в рамките на настоящото изследване.

СЪСТОЯНИЕ НА НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА, СВЪРЗАНА С БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

В българската научна литература се обособява специфично изследователско поле, анализиращо политическото и социално-икономическото развитие на страната след 1989 г. Освен общите за всички посткомунистически държавни реформи, българската транзитология поставя акцент и върху специфичните за България особености.

Чалъков и колектив (Чалъков и др. 2008) формулират като цел на изследването си да допринесат за по-доброто разбиране на българския преход. Тезата на авторите е, че основното напрежение за дълъг период от време в рамките на процеса на промени в България е резултат не от конфликта на интереси между управляващи и опозиция, а от този между стопанската и политическата номенклатура в рамките на БКП/БСП. Изводът на Чалъков и колектив по отношение на спецификата на българския преход е твърде дългото му забавяне, което е резултат от политико-икономически симбиози. Авторите доказват, че в опита да бъде разграден моделът на държавност по съветски тип се достига до подкопаването и в крайна сметка до разграждането на самата държава.

Този извод се потвърждава от заключенията на Достена Лаверн (Лаверн 2010) и Екатерина Карамфилова (Карамфилова 2012). Тези две изследвания доказват, че държавната администрация делегира своята работа на неправителствени организации².

Чалъков и колектив осъществяват своята изследователска цел и разкриват част от особеностите на българския преход. Техният генезис, според авторите, се корени във взаимоотношенията в БКП/БСП, които оказват силно въздействие върху функционирането на цялата държава.

В изследването си Петър-Емил Митев (Митев 2017) поставя изследователската задача да анализира режима на управление в България в условията на преход. Като резултат от анализа е формулиран терминът „протодемокрация“. *Протодемокрацията* се определя като ситуация, в която „политическата система е и не е демокрация; икономиката е и не е пазарна; политическата борба противопоставя политически субекти, които са и не са партии; на едната страна на барикадата застава формираща се, а на другата – трансформираща партия“ (Митев 2017:3). Митев доказва, че за протодемократичния

² По отношение на европеизацията на Българи Достена Лаверн (Лаверн, 2010) доказва, че основните документи в предприсъединителния период са продукт на Европейския институт, а не са изработени от държавната администрация.

режим е характерно съществуването на демократични институции, страдащи от отсъствието на демократична политическа култура. В политическата област в рамките на този режим водещи са протопартиите, а в икономическата – протопазарът. Този хибриден характер може да получи допълнително обяснение посредством резултатите от изследването на Китчелт и колектив (Kitschelt et al. 1999). Те доказват, че човешките ресурси, структурата и моделът на работа в държавната администрация, която предхожда формирането на демократични институции, оказват значително влияние върху наблюдавания политически процес при новия демократичен режим. Причината е, че самите демократични институции са избрани от политическите актьори, произхождащи от старата недемократична система. Заключение, до което достига Митев, е, че българският преход може да се определи като преход на пропуснатите възможности.

Това изследване на Митев допринася за разбирането на процеса на трансформации в България посредством анализ на резултатите от него. Авторът доказва, че те са с незавършен характер и могат да бъдат дефинирани като протодемокрация и протопазар, като политическите участници са протопартии. Тази същност на периода на промени в България може да бъде обяснена до известна степен със запазването на влиянието, с което разполага номенклатурата на предишния режим³.

Въз основа на тези изследвания се формира хипотезата, че поради особеностите на посткомунистическия преход, чиито резултат е деградиращата държавна администрация и отсъствието на развита демократична култура е във висока степен възможно съгласуваността на процеса на външнополитическа преориентация към евроинтеграция да не е обект на систематичен парламентарен контрол.

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА АНДРЕЙ ЛУКАНОВ 1

До предсрочното прекратяване на мандата на 35-ото НС не е проведено пленарно заседание на парламента, посветено на парламентарен контрол. На 7 август 1990 г. пред 7-ото ВНС министър-председателят прави отчет на управлението на страната под негово ръководство (7. ВНС, 7 август 1990 г.). Трета точка на изложението е посветена на резултатите във външнополитическата област. Луканов заявява, че „работата на правителството през изминалите месеци най-общо казано бе подчинена на целта България широко да се отвори

³ Този извод кореспондира с резултатите от изследването на Чалъков и колектив, разкриващи обстоятелството, че българският преход е белязан от напрежение в номенклатурата в БКП/БСП. Това обстоятелство води до известна степен на забавяне на промените в някои сектори, което е възможно благодарение на регистрираното от Китчелт и колектив влияние на номенклатурата в държавните институции.

към света, да получи признание и подкрепа, за да се ускорят и улеснят демократичните процеси и преходът към пазарно стопанство... усилията бяха съсредоточени преди всичко за засилване на контактите с високоразвитите страни, за импулсиране на процесите на интеграция на България в европейските структури и за присъединяването ѝ в основните световни финансови и търговски институции“ (7. ВНС, 7 август 1990 г.). Отчитат се усилията за запазване на традиционните връзки със страните от Източна Европа, СССР, Балканите и Близкия изток. Според премиера подписването на Споразумението за търговия и търговско-икономическо сътрудничество представлява пример за започналото движение на България към Европа. В отчета отново се появява целта страната да бъде включена „в по-широкия европейски контекст, в градежа на обединена Европа“ (7. ВНС, 7 август 1990 г.). На 22 август 1990 г. на основата на член 78 от Конституцията на НРБ 7-ото ВНС приема оставката на правителството на Андрей Луканов (7. ВНС, 22 август 1990 г.). На 23 август 1990 г. се провежда парламентарен контрол, в рамките на който на въпроси на народните представители отговаря министърът на външните работи Бойко Димитров (7. ВНС, 23 август 1990 г.). Първият въпрос е относно мерките за рационализация на българското дипломатическо представителство зад граница. Вторият касае изясняването на българската позиция по анексирането на Кувейт от Ирак. Отделено е внимание на българо-иракската оръжейна търговия, като се изтъква, че тя е прекратена през 1988 г. Третият въпрос е относно присъединяването на България към НАТО. Четвъртият въпрос се отнася до провеждането на преговорите във Виена. Петият касае българската балканска политика⁴.

От представените факти става ясно, че въпросите, касаещи евроинтеграцията на България, не са обект на интерес от страна на народните представи-

⁴ Министърът на външните работи Бойко Димитров изяснява генезиса на българската политика на добросъседство, която от 1994 г. ЕИО дефинира като неформално условие за членство: „По-рано – имам предвид периода, когато не беше преодоляна блоковата конфронтация, Балканите се разглеждаха като единствен периметър, в който в определена степен, в рамките на Варшавския договор, българското правителство може да си позволи някаква гъвкавост, инициатива и свобода на действие... това беше теренът, където нещо можеше да се направи самостоятелно, да се измисли нещо... Мисля, че сега ние не можем да се откажем и не бива да се отказваме от приоритетното място, което заемаме в отношенията със съседните страни. Това все пак е непосредствената среда – географска и социално-политическа, на нашата държава като самостоятелна и суверенна формация и на българския народ... едно правителство трябва да се грижи за тази среда да бъде гарантирана, да бъде спокойна, т.е. ако отношенията не са на активно сътрудничество и добросъседство, то поне да са нормални. Има един нов поглед на Балканите да се гледа не само като на подрайон на Европа и място, където все пак се кове в голяма степен нашата национална сигурност, но в същото време това е районът със страните от който по един или друг път ние трябва заедно да търсим (поради това, че сме съседи) пътищата си за приобщаването към Европа“ (7. ВНС, 23 август 1990 г.).

тели и не са предмет на парламентарен контрол. Продължава да присъства в изказванията на премиера Луканов външнополитическата цел за приобщаване към Европа, без да се конкретизира нито една международна организация, на която България да стане държава членка. Уклончивостта във формулировката на този приоритет показва високата степен на несигурност и неопределеност на външнополитическия процес.

Външната политика е оставена без парламентарен контрол в рамките на състава на 35-ото НС, което е избрано в условията на стария социалистически режим. Това обстоятелство вероятно е резултат от наследения модел на функциониране на българския парламент преди 10 ноември 1989 г., когато действията на изпълнителната власт не са обект на разисквания, мониторинг или контрол от страна на законодателната институция⁵.

Промени настъпват при работата на 7-ото ВНС, когато външнополитическите теми се превръщат в предмет на парламентарен контрол⁶. Първо, на 7 август 1990 г. министър-председателят Андрей Луканов прави отчет на дейността на МС от началото на мандата до този момент. Външнополитическата тематика фигурира, като присъединяването към обединяваща се Европа е посочено като приоритет. Представени са основните насоки на правителствената политика и импулсите, стоящи зад тях. Евроинтеграцията на България е спомената като пример за област, в която кабинетът предприема действия. Става въпрос за подписаното Споразумение за търговия и търговско-икономическо сътрудничество с ЕИО, посочено като първи стъпки по пътя към Европа⁷. На

⁵ Ето какво казва министърът на вътрешните работи Ангел Солаков в периода 1968–1971 г. за своята работа: „Аз бях министър на вътрешните работи при авторитарен режим на властта. Бях пряко подчинен на първия секретар на ЦК на БКП, Тодор Живков. Бях член на Министерски съвет, но пред него не се отчитах. Не помня да съм изнасял информация или доклад пред Министерски съвет по някакъв въпрос от работата на министерството. Кадровите въпроси се решаваха само в ЦК на БКП. Аз докладвах само на първия секретар на ЦК на БКП, независимо дали той е председател на Министерски съвет, или не“ (Баева и Калинова 2010: 547).

⁶ Съставът на 7-ото ВНС е избран на първите демократични избори след 1989 г. в два тура (10 и 17 юни) по смесена избирателна система. Двеста народни представители са избрани на пропорционален принцип, двеста – на основата на мажоритарен. Изборната победа за Съюза на демократичните сили се очертава в големите градове, докато в по-малките населени места печели Българската социалистическа партия. Тези резултати предизвикват драматизъм в лидерите и симпатизантите на СДС – дори сълзи в ефира на Българската национална телевизия. Председателят на СДС, д-р Желев, призовава изборните резултати да бъдат признати. Макар и спекулативно може да се направи изводът, че част от представителите на СДС решават да използват механизмите на парламентарната демокрация – парламентарен контрол, вместо извън парламентарни действия, като израз на разочарованието си от изборната победа на БСП и нейното абсолютно мнозинство в 7. ВНС.

⁷ Началото на преговорния процес за сключването на това споразумение е поставено по време на управлението на Тодор Живково в началото на 1989 г. Той е резултат от взаим-

практика това споразумение е част от инструментариума на политиката на ЕИО за установяване на контакти със страните членки на СИВ. Концепцията зад тази политика е конструирана преди процеса на разпадане на Източния блок и, естествено, не предвижда потенциалната възможност за присъединяване на съветските сателити. В светлината на тези факти може да се направи изводът, че правителството на Андрей Луканов, което се отчита пред народните представители на 7 август 1990 г., не пренебрегва инициативата на ЕИО относно възможността да бъдат сключени споразуменията от второ поколение, но и не заявява веднага, че желае да се пристъпи към тази процедура.

Второ, на парламентарен контрол е подложена външната политика на този кабинет, като на въпроси на депутати отговоря министърът на външните работи Бойко Димитров. Питанията засягат различни аспекти на външнополитическия процес – от чисто процедурни, през развитието на световната политика до балканската политика на България⁸. В заключение може да се направи изводът, че интензитетът на въпросите, касаещи евроинтеграцията на България, спрямо общия брой въпроси на външнополитическа тематика в рамките на парламентарния контрол на НС, е много нисък. Тази тема фигурира единствено в отчета на правителствената политика от 7 август 1990 г., което разкрива ниския интензитет на парламентарния контрол върху това направление. Това обстоятелство демонстрира силно ограничени интерес на народните представители относно перспективата за приобщаването на страната към европейския интеграционен проект.

Като заключение може да се направи изводът за силно ограничената степен на институционална съгласуваност на преориентацията на българската външна политика към евроинтеграция.

АНДРЕЙ ЛУКАНОВ 2

Парламентарният контрол върху дейността на правителството е стартиран на 28 септември 1990 г., когато министър-председателят представя отчет пред народните представители относно посещението си в СССР (7. ВНС, 28 септември 1990 г.). В началото на своето изложение Луканов изтъква, че външната политика е освободена от идеологическа натовареност и че „след 10 ноември

ното признаване на ЕИО и СИВ през 1988 г. с Декларацията от Люксембург и политиката на ЕИО, насочена към подписването на двустранни спогодби с държавите членки на СИВ. Преговорният процес с България е едностранно прекратен от ЕИО поради нарушаване на правата на човека по време на голямата екскурзия. През март 1990 г. при управлението на Андрей Луканов стартира третият и последен кръг на преговори по сключване на Споразумението за търговия и търговско-икономическо сътрудничество.

⁸ Еретичен за този период е въпросът на народния представител Соломон Паси за членството на България в НАТО, имайки предвид пълноправното участие в СИВ и ОВД на страната към онзи момент.

и особено след като демократичните процеси в нашата страна придобиха размах и дълбочина, ние възприехме многопосочна външна политика, чиято цел е България да има конструктивни, изпълнени с доверие и с конкретно съдържание отношения с всички държави, от които от решаваща степен зависи нашето нормално национално развитие и в това число нашата национална сигурност и състоянието на нашата икономика“ (7. ВНС, 28 септември 1990 г.). Премиерът маркира трите фактора, поради които отношенията с СССР имат значение за България. Първият е свързан с икономическите императиви. Вторият касае обезпечаването на националната сигурност, а третият културните връзки. Отчетено е сключването на три двустранни спогодби.

Посочените факти разкриват отсъствието на въпроси, касаещи евроинтеграцията на България като част от въпросите на външнополитическа тематика в рамките на парламентарния контрол, което разкрива ниския интензитет на парламентарен контрол върху това външнополитическо направление. Отношенията между България и ЕИО не са обект на интерес от страна на народните представители и не са предмет на парламентарен контрол. Това обстоятелство дава основание да се направи изводът за отсъствие на институционална съгласуваност между НС и МС по въпроса за външнополитическата преориентация към евроинтеграция⁹.

ДИМИТЪР ПОПОВ

Парламентарният контрол върху дейността на правителството е стартиран на пленарното заседание, проведено на 14 февруари 1991 г. Поводът е изказване на посланик Иван Станчов, че „България по Конституция си е още царство“ (7. ВНС, 14 февруари 1991 г.). На 15 февруари 1991 г. външният министър отговаря на актуален въпрос относно посланик Иван Станчов, процедурата на назначаване на посланиците и изслушването им в Комисията по външна политика към ВНС (7. ВНС, 15 февруари 1991 г.). На 28 февруари 1991 г. министър-председателят изнасят доклад пред народните представители по повод официалното му посещение в Република Гърция от 14 до 16 февруари 1991 г. (7. ВНС, 28 февруари 1991 г.). На пленарно заседание на ВНС на 7 май 1991 г. е представено изложението на премиера във връзка с посещението му в Брюксел на 29–30 април 1991 г. (7. ВНС, 7 май 1991 г.). В рамките на това посещение са проведени срещи с министър-председателя на Кралство Белгия, Мартинес, с председателя на Комисията на ЕИО, Жак Делор, и с генералния секретар на НАТО, Вьорнер. На 30 май 1991 г. Димитър Попов прави отчет на резултатите от посещението и разговорите на българска правителствена делегация в Съветския съюз на 17–18 май 1991 г. (7. ВНС, 30 май

⁹ Необходимо е да се подчертае, че този приоритет отсъства по принцип, а не поради институционални несъответствия.

1991 г.). Българският министър-председател провежда срещи с президента на СССР Михаил Горбачов и с премиера на СССР Валентин Павлов. На 31 май 1991 г. министърът на външните работи Виктор Вълков участва в парламентарен контрол на външнополитически теми (7. ВНС, 31 май 1991 г.). Първият въпрос касае принципите и приоритетите на българската външна политика. Вторият въпрос е за турската идея за създаване на Черноморска зона за икономическо сътрудничество от пролетта на 1990 г. На 11 юли 1991 г. външният министър отговаря на актуален въпрос относно българската позиция по отношение на събитията в Югославия (7. ВНС, 7 юли 1991 г.).

Изнесените факти предоставят възможност да се направят два извода. Първият извод, е че министър-председателят прави отчет на своите задгранични посещения пред народните представители. Това обстоятелство е показател за висока степен на институционална съгласуваност на външнополитическа тематика. Вторият извод, който може да се направи е, че народните представители не поставят на парламентарен контрол въпроса за отношенията между България и ЕИО. От пет питання, на които министърът на външните работи отговаря в пленарна зала, нито едно не е посветено на процеса на преориентация на външната политика към евроинтеграция. В светлината на тези факти може да се направи заключението, че интензитетът на въпросите, касаещи евроинтеграцията на България, спрямо общия брой въпроси на външнополитическа тематика в рамките на парламентарния контрол, се характеризира с ниски стойности. Това обстоятелство разкрива силно ограничената институционална съгласуваност между НС и кабинета.

ФИЛИП ДИМИТРОВ

Парламентарният контрол върху правителствената политика стартира на 10 януари 1992 г., когато министър-председателят Филип Димитров отговаря на въпрос относно признаването на съставните югославски републики (36. НС, 10 януари 1992 г.). На 17 януари 1992 г. на въпрос относно югославския конфликт отговаря министърът на външните работи Стоян Ганев (36. НС, 17 януари 1992 г.). На 13 март 1992 г. се провежда парламентарен контрол с участието на външния министър, в рамките на който се повдигат темите за изселническите спогодби с Турция, въпросът за установяване на дипломатически отношения с Македония и кадровата политика в МВнР (36. НС, 13 март 1992 г.). На заседание на НС премиерът отговаря на питане относно участието на бесарабски българи в конфликта в Приднестровието и българската позиция по него (36. НС, 10 април 1992 г.). Министър-председателят Филип Димитров отговаря на питане във връзка с позицията на страната относно офанзивата на турската армия срещу кюрдите в Югоизточна Турция (36. НС, 29 май 1992 г.). На 5 юни 1992 г. премиерът аргументира пред народните представители при-

съединяването на България към санкциите срещу Сърбия и Черна гора (36. НС, 5 юни 1992 г.). На 12 юни 1992 г. министър-председателят участва в парламентарен контрол, посветен на предстоящото подписване на българо-руски договор (36. НС, 12 юни 1992 г.). На пленарното заседание на НС, проведено на 19 юни 1992 г., Филип Димитров представя правителствената оценка на отношенията между България и съседните ѝ страни (36. НС, 19 юни 1992 г.). На 26 юни 1992 г. премиерът отговаря на въпрос, посветен на осъщественото от него официално посещение в Гърция (36. НС, 26 юни 1992 г.). На 3 юли 1992 г. министър-председателят се налага да аргументира многократните пътувания на членовете на МС извън страната и произлизащото от това неприсъствие на пленарните заседания, особено на министъра на външните работи Стоян Ганев (36. НС, 3 юли 1992 г.).

Представените факти разкриват сравнително висок интерес на народните представители към действията в областта на външната политика на правителството на Филип Димитров. Анализът показва, че въпросите, касаещи евроинтеграцията на България, спрямо общия брой въпроси на външнополитическа тематика в рамките на парламентарния контрол, не присъстват като предмет на отчет. Преговорният процес по сключването на Европейското споразумение за асоцииране между България и ЕИО не е част от направленията, подложени на парламентарен контрол и е изцяло пренебрегнат. В светлината на изнесената фактология може да се направи заключението, че отсъства институционална съгласуваност между НС и МС.

ЛЮБЕН БЕРОВ

Парламентарният контрол върху правителствената активност в областта на външната политика започва на 5 февруари 1993 г., когато премиерът отговаря на въпрос относно законът „Торичели“¹⁰, приет от Конгреса на САЩ, и българската позиция по него (36. НС, 5 февруари 1993 г.). По време на заседанието на НС, проведено на 19 март 1993 г., министър-председателят изразява правителствената позиция по конфликта в Югославия, като отговор на множество питання на народни представители, както и по отношение на окончателното спиране на сръбски нефтени конвои по река Дунав (36. НС, 19 март 1993 г.). Интерес за депутати представляват ангажиментите на Стоян Ганев в Ню Йорк (36. НС, 2 април 1993 г.). На 9 април 1993 г. обект на парламентарен контрол са българо-руските отношения с оглед на получените публичност намерения за демонтиране на паметници на съветски военни на територията на България (36. НС, 9 април 1993 г.). Честването на 9 май през 1993 г. се превръща в повод народни представители да изискат позицията на правителството по отношение на полагането на цветя пред Паметника на съветска-

¹⁰ Законът предвижда засилване на икономическата блокада над Куба.

та армия от посланика на Руската федерация (36. НС, 28 май 1993 г.). На 2 юли 1993 г. на парламентарен контрол е подложена позицията на България относно мерките на правителството за облекчаване на съдбата на българите, желаещи да останат постоянно в Турция¹¹ (36. НС, 2 юли 1993 г.). На въпрос относно подписването на клауза за пребиваването на чужди въоръжени части в страната, както и дали на тях им е разрешено да осъществяват разузнавателна дейност отговоря премиерът Беров на пленарно заседание, проведено на 9 юли 1993 г. (36. НС, 9 юли 1993 г.). На питане относно Македония пред народните представители изразява българската позиция министърът на външните работи Станислав Даскалов (36. НС, 16 юли 1993 г.). Обект на парламентарен контрол е кадровата политика на правителството в средата на месец октомври (36. НС, 15 октомври 1993 г.). На 29 октомври 1993 г. на питане относно изявлението на посланика на САЩ в България Монтгомъри пред Сенатската комисия по външни работи във Вашингтон, че предстоят промени в Българската конституция в частта, декларираща, че не се допуска създаването на партии на етническа и религиозна основа, отговаря външният министър (36. НС, 29 октомври 1993 г.).

На 11 март 1994 г. на парламентарен контрол е подложена политиката на правителството по отношение на контактите с държавите от Вишеградската група и страните от Организацията на независимите държавите (36 НС, 11 март 1994 г.).

Представената фактология разкрива различен интензитет на парламентарния контрол през първата и през втората година на управление на това правителство. В рамките на 1993 г. се наблюдава повишен интерес от страна на народните представители във външнополитическата сфера и съответното активно участие на премиера или министъра на външните работи за разясняване на българската позиция по редица въпроси. Във втората година се отчита драстична редукция на проведения парламентарен контрол – само на едно-единствено пленарно заседание на парламента. За периода на мандата на управление на правителството на проф. Любен Беров външната политика в направлението за евроинтеграцията на България не е предмет на отчет от страна на кабинета или на питаня от депутатите, което разкрива нисък интензитет на парламентарен контрол върху процеса на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция. Правителството предприема редица дипломатически мерки във връзка със забавянето на влизането в сила на Временното споразумение за търговия и свързаните с нея въпроси. Тези действия остават извън обсега на парламентарния контрол.

¹¹ За разлика от лятото на 1989 г., когато около 300 000 българи от турски произход напускат България под натиска на властите на стария режим, през 90-те години на ХХ век се наблюдава доброволна емиграция по икономически причини към турската държава (Кръстева 2014).

В заключение може да се направи изводът, че интензитетът на въпросите, касаещи евроинтеграцията на България, спрямо общия брой въпроси на външнополитическа тематика в рамките на парламентарен контрол, е изключително нисък. Това обстоятелство е показател за силно ограничена вътрешноинституционална съгласуваност на преориентацията към евроинтеграция между парламент и правителство.

ЖАН ВИДЕНОВ

Парламентарният контрол върху дейността на правителството в сферата на външната политика стартира на 24 февруари 1995 г., когато министърът на външните работи отговаря на питане относно демарша на МВНР пред голяма част от западноевропейските държави за изваждането на България от списъка на страните, към гражданите на които се прилага визов режим (Стенографски дневници, книга 3, първа сесия). По време на пленарното заседание на НС на 5 май 1995 г. министър-председателят, Жан Виденов, участва в парламентарен контрол на външнополитическа тематика (Стенографски дневници, книга 15, сесия втора). Питанията касаят правителствените действия относно участието на България в изграждащата се европейска система за колективна сигурност и по-специално отношенията с НАТО. На 26 май 1995 г. премиерът участва в парламентарен контрол, посветен на двустранните отношения между България и Руската федерация (Стенографски дневници, книга 18, сесия втора). На 22 септември 1995 г. на въпроси на народни представители отговарят министър-председателят, Жан Виденов, и министърът на външните работи, Георги Пирински (Стенографски дневници, книга 30, трета сесия). Премиерът представя информация относно превръщането на България в енергиен диспечерен пункт на Балканския полуостров. Външният министър дава отчет за посещението на министъра на външните работи на Руската федерация в страната на 7–8 септември 1995 г.

На 26 януари 1996 г. министърът на външните работи отговаря на питане относно българската позиция във връзка със ситуацията в Македония след атентата срещу македонския президент Киро Глигоров (37. НС, 26 януари 1996 г.). По време на пленарно заседание на НС, проведено на 15 март 1996 г., външният министър предоставя информация на народните представители относно формалната нота на МВНР, връчена на представители на Македония, в която се поставя въпросът за спазването на правата на човека (37. НС, 15 март 1996 г.).

На 22 март 1996 г. министър-председателят, Жан Виденов, участва в парламентарен контрол по въпроси на външната политика на страната (37. НС, 22 март 1996 г.). Първият въпрос касае основанието за включване на България в списъка на държавите, чиито граждани трябва да притежават виза.

Вторият е свързан с правителственото решение за участието на страната в т.нар. засилен диалог между държавите от ЦИЕ и НАТО. Третият въпрос е по отношение на контактите между България и Руската федерация. Четвъртият въпрос касае безвъзмездното предоставяне на руска военна техника на българската армия. По време на пленарното заседание на НС, проведено на 3 май 1996 г., министър-председателят представя пред народните представители официалната българска позиция по повод изявлението на президента на Руската федерация, Борис Елцин, от 29 март 1996 г., в което България е спомената като потенциален член на създадената на същата дата общност (37. НС, 3 май 1996 г.). В рамките на същото заседание министърът на външните работи предоставя информация за постигнатите резултати от посещението, осъществено от него в Кипър (37. НС, 3 май 1996 г.).

На 31 май 1996 г. премиерът Виденов участва в парламентарен контрол, чийто предмет е правителствената външна политика (37. НС, 31 май 1996 г.). Първият въпрос е за развитието на българо-турските отношения. Второто питане се отнася до домакинството на срещата на министрите на пощите и далекосъобщенията на балканските държави. На 19 юли 1996 г. министърът на външните работи дава отчет пред народните представители за проведената в София среща на 6–7 юли 1996 г. на балканските държави и приетата Софийска декларация за добросъседски отношения, стабилност, сигурност и сътрудничество на Балканите (37. НС, 19 юли 1996 г.). В рамките на пленарното заседание на НС от 18 октомври 1996 г. е изслушан отчетът на външния министър за дейността му, свързана с 51-вата сесия на ОС на ООН (37. НС, 18 октомври 1996 г.).

Посочените факти са показател за силен интерес от страна на народните представители към външната политика на правителството. На дванадесет пленарни заседания на НС се провежда парламентарен контрол на външно-политическа тематика. Предметът на питанията касае различни направления на външната политика. От общия брой въпроси само два касаят процеса на преориентация към евроинтеграция, което разкрива нисък интензитет на парламентарен контрол върху процеса на преориентация на външната политика към евроинтеграция. И двата са свързани с визовата политика на ЕС, според която българските граждани трябва да разполагат с входни визи, за да посетят държава членка на Съюза¹². Това обстоятелство разкрива съществуването на

¹² По време на проведения парламентарен контрол става ясно, че България е можела да избегне включването ѝ в т.нар. негативен списък на Шенген (списък на държави, чиито граждани трябва да притежават виза, за да влязат на територията на държавите членки на ЕС), ако е било подписано споразумение за безвизово пътуване с някои държава членка на ЕС преди това решение на Съвета на министрите на ЕС. Нито едно правителство, управлявало страната след 1989 г., не успява да договори подписването на подобна спогодба, което е показател за високата степен на недоверие на страните членки на ЕС към България.

вътрешноинституционална съгласуваност между парламент и правителство по въпросите на преориентирането към евроинтеграция, която обаче се използва твърде ограничено и третира теми, по които по-скоро се констатира факт, а не се докладват и отчитат мерки, предприети от изпълнителната власт.

ИВАН КОСТОВ

Парламентарният контрол върху дейността на правителството във външнополитическата област стартира на 3 октомври 1997 г. (38. НС, 3 октомври 1997 г.). Министърът на външните работи Надежда Михайлова прави преглед на отношенията между България и ЕС и дава отчет на действията, предприети от правителството. По време на пленарното заседание на 17 октомври 1997 г. министър-председателят, Иван Костов, взема участие в парламентарния контрол върху външната политика във връзка с българо-руските отношения (38. НС, 17 октомври 1997 г.). На 24 октомври 1997 г. министърът на външните работи отговаря на въпроси на народни представители относно политиката на правителството спрямо Руската федерация (38. НС, 24 октомври 1997 г.).

На 15 май 1998 г. министърът на външните работи участва в парламентарен контрол (38 НС, 15 май 1998 г.). Надежда Михайлова дава отчет относно ефективността и балансираността на външната политика на правителството. По време на пленарното заседание, проведено на 26 юни 1998 г., външният министър дава отчет на развитието в българо-израелските отношения (38. НС, 26 юни 1998 г.). На 16 октомври 1998 г. в рамките на парламентарния контрол участват министър-председателят, Иван Костов, и министърът на външните работи, Надежда Михайлова, (38. НС, 16 октомври 1998 г.). Първият въпрос, отправен към външния министър касае процедурата за мониторинг на Съвета на Европа спрямо България¹³. Вторият въпрос се отнася до правителствената политика спрямо кризата в Косово. Премиерът отговоря на питане, третиращо молбата на НАТО за предоставяне на достъп до българското въздушно пространство. На 13 ноември 1998 г. министър-председателят дава отчет на развитието в българо-руските отношения (38. НС, 13 ноември 1998 г.). В рамките на пленарното заседание на НС, проведено на 27 ноември 1998 г., Иван Костов представя правителствената позиция по доклада на ЕК относно напредъка на България, публикуван на 4 ноември 1998 г. (38. НС, 27 ноември 1998 г.). На 18 декември 1998 г. премиерът дава отчет на предприетите правителствени действия в съответствие с програма „България 2001“ във връзка с решението на Европейския съвет да не покани нови държави за започване на преговори за присъединяване (38. НС, 18 декември 1998 г.).

¹³ Тя е стартирана по време на управлението на комунистическия режим в България в резултат от нарушения на правата на човека.

По време на пленарното заседание от 15 януари 1999 г. министърът на външните работи отговоря на питане относно времето на присъединяване на България към ЕС (38. НС, 15 януари 1999 г.). На 16 март 1999 г. министър-председателят дава отчет на правителствената политика относно кризата в Косово и отношенията с НАТО (38. НС, 16 март 1999 г.). В рамките на пленарното заседание, проведено на 25 март 1999 г., премиерът предоставя информация на народните представители относно операция „Решителна сила“ на НАТО¹⁴ (38. НС, 25 март 1999 г.). На 14 октомври 1999 г. премиерът представя пред депутатите доклада на ЕК по напредъка на България, публикуван на 13 октомври 1999 г. (38. НС, 14 октомври 1999 г.). По време на пленарното заседание на НС, проведено на 14 декември 1999 г., Иван Костов представя правителствената позиция по отношение на решението на Европейския съвет от 10 декември 1999 г. за започване на преговори за присъединяване с останалите страни-кандидатки, включително и с България (38. НС, 14 декември 1999 г.).

Представената фактология разкрива засиления интерес на народните представители към външната политика на правителството в различни направления. В рамките на изследваните почти три години управление са проведени тринадесет пленарни заседания на 38 НС, посветени на парламентарен контрол върху външнополитическата дейност на кабинета „Костов“. На шест от тях се разисква информацията относно политиката на правителството, свързана с процеса на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция, което разкрива висок интензитет на парламентарния контрол по това направление. Това обстоятелство е показател за високата степен на отчетност на изпълнителната пред законодателната власт. Осъщественият парламентарен контрол по въпросите на преориентацията към евроинтеграция е индикатор за съществуващата вътрешноинституционална съгласуваност между парламент и правителство по това направление на външната политика на България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Парламентарният контрол се измерва посредством интензитета на въпросите, касаещи евроинтеграцията на България, спрямо общия брой въпроси на външнополитическа темата в рамките на парламентарния контрол. По време на мандата на управление на двата кабинета на Андрей Луканов, на правителствата на Димитър Попов, Филип Димитров и на проф. Любен Беров питания по това направление на външната политика отсъстват от провеждания парламентарен контрол. В рамките на мандата на кабинета на Жан Виденов се отчитат два въпроса на народни представители по отношение на евроин-

¹⁴ Операцията фактически започва на 24 март 1999 г., а одобрение за нея е получено на 23 март 1999 г.

теграцията на страната, което разкрива нисък интензитет. Политиката на правителството на Иван Костов, насочена към евроинтеграцията на страната, е подложена на парламентарен контрол, характеризиращ се с висок интензитет.

Като обобщение може да се направи изводът, че три от съставите на парламента не упражняват конституционно установеното си задължение да контролират политиката на пет от седемте правителства във външнополитическото направление, което касае процеса на приобщаване на България към ЕИО/ЕС. По време на мандата на управление на 37-ото и 38-ото НС се регистрират питания на народни представители към кабинетите на Жан Виденов и на Иван Костов на тази тема. Въз основа на тези факти се формира заключението, че през периода ноември 1989 г. – декември 1999 г. се наблюдава силно ограничена степен на вътрешноинституционална съгласуваност на външнополитическата преориентация на България към евроинтеграция.

Благодарение на осъщественото изследване се потвърждава допускането, направено въз основа на научната литература върху българския преход, че процесът на преориентация на външната политика към евроинтеграция не е обект на парламентарен контрол. Протичането на външнополитическия преход е останало в страни от основните интереси на мнозинството от съставите на НС през изследваното десетилетие.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Първични източници

- 7. ВНС, 7 август 1990 г.
- 7. ВНС, 22 август 1990 г.
- 7. ВНС, 23 август 1990 г.
- 7. ВНС, 28 септември 1990 г.
- 7. ВНС, 14 февруари 1991 г.
- 7. ВНС, 15 февруари 1991 г.
- 7. ВНС, 28 февруари 1991 г.
- 7. ВНС, 7 май 1991 г.
- 7. ВНС, 30 май 1991 г.
- 7. ВНС, 31 май 1991 г.
- 7. ВНС, 7 юли 1991 г.
- 36. НС, 10 януари 1992 г.
- 36. НС, 17 януари 1992 г.
- 36. НС, 13 март 1992 г.
- 36. НС, 10 април 1992 г.
- 36. НС, 29 май 1992 г.
- 36. НС, 5 юни 1992 г.
- 36. НС, 12 юни 1992 г.

- 36. НС, 19 юни 1992 г.
- 36. НС, 26 юни 1992 г.
- 36. НС, 3 юли 1992 г.
- 36. НС, 5 февруари 1993 г.
- 36. НС, 19 март 1993 г.
- 36. НС, 2 април 1993 г.
- 36. НС, 9 април 1993 г.
- 36. НС, 28 май 1993 г.
- 36. НС, 2 юли 1993 г.
- 36. НС, 9 юли 1993 г.
- 36. НС, 16 юли 1993 г.
- 36. НС, 15 октомври 1993 г.
- 36. НС, 29 октомври 1993 г.
- 36. НС, 11 март 1994 г.
- 37. НС, 26 януари 1996 г.
- 37. НС, 15 март 1996 г.
- 37. НС, 22 март 1996 г.
- 37. НС, 3 май 1996 г.
- 37. НС, 31 май 1996 г.
- 37. НС, 19 юли 1996 г.
- 37. НС, 18 октомври 1996 г.
- 38. НС, 3 октомври 1997 г.
- 38. НС, 17 октомври 1997 г.
- 38. НС, 24 октомври 1997 г.
- 38. НС, 15 май 1998 г.
- 38. НС, 26 юни 1998 г.
- 38. НС, 16 октомври 1998 г.
- 38. НС, 13 ноември 1998 г.
- 38. НС, 27 ноември 1998 г.
- 38. НС, 18 декември 1998 г.
- 38. НС, 15 януари 1999 г.
- 38. НС, 16 март 1999 г.
- 38. НС, 25 март 1999 г.
- 38. НС, 14 октомври 1999 г.
- 38. НС, 14 декември 1999 г.

Стенографски дневници, книга 3, първа сесия

Стенографски дневници, книга 15, втора сесия

Стенографски дневници, книга 18, втора сесия

Стенографски дневници, книга 30, трета сесия

Вторични източници

Велева-Ефтимова, М. (2012). История на Европа – 20 век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Велева-Ефтимова, М. (2017). Завръщането на България в Европа – под сянката на русофилската традиция. Социологически проблеми. Брой 1–2.

- Велева-Ефтимова, М. (2018). Източното разширяване на ЕС – интереси, компромиси, резултати. (Политически пачуърк). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Ганев, В. (2013). Плячкосването на държавата. България 1989–1997. София: Изток-Запад.
- Дайнов, Е. (1999). Преходът 1989–1999. Вместо история. София: Планета – 3.
- Дайнов, Е. (2000). Политическият дебат и преходът в България. София: Фондация „Българска наука и култура“.
- Дайнов, Ев. (2015). Началото на прехода. Записки по революцията. Т. 2. 1989–1996. София: Милениум.
- Дайнов, Е. (2017). Записки по революцията (1997–2017). Т. 3. София: Ера.
- Друмева, Е. (2008). Конституционно право. София: Сиела.
- Калинова, Е. и Баева, И. (2010). Българските преходи 1939–2010. София: Парадигма.
- Камбушев, Б. (2018). Неосъществената правителствена програма на Андрей Луканов от 10 октомври 1990 г. и последиците за българския преход. – В: Реформи и реформени инициативи в България и света през XX век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Камов, Н. (1995). Ролята на Народното събрание в осъществяването на външнополитическите приоритети на Република България. – В: Добрев (ред.). Българската външна политика – вчера, днес и утре. София: Отворено общество.
- Конституция на Република България (2006). София: Сиби.
- Минчев, О. (2016). Отломки от огледалото. Преходът като текст. Т. 1. Институт за регионални и международни изследвания.
- Минчев, О. (2016). Отломки от огледалото. Преходът като текст. Т. 2. Институт за регионални и международни изследвания.
- Митев, П-Е. (2017). Преходът. Политологически ракурси. София: Изток-Запад.
- Пиргова, М. (2002). Българският парламент в условията на глобалния преход. София: Парадигма.
- Проданов, В., Тодоров, А., Аврамов, Й. и Иванова, В. (2009). Българският парламент и преходът. София: Сиела.
- Проданов, В. (2012). Теория на българския преход. София: „Захарий Стоянов“.
- Станчев, Я. (2018). Икономически реформи в България през 90-те години през XX век. – В: Реформи и реформени инициативи в България и света през XX век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Стефанов, Г. (2006). Външна политика. Дипломатия. Теория и практика. София: Сиела.
- Фризон-Рош, Ф. (2012). Кръглата маса от 1990. Основополагащ акт на българската демокрация? София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Чалъков, И. и колектив. (2008). Мрежите на прехода. Какво всъщност се случва в България след 1989. София: Изток-Запад.
- Sedelmeier, U. (2005). Eastern Enlargement: risk, rationality and role-compliance. – In: Schimmelfenning and Sedelmeier eds. The politics of European enlargement. Theoretical approaches. New York: Routledge

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ОТНОШЕНИЕТО КЪМ ОКОЛНАТА СРЕДА В ОБЩИНИТЕ КРУМОВГРАД, БРЕЗНИК И ТРЪН

ЛЮБОМИРА СТОИЛОВА ДИМИТРОВА

Анотация. Когато става въпрос за човешкото влияние върху околната среда, ролята на икономиката често бива представена като особено значима. Идеята, че с нейното развитие на дадена територия се покачва и чувствителността на населението спрямо екологичното ѝ опазване, намира широка подкрепа. Целта на настоящото изследване е да провери тази хипотеза посредством отношението към добивната промишленост на територията на три български общини – Крумовград, Брезник и Трън. Това, което ги е обединява, са подадените инвестиционни предложения за добив на полезни изкопаеми на тяхната територия през последните 20 години. За разлика от първите два случая обаче, през 2017 г. на територията на община Трън бе проведен местен референдум, вследствие на което инвеститорът оттегли своето намерение за добив на злато. Следвайки твърденията на икономическите енвайронменталисти, хипотезата, която ще бъде тествана, е, че девиантният развой на събитията може да бъде обяснен с различия в икономическото развитие на общините.

Ключови думи: икономическо развитие, екологична крива на Кузнец, общинска икономика.

ECONOMIC EXPLANATION FOR THE ATTITUDE TOWARDS THE ENVIRONMENT IN
KRUMOVGRAD, BREZNIK AND TRUN MUNICIPALITIES

Lyubomira Stoilova Dimitrova

Abstract. When it comes to the human impact on the environment, the role of the economy is often seen as significant. The idea is that as a territory improves economically, so does the sensitivity of its population towards its environmental protection. The purpose of this study is to test this hypothesis by referring to the mining industry in the territory of three Bulgarian

municipalities – Krumovgrad, Breznik and Tran. What unites them is the gold deposits discovered on their territory over the last ten years. Unlike the first two cases, however, in 2017, a local referendum was held in the municipality of Tran, as a result of which the investor withdraws his intention to mine gold. Following the claims of economic environmentalists, the hypothesis to be tested is that the deviant development of events can be explained by differences in the economic development of the municipalities.

Key words: Economic development, Environmental Kuznets Curve, Local economy.

ВЪВЕДЕНИЕ

Интересът към взаимодействието между икономическото развитие и околната среда може да се проследи до работата на Томас Малтус (1798). И докато неговата теория представя тези отношения като правопрпорционални – колкото по-икономически напреднало е едно общество, толкова по-скоро ще достигне до лимита на наличните ресурси, което би довело до екологична катастрофа, емпирично не могат да бъдат намерени доказателства за тази теза (Николини 2007). По тази причина залагам на противоположното обяснение за връзката между двете променливи. В този контекст с икономическия напредък следва да нараства и интересът към опазването на околната среда. Така настоящото изследване стъпва на твърдението, че колкото по-икономически напреднала е една общност, толкова по-взискателна следва да бъде по отношение на околната среда.

Обект на научното изследване са три общини със сходен потенциал за развитие на добивната промишленост в България – Крумовград, Брезник и Трън. За разлика от първите два случая обаче, през 2017 г. на територията на община Трън бе проведен местен референдум, вследствие на което инвеститорът оттегли своето намерение за добив на злато. Приемайки постулатите на икономическата енвайронменталистка школа, целта на изследването е да обясни девиантния случай като резултат от по-динамичната икономическа ситуация.

Поради особеността на достъпните данни на общинско ниво, твърдението е тествано посредством изграждането на индекс на икономическото развитие за всички общини в страната, проследявайки подредбата на трите общини, обект на изследването, за периода 2011–2015 година.

Резултатите от проведения дисперсионен анализ (one-way ANOVA) показват липсата на различия в индекса на икономическо развитие на разглежданите общини. Поради сходните позиции на трите общини следва причините за девиантното поведение да се търсят сред други фактори на средата, например в институционална рамка и роля на заинтересованите страни.

Статията е разделена на четири части. Първата представлява преглед на литературата около връзката между икономическото развитие на общността и нейното отношение по въпроси, свързани с опазването на околната среда. Вто-

рата секция е посветена на операционализирането на тази връзка в контекста на българските общини, фокусирайки се върху Трън, Брезник и Крумовград. Следващата част представя методологията на изграждането на индекса на икономическо развитие, прилагането му в български контекст и представянето на резултатите. Последната секция представлява дискусия и следващи стъпки в открояването на причината за наличието на девиантен случай.

ПРЕГЛЕД НА ЛИТЕРАТУРАТА

Тезата, че икономиката влияе благоприятно на околната среда, може да се проследи до средата на миналия век. Баумол и Оутс (1979) смятат, че индикатори като качеството на водата, въздуха и почвата следва да се разглеждат не само като публично благо. Според тях значението на екологичните въпроси възниква и зависи пряко от доходите на населението. Съответно колкото по-богато е едно общество, толкова по-склонно би било да отделя средства с разрешаването на такива въпроси. Тази връзка е демонстрирана на макроравнище от Дикман и Францен (1999), които провеждат изследване в 21 държави през 1993 г. Резултатите на тяхното проучване показват силна връзка между отношението към околната среда на местното население и БВП. Поортинга и колектив (2004) проследяват подобна зависимост на ниво домакинство, тествайки връзката между доходите и потреблението на електроенергия. Техните резултати също насочват към линейната връзка между доходи и „екологично поведение“ – с нарастването на първото се наблюдава и по-отговорно електропотребление. Франзен и Мейер (2004) твърдят, че подобен тип закономерности следва да се анализират на индивидуално ниво, тъй като там желанието за по-качествена околна среда расте линейно заедно с доходите, независимо от реалното състояние на средата. За тях и обратната U-образна връзка следва да бъде изследвана единствено на местно ниво, тъй като нейната емпирична валидност би могла да бъде доказана единствено на регионално ниво.

Нелинейната връзка между отношението към околната среда и икономическия напредък е описвана често в икономическата литература като екологичната крива на Кузнец. В икономиката кривата на Кузнец обяснява връзката между неравенство и доходи, изобразена посредством обърната U-образна крива. Съответно с растежа на доходите на глава от населението нараства и неравенството в доходите в наблюдаваната група, но след достигане на определено ниво на доходите се наблюдава и скъсяване на подоходното неравенство. Аналогично, приложението на кривата на Кузнец в икономическия анализ на управлението на околната среда показва сходна тенденция – с нарастване на доходите нарастват и вредите за околната среда като причините могат да се търсят в засилената употреба на природни ресурси и индустриализацията. С икономическия подем се развива и интересът към въпроси, ка-

саещи качеството на околната среда и съответно от един момент обществото стават по-предпазливо и започва да отделят ресурси за нейното съхранение, което води до спад на замърсяването (Динда 2004).

Идеята за този тип зависимост между икономическия ръст и качеството на околната среда е представена за първи път от Гросман и Крюгер през 1991 г., проследявайки влиянието на НАФТА върху околната среда в Мексико. Макар в дългосрочен план да прогнозираят благоприятно влияние на търговските отношения, те отчитат, че наличието на повече данни и наблюдения в бъдеще биха затвърдили тази хипотеза. Андреони и Левинсон (2001) също потвърждават тази връзка, отричайки необходимостта от допълнителни променливи, които да усложняват модела. Въпреки честото допускане, че политическото развитие също оказва влияние, според тях, основният фактор, описващ тази връзка, е технологичният напредък. С въвеждането на нови методи за добив на природни ресурси намаляват и негативните външни последици от него, включително на ниво домакинство. Също така отбелязват, че тази зависимост може да не следва една и съща крива, що се отнася до отделните видове замърсители. Кол и колектив (1997) подкрепят тази хипотеза, твърдейки, че кривата на Кузнец може да опише единствено зависимостта между доходи и околна среда, когато се отнася до замърсяване на въздуха на местно ниво. Апергис и Озтург (2015) използват данни за период от 21 години (1990–2011) тествайки същата хипотеза на територията на 14 азиатски държави. Резултатите им потвърждават хипотезата, добавяйки значението на възникващите политики по отношение на околната среда, които биват развити с покачването на доходите на населението. Фокусирайки се към развитието в аграрния сектор сред страните от Субсахарска Африка, Озтурк (2017) доказва благоприятното му влияние върху редуцирането на бедността и осигуряването на достъп до храна и питейна вода сред населението.

Когато връзката между приходи и екологична защита бива отнесена на индивидуално ниво, екологичната крива на Кузнец обяснява дори в по-голяма степен отношението между двете променливи. Изследователи като Торас и Бойс (1997) изтъкват именно политическото развитие като основната причина за екологичната крива на Кузнец. Според техните резултати, грамотността, правата и свободите на гражданите са тези фактори, които обясняват подобряването на качеството на водата и въздуха във времето. Наред с екологичните въпроси, отношението на гражданите към тези теми също може да бъде моделирано, както показват Фико и Бочина (2019). Проследявайки отношението към защитените зони в Словения, те откриват същата обърната U-образна зависимост, каквато е характерна за икономическото развитие. Сюгиаван и колектив (2016) потвърждават това твърдение. Техните резултати сочат, че социоикономическият статус на индивидуално ниво също кореспондира с оценката на околната среда. Съответно тези, които се причисляват към най-ниския

доходен квинтил имат и по-нисък интерес към екологичните въпроси, за разлика от представителните на горните квинтили. Франзен и Мейер (2009) също стигат до подобни резултати, използвайки данни от Международната програма за социологически проучвания през 1993 и 2000 г., която включва 26 държави.

Независимо дали взаимовръзката между качество на околната среда и икономическия ръст е обърната U-образна или линейна, съществуват множество емпирични доказателства за благоприятното влияние на високите лични доходи върху отношението към екологията. Следвайки препоръките на Франзен и Мейер (2004) може да се заключи, че подобна зависимост ще се наблюдава на местно равнище. От казаното дотук се формира и хипотезата на настоящото изследване, а именно:

X1: По-икономически развитите общности следва да имат и по-високи изисквания относно състоянието на околната среда.

ИЗБОР НА КАЗУСИ

За целите на това изследване ще бъде използван методът на най-сходните казуси, фокусирайки се върху общините Крумовград, Брезник и Трън. Това, което ги обединява, е, че и в трите случая общините не са областни центрове. Също така на територията и на трите за период от девет години (2005–2014) са подадени три инвестиционни намерения за добив на златна руда (Крумовград – „Добив и преработка на златосъдържащи руди от участък Ада тепе на находище „Хан Крум“; Брезник – „Добив и преработка на подземни богатства по ч.2, ал.1 от ЗПБ – метални полезни изкопаеми – златосъдържащи руди от площ „Брезник“, находище „Милин камък“, землище на гр. Брезник, община Брезник, област Перник“; Трън – „Добив и преработка на подземни богатства – метални полезни изкопаеми – златно-сребърни руди от находище „Трън“, землище на град Трън, община Трън, област Перник“).

Разликата между трите иначе сходни казуса се съдържа в проведения през 2017 г. референдум на територията на община Трън, когато местното население изразява несъгласието си с извършването на такъв тип дейности на територията на общината. Следвайки описаните в предходната секция теоретични постулати, може да се предположи, че девиантното развитие на казуса е породено именно от различното икономическо развитие на трите общини.

Ако това твърдение е вярно, то тогава би следвало да се наблюдават значителни различия в икономическото развитие на територията на община Трън в сравнение с общините Крумовград и Брезник. Поради особеността на наличните данни на общинско ниво и съобразявайки се с периода, в който инвестиционните намерения са подадени в Регионалните инспекции по околна среда и води, периодът, върху който ще бъде тествана хипотезата, е 2011–2015 г.

ОПЕРАЦИОНАЛИЗИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Настоящата секция ще представи операционализирането на икономическото развитие за трите общини и методологията, по която то ще бъде представено. Тъй като оценка на техния напредък може да съществува единствено в контекста на всички общини в България, то ще бъде изграден индекс на икономическо развитие за всяка една от тях. Той е съставен от пет променливи – безработица, средна работна заплата, наети лица, собствени приходи на общината и средна оценка от държавния зрелостен изпит по български език. Причината за наличието на последния индикатор, макар и не чисто икономически, се дължи на резултатите от изследването на Торас и Бойс (1997), според които грамотността на населението е сред ключовите показатели, които обясняват отношението към околната среда.

Тъй като не на територията на всички общини има средни училища, които провеждат матури всяка година, някои общини са изключени от индекса, като общия брой на тези, на територията на които е провеждана матура всяка година от изследвания период, са 232. Информацията за средната оценка е получена от Центъра за оценяване в предучилищното и училищно образование (ЦОПУО) по Закона за достъп до обществена информация на ниво училище. За да се достигне до средната оценка на ниво община, бе необходимо претегляне на база броя ученици. Таблица 1 представя обобщена информация за този индикатор.

Таблица 1. Описание на средната оценка от ДЗИ по общини 2011–2015 г.

	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Минимална стойност</i>	2,66	2,82	2,90	3,03	2,40
<i>Максимална стойност</i>	5,36	5,10	5,30	5,23	5,01
<i>Средна стойност</i>	4,13	3,89	4,00	4,03	3,85
<i>Медиана</i>	4,18	3,94	4,06	4,05	3,87

Източник: ЦОПУО, собствени изчисления на автора

Това, което прави впечатление, е относително равномерното разпределение на средната оценка по общини в рамките на отделните години. Сред тези от тях, които традиционно заемат челните позиции през петте години са Правец и Челопеч, като големи общини като Столична и Пловдив, въпреки че винаги присъстват сред най-добрите 15, никога не оглавяват тази класация. Интересно е да се отбележи, че през 2016 г. Трън се класира на второ място със средна оценка от 5.06. Колкото до Брезник, средната оценка по български език варира около средната, докато Крумовград традиционно отчита оценка малко над средната за страната.

Следващата променлива, която ще бъде включена в индекса на икономическо развитие, е безработицата. Данни за периода са взети от Националния статистически институт (НСИ). Обобщената информация за тях е представена в табл. 2.

Таблица 2. Описание на безработица по общини 2011–2015 г.

	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Минимална стойност</i>	3,30	3,60	3,60	3,20	2,90
<i>Максимална стойност</i>	62,60	60,40	60,40	76,90	74,90
<i>Средна стойност</i>	18,66	21,24	21,27	22,46	20,57
<i>Медиана</i>	15,60	18,30	18,35	18,65	16,70

Източник: НСИ, собствени изчисления на автора

Това, което се забелязва в табл. 2, е, че успоредно с намаляването на минималната стойност се увеличава и максималната. Съответно при общините с най-ниски нива на безработица, които и за петте периода са Столична и Божурище, тя продължава да намалява. Картината сред най-високите нива на безработица е по-динамична като най-често последната позиция се заема от Хайредин, където е отчетена и най-ниската стойност през 2014 г. Разликите между медианната и средната безработица означават, че не става въпрос за нормално разпределение на променливата.

Що се отнася до общините, обект на настоящото изследване, на територията на Трън е отчетена най-високата безработица – за 2014 и 2015 г. (44.8% и 43.4% съответно) тя е двойно по-висока в сравнение с Крумовград и Брезник. При тях нивата са съпоставими – при първата средната безработица за периода е 16.8%, а за втората – 17.9%. Както се забелязва в табл. 2 и двете стойности са близки до медианата.

Данните за средната работна заплата също са взети от НСИ, обхващат всички предприятия в страната за съответния период и се изчисляват като начислените средства за работна заплата за отчетната година се разделят на средния списъчен брой на наетите по трудово правоотношение без лицата в отпуск по майчинство. Обобщението на данните се намира в табл. 3.

Таблица 3. Описание на средната работна заплата по общини 2011–2015 г.

	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Минимална стойност</i>	4 200	4 218	4 868	5 065	5 143
<i>Максимална стойност</i>	23 756	20 447	21 974	23 512	24 497
<i>Средна стойност</i>	6 286	6 629	7 032	7 466	7 969
<i>Медиана</i>	5 848	6 190	6 584	7 038	7 489

Източник: НСИ, собствени изчисления на автора

За разлика от безработицата, разпределението на средната работна заплата е по-балансирано. Средната стойност и медианата са по-близки, а темпът, с който расте минималната стойност, е по-голям, отколкото максималната. Интересното в този случай е, че за петгодишния период първите осем общини с най-високи заплати остават непроменени, както следва: Челопеч, Козлодуй, Раднево, Гълъбово, Пирдоп, Девня, Столична и Панагюрище. Съответно Неделино и Кочериново най-често заемат последните позиции в тази класация.

Що се отнася до Крумовград, средната брутна работна заплата за периода е 6599 лева, следвана от Трън с 6072 лева. В тази ситуация Брезник заема последна позиция със средна заплата от 5990 лева за периода, което е под средната на местно равнище за всеки от петте периода.

За да могат да бъдат представени съпоставими данни за наетите лица за периода, бе необходима допълнителна модификация. Съответно представената в табл. 4 информация представлява наетите като процент от цялото население.

Таблица 4. Описание на наетите по общини 2011–2015 г.

	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Минимална стойност</i>	7,41	8,50	8,70	7,58	7,25
<i>Максимална стойност</i>	80,11	88,16	81,98	80,16	78,95
<i>Средна стойност</i>	20,66	20,84	21,23	21,01	21,07
<i>Медиана</i>	17,46	17,57	18,13	17,35	17,57

Източник: НСИ, собствени изчисления на автора

Това, което се забелязва от Таблица 4 е, че съотношението на наетите към населението остава по-скоро стабилно във времето и разпределението отново не е нормално, както при безработицата. За петте години Челопеч води класацията за община с най-много наети лица, като през 2012 година те достигат 88% от населението. За разлика от случая със заплатите обаче, тук Несебър заема следващата позиция като през 2015 година бива изпреварена от Девня и Раднево. Общината с най-малък дял наети за целия период е Ружинци, където за 2015 година той е едва 7%. Отново, както беше и с останалите индикатори, и в този случай динамиката сред последните позиции е доста по-голяма.

И за трите общини (Брезник, Трън и Крумовград) дялът на наетите е под медианния на общинско ниво. Въпреки, че най-високата стойност е регистрирана в Трън през 2011 година – 18.7% наети лица, когато се сравнят резултатите за целия период на изследването прави впечатление, че това съотношение е най-устойчиво на територията на Брезник – около 15%, докато в Трън техния дял намалява, стигайки до 12% през 2015 година. В Крумовград за петте години наетите лица са около 11% от населението.

Последният индикатор, който участва във формирането на индекса, е приходът от собствена дейност (местни данъци и такси, както и други собствени приходи) на общината на един жител в лева. Тази информация е налична на страницата на Националното сдружение на общините в Република България (НСОРБ) и обобщената информация е представена в табл. 5.

Таблица 5. Приходи на общините от собствена дейност 2011–2015 година

	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Минимална стойност</i>	40	46	53	58	24
<i>Максимална стойност</i>	2 947	4 300	3 987	3 605	1 262
<i>Средна стойност</i>	191	215	230	237	148
<i>Медиана</i>	133	151	166	175	117

Източник: НСОБ, собствени изчисления на автора

Общините Челопеч, Приморско и Несебър регистрират най-високи приходи от собствена дейност на един жител за изследвания период. Сред общините с най-ниски приходи се нареждат Неделино и Руен, въпреки че последните позиции се изменят доста по-динамично, отколкото първите. Липсата на нормално разпределение на приходите по общини е признак за голямото неравенство по този показател.

Интересно е да се отбележи, че за разлика от предишните показатели, където позицията на трите общини е доста по-разнообразна, в този случай Трън заема първата позиция по общински приходи от собствена дейност на един жител. През 2012 г. са събрани 451 лева, което е почти два пъти повече от средното за страната.

Въпреки че всеки един показател представя относително консистентна картина относно най-добре представящите се общини от икономическа гледна точка, за да може да бъде изградена цялостна картина за техния профил и съответно да бъде проследено развитието в Крумовград, Брезник и Трън, е изграден единен индекс на икономическото представяне и неговата методология е описана в следващата секция.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИНДЕКСА ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Изграждането на индекса преминава през три отделни стъпки. Първата е свързана със стандартизирането на индикаторите по начин, който да ги направи съпоставими (Жухаш и колектив 2010). В този случай стандартен подход е изчисляването на z-резултат, по следната формула:

Уравнение

$$Z = \frac{(y_{im} - \bar{y})}{SD}$$

Където Z е z-резултатът за всеки един случай от променливата, y_i е стойността i за община m , \bar{y} е средната стойност за променливата, а SD е стандартното отклонение.

След изчисляването на z-резултат за всеки един случай трябва да се открий връзката между отделните променливи, посредством корелационна таблица (Ганзебоом и колектив 1992), резултатите от която са поместени в табл. 6.

Таблица 6. Корелационна таблица

	ДЗИ	Безработица	Заплати	Наети	Общ. приходи
<i>ДЗИ</i>	1.00	-0.37	0.06	0.29	0.19
<i>Безработица</i>	-0.37	1.00	-0.27	-0.58	-0.41
<i>Заплати</i>	0.06	-0.27	1.00	0.65	0.21
<i>Наети</i>	0.29	-0.58	0.65	1.00	0.52
<i>Общ. приходи</i>	0.19	-0.41	0.21	0.52	1.00

Източник: Собствени изчисления на автора

Интересно е да се отбележи, че резултатите от матурата по български нямат силна корелация с нито една от икономическите променливи, а общинските приходи корелират, и то слабо, само с дяла на наетите лица. Не е изненадващо, че корелацията между безработицата и всички останали променливи е обратна. По тази причина и тя ще бъде въведена във финалния индекс с обратен знак. На база на тази информация общия индекс на икономическо развитие е представен по следния начин:

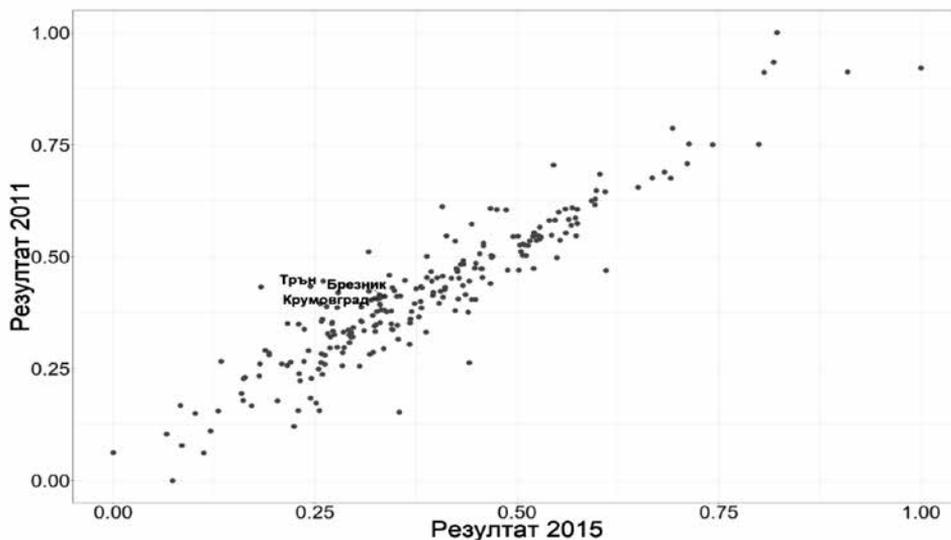
Уравнение

$$ID_{mt} = \sum M_{mt} I_{mt} W_{mt} E_{mt} - U_{mt}$$

Където ID е индекса на икономическо развитие за община m през година t , а всяка една стойност е съответния z-резултат на променливата. За да може да бъде установена съпоставимост между индексите за отделните години, е приложено допълнително нормализиране на резултатите, което ги разпределя на скала от 0 до 1, където 0 е най-ниската стойност, а 1 – най-високата.

РЕЗУЛТАТИ

В настоящата секция ще разгледам подредбата на общините спрямо техния индекс на икономическа активност за периода 2011–2015 г. Във фиг. 1 е представено изменението на резултатите за 2011 г. спрямо 2015 г.

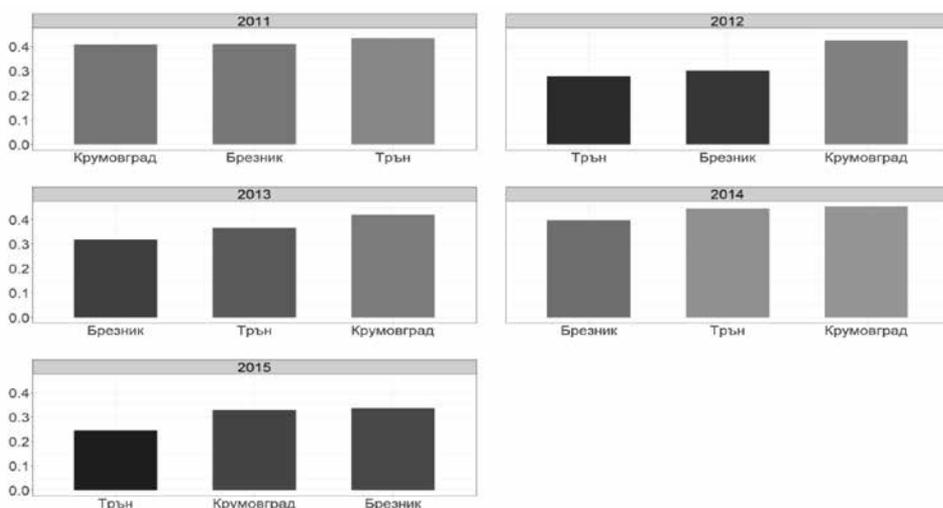
Фиг. 1. Изменение на индекса на икономическо развитие за 2011 г. спрямо 2015 г.

Източник: Собствени изчисления на автора

Поради екстремния резултат на община Челопеч, тя е изключена от фиг. 1, тъй като изкривява общата картина. Забелязва се липсата на екстремни изменения – индексите за 2011 г. до голяма степен отговарят на тези от 2015 г.

Що се отнася до Брезник, Трън и Крумовград и трите общини са позиционирани в средата на графиката, което ги нарежда сред общините с нито много ниска, нито много висока оценка. И трите отчитат малко по-ниски резултати през 2015 г. спрямо 2011 г., съответно икономическата ситуация там се влошава. Това е валидно до най-голяма степен за Трън, където през 2011 г. оценката е 0.43, а през 2015 г. – 0.24. От друга страна, индексите на Крумовград и Брезник остават по-скоро непроменени през изследвания период – в първия случай общината пада от 0.41 за 2011 г. до 0.33 за 2015 г., а втората от 0.41 за 2011 г. до 0.37 за 2015 г.

За да бъде представена по-ясно динамиката при тези три случая, на фиг. 2 са показани резултатите на трите общини за всяка една от наблюдаваните години.

Фиг. 2. Индекс на икономическо развитие за общините Трън, Бреznик и Крумовград, 2011–2015 г.
Източник: Собствени изчисления на автора

Независимо от изменението на подредбата на общините през изследвания период, не се наблюдава значително различие в техния резултат. Индексите варират от 0.24 за Трън през 2015 г. до 0.45 за Крумовград през 2014 г., но това продължава да подрежда и трите общини в долния квинтил, сравнени с всички общини в страната.

Що се отнася до различието на община Трън спрямо останалите две, подобно твърдение не може да бъде защитено. Резултатите показват липса на значително различие в икономическото ѝ развитие. Независимо, че през 2011 г. общината излиза на челна позиция спрямо останалите две, тази позиция не е затвърдена през следващите четири години. Нещо повече, през 2015 г. е регистрирана най-ниската стойност. На база на тези резултати не могат да бъдат намерени доказателства в полза на хипотезата на това изследване. Това твърдение е подкрепено и от резултатите от извършения дисперсионен анализ, който показва незначителна разлика [$F(2, 12) = 1.12, p = 0.358$] между трите общини.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Що се отнася до общия индекс на икономическо развитие, резултатите показват относително статична картина на национално ниво. За изследвания период не се наблюдават общини, които да преминават от един квинтил в друг. Това твърдение се потвърждава и от суровите икономически индикато-

ри, където не може да бъде открито нормално разпределение на стойностите на общинско ниво за петте периода. Всички индекси за периода са поместени в апендикс „А“.

Липсата на значителна разлика между индекса на икономическо развитие на общините Трън, Крумовград и Брезник позволява да отхвърля твърдението, според което референдумът на територията на Трън по отношение на развитието на добивната промишленост е резултат от икономическата ситуация в общината. Следователно доказателства за хипотезата, че по-икономически развитите общности следва да имат и по-високи изисквания към състоянието на околната среда не могат да бъдат намерени, използвайки данни за тези три случая. Независимо, че макроикономическото състояние на трите общини не е фундаментално различно, причини за девиантния казус в Трън могат да се потърсят на други места. Разширяването на периметъра от възможни причини включва промени в политическата обстановка както на национално, така и на местно равнище. Отразяването на събитията в медийното пространство също е възможно да повлияе на разволя на събитията, като тестването на изброените хипотези ще бъде поместено в бъдещи изследвания.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreoni, J. & Levinson, A. (2001). The simple analytics of the environmental Kuznets curve. *Journal of public economics*, 80(2), 269–286.
- Apergis, N. & Ozturk, I. (2015). Testing environmental Kuznets curve hypothesis in Asian countries. *Ecological Indicators*, 52, 16–22.
- Baumol, W. J. and Oates, W. E. (1979). *Economics, Environmental Policy, and the Quality of Life*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Cole, M. A., Rayner, A. J. & Bates, J. M. (1997). The environmental Kuznets curve: an empirical analysis. *Environment and development economics*, 2(4), 401–416.
- Diekmann, A. and Franzen, A. (1999). The Wealth of Nations and Environmental Concern. *Environment and Behavior*, 31, 540–549.
- Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets curve hypothesis: a survey. *Ecological economics*, 49(4), 431–455.
- Ficko, A. & Bončina, A. (2019). Public attitudes toward environmental protection in the most developed countries: The Environmental Concern Kuznets Curve theory. *Journal of environmental management*, 231, 968–981.
- Franzen, A. & Meyer, R. (2004). Climate change in environmental attitudes? An analysis of the ISSP 2000. *Zeitschrift Fur Soziologie*, 33(2), 119–137.
- Franzen, A. & Meyer, R. (2009). Environmental attitudes in cross-national perspective: A multilevel analysis of the ISSP 1993 and 2000. *European sociological review*, 26(2), 219–234.
- Ganzeboom, H. B., De Graaf, P. M. & Treiman, D. J. (1992). A standard international socio-economic index of occupational status. *Social science research*, 21(1), 1–56.

- Grossman, G. M. & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement (No. w3914). National Bureau of Economic Research.
- Juhász, A., Nagy, C., Páldy, A. & Beale, L. (2010). Development of a Deprivation Index and its relation to premature mortality due to diseases of the circulatory system in Hungary, 1998–2004. *Social science & medicine*, 70(9), 1342–1349.
- Nicolini, E.A., (2007). Was Malthus right? A VAR analysis of economic and demographic interactions in pre-industrial England. *European review of economic history*, 11(1), 99–121.
- Ozturk, I. (2017). The dynamic relationship between agricultural sustainability and food-energy-water poverty in a panel of selected Sub-Saharan African Countries. *Energy Policy*, 107, 289–299.
- Poortinga, W., Steg, L. & Vlek, C. (2004). Values, environmental concern, and environmental behavior: A study into household energy use. *Environment and behavior*, 36(1), 70–93.
- Sugiawan, Y. & Managi, S. (2016). The environmental Kuznets curve in Indonesia: Exploring the potential of renewable energy. *Energy Policy*, 98, 187–198.
- Torras, M. & Boyce, J. K. (1998). Income, inequality, and pollution: a reassessment of the environmental Kuznets curve. *Ecological economics*, 25(2), 147–160.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ВЪЗПРИЯТИЯТА ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕВРОИНТЕГРАЦИОНЕН ПРОЦЕС КАТО ЛИЧЕН И КОЛЕКТИВЕН УСПЕХ – МЕЖДУ ДЕЙСТВИТЕЛНИТЕ РЕЗУЛТАТИ И СПЕЦИФИЧНИ- ТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

ЛЮБОМИРА ВЕСЕЛИНОВА ПОПОВА

Анотация. След разпадането на социалистическия блок, България редом с останалите страни от ЦИЕ трябва да предприеме цялостна обществена реформа и преориентация във външнополитически план. Към онзи момент изглежда сякаш членството в ЕС е панацея, даваща общо решение на тези предизвикателства – от една страна, осигурява необходимите геополитически и икономически партньорства, а от друга – условията за членство, дефинирани през Копенхагенските критерии, сякаш покриват целите на прехода – либерална демокрация, пазарна икономика, върховенство на правото. Така усилието по подготовката за членство става национален приоритет, а за участниците в процеса се превръща в кауза.

Макар крайният резултат да не е категоричен успех в постигането на трайна европеизация, по правило споменът за този период буди у участниците чувство за лична и колективна гордост, силна емоция и желание да не се забравя. Настоящата статия ще предложи обяснение на причините за тази колективно изградена представа за процеса като личен и колективен успех“, изследвайки връзката между специфичния му характер – висока неопределеност, рисковост и простор за лична инициатива и отговорност, и възприятието за него като изключителен биографичен момент на пълноценна и социално престижна себerealизация.

Ключови думи: преговори за членство в ЕС, европеизация, евроинтеграция на България.

THE PERCEPTION OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS OF BULGARIA
AS A PERSONAL AND COLLECTIVE SUCCESS: A RESULT OF THE ACHIEVED
'EUROPEANISATION' OF THE COUNTRY OR THE SPECIFIC POLITICAL NATURE OF
THE PREPARATION FOR EU MEMBERSHIP?

Lubomira Vesselinova Popova

Abstract. Following the collapse of the socialist bloc, Bulgaria, along with the other CEE countries, had to undergo an overall societal reform and a foreign policy reorientation. At that moment, the EU membership seemed to be a panacea providing a single solution to these two challenges – on the one hand, it ensured the necessary geopolitical and economic partnerships; on the other, the membership conditions defined with the Copenhagen criteria seemed to correspond the aims of the transition – liberal democracy, market economy, rule of law. Thus, the membership preparatory work became a national priority, and for the participants in the process, it turned into a 'cause'.

Although the final result cannot be considered a definite success in achieving lasting 'Europeanization', as a rule, the memory of this period brings the participants a sense of personal and collective pride, a strong emotion and a desire to remember it. The article will explain the reasons for this collectively-constructed understanding of the process as „a personal and collective success“ by exploring the relationship between its specific nature – high uncertainty, risk and a large scope for personal initiative and responsibility, and its perception as an exceptional biographical moment of complete and socially prestigious self-realization.

Key words: EU membership negotiations, Europeanisation, European integration of Bulgaria.

Neither the life of an individual nor the history of a society can be understood without understanding both.

Mills, 1959

ВЪВЕДЕНИЕ

След разпадането на социалистическия блок, България редом с останалите страни от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) е изправена пред огромно предизвикателство – от една страна, във вътрешнополитически и вътрешноикономически план тя трябва да предприеме цялостна обществена реформа; от друга страна, трябва да си осигури нови външни партньорства, които да гарантират сигурността на страната и да осигурят възможност за нейното икономическо развитие в новооформилата се геополитическа обстановка в Европа (Димитров 2016, О'Бренан 2004, Инотай 2000, Мареску 1997).

Към онзи момент изглежда сякаш има едно общо решение на тези предизвикателства – присъединяване на страната към ЕС. От една страна, то осигурява необходимите геополитически и икономически партньори, а от друга – условията за членство, дефинирани през Копенхагенските критерии, сякаш покриват целите на прехода – либерална демокрация, пазарна икономика, върховенство на правото (Димитров 2016, Велева 2018). Присъединяването

на страната към ЕС на практика предполага завършена европеизация, което означава фундаментална промяна на нашето посткомунистическо общество – „исторически подвиг“, който би дал всички основания неговите деятели да бъдат възприемани като „герои“, а споменът за процеса да буди у тях силни емоции и чувство на гордост.

Дванадесет години след присъединяването на България към ЕС обаче е ясно, че все още не са протекли необходимите дълбочинни реформи – българското общество страда от тежка корупция, неефективна съдебна система, високи нива на организирана престъпност, ниски доходи и нисък стандарт на живот в сравнение с останалите страни членки (Димитров 2017, Славов 2017, Ганев 2013). Страната все още не е интегрирана във всички структури на ЕС – все още не е част от Шенген и еврозоната – и продължава да бъде обект на следприсъединителна условност под формата на механизъм за сътрудничество и проверка. Кризата на българското членство в ЕС поставя под съмнение успеха именно на европеизацията, която би следвало да е била осъществена, следователно и на „историческия подвиг“ на деятелите на евроинтеграцията. Въпреки това за участниците това е един силно емоционален процес, обвързан с множество „вълнения“, „сърцетупания“, „просълзвания“ и общото усещане, че „строим храм“.

На пръв поглед тази емоционална приповдигнатост може да изглежда неуместна – израз на исторически инфантилизъм на участниците. Такава интерпретация обаче би била повърхностна и неадекватна, тъй като не вниква в спецификите на самия процес. Целта на настоящата статия е именно, вземайки предвид особения характер на българския евроинтеграционен процес, да обясни защо е нормално да има еуфория от успеха на подготовката за членство в ЕС, въпреки че няма успех на европеизацията.

Това налага, на първо място, да се открият онези отличителни черти на процеса, които се оказват най-важни за участниците в него и които градят основата, върху която той се помни, разказва и интерпретира; след това да се докаже, че има висока емоционална приповдигнатост в груповия спомен и накрая, да се предложат и обяснителни аргументи.

Поставената задача предполага анализ на личните интерпретации, възприятия и емоции на участниците в процеса, което може да бъде постигнато най-адекватно чрез дълбочинни интервюта със самите актьори. По тази причина тук ще бъдат използвани емпиричните данни от съвместно проучване на „Жан Моне Център за високи постижения към Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и Дипломатическия институт с цел да се изследва българския евроинтеграционен процес през спомените на участниците.

За целите на настоящото изследване понятието „европеизация“ ще се използва в съгласие с определението на Радаели – „процес на конструиране, дифузия и институционализиране на формални и неформални правила, процедури, политически дефинирани и консолидирани в процеса на изграждане на ЕС и впоследствие инкорпорирани в логиката на вътрешнополитическия

дискурс, идентичности, политически структури и публични политики. (Радаели 2004)“; защото то отразява достатъчно добре дълбочината на процеса; то показва, че не става дума само за „пренос на правила“, а за инкорпорирането на тези правила и норми в съответната социална среда, което и предполага нейната качествена промяна.

СПЕЦИФИКИ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯ ПРЕДМЕТ

Процесът на интеграция на страните от бившия социалистически блок към ЕС е един безпрецедентен и сложен процес, който има за цел да разреши мащабен и нерешим с други средства проблем – да даде отговор на сложната геополитическа ситуация, оформила се в Европа след разпадането на биполярния ред (О’Бренан 2004, Балаш 1997). Тази нова геополитическа обстановка носи огромни заплахи за западноевропейските страни във вътрешно- и външнополитически план. От една страна, балансът на силите между тях самите в рамките на европейските общности е нарушен вследствие на обединението на Германия и разрастването на нейното влияние. От друга, мирът и сигурността на континента са застрашени поради множеството на брой, но и качествено разпореждови кризи, развиващи се сред бившите комунистически страни – екологични, миграционни, военни конфликти на етнически основания и оспоримост на границите, социално-политическа нестабилност и опасност от граждански войни. В допълнение, страните от Западна Европа трябва да бъдат много внимателни в управлението на отношенията с Русия поради нейната непредвидимост, огромна военна мощ и природните ѝ ресурси, от които западноевропейските страни са най-малкото енергийно зависими, при това в различна степен. Единственият възможен невоенен изход от тази ситуация е интегрирането на страните от ЦИЕ към ЕС и затова О’Бренан (2004) го нарича акт на десекюритизация (О’Бренан 2004). Както Инотай твърди (2000), източното разширяване трябва да се проведе на всяка цена, защото „ако ЕС се провали с разширяването, в Европа ще се появи нова разделителна линия. Покрай тази нова линия, както и на изток, и на юг от нея, стабилността сериозно ще бъде поставена под въпрос“ (Инотай 2000). Затова „спешни стъпки са необходими за (пре)дефинирането на границите на Европа от гледна точка на сигурността“ (Инотай 2000).

Бидейки единствения възможен гарант за сигурността в Европа, интеграцията на посткомунистическите общества обаче се явява непосилна задача, поради техните генерално противоположни културни и ценностни системи (Мареску 1997). За пръв път към общността на западноевропейските страни, които, макар да страдат от проблеми на идентичността (Ферхойген 2013), все пак са обединени около общите принципи на демокрацията, свободния пазар и върховенството на правото, трябва да бъдат приобщени страни, чиито

общества са построени върху изцяло противоположни принципи. Следователно тези общества трябва да бъдат тотално трансформирани. Задачата се усложнява още повече от ниския икономически ресурс, с който те разполагат, огромното им население и територия и съществените различия между тях самите, както от културно-историческа гледна точка, така и от гледна точка на вече предприетите реформи в преход към демокрация и пазарна икономика, които ги раздалечават още повече (Мареску 1997, Камерън 2003, Тошков 2012, Маньокас 2004).

Тук заслужава да се обърне внимание на някои исторически специфики на българското общество, които правят европеизацията на България особено сложна, дори в сравнение с останалите страни от ЦИЕ, защото, както Димитров (2016) отбелязва, „начинът на присъединяване на България към ЕС е пряко и много силно зависим от изминатия път“ (Димитров 2016).

Важна характеристика на българското общество е традицията на търсенето на външна опора; външен донор; спасител; някой, който да ни казва какво да правим. Тази предразположеност на страната към външни зависимости и очакването развитието да дойде отвън – Русия, САЩ, МВФ – днес се прехвърля към ЕС (Димитров 2001) При това положение страната няма как да функционира пълноценно като пълноправен член на Съюза, да проявява инициатива и да гради политики. Вместо това българските правителства послушно изпълняват условията на външния донор, както техните предшественици традиционни са правили.

На второ място, трябва да се обърне внимание на капацитета на българската икономика да функционира ефективно в условията на свободния пазар, тъй като пазарната интеграция е основен елемент от успешната европеизация. Както Станчев и Аврамов твърдят, има исторически причини, които предвещават тежките проблеми на икономиката на страната в рамките на пазара на ЕС (Станчев 2004, Аврамов 2008). Според Аврамов (2008) България исторически страда от дълбоко вкоренен в обществото модел на мислене, изграден върху ценностна система, в която се бори противоречие между две несъвместими логики – на комуналното и индивидуалното. Бацилът на общественото начало прави невъзможни свободния пазар и конкуренция и по този начин обрича икономиката на неефективност и мизерия (Аврамов 2008).

Последно, в България още по-остро, отколкото в останалите страни от ЦИЕ, нито на обществено, нито на политическо равнище има осъзнато разбиране за необходимостта от евроинтеграция и ясна визия за целите и резултатите, до които тя трябва да доведе (Димитров 2016, Велева 2018). Според Велева (2017) този феномен се дължи частично на специфичните възприятия за Русия в българското общество. Авторът твърди, че международните отношения като цяло и политиката към ЕС се разглеждат през специалните отношения с Русия, което поставя особена референтна рамка.

Поради фундаменталните различия между източно- и западноевропейските страни, противоположните изходни нагласи, историческите специфики на българското общество и факта, че страните от ЕС нямат предишен опит, механизми и инструментариум за трансформация на посткомунистически общества, задачата става невъзможна за изпълнение. Както Димитров (2017) и Велева (2018) обобщават, интеграцията на страните от ЦИЕ трябва да бъде осъществена заради мира и сигурността на континента, но в същото време, тя е неосъществима (Димитров 2017, Велева 2018). Поради факта, че „трябва, а не може“ (Димитров 2017), процесът е обречен да протече без стратегия – единствена възможна стратегия става максималното му забавяне във времето. Инотай (2013) критикува страните от ЕС за това, че няма график, няма дати, няма яснота по протичането на процеса, а Балаш (1997) – за „пълзящата стратегия“ (Балаш 1997), но реално това е единственият възможен начин за провеждане на процеса. Както става ясно от интерпретацията на Мареску (1997), „стратегията“ да се печели време се изразява в разбиването на процеса на много малки стъпчици. Наличието на междинни стъпки дава контрол на страните от ЕС върху тайминга, обхвата, ресурсите и цялостния ход на процеса. А изходното противоречие „трябва, а не може“ предопределя хода на целия процес – то се преобразува и появява отново във всеки следващ етап. Така с всяка следваща стъпка има отместване, но крайният момент остава все така неопределен. Всяка нова стъпка обаче създава и съвършено нова ситуация – не в смисъл на набор от обстоятелства, а в съдържателно, структурно и ценностно целево дефиниране на самия интеграционен процес.

Неопределеността на процеса, неговата неяснота и несигурност, допълнително подсилени от исторически обусловените специфики на българското общество предопределят високата му рисковост. Високият залог и минималният ресурс, с който българското общество разполага, обясняват защо успехът на европеизацията логично би бил „исторически подвиг“, което предопределя високата емоционалност, с която процесът се възприема. Емпиричните данни, които ще бъдат представени в следващата секция, ще потвърдят направените обобщения за спецификите на процеса и за емоцията във възприятията за него и ще позволят да бъде предложено обяснение на факта, че макар да няма завършена европеизация, процесът на евроинтеграция се възприема като личен и колективен успех.

МЕТОД

Статията ще предложи качествен анализ на емпиричните данни от проведени 46 дълбочинни полуструктурирани интервюта с високопоставени политици (министър-председатели, вицепремиери, министри), дипломати и експерти, участвали в преговорния процес, като използва смисловото богат-

ство в отговорите на респондентите на следния въпрос: „Кой е най-яркият Ви личен спомен от процеса на подготовка на България за членство в Европейския съюз?“.

Анализът ще се проведе в няколко стъпки – на първо място, ще бъдат изведени всички смислови акценти в отговорите на респондентите; след това тези акценти ще бъдат подредени един спрямо друг, така че да придобият обща смислова цялост; на трето място, сред откритите смислови акценти ще се открият онези, които в най-висока степен могат да се разглеждат като обясняващи особеностите на груповия спомен за българския евроинтеграционен процес.

ЕМПИРИЧЕН АНАЛИЗ

Българският евроинтеграционен процес е дейностен процес, който се осъществява чрез взаимодействието на сложна структура от актьори, които участват в него със своите ценности, нагласи, идеи, амбиции. Този силно дейностен характер, предполагащ висока степен на субектност, но и същественост на личната субективност, показва значимостта на личните възприятия на всеки един участник за по-нататъшния ход на процеса. В този смисъл, въпросът за най-яркия личен спомен е изключително ценен, защото показва ясно какви са били приоритети на участниците; какво е било важно за тях в хода на процеса; кои събития, случки, моменти са провокирали силни емоции и трайни спомени. Този въпрос има и много важна добавена стойност – броят на разпознатите акценти сам по себе си свидетелства за степента на съответствие на разбиранията за крайната цел; за стратегиите; и за яснотата на самия процес. Ако това беше процес, в който екип от професионалисти работи за ясно осъзната споделена крайна цел в рамките на добре дефинирани и разбирани ресурси и възможности, то интерпретациите на този въпрос биха били кохерентни и консистентни в много висока степен, т.е. смисловите различия биха варирали в относително малка степен – в спомените за отделни събития и случки, но цялостните възприятия за процеса биха имали висока степен на съвпадение или поне смислова съгласуваност.

Първият много интересен момент в анализа на отговорите на респондентите на този въпрос е наличието на 756 отделни смислови акцента, само 44 от тях отнасящи се до спомени за различни конкретни събития. Качественият анализ на емпиричния материал идентифицира смислови кълстери, касаещи огромен набор от актьори – от различните международни организации през ЕС и неговите институции, отделните държави членки, българското правителство, неправителствени актьори и множество подактьори и всякакви възможни елементи от процеса на взаимодействия – от културни различия до разбираня, възприятие, оценки; от формални преговори до неформални отношения. Това ясно свидетелства за множество на равнищата на протичане

на условно общия интеграционен процес, т.е. за неговата реална сложност, но също и за различни интерпретации за това какво представлява самият процес, което само по себе си говори за действия без конкретна стратегия и система от операционализирани цели.

За целите на това изследвани от всичките 756 акцента обстойно ще бъдат изследвани онези, които се отнасят до: характеристиките на процеса; възприятията за членството в ЕС; крайната цел и резултата и начина на работата. Причината да бъдат избрани именно тези акценти е тясното им отношение по следователския проблем – касаят пряко осмислянето на процеса като „успех“; специфичния му характер и емоциите на участниците в него и следователно се смятат за най-продуктивни за изпълнението на поставената цел. Извън обсега на настоящото изследване остават въпросите, свързани с геополитическата обстановка; подкрепата/съпротивата на отделни страни; отношенията с останалите страни от ЦИЕ; противоборствата между отделните правителства; специфичната роля на медиите в процеса; ролята на неправителствения сектор и нарастващото значение на бизнеса.

След идентифицирането на най-полезните за целите на настоящия анализ акценти, следва да бъдат избрани параметрите, по които те ще бъдат изследвани. Тъй като целта на изследването е да покаже особения политически характер на процеса и как този специфичен характер влияе на възприятията за него, ще бъдат посочени такива параметри, които да докажат (или отхвърлят) високата степен на неяснота, несигурност, рисковост и неопределеност, както и такива, които да изведат на преден план начина на осмисляне на процеса – емоционално и ценностно или инструментално.

За целите на този анализ избраните клъстери ще бъдат класифицирани като разполагащи се в условно смислово пространство, характеризирани от следните „оси“:

- Характеристики на процеса (в тази категория ще бъдат класифицирани всички описания и характерни черти на процеса, изведени от анализа на текста):
 - **конкретни** (изразяващи определения на процеса с конкретен тесен смисъл като динамичен, новаторски, сложен);
 - **абстрактни** (изразяващи по-общи абстрактни характеристики с размит и често преносен смисъл).
- На следващата ос ще бъдат изведени онези характеристики, които определят процеса като:
 - **ясен** (например „знаем какво правим и защо го правим“);
 - **неясен** („не знаем какво правим“).
- След анализа на спецификите на процеса статията ще разгледа нова група от характеристики, които се отнасят до възприятията на респондентите за:

- **крайната цел на процеса;**
- **смисълът от членството в ЕС.**

Тук осите отново ще показват:

- **конкретика – абстрактност;**
- **яснота – неясната.**

След като се определи степента на конкретност и яснота на самия процес и възприятията за крайната цел и членството в ЕС на участниците, анализът ще се съсредоточи върху **начина на работа**, за да провери дали той рефлектира тези специфики. Характеристиките за начина на работа отново ще бъдат поставени върху оси, в двата края на които ще стоят:

– **ценностно** (тук ще бъдат поставени онези акценти, които свидетелстват за ценностно-ориентиран начин на работа, например „работехме, както се работи за голяма кауза“);

– **прагматично** (тук ще бъдат поставени акцентите, които свидетелстват за прагматично-ориентиран начин на работа, например „работа, която трябва да се свърши“);

– **планиран** (тук ще бъдат включени онези аспекти, които свидетелстват за планирани действия като „изготвяне на план“, „изготвяне на тактика“, „отмятане на задачите една по едно“);

– **ад хок** (обратно, тук ще бъдат включени всички смислови акценти, които изразят ад хок начин на работа като „импровизация“, „липса на „таймтейбъл“ и др.);

– **целенасочен** (тук ще бъдат включени акцентите, които показват целенасоченост на действията като „проява на проактивност и промени в процесите с оглед по-бързо достигане на целта“, „залагане на законодателна рамка, която да служи за основа на по-нататъшните усилия по реформите“ и др.);

– **разпилян** (тук ще бъдат включени противоположните аспекти като „отхвърляне на предишни идеи“, „наличието на разнородни противоречащи си стратегически документи“, „слаба координация между отделните екипи“ и др.);

– **разбираем** (тук ще бъдат включени аспектите, които изразяват яснота на работата, задачите и действията на екипа като „знаем какво правим“, „знаем как да го направим“ и др.);

– **неразбираем** (тук ще бъдат включени противоположните аспекти като „чужда терминология“, „няма писани правила“, „няма ясен мандат в парламента“ и др.).

Следващият избран клъстер ще покаже възприятията за процеса, като те ще бъдат класифицирани като:

– **емоционално заредени** („вдъхновяващ процес“, „емоционален процес“, „тръпка“ и др.);

– **съдържателно-описателни** („огромна по обем работа“, „технократски процес“, „компромиси“, „търсене на общи решения“ и др.).

В последната стъпка на анализа ще бъдат изследвани възприятията на участниците за крайния резултат. Акцентите ще бъдат поставени на следните оси:

– **успех** (възприятия за резултата като „успех“ – „сериозно постижение“ „неповторено постижение“, „решение, което потвърждава своята правота всеки ден“);

– **неуспех** (възприятия за резултата като неуспешен);

– **конкретни** (като „видим резултат“);

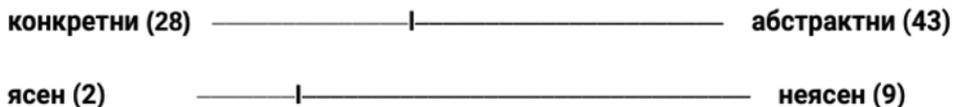
– **абстрактни** („обещаващо начало“, „нещо хубаво“ и др.).

Начинът на провеждане на анализа е следният: събират се всички акценти, които попадат в една от тези категории и се изчислява общият им сбор, който включва и повторенията на един и същ акцент. Това дава възможност постигнатите резултати да представят максимално точна картина.

Ето как изглеждат осите, върху които са позиционирани получените резултати:

На първо място, емпиричните данни категорично доказват, че българският евроинтеграционен процес се характеризира с неяснота, неопределеност и абстрактност:

Характеристики на процеса

Фиг. 1

Респондентите описват процеса с абстрактни определения като „уникален шанс“, „строене на храм“, „правене на история“, „завоевание“.

Сред интервютата се срещат множество лични истории, които говорят за неговата неяснота. Един експертите разказва как „ходиш по срещи“ и „взимаш решения“, а „не знаеш какво предстои“ (интервю 28, 2018). Друг респондент споделя, че „никой в България не знаеше какво се случва“ (интервю 38, 2018), трети обобщава, че „държавата, като цяло, така и не разбираше, че е в този процес и накъде е тръгнала“ (интервю 2, 2018).

В едно от интервютата се споменава, че в България има „десет идиота, които говорим на един език“ (интервю 27, 2018), неразбираем за останалите, а друг експерт твърди, че „брюкселският език [...] е съвсем... „дивна история“ (интервю 24, 2018).

Напълно логично, възприятията на респондентите за крайната цел на процеса и за самото членство в ЕС са също толкова неясни и абстрактни:

Възприятия за крайната цел

конкретна (5) ————— | ————— абстрактна (15)

ясна (4) ————— | ————— неясна (8)

Представи за членството в ЕС

конкретни (6) ————— | ————— абстрактни (33)

Фиг. 2

Сред по-често срещаните акценти тук са представите за членството като „цивилизационен въпрос“, „символ на общото бъдеще“, „утопия“, „авантюра“, „символ на свободата и демокрацията“. На този етап от анализа личи и силният ценностно-емоционален заряд, чрез който процесът протича. Ясно е, че членството не се разглежда като конкретен стратегически акт, който може да донесе ясни ползи за българското общество, а се отъждествява с абстрактни надежди за светло бъдеще. Така ясно проличава, че за респондентите в процеса това е „цивилизационен залог“ – процесът е едновременно неясен и ключово важен за българското общество. Това създава рамката, в която евентуалният успех би се интерпретирал като „героизъм“, „исторически подвиг“.

Преобладаващо ценностният характер на процеса намира своето отражение и в ежедневно работата:

Възприятия за работа

ценностно (27) ————— | ————— прагматично (17)

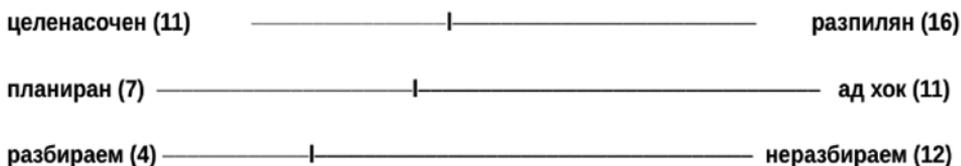
Фиг. 3

Прави впечатление, че дори във възприятията за работата, която по принцип в самото си естество се възприема „прагматично“, преобладава ценностният елемент. Според болшинството от респондентите не става въпрос за рутинна работа и изпълнение на задачи, а за „исторически избори“, „вземане на исторически решения“ и затова „Работехме, както се работи за голяма кауза. Ентузиазмът ни беше заразителен“ и „не сме броили часовете, прекарани в

офиса, и работехме силово и много ентузиазирано, радвайки се на всеки малък или по-голям успех или напредък“ (интервю 34, 2018).

Резултатите относно начина на работа са също толкова убедителни и потвърждават още веднъж направените до момента изводи:

Начин на работа

Фиг. 4

Тук става особено видно, че се е работело разпиляно, без стратегия, „без таймтейбъл, без план“ (интервю 4, 2018), с много импровизация и често неразбиране на задачите от самите участници.

Експерти, които са работили по въпросника на АВИ-то¹ споделят, че е било необходимо да предоставят хиляди страници отговори, без да разбират напълно смисъла на упражнението (интервю 27, 2018; интервю 33, 2018). Други респонденти разказват за процеса по хармонизация на законодателството като пренос на правила, които „ни искат“, за да може процесът „да върви“ (интервю 11, 2018).

Много от респондентите свързват процеса със ситуации, в които са се „изложили“ поради незнание и неразбиране. Интервюиран експерт споделя личен спомен, свързан със скрининг, на който тяхната експертна група трябва да докладва напредъка по определена преговорна глава. В случая екипът няма какво да докладва, защото напредък няма и респондентът и колегите му „се измъкват“ от ситуацията, правейки политическо изказване: „Нищо не казахме докъде сме. Направихме си едно политическо – че планираме да свършим това и това...“ (интервю 6, 2018). Този разказ е съпроводен от чувство на срам – „така ме е срам сега!... Ама, като не знаеш, че е много срамно, не те е толкова срам“ (интервю 6, 2018).

Всички тези акценти свидетелстват за връзката между специфичния характер на процеса, намиращ своето отражение в начина на работа – неясен, несигурен и засиленото ценностно-емоционално възприятие за него. На този фон е интересно да погледнем представите на участниците в процеса за крайния резултат.

¹ Въпросник на ЕК, по който всяка от СЦЕИ трябва да предостави информация, за да бъде оценен нейният потенциал за интеграция към ЕС

Възприятия за крайния резултат

успешен (39) —————| неуспешен (0)

конкретни (2) —|————— абстрактни (37)

Фиг. 5

Интересното е, че на фона на тази абстрактност в представите за резултата от процеса, той се възприема като „стопроцентов успех“ – респондентите го описват като „исторически успех“, „неповторено постижение“, „венец на дълга и трудна подготовка“ или както един от интервюираните експерти казва – „Ето, нещо хубаво се случи: на нас, на България! Усилията не бяха напразни“ (интервю 32, 2018).

Този феномен има своето обяснение. Както стана ясно, тенденциите в българското общество днес ясно свидетелстват, че „грайна европеизация“ не се е състояла. В хода на процеса обаче „европеизацията“ така и не е била дефинирани като крайна цел. Всъщност тази цел е била редуцирана до „членство на всяка цена възможно най-скоро“. Следователно успех има, но той се състои единствено в акта на присъединяване на България към ЕС. А абстрактността идва от факта, че при липсата на реална европеизация, все още не е ясно какво точно означава този „успех“ за страната. Така, макар да няма исторически подвиг, характерът на процеса е бил лично остойността в много висока степен и поради това се помни групово в емоционален ключ с висока положителна стойност.

Така става ясно защо, въпреки ограничената европеизация, има еуфория и това не е исторически инфантилизъм или неоправдано самомнение, а реално основание за преживяване на личната върховна значимост – не на последно място, защото никога преди това, нито пък след това не е имало такъв висок политически интензитет на всекидневната работа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведеният анализ ясно показва каква е връзката между особения характер на българския евроинтеграционен процес – несигурен, неясен, рисков, а следователно процес, който в много висока степен зависи от личностния принос на участниците и възприятието му като личен и колективен успех.

Разбирането на процеса като „национална кауза“, като „голям“ и „важен“ за страната провокира силни емоции и чувство на гордост у участниците. Са-

мият характер на процеса – динамичен, объркан и несигурен – допълнително засилва емоционалния елемент за сметка на инструменталния. За деятелите на българската евроинтеграция това е един „дълъг процес“, „поредица от спечелени битки и сражения“, без ясно дефинирани критерии за успех, отвъд затварянето на преговорни глави и напредване към членството.

Тъй като няма ясно какво предстои, представата за крайната цел също остава абстрактна – присъединяване, без да е ясно конкретното какво то носи на страната. Така подготвителният процес протича ад хок без стратегия, което лишава участниците от обективни критерии за оценка – единствен важен фактор остава усещането, че си участвал и следователно „допринесъл“ за голямата „кауза“. Целта бива подменена – тя вече не е „европеизация“ и „трайни реформи“, а просто членство, а за участниците в процеса крайният резултат – съдържанието (качеството) на членството – остава на втори план, защото важно и определящо за тяхното възприятие за успех става самото участие.

Така въпреки наличието на множество свидетелства за незавършеността и неефективността на „европеизацията“ – ежегодни доклади на ЕК по механизма за сътрудничество и проверка; академични анализи (Димитров, Велева, 2018; Хюз, 2005) и др. – за актьорите в процеса той остава грандиозен успех. Същественният въпрос, който трябва да се постави оттук нататък, е: какво следва да се направи, за да бъде превърнат този „успех“ от „успешно присъединяване“ в „успешна „европеизация“ или какви стъпки трябва да предприемем, за да стане България пълноправен член на всички структури на ЕС и да функционира и да се развива ефективно в тях.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов, Р. (2007). Комуналният капитализъм. Т. 3. София: Фондация „Българска наука и култура“, ЦЛС.
- Велева, М. (2018). Динамика на националните интереси като условие за реализацията на Източното разширяване на ЕС. Дисертация за присъждане на научна степен „Доктор на науките“ по научна специалност 3.3 Политически науки (Европеистика – политика на разширяване на Европейския Съюз), Софийски университет Св. Климент Охридски. <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/30688>
- Велева-Ефтимова, М. (2017). Завръщането на България в Европа – под сянката на русофилската традиция. Социологически проблеми. – В: Социологически проблеми, бр. 1–2.
- Ганев, В. (2013). Плячкосването на държавата. София: Изток-Запад.
- Димитров, Г. (2017). Евроинтеграцията на България: Социологическа енигма или изследователска програма. – В: Социологически проблеми, бр. 1–2.
- Христова, А. Сланчев, В, Ангелов Г. и др. (2004). Анатомия на прехода. Стопанската политика на България от 1989 до 2004. София: Сиела.

- Славов, А. (2017). Десет години европейско членство: дефектна демокрация, зависими институции. – В: Социологически проблеми, бр. 1–2.
- Balazs, P. (1997). The globalization of the Eastern enlargement of the European Union: Symptoms and consequences. In: Maresceau, M. (ed.) *Enlarging the European Union: Relations between the EU and Central and Eastern Europe*. London: Longman.
- Cameron, F. (1997). The European Union and the challenge of enlargement. In: Maresceau, M. (ed.) *Enlarging the European Union: relations between the EU and Central and Eastern Europe*. London: Longman.
- Dimitrov, G. (2016). The Academic Controversies over the EU Enlargement Conditionalities, paper presented at Effects of conditionality and post-conditionality on the quality of democracy in EU member states and beyond conference, November 8 (Tuesday), Central European University, Budapest.
- Dimitrov, G. (2016). The Bulgarian route through the EU integration maze. The specificity of Bulgaria's integration strategy and its implementation. – In: Dimitrova, A & Dimitrov, G. (eds.) *Has the EU's Eastern Enlargement Brought Europe Together?* Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- Dimitrov, G., Haralampiev, K. et al. (2013). *The Cooperation and Verification Mechanism: Shared Political Irresponsibility*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- Dimitrov, V. 2001. *Bulgaria: The uneven transition*. London: Routledge.
- Hughes, J., Sasse, G. & Gordon, C. (2005). *Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Inotai, A. (2000). Towards the new Europe: Some reflections about the consequences of „Eastern“ Enlargement(s). *Romanian Economic Business Review*, Romanian-American University, Vol. 1, No 1.
- Maniokas, K. (2004). The method of the European Union's enlargement to the east: a critical appraisal. Driven to change: The European Union's enlargement viewed from the east, 17–37. lfpr.lt/issues/5/attachment/lfpr-5-maniokas/.
- Maresceau, M. (1997). On accession, partnership and pre-accession. – In: Maresceau, M. (ed.) *Enlarging the European Union: relations between the EU and Central and Eastern Europe*. London: Longman.
- O'Brenan, J. (2004). Bringing geopolitics back in': Exploring the security dimension of the 2004 Eastern Enlargement of the European Union. *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 19, No 1, 10.1080/09557570500501911.
- Radaelli, C. (2004). Europeanisation: Solution or problem? In: Cini, M., Bourne, A.K. (eds) *European Union Studies*. London: Palgrave Macmillan.
- Toshkov, D. (2012). Compliance with EU law in Central and Eastern Europe: The disaster that didn't Happen (Yet)' *L'Europe en Formation*, Vol 364, No 2.
- Verheugen, G. (2013). Enlargement since 2000: Too much too soon? In: Brunet, L., Kitchen, N. & Endaya, I. (eds) *The Crisis of EU Enlargement (IDEAS Special reports)*.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 4, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 4, 2019

ИЗСЛЕДВАНЕ МНЕНИЕТО И НАГЛАСИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ ОТНОСНО ПРИЛАГАНЕ ИНСТРУМЕНТА НА МЕЖДУОБЩИНСКО СЪТРУДНИЧЕСТВО (МОС)

ТИХОМИРА АЛЕКСАНДРОВА КОСТОВА

Анотация. Настоящата статия представя резултатите от емпирично изследване, проведено сред местните власти в страната с цел изследване мнението и нагласите им относно прилагане инструмента на междуобщинско сътрудничество (МОС), като подход за по-добро управление на местно ниво.

Ключови думи: междуобщинско сътрудничество (МОС), общини, емпирично изследване, местни власти, стратегическо управление, иновации, сливане на общини, публични услуги.

RESEARCH ON BULGARIAN MUNICIPALITIES' OPINION AND ATTITUDES
TOWARDS THE INTER-MUNICIPAL

Tihomira Aleksandrova Kostova

Abstract. Present article disclose the results of an empirical study, conducted with representatives of Bulgarian local authorities, in order to examine their opinion on and attitudes in applying the tool of Inter-municipal cooperation (IMC) as an approach for better local governance.

Key words: Inter-municipal cooperation (IMC), municipalities, empirical research, local authorities, strategic management, innovation, municipal merging, public services.

ВЪВЕДЕНИЕ

Ключов проблем за всяка политика е недостигът на ресурси. Задълбочавайки се в глобален мащаб, тази нужда води след себе си ограничения във всяка една публична сфера. Както на национално, така и на европейско ниво представителите на местната власти активно търсят по-ефективни и ефикасни решения за управление и предоставяне на обществени услуги при все още протичащи процеси на децентрализация и дерегулация. Едновременно, правителствата трансферират все повече отговорности и суверенитет към над или под националните нива на управление (например регионалното и местното). Поради промени на разширяване и/или преместване на икономически и/или политически дейности традиционният обхват на управление се реорганизира, което от своя страна означава увеличаване броя на задачите, които трябва да бъдат решени от общините. С други думи, местните власти са изправени пред усилено променяща се социална, икономическа, политическа и институционална среда, която създава редица предизвикателства, надхвърлящи мащаба, обхвата, автономията и положението на общините в националната административна система. Паралелно с това, изискванията, свързани с поддържането и осигуряване качество на публичните услуги, не намаляват, а напротив, непрестанно се увеличават. Местните власти все по-трудно отговарят на тези изисквания, включително и спрямо въвеждането и адаптирането към нови високотехнологични стандарти в различни сфери. Те биват възпрепятствани както от ограничените финансови ресурси, така и от възможността за самостоятелно данъчно облагане при постигане на по-ефективно предоставяне на обществени услуги и разработване на качествени публични политики. Тази ситуация се подсилва от протичащите процеси на вътрешна миграция, които затрудняват малките общини да осигурят необходимия ресурс за изпълнение на техните отговорности. Като цяло, на местните власти им се налага да предоставят услуги в различни от познатите им публични сфери. От друга страна, европейските политики предполагат активното включването на местни и регионални власти в реализирането на общите европейски политики, което от своя страна изисква общините да развият капацитет за участие.

Междубщинското сътрудничество (МОС), наред с териториалното сливане на местни единици и прехвърляне отговорност за предоставяне обществени услуги – от задължение на общините към частни доставчици, са една от възможните стратегии за справяне с описаните по-горе предизвикателства.

Целта на статията е да представи резултатите от проведеното изследване сред 47 местни власти относно прилагане на инструмента на междубщинско сътрудничество на територията на техните общини като подход за стратегическо управление и иновации на местно ниво. Предвидено е да се осъществи чрез въвеждащо кратко описание на подхода на междубщинско сътрудни-

чество, неговото вписване в нормативната рамка на страната и представяне резултатите от проведеното емпиричното изследване. Важно е да успеем да отговорим какво е актуалното мнение и нагласи на взелите участие в проучването български общини относно инструмента на междуобщинско сътрудничество, неговото прилагане и резултати.

Какво е МОС и как е очертано в България?

Концепцията за МОС се използва в широк смисъл, включвайки всички договорености, при които местните власти си сътрудничат помежду си, с други публични органи или частни организации (Hulst, Montfort, Haveri, Airakshinen, Kelly 2009). На национално ниво идеята за сътрудничество е очертана в чл. 59, ал. 1 от Закона за местно самоуправление и администрация (ЗМСМА): „Общините могат да си сътрудничат помежду си, с органи на изпълнителната власт, с юридически или физически лица и да създават сдружения, чрез които да постигат цели от взаимен интерес и на които да възлагат изпълнението на дейности, произтичащи от техните правомощия“. Ключов момент в концепцията е идеята за „съвместна работа на органите на местното самоуправление в полза на всички заинтересовани страни“ (ФРМС Консулт 2011). Това е „взаимоотношение, основано на взаимно доверие и разбирателство между местните власти на две или повече общини за реализацията на конкретен проект, инициатива или за предлагане на конкретна услуга от взаимен интерес (Модел за създаване на междуобщинско сътрудничество в България 2015). Една от първостепенните цели на инструмента е подобряване качеството на предоставяните услуги от взаимен интерес (чл. 59, ал. 2, ЗМСМА).

Характерно за МОС е, че взаимодействието между отделните партньори се отнася до осъществяване на обща задача и/или цел при наличие на известна степен на институционализация. Партньорство, което възниква между една-единствена община и други нива на управление, и/или организации от частния и неправителствен сектор, не следва да се класифицира като междуобщинско сътрудничество. Познати са множество форми на МОС, като към момента липсва тяхното класифициране в пълнота поради голямото разнообразие. В този смисъл МОС може да възникне като задължителна или доброволна форма на партньорство както хоризонтално – между две и повече общини и/или други частни организации, така и вертикално – между две и повече общини и институции от друго ниво на управление и/или други частни организации. Създаването на МОС може да цели реализирането на конкретен проект, предоставяне публична услуга или решаване на даден проблем от местен интерес. Така, една от водещите причини за прилагането на МОС в публичното управление е възможността да осигури изпълнението на отговорностите на общините във всички сфери, да оборудва местните власти с необходимия капацитет за предоставяне на услуги, да помогне за намаляване

на разликите в предоставянето на услуги между съседните общини, да доведе до трансфер на иновации, които да допринесат за устойчивото развитие на общностите (Jackson 2010: 5–9).

Демократичният дефицит е един от негативните ефекти, които могат да възникнат в резултат от МОС. Основната причина е липсата на политическа отговорност. Много често управляващите сътрудничеството не се избират, а назначават като длъжностни лица. В резултат политическата отговорност за взетите решения и предприетите действия на създаденото в партньорство звено е сведена до минимум (Hulst и Montfort 2007: 9).

Според ЗМСМА основните цели, към които се стреми МОС, са:

- Подобряване качеството на предоставяните услуги от взаимен интерес.
- Постигане на по-ефективно разходване на финансовите и административни ресурси на общината.
- Оптимизиране на разходите на общината и подобряване на финансовото състояние на общината.
- Стандартизиране и оптимизиране на работните процеси чрез реализиране на икономически ползи, произлизащи от икономии от мащаба и/или разделението на труда.
- Подобряване на финансовия контрол и прозрачността.
- Реализиране на проекти, допринасящи за преодоляване на съществени проблеми на регионално и местно равнище.

Пак там са дефинирани и основните принципи на междуобщинско сътрудничество.

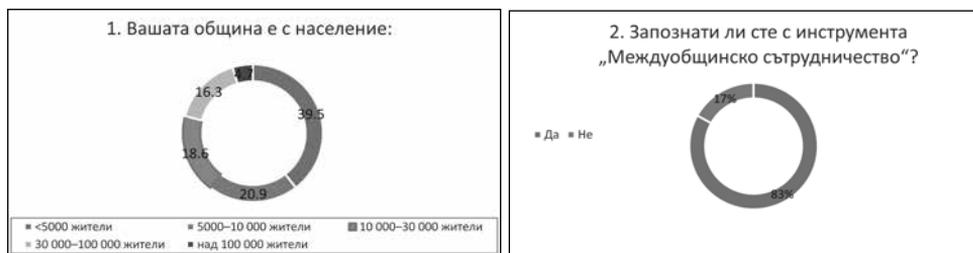
Фиг. 1. Мнение и нагласи сред местните власти: резултати от проведено емпирично изследване

Проучването е проведено сред всички 265 общини на територията на Република България, като действително участие взимат едва 47 общини. Анкетната карта се състои от 19 въпроса, разделени в 2 секции. Първата част включва по-обща въпроси, които засягат темата за *междубщинско сътруд-*

ничество, докато втората част се отнася до проучване на резултатите от конкретни инициативи на междуобщинско партньорство в общините. Използван е „методът на отзовалите се“. Проучването е проведено онлайн и е анонимно, като линк към анкетната карта е изпратен чрез електронната поща на всяка от 265-те общини в страната. Проучването протича между месеците април и ноември 2018 г. Редно е да уточним, че участниците, попълнили анкетните карти, не са от един и същи ранг. Представителите на местна власт, които са взели участие в проучването, са както органи на изпълнителната власт, така и служители на различни структури в рамките на общинската администрация. Анкетната карта е попълнена от един представител на всяка община. Фактическата възвръщаемост на анкетните карти е 18%.

Малките и средни общини са по-активни. 60% от анкетираните участници са представители на общини с до 10 000 жители. По-конкретно, при 39% от участниците общината е с по-малко от 5000 жители (21% с между 5000–10 000 жители). Най-малко участие са взели големи общини с над 100 000 жители – едва 5%. Средни по големина общини са представени, както следва – 19% между 10 000–30 000 жители и 16% между 30 000–100 000 жители.

Преобладаваща част или 83% от анкетираните участници на местна власт споделят, че познават инструмента на *междуобщинско сътрудничество*. Едва 17% от представителите на местна власт признават, че не са чували за подхода.

Графика 1

Графика 2

В страната местното самоуправление има дълги традиции. Гарантирано е в Конституцията като отличителна черта в България, правото на гражданите за териториално самоопределение. Това означава, че сливането на общини или промяната на техните граници може да се осъществи само чрез местен референдум сред жителите на населеното място. Провеждането на административно-териториална реформа чрез сливане на общини от страна на централната власт е на практика невъзможен подход. България има едно ниво на самоуправление – местно. В годините редица експерти и политици са повдигали темата за създаване второ ниво на самоуправление – т.нар. регионално. Тази идея не намира почва и към момента страната е разделена на 28 административни области, където се изграждат деконцентрирани структури на централната власт. Класическото административно разделение ограничава възможностите

за трансфериране на функции от страна на местните власти към областите, като по този начин още една стратегия за справяне с невъзможността общините да предоставят услуги на по-високо качество е изключена.

49% от анкетираните представители на местните власти в страната споделят, че инструмента на междуобщинско сътрудничество е по-скоро сполучлива алтернатива на стратегията по „сливане“ на две или повече общини, когато общината се намира в трудно икономическо положение. 11% от участниците твърдо смятат, че общинското партньорство е подходяща възможност, а 23% не са убедени, че в случая на тяхната община прилагането на общинското партньорство ще бъде ефективна алтернатива.

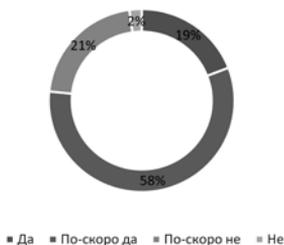
3. Бихте ли определили МОС като сполучлива алтернатива на териториалното „сливане“ на две или повече общини, ако Вашата община е в трудно икономическо положение?

Графика 3

Като подход междуобщинското сътрудничество може да се адаптира за предоставяне на съвместни публични услуги, решаване конкретен проблем или провеждане конкретна или цялостна местна политика и други. Според участниците в проучването най-резултатно е приложението на МОС при предоставянето на публични услуги (30%), следвано от решаване на конкретни местни проблеми (19%) и провеждане цялостна местна политика (17%).

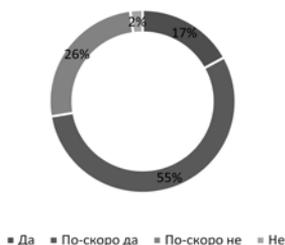
4. а) Резултатен подход ли е МОС при решаване на местни проблеми?

Графика 4

Участниците в проучването възприемат МОС като *резултатно-ориентиран* подход що се отнася до *решаване на местни проблеми* (едва 2% отхвърлят инструмента като ефективен подход за овладяване на местните предизвикателства). Според 19% инструментът е ефективен подход за решаване на местни проблеми. Най-многобройна част от анкетираните обаче остават малко резервирани (58%), посочвайки, че прилагането на МОС по-скоро би дало резултати. Не малка част – 22%, са на мнение, че прилагането на подхода по-скоро не би довело до преодоляване на местни проблеми.

4. б) Резултатен подход ли е МОС при провеждане на цялостна местна политика?

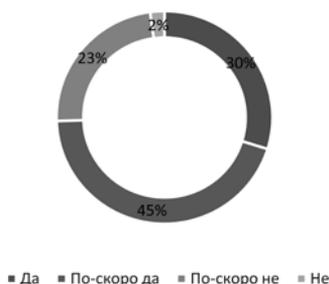

Графика 5

Малка част от анкетираните – 17%, смятат, че МОС е резултатен подход за провеждане цялостна местна политика. Отново, преобладаващата част – 55%, са склонни да смятат инструмента за *по-скоро продуктивен* начин за териториално развитие. За 26% от анкетираните инициирането и изпълнението на междуобщинско сътрудничество *по-скоро не* би било ефективен подход що се отнася до иницииране и провеждане цялостна политика за местно развитие. 2% са категорични, че инструментът е неефективен за организиране и цялостно изпълнение политиката на местно ниво.

75% от респондентите са положително настроени относно ефективността на МОС при предоставяне на публични услуги. 23% са на мнение, че инструментът на общинско партньорство по-скоро не е успешен в този случай, а 2% са твърдо убедени, че иницииране на сътрудничество между две и повече общини не е резултатен подход що се отнася до доставянето на публични услуги.

4. с) Резултатен подход ли е МОС при предоставяне на публични услуги?

Графика 6

На въпроса доколко адекватен инструмент е междуобщинското сътрудничество при справяне с последиците от навлизането на нови технологии, появата на иновации, климатичните промени и обезлюдяването на малките населени места, отговорите на респондентите се различават. МОС се счита, като **най-адекватен** по отношение приспособяването към нови технологии и иновации (32% – да; 45% – по-скоро да). Общо 60% от анкетираните са на мнение, че прилагането на междуобщинско сътрудничество е или може да е добро решение при справяне с и последиците от обезлюдяването на малки населени места.

5. Адекватен инструмент ли е МОС в борбата с резултатите от климатични промени:

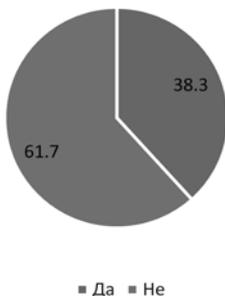
Графика 7

Като **най-малко целесъобразен** респондентите го определят в борбата срещу климатичните промени, каквито са например са наводнения, засушавания и други природни бедствия, породени от настъпващите климатични промени в глобален и локален мащаб (13% – не; 40% – по-скоро не).

Доказателство за непопулярността на инструмента в страната е, че 62% от участниците споделят, че общината, която представляват, не е участвала и не участва (към момента) в инициатива на междуобщинско сътрудничество. 38%

от представените в проучването местни власти споделят, че вече са реализирали или към момента изпълняват сътрудничество с една или повече общини.

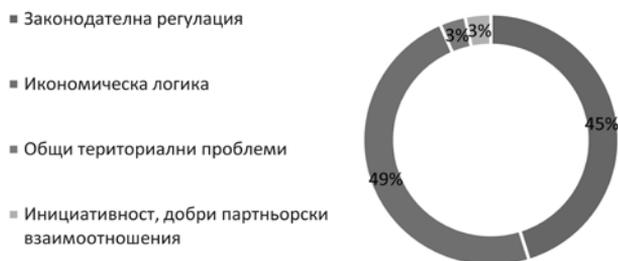
6. Участвала ли е Вашата община в МОС?

Графика 8

При най-голяма част от случаите МОС е резултат от приложена икономическа логика между участниците в партньорството (49%), следвано съществуваша законодателна регулация (например в областта на управлението на води и отпадъци) – 45%. В много малка степен сътрудничеството се поражда от общи териториални проблеми или е резултат едновременно от инициативност или добри партньорски взаимоотношения. В повечето случаи последните възникват въз основа на желанието за доброволно сътрудничество между страните.

8. МОС е резултат от:

Графика 9

Изследването показва, че често партньорството е в резултат от изпълнение на определен проект, който е от взаимен интерес. Това мнение е представено сред 42% от анкетираните, следвано от инициатива между две и повече общини за решаване конкретен проблем (30%) и предлагане на конкретна услуга от публичен интерес – при 28%.

9. МОС е свързана със:
(възможен е повече от един отговор)

Графика 10

Съгласно резултатите от проучването, най-често междуобщинското сътрудничество се финансира чрез безвъзмездна финансова помощ (БФП) – 40% и посредством средства, предоставени от общинския бюджет на конкретната община – 33%. В едва 17% от случаите практиката е резултат от политика на централната власт за предоставяне специализирани субсидии. В още по-малка степен – 10%, от инициативите на партньорство са използвани частни средства.

10. МОС се финансира чрез:
(възможен е повече от един отговор)

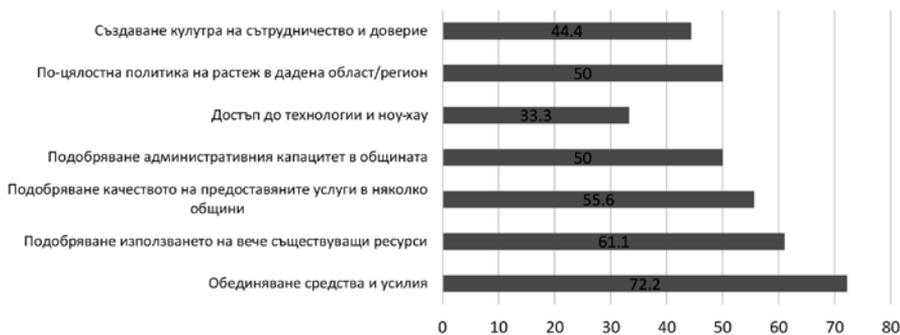

Графика 11

Основен импулс при инициирането инициативи на общинско партньорство е обединяването на средства и усилия (при 72,2% от случаите), по-доброто оползотворяване на вече съществуващи ресурси (61,1%), подобряване качеството на публичните услуги (55,6%) и административния капацитет на местните власти (50%), създаване на по-цялостна политика на растеж в дадена област или регион (50%). В по-малка степен тласък на осъществяването на инициативи са:

циативи са били цели като създаване на култура на сътрудничество и доверие (44,4%) и достъп до технологии или ноу-хау (33,3%).

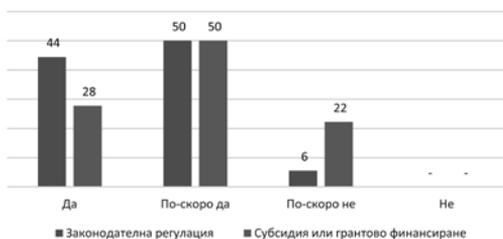
11. Кои бяха стимулите за инициране и прилагане на МОС?
(възможен е повече от един отговор)

Графика 12

Резултатите от проведеното анкетно проучване показват, че дори и без законодателна регулация и финансови стимули (*вид субсидия, грант*) по-голяма част от междуобщинските инициативи биха били отново инициирани. И все пак при инициативите на междуобщинско сътрудничество, които са резултат от целенасочено финансиране, като грант и субсидия, има известно колебание. 22% от участниците споделят, че ако е липсвало това финансиране, по-скоро не биха предприели реализиране на сътрудничеството.

12. Бихте ли иницирали МОС, ако не съществуваше:

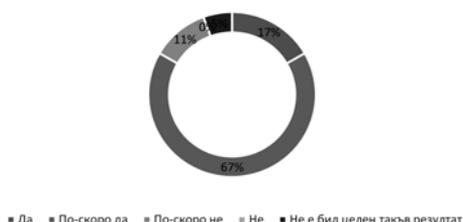

Графика 13

Като цяло, прилагането на инструмента е дало положителни резултати при преобладаваща част от участниците – 84%. 67% от анкетиранияте са на мнение, че реализираното на междуобщинско сътрудничество *по-скоро е* допринесло за подобряване на организацията по предоставяне на *конкретна публична услуга*.

Категорично положителни резултати инициативата е дала при 17% от респондентите, при които партньорството със сигурност е подобрило организацията по предоставяне на определена публична услуга. В 11% от практиките инициативата *по-скоро не е* довела до по-добро уреждане на дейностите и задачите по предоставяне на определена публична услуга, а при 5% от случаите не е целен подобен резултат. Няма случаи сред респондентите, при които МОС категорично не води до създаване по-добра организация на предоставяне услуги от обществен интерес.

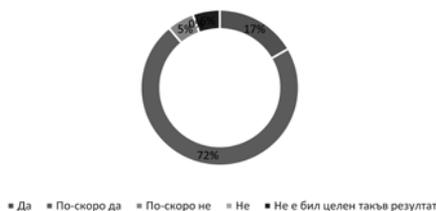
13. а) Подобряване организацията по предоставяне конкретна публична услуга

Графика 14

И тук, преобладава мнението, че като цяло МОС води до подобряване качеството на определена публична услуга. Отговорите на респондентите относно резултатите от прилагането на МОС се приближават до мнението им относно въздействието от сътрудничеството върху самия процес по организация на предоставяне на услугата. При 72% от случаите партньорството между две и повече общини *по-скоро е довело* до повишаване качеството на реализираната публична услуга. 17% от анкетираните споделят, че реализираните от тях инициативи на междуобщинско сътрудничество са довели до реално подобряване качеството на конкретна публична услуга. 6% твърдят, че при тях изобщо не е целен подобен резултат.

13. б) Подобряване качеството на конкретна публична услуга

Графика 15

Противоречиви остават резултатите от проучването що се отнася до *създаване* и *предоставяне* на *нова за територията публична услуга*. Половината от респондентите споделят, че МОС по-скоро е довело до въвеждане на нова обществена услуга. За 11% прилагането на инструмента със сигурност е довело до създаването и впоследствие предоставянето ѝ. 22% споделят, че сътрудничеството в рамките на тяхната община по-скоро не е довело до създаване нова услуга. При останалата малка част от анкетираните не е целен подобен резултат (11%) или не е постигнат такъв резултат (6%). Редно е да уточним, че в голяма степен уклончивостта на респондентите може да се дължи на непознаване и не-сигурност на съществуващите към момента в общината публични услуги или все още ранна фаза или незавършен проект на сътрудничество между местните власти, когато целите са поставени, но резултатите все още не са съвсем ясни.

13. с) Предоставяне на нова за територията публична услуга

Графика 16

При мнозинството от анкетираните участници (83%) в резултат от общинското сътрудничество се е подобрил, дори и в някаква степен, достъпът на гражданите до публични услуги. При 28% инструментът е довел до по-добър достъп на жителите до конкретна/и публична/и услуга/и. Други 55% споделят, че в рамките на техните общини МОС по-скоро е подобрил достъпът на граждани до услуги. Липсата на категоричност при мнозинството може да се дължи, от една страна, на непознаване, а от друга, неизследване на резултатите от приложения инструмент. За 11% от респондентите практиката по-скоро не е довела до повишаване обществения достъп до местни услуги.

13. д) Подобен достъп на гражданите до публични услуги

Графика 17

При 67% от участниците междуобщинско сътрудничество по-скоро е довело до **обхващане на всички заинтересовани страни при предоставяне на публичната услуга**. Други 17% посочват, че инициативата на сътрудничество по-скоро не е довела до пълно обхващане на потребителите на публичната услуга. 11% от анкетираните участници категорично заявяват, че МОС в рамките на тяхната община е допринесла за максимално включване на всички заинтересовани страни при предоставяне на една или повече публични услуги. При 5% от респондентите партньорството не е било насочено към по-пълно обхващане на всички заинтересовани страни.

13. е) Обхващане на всички заинтересовани страни при предоставяне на публичната услуга

Графика 18

Мнозинството от анкетираните споделят, че при тях МОС по-скоро е довело до реализиране на икономии от мащаба или намаляване разходите на общината по създаването и предлагането на конкретна услуга или дейност. При 28% такъв резултат по-скоро не се е случил. 17% са тези, които са посочили, че в резултат от партньорството тяхната община е успяла да реализира т.нар. икономии от мащаба. 5% от участниците споделят, че такъв резултат не е целен.

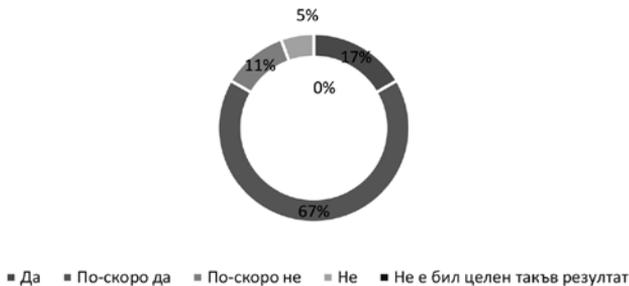
14. а) Доведе ли МОС до икономически ползи, породени от „икономии от мащаба“?

Графика 19

67% от анкетираните споделят, че междуобщинското сътрудничество по-скоро е допринесло за по-ефективното разходване на финансови средства на местно ниво. Едва при 17% практиката е довела наистина до по-ефективното разходване парични средства на територията на тяхната община. Значително по-малка част от анкетираните – 16% и 5%, са посочили, че инициативата по-скоро не е или съответно категорично не е допринесла за по-доброто оползотворяване на финансови средства.

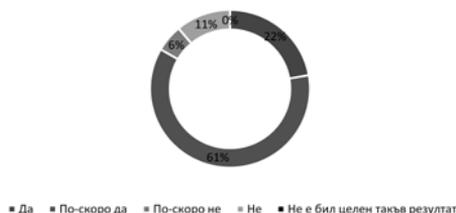
14. б) Доведе ли МОС до по-ефективно използване на финансови средства във Вашата община?

Графика 20

Отново уклончиви отговори относно доколко реализираната инициатива на сътрудничество е благоприятствала за осъществяването на допълнителни инвестиции. При 61% сътрудничеството по-скоро е свързано с извършване инвестиции на територията, а при 22% партньорството със сигурност е допринесло за тяхното реализиране. Тук респондентите са по-категорични, като в 11% от случаите инициативата определено не е довела до този резултат.

14. с) Осъществяване инвестиции на територията на Вашата община

Графика 21

Мнозинството от респондентите споделя, че прилагането на МОС по-скоро е привлякло нови инвеститори. При 17% такъв резултат е постигнат, т.е. привлечени са нови инвеститори. 11% от участниците споделят, че тяхната/техните инициатива/и на МОС определено не е/са допринесла/и за включване на нови бизнес играчи на територията, а други 11% посочват, че такъв резултат по-скоро не е постигнат.

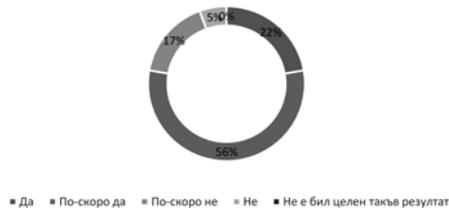
14. д) Привличане на нови инвеститори на територията на Вашата община

Графика 22

Отново се забелязва несигурност относно това довел ли е или не инструментът до привличане на допълнителни средства за общините участници. И така, 56% от анкетираните споделят, че в резултат от тяхната инициатива по-скоро са привлечени допълнителни средства, а при 17% по-скоро не са. В 22% от случаите на партньорство общините участници са успели да привлекат допълнителни средства. Нито един от респондентите не е посочил, че практиката, която се реализира на територията на неговата община не цели подобен резултат. При 5% от случаите сътрудничеството не е довело до привличането на грантове, субсидии или други допълнителни ресурси за общината.

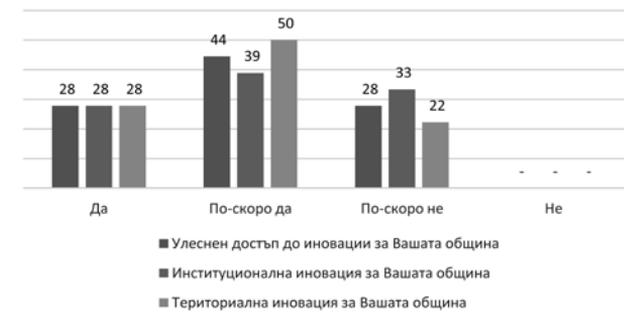
14. е) Привличане на допълнителни средства
(напр. грантове, субсидии)

Графика 23

28% от анкетираните участници споделят, че в резултат от реализираната практика на МОС на територията на тяхната община категорично е постигнат: 1) улеснен достъп до иновации; 2) институционална иновация и 3) териториална иновация. 50% смятат, че по-скоро е реализирана териториална иновация, а 22% по-скоро не е. 44% са на мнение, че по-скоро е постигнат улеснен достъп до иновации на територията на тяхната община, а съответно 28% (колкото са и тези, които категорично посочват) по-скоро не е реализиран такъв резултат. 39% са на мнение, че по-скоро е постигната институционална иновация, като други 33% пък смятат, че по-скоро не е. И по отношение на трите критерия не са отчетени отрицателни отговори, т.е. до известна степен са регистрирни резултати и в трите направления от прилагането на междуобщинското сътрудничество. По-скоро водеща е териториалната иновация.

15. Създаде ли МОС:

Графика 24

По отношение на създаденото партньорство – преобладаваща част от респондентите (50%) смятат, че установената практика по-скоро е създала отношения на трайно сътрудничество, което е продължило и в други области. 33% от анкетираните са категорични в това отношение.

По-скоро се е подобрила и организацията и координацията с трети организации и лица (44%). 33% от анкетиранияте са категорични в това отношение.

При по-голяма част от анкетиранияте (44%) с изпълнението на МОС координацията между партниращите си общини се е подобрила при решаване на общи проблеми. 39% посочват, че по-скоро се е подобрила.

50% са на мнението, че МОС по-скоро е допринесъл за формиране на по-добра политика на растеж на територията. Категорични в това отношение са 28%.

72% смятат, че в резултат от изпълнението на тяхната инициатива по-скоро се е подобрил местният административен капацитет. 6% са споделили, че в резултат от предприетото сътрудничество не е регистрирано развитие на административния капацитет. 22% твърдо са посочили, че прогрес в това отношение е забелязан.

При 56% от участниците с реализирането на инициативата по-скоро са създадени нови бизнес възможности. Останалите респонденти са уклончиви: 22% – по-скоро да; 22% – по-скоро не. Отново отсъства конкретен и точен анализ на преките и косвени резултатите от прилагането на инструмента.

При 56% от случаите по-скоро се е подобрило и използването на вече съществуващи на територията ресурси. Според 33% със сигурност е постигнато тяхното по-оптимално разходване.

39% от анкетиранияте отбелязват, че с изпълнението на МОС определено са решени регионално значими проблеми, докато други 39% остават колебливи при определяне крайния резултат от практиката на по-горно ниво.

56% от анкетиранияте участници смятат, че в резултат от провеждането на сътрудничеството се е повишил жизненият стандарт на гражданите на територията на тяхната община. Въпреки преобладаващата положителна нагласа, 33% са на мнение, че с изпълнението на партньорството по-скоро не се е подобрил жизненият стандарт на гражданите.

22% от участниците споделят, че реализираната от тях междуобщинска инициатива е адресирала по-добре социалните потребности и приоритети на общността. При 67% от случаите по-скоро е постигнато по-успешно адресиране на необходимите социални потребности и приоритети на местното население.

16. С изпълнението на МОС:

Графика 25

При 33% от респондентите практиката на междуобщинско сътрудничество е довела категорично до устойчиви резултати. Въпреки това в по-голямата си част респондентите ги определят като по-скоро устойчиви. Това, от една страна, би могло да се дължи на факта, че част от предприетите инициативи, за които респондентите споделят, все още се изпълняват или са приключили скоро и е трудно да се определи дали и доколко устойчиви са те към този момент. 17% от анкетираните определят резултатите от МОС като по-скоро неустойчиви.

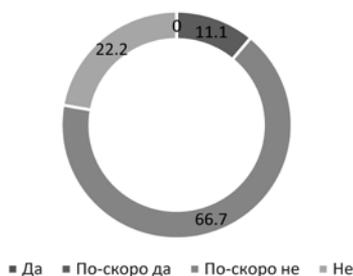
17. Бихте ли определили като устойчиви резултати от МОС във Вашата община?

Графика 26

Като цяло, правото на самостоятелност на местните власти не е било нарушено. При по-голяма част от анкетираните прилагането на инструмента на междуобщинско сътрудничество не е довел (22%) или по-скоро не е довел (67%) до накърняване установеното право и възможност за провеждане самостоятелна местна политика на един или повече участници. 11% от участниците обаче споделят, че при инициирането и реализирането на партньорството се е стигнало до нарушаване правото и компетенциите на участник или участници при формиране независима местна политика.

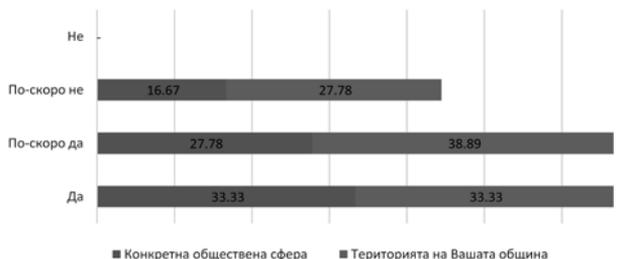
18. МОС наруши ли правото и възможността на един или повече участници да формират самостоятелна политика?

Графика 27

Подходът на МОС е по-скоро предпоставка за стратегическо управление на територията на конкретна община, отколкото по отношение на конкретна обществена сфера. И тук преобладава уклончив отговор – „по-скоро“, което говори за липса или наличие на противоречиви резултати, които категорично да потвърдят причинно-следствената връзка между инструмента на междуобщинско партньорство и реализирането на стратегическо управление.

19. Смятате ли, че МОС е предпоставка за стратегическо управление спрямо?

Графика 28

ОБОБЩЕНИЕ

В заключение можем да обобщим резултатите от проведеното проучване сред местните власти:

- Убедително мнозинство от анкетираните местни власти (83%) познават инструмента на междуобщинско сътрудничество, като при 38% МОС се прилага сега или е реализиран.

- Междуобщинското сътрудничество се приема като *по-скоро* сполучлива алтернатива на териториалното сливане на две и повече общини, когато една община се намира в трудно икономическо положение.
- Междуобщинското сътрудничество е *по-скоро* резултатен подход при: 1) справяне с местни проблеми; 2) провеждане цялостна местна политика; 3) предоставяне публични услуги.
- Междуобщинското сътрудничество се възприема, като *най-адекватен инструмент* що се отнася до навлизането на нови технологии и иновации; *по-скоро адекватен* що се отнася до проблемите от обезлюдяване малки населени места; и *по-скоро неадекватен* при преодоляване проблеми – резултат от климатични промени;
- При участниците МОС основно е резултат от икономическа логика или законодателна инициатива, като най-често е свързан с изпълнение на определен проект от взаимен интерес или инициатива за решаване конкретен проблем.
- Най-често МОС се финансира с помощта на безвъзмездни средства или чрез средства от общинския бюджет.
- Основните стимули на общините за инициране на МОС са обединяването на средства и усилия и подобряване използването на вече съществуващи ресурси.
- Мнозинството от участниците – представители на местни власти, *по-скоро* отново биха иницирали междуобщинско сътрудничество, ако не съществуваше законодателна регулация, грантово финансиране или субсидия.
- При мнозинството от участниците междуобщинската инициатива *по-скоро* е довела до подобряване: 1) организацията по предоставяне на конкретна обществена услуга; 2) качеството на конкретна публична услуга; 3) предоставянето нова за територията публична услуга; 4) подобрен достъп на гражданите до публични услуги; 5) обхващане на всички заинтересовани страни при предоставяне публичната услуга.
- При половината от участниците междуобщинската инициатива *по-скоро* е довела до създаване икономически ползи, произтичащи от реализираната икономия от мащаба.
- При мнозинството от участниците сътрудничеството *по-скоро* е довело до по-ефективно използване финансовите средства в общината.
- При мнозинството от участниците междуобщинската инициатива е свързана с: 1) реализиране на инвестиции на територията; 2) привличане нови инвеститори и бизнес; 3) привличане нови средства на територията им.
- При половината от участниците в резултат от сътрудничеството е налице териториална иновация.

- При половината от участниците в резултат от сътрудничеството *по-скоро са създадени* отношения на трайно партньорство, което е продължило и в други области.
- При голяма част от участниците (макар под половината) организацията и координацията с трети организации, лица и между партниращите общини *се е подобрила* в резултат на МОС.
- Половината от респондентите посочват, че сътрудничеството *по-скоро е допринесло* за формиране на по-добра политика на растеж на територията.
- Повече от половината участници са на мнение, че в резултат на МОС *по-скоро се е подобрил* местният административен капацитет.
- При малко над половината участници МОС създава: 1) нови бизнес възможности; и 2) подобрява използването на вече съществуващи ресурси.
- МОС *по-скоро е* довел до решаване регионални проблеми.
- При малко над половината респонденти МОС *е* довел до повишаване жизнения стандарт на техните граждани.
- *По-скоро е* постигнато адресиране на необходимите социални потребности и приоритети на местното население.
- Половината от участниците определят резултатите от сътрудничеството като *по-скоро устойчиви*.
- Повече от половината участници смятат, че реализираната междуобщинска инициатива *не е* нарушила правото и възможността на един или повече участници да формират самостоятелна политика.
- МОС се възприема като предпоставка за стратегическо управление *по-скоро по отношение* територията на конкретна община, отколкото определена обществена сфера.

Ограничение на сегашното изследване е невъзможността да се проследи и съпостави по-добре мнението на представителите на големите общини относно използването на инструмента на *междубщинско сътрудничество*. Със сигурност прилагането на инструмента зависи от готовността на общините (например близки по географски признак) да се кооперират в една или друга сфера. Често това е свързано с рискове както за малките, така и за по-големите общини, които по един или друг начин възпират иницирането на сътрудничество. Големите общини често не виждат перспектива в сътрудничество с по-малките, които от своя страна пък се притесняват от незачитане на техния глас и възможност да осъществяват контрол върху една или друга сфера, в която имат компетенции. Не можем да определим причината за слабата активност от страна на по-големите общини. Приемаме, че са възможни редица обяснения, сред които – липсата на интерес по темата и ограничено познание на инструмента (формите и моделите на приложението му), както и по-голяма натовареност на служителите, които работят в администрацията,

което е води до тяхното по-слабо участие. Съществуването на ограничена информация, като цяло, за приложението на инструмента на МОС не позволява качествено индиректно проследяване на нагласите и мнението на по-големите общини. Поради тази причина е редно да се предприеме ново изследване или да се търси друг метод на изследване – например в рамките на фокус групи или индивидуални срещи с представителите на местните власти.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Европейски опит и практики за междуобщинско сътрудничество. Резултати от проучване ролята на сдруженията на общините в България за насърчаване на междуобщинското сътрудничество (2011). София: ФРМС Консулт. [Evropeiski opit i praktiki za mejduobshtinsko sutrudnichestvo. Rezultati ot prouchvane rolqta na sdrujeniqta na obshtinite v Bulgaria za nasurchavane na mejduobshtinskoto sutrudnichestvo (2011). Sofia: FRMS Konsult.]

Закон за местно самоуправление и администрация, в сила от 17.09.1991 г., доп. ДВ. бр. 103 от 28.12.2017 г., изм. и доп. ДВ. бр. 7от 19.01.2018 г., изм. ДВ. бр. 21 от 9.03.2018 г. [Zakon za mestno samoupravlenie i administratsia, v sila ot 17.09.1991 g., dop. DV. br. 103 ot 28.12.2017 g., izm. i dop. DV. br. 7ot 19.01.2018 g., izm. DV. br. 21 ot 9.03.2018 g.]

Модели за създаване на междуобщинско сътрудничество в България (2015). Наръчник. София. [Modeli za suzdavane na mejduobshtinsko sutrudnichestvo v Bulgaria (2015). Naruchnik, Sofia.]

Institutional Shifts in Inter-Municipal Service Delivery: An analysis of developments in eight Western European countries (2009). Rudie Hulst & André van Montfort & Arto Haveri & Jenni Airaksinen & Josephine Kelly Published online: 15 July 2009 # The Author(s) 2009. This article is published with open access at Springerlink.com.

Jackson, J., ed., (2010), Toolkit Manual. Inter-municipal cooperation. UNDP, Council of Europe.

Kalfova, E., (2017), Inter-municipality Cooperation in Bulgaria-Between the Necessity and Impact of EU Policies, 25th NISPAcee Annual Conference.

**„Междообщинско сътрудничество (МОС) –
подход на стратегическо управление и иновации на местно ниво“**

1. Вашата община е с население: *

- < 5000 жители
- 5000–10 000 жители
- 10 000–30 000 жители
- 30 000–100 000 жители
- > 100 000 жители

2. Запознати ли сте с инструмента „Междообщинско сътрудничество“ (МОС)? *

- Да
- Не

3. Бихте ли определили МОС като сполучлива алтернатива на териториалното „сливане“ на две или повече общини, ако Вашата община е в трудно икономическо положение?

- Да
- По-скоро да
- По-скоро не
- Не
- Не мога да преценя

4. Резултатен подход ли е МОС при:

- Решаване конкретни местни проблеми:
 Да По-скоро да По-скоро не Не
- Провеждане цялостна местна политика:
 Да По-скоро да По-скоро не Не
- Предоставяне на публични услуги:
 Да По-скоро да По-скоро не Не

5. Адекватен инструмент ли е МОС в борбата с:

- Резултатите от климатични промени:
 Да По-скоро да По-скоро не Не
- Обезлюдяването на малки населени места:
 Да По-скоро да По-скоро не Не
- Навлизането на нови технологии и иновации:
 Да По-скоро да По-скоро не Не

6. Участва (участвала) ли е Вашата община в МОС? *

- Да
- Не

7. **Моля, представете накратко МОС, като посочите Вашата община?**

8. **МОС е резултат от (възможен е повече от един отговор)*:**
 Законодателна регулация
 Икономическа логика
 Друго:
9. **МОС е свързана с (възможен е повече от един отговор)*:**
 Изпълнение на определен проект от взаимен интерес
 Инициатива за решаване на конкретен проблем
 Предлагање публична услуга от взаимен интерес
 Друго:
10. **МОС се финансира чрез (възможен е повече от един отговор)*:**
 Безвъзмездна финансова помощ
 Средства от общинския бюджет
 Субсидия (централна власт)
 Частни средства
 Друго:
11. **Кои бяха стимулите за инициране и прилагане на МОС? (възможен е повече от един отговор)**
 Обединяване на средства и усилия
 Подобряване използването на вече съществуващи ресурси
 Подобряване качеството на предоставяните услуги в няколко общини
 Подобряване административния капацитет в общината
 Достъп до технологии и ноу-хау
 По-цялостна политика на растеж в дадена област/регион
 Създаване култура на сътрудничество и изграждане на доверие
 Друго:
12. **Бихте ли иницирали МОС, ако не съществуваше:**
 Законодателна регулация:
 Да По-скоро да По-скоро не Не
 Субсидия или грантово финансиране:
 Да По-скоро да По-скоро не Не
13. **Доведе ли МОС до:**
 Подобряване организацията по предоставяне конкретна публична услуга:
 Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат
14. **Подобряване качеството на конкретна публична услуга:**
 Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат
15. **Предоставяне на нова за територията публична услуга:**
 Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

16. Подобен достъп на гражданите до публични услуги:

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

17. Обхващане на всички заинтересовани страни при предоставяне на публичната услуга:

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

18. Доведе ли МОС до:

(Под „икономии от мащаба“ се разбира намаляване разходите за производство на единица продукт в резултат от увеличаване на производството.)

Икономически ползи, породени от икономии от мащаба:

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

По-ефективно използване финансови средства във Вашата община:

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

Осъществяване инвестиции на територията на Вашата община:

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

Привличане на нови инвеститори на територията на Вашата община:

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

19. Привличане на допълнителни средства (например грантове, субсидии):

Да По-скоро да По-скоро не Не Не е бил целен такъв резултат

20. Създаде ли МОС: *

(Сътрудничеството се представя като алтернативен подход за решаване на предизвикателства, пред които е изправена общината, и следователно е форма на институционална или териториална иновация.)

Улеснен достъп до иновации за Вашата община:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Институционална иновация за Вашата община:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Териториална иновация за Вашата община:

Да По-скоро да По-скоро не Не

21. С изпълнението на МОС:

Бяха адресирани по-добре социалните потребности и приоритети на общността:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Повиши се, като цяло жизнения стандарт на гражданите:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Бяха решени регионално значими проблеми:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Подобри се използването вече съществуващи ресурси (технически, енергийни, човешки и др.)

Да По-скоро да По-скоро не Не

Създадох се нови бизнес възможности:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Подобри се местния административен капацитет:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Формира се по-добра политика на растеж на територията:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Подобри се координацията между общините при решаване на общи проблеми:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Подобри се координацията с трети организации и институции:

Да По-скоро да По-скоро не Не

Създаде се трайно партньорство, което продължи и в други области:

Да По-скоро да По-скоро не Не

22. Бихте ли определили, като устойчиви резултатите от МОС във Вашата община? *

Да

По-скоро да

По-скоро не

Не

23. МОС наруши ли правото и възможността на един или повече участници да формират самостоятелна политика?

Да

По-скоро да

По-скоро не

Не

24. Смятате ли, че МОС е предпоставка за стратегическо управление спрямо:

Конкретна обществена сфера: Да По-скоро да По-скоро не Не

Територията на Вашата община: Да По-скоро да По-скоро не Не

**Професионално направление
„Обществени комуникации и информационни
науки“**

БИОЛОГИЧНА ПРИЕМСТВЕНОСТ И ЕЛЕКТРОЗАХРАНВА- НЕ НА МЕДИЦИНСКИТЕ ИМПЛАНТИ, РАБОТЕЩИ В МРЕЖАТА НА ИНТЕРНЕТ НА НЕЩАТА

НИКОЛА СТЕФАНОВ НИКОЛОВ

Анотация. Времето на все по-развиващи се технологии, в което живеем, предполага все по-силна свързаност и зависимост между отделните субекти – независимо дали вече става въпрос за устройства, или живи същества. Тук идва мястото на мрежовите технологии – интернет на нещата (IoT) се превръща във все по-значима и достъпна част от начина на живот за много граждани от развитите държави по света. Улеснението, което носи свързаността на различните смарт устройства, които ползваме всеки ден, е дотолкова привлекателно, че адаптируемостта към подобна революционна система за контрол над нашите вещи изглежда безпроблемна. Освен умен часовник и умен хладилник обаче вече имаме възможност да свързваме и други технически средства – медицинските устройства. Чрез тяхното включване в мрежата IoT придобиват съвсем различен ракурс на мислене спрямо това какво представлява свързаността. Нашето здравословно състояние вече не е нещо скрито, което да се нуждае от време и пътуване, за да бъде проверявано или подобрявано, а биологична система, кооперираща си с IoT устройства, които са в състояние да извършват мониторинг или отдалечена намеса над нашите жизнени функции.

За тази свързаност обаче трябва да бъдат гарантирани две основни условия. На първо място, подходящи елементи, които да изграждат самото устройство по такъв начин, че то да е приспособимо към човешката тъкан и да не бъде отхвърлено като „чуждо тяло“. И на второ, да може да издържи в работен процес за дълго време, за да не е необходима неговата подмяна или повторно зареждане, което в кратки срокове от време би създавало сериозни проблеми за неговата употреба.

Целта на този доклад е да представи в обобщен вид важността и разнообразието в две от ключовите сфери при използването на медицински устройства в мрежата на интернет на нещата – биосъвместимостта и енергийното обезпечаване на устройствата.

Ключови думи: интернет на нещата (IoT), медицински импланти, биосъвместимост, видове батерии.

BIOCOMPATIBILITY AND POWER SUPPLY OF MEDICAL IMPLANTS OPERATING IN THE NETWORK OF THE INTERNET OF THINGS

Nikola Stefanov Nikolov

Abstract. The age of ever-evolving technologies in which we live presupposes an ever-increasing connection and dependence between individual subjects – whether they are already devices or living beings. Here comes the place of network technologies – the Internet of Things (IoT) is becoming an increasingly important and accessible part of the lifestyle for many citizens of developed countries around the world. The convenience of connecting the various smart devices we use every day is so appealing that adaptability to such a revolutionary control system for our belongings seems hassle-free. In addition to a smartwatch and a smart refrigerator, however, we now have the opportunity to connect other technical means – medical devices. By joining the network, IoTs acquire a completely different perspective on what connectivity is. Our health is no longer something hidden that needs time and travel to be tested or improved, but a biological system that cooperates with IoT devices that are able to monitor or remotely interfere with our vital functions.

However, two main conditions must be guaranteed for this connectivity. First of all, suitable elements to build the device itself in such a way that it is adaptable to human tissue and is not rejected as a „foreign body“. And the second – to be able to withstand a working process for a long time, so that it does not need to be replaced or recharged, which in a short time would create serious problems for its use.

The purpose of this report is to summarize the importance and diversity of two of the key areas in the use of medical devices in the Internet of Things (IoT) – biocompatibility and energy security of devices.

Key words: Internet of Things, IoT, medical Implants, biocompatible, types of batteries.

УВОД

Мрежата на интернет на нещата е революционно откритие, което създава възможност за изграждане на една теоретична концепция, която ни предоставя възможността да си представим много от вещите в нашия живот, които употребяване ежедневно, свързани и под постоянен наш контрол. Това на практика се реализира дори и в случаите, когато физическата ни отдалеченост от тях не позволява непосредствен контакт. Улеснението, което носи свързаността на различните „умни“ устройства, е дотолкова привлекателно, че адаптируемостта към подобна революционна система за употреба на нашите вещи изглежда безпроблемна. И ако досега фокусът беше насочен единствено към домашния уют (хладилници, печки, климатици) или офис ангажиментите (работни станции, принтери и др.), то днес вниманието е насочено към съвсем нова страна от възможностите на тази мрежа. Свикнали сме да си представяме устройствата като част от „външния свят“, но сега те стават все по-съществена част от нашето тяло, мозък или дори памет.

Това ново ниво на свързаност на всичко онова, което използваме ежедневно, е сякаш стъпка напред в социалното благополучие на всяко общество.

В този смисъл здравните грижи винаги ще бъдат един от основните, ако не и основният приоритет във всяко едно общество, затова и технологиите все по-настойчиво биват насочвани в тази посока с цел повече здравословни проблеми да могат да бъдат контролирани или елиминирани. Това е все по-възможно чрез различни „умни“ устройства, поставяни на точното място (по или в нашето тяло) чрез своята специфика и функционалност. Без значение дали те използват химически или електрически импулси в своята работа, или пък са просто датчици за мониторинг, тези устройства са нов вид медицински помощници, които живеят денонощно с нас с цел да се грижат за нашето здравословно състояние.

Свързаността носи силно положителна конотация, като усъвършенстването на тези технологии за в бъдеще ще позволи те да се превръщат все повече и повече в персонален здравен помощник на всеки индивид. Технологичното развитие и създаването на иновативни технически системи, които все по-често намират място в нашия живот, превръща използването на тези средства в нещо нормално и закономерно, което предопределя в генерален аспект възможността за по-качествено събиране, организиране и предаване на информация между отделни субекти. Темата за интернет на нещата в този смисъл е дотолкова широка, че да включва в себе си редица под теми. В тази работа конкретно нашето внимание ще се съсредоточи върху въпросите, свързани с биосъвместимостта на медицинските устройства, които имат възможността да бъдат имплантирани в човешкото тяло с мониторингова и терапевтична цел, както и начина и възможностите за реализация на зареждане на подобни механизми.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Биосъвместимостта е свързана с поведението на биоматериалите в различни контексти. В този случай терминът се отнася до способността на материала да изпълнява с подходящ отговор ролята на биологичен домакин в ситуация на имплантация. За да определим ясно понятието можем да кажем следното – в същността си биосъвместимостта включва приемане на изкуствен имплант от обкръжаващите го тъкани и от организма като цяло. При контакта си с живата тъкан биосъвместимите материали не причиняват алергични реакции и възпаления. Те не проявяват токсично, мутагенно или канцерогенно действие. Биосъвместимостта може да се дефинира и като „състояние на съвместно съществуване между биосъвместим материал и физиологична среда така, че те да не оказват нежелани ефекти един на друг“¹.

Нееднозначността на термина отразява продължаващото развитие на представите за това как биоматериалите взаимодействат с човешкото тяло и

¹ Илиева, М. Изисквания към металните материали за дентални импланти – преглед. [online],[viewed on 05.06.2020] [available from: <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp14/2/2-25.pdf>]

в крайна сметка как тези взаимодействия определят клиничния успех на медицинско изделие (като пейсмейкър, заместване на тазобедрената става или стент). Съвременните медицински изделия и протези често са изработени от повече от един материал, така че невинаги е достатъчно да се говори за биосъвместимостта на конкретен материал.

Тъй като функциите на имунния отговор и възстановяването в организма са толкова сложни, че не е адекватно да се опише биосъвместимостта на един материал по отношение на един тип клетки или тъкан, се прави *in vitro* тест за биосъвместимост, използван в съответствие с ISO 10993² (международен стандарт, включващ редица стандарти за оценка на биосъвместимостта на медицинските изделия за управление на биологичния риск), за да се определи дали определен материал (или по-скоро биомедицински продукт) е биосъвместим.

Днес медицинските заведения използват по-модерни устройства и компоненти от всякога. Въпреки че използваната технология осигурява нечувано ниво на грижа за пациентите, има и много предпазни мерки, които трябва да бъдат въведени. Това включва задълбочен преглед на съвместимостта на всички медицински изделия, използвани в дадена процедура.

В много клинични условия медицинските изделия се групират по системи, комплекти или функция в зависимост от медицинската спецификация. Нивото на съвместимост, което позволява на различните звена да работят заедно, е възможно поради стандартизация, която е предварително приготвена – производителите използват стандартизирани връзки, монтаж, интерфейс, спецификации и протоколи за данни. Някои стандарти са повече или по-малко универсални, докато други са специфични за конкретната държава или район.

До голяма степен съвместимостта също е специфична за производителя. Някои производители изрично заявяват, че техните устройства не са съвместими с продукти на други производители, докато други са съвместими само с определени устройства или определени характеристики. В действителност нито едно устройство не е абсолютно автономно. Въпреки че съвместимостта може да се поддържа на ниво аксесоар, тя може да не се поддържа, когато става въпрос за ниво на критичното устройство.

При настоящото ниво на сливания и придобивания в индустрията на медицинското оборудване е единствено логично, че трябва да има нарастваща тенденция към съвместимост. И ако претенциите за съвместимост са направени от производител, те трябва да бъдат подкрепени от съответните тестове, които демонстрират безопасна и безпрепятствена работа на комбинация от устройства.

² ISO 10993. https://en.wikipedia.org/wiki/ISO_10993 (посетено на 05.06.2020)

Друг аспект на съвместимост, който трябва да се вземе предвид, е електромагнитните смущения от други устройства, които могат да се използват в непосредствена близост. Електромагнитната съвместимост е изключително важна, тъй като уязвимостта и чувствителността на медицинските изделия към различни видове електромагнитна енергия могат да застрашат безопасността им. MRI (ядрено-магнитен резонанс) съвместимостта стои като отделен проблем поради добре познатите рискове, свързани с тази процедура. Наличието на магнитни материали може да превърне устройствата в смъртоносни снаряди и магнитните полета на скенера и радиочестотната енергия могат да пречат на функциите на другите устройства. От своя страна устройство, въведено в MRI среда, може да промени изображенията на скенера и да повлияе на резултатите от сканирането.

Компаниите за обслужване на медицинско оборудване, като например US Medical Systems, ежедневно се занимават с тези видове проблеми със съвместимостта. Услугите за биомедицински ремонт, включително подмяна на части, трябва да вземат под внимание няколко аспекта на съвместимост, включително съвместимост със софтуерни версии, хардуерна съвместимост и ЕМІ (Институт за енергиен мениджмънт).

Можем да обобщим, че едно от най-важните неща за живота на батерията на интелигентните устройства е прогнозата за тяхната ефективност. Така например видеозвънецът може да продължи да работи и да не изисква презареждане за шест до дванадесет месеца. Още повече – продукти, работещи на NB-IoT (NarrowBand е глобална мрежа, която спада към групата мрежи за интернет на нещата) или LoRaWAN (Long range wide area networks – международен стандарт, който предлага възможност за предаване на информация на дълги разстояния), притежават живот на батерията между 7–9 години, което е много добър показател за този етап на развитие на подобни системи.

Разбира се, не всички умни продукти имат толкова мощни батерии. Високоговорителите, Echo и Echo Dot на Amazon, могат да работят между осемнадесет до двадесет и четири часа, преди да бъдат поставени обратно на станцията за зареждане.

Независимо от тези резултати можем да кажем, че се продължава непрекъснатото удължаване на живота на батерията в продуктите на IoT, особено с наличието на ниско захранван IoT хардуер.

ЗАЩО ЖИВОТЪТ НА БАТЕРИЯТА Е ОТ РЕШАВАЩО ЗНАЧЕНИЕ В ИОТ?

Производителите на IoT се стремят да подобрят живота на батерията на своите продукти поради възможните условия за употреба в полеви условия. Пример за такава ситуация може да бъде предписан от лекар пулсомер – със сигурност не би имало смисъл да се презарежда такава чувствително устройство всеки друг ден. Най-важната причина е, че глобалният брой IoT обекти ще надхвърли 50 млрд. само за още няколко години. Ако много от тях изискват често презареждане, това би означавало много ненужна консумация на енергия³. Именно по тази причина развитието на технологичните разработки на батериите е от изключителна важност.

ВИДОВЕ БАТЕРИИ

Химическите батерии – литиева, алкална или оловна-киселинна – превръщат химическата енергия в електрическа. Химическата реакция кара електрическите йони да преминават от отрицателния (анод) към положителния извод (катод) на акумулатора чрез електролит. За да се презареди батерията, този поток се обръща и електричеството се превръща обратно в химическа форма.

Често се сравняват батериите въз основа на техните показатели:

- волтаж;
- енергия на единица маса, наричана също специфична енергия, измерена във ватчас на килограм (Wh/kg);
- енергия на единица обем, наричана още енергийна плътност, измерена във ватчас на литър (Wh/L);
- съотношение мощност към тегло, наричано също специфична мощност, измерено във ватове на килограм (W/kg).

Литият е най-лекият метал и има най-голямото съотношение мощност/тегло на всяка химическа батерия, което го прави подходящ за малки предмети, като преносими сензори. Литиевите батерии се предлагат в два вида клетъчни (BR) и монетъчни (CR).

Докато много литиеви батерии не са акумулаторни, повечето литиево-йонни батерии са, въпреки че това се дължи на компромиса на увеличените разходи. Литиевите батерии запазват добре срока на годност, което ги прави популярна опция. Други литиеви батерии включват литиево-йонни полимери, литиев кобалт, литиев манган, литиев фосфат и литиев титанат.

³ How IoT Manufacturers Extend Battery Life in Smart Devices By Sayak Boral, August 1, 2019. <https://www.iiottechtrands.com/how-iiot-manufacturers-extend-battery-life-smart-devices/> (посетено на 05.06.2020)

Алкалните батерии са по-стара технология. Предлагат се като ААА, АА, С, D, N и 9 волта (V), алкалните батерии се хранят от реакцията между манганов диоксид и цинков метал. Някои сортове са акумулаторни. Поради тяхната наличност и цена алкалите са популярен избор на батерия.

Оловно-киселинните батерии използват електролит на сярна киселина. Тези акумулаторни батерии често се използват в автомобили, колички за голф, електрически велосипеди и т.н. 12 V батерия за кола има шест оловно-кисели батерии вътре, всяка от които произвежда 2 V. Докато работят добре при по-ниски температури, те имат умерен експлоатационен живот и са изложени на корозия. Други опции на батерията включват никел кадмий, никел-метален хидрид, сребърен оксид, цинков кислород и цинков въглерод, наред с други⁴.

КАК ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА ИОТ УДЪЛЖАВАТ ЖИВОТА НА БАТЕРИЯТА?

Типичното IoT устройство съдържа поне един сензор, чип, процесор и батерия, поместена в едно и също устройство. Следователно външният вид на батерията IoT е малко по-различен от този, който представяме. Например нашите смартфони и лаптопи използват Li-ion батерии, а те са склонни да се разреждат бързо. За сравнение IoT устройствата използват различно проектирани батерии, наречени монетни клетки с ниска мощност.

CR 2032 е популярен пример за такава монетна клетка, която осигурява надеждна, дълготрайна мощност. Полезен е в медицински изделия, умни потребителски и фитнес проследяващи устройства. Има дълъг срок на годност, който е възможен чрез инженерната ѝ конструкция, която позволява много ниска степен на саморазряд. Срокът на годност на CR 2032 е средно десет години.

Ултракомпактен дизайн: тези монетни клетъчни батерии имат много високо съотношение тегло/мощност. Те дават много повече мощност в сравнение с няколко нормални литиево-йонни батерии.

Липса на живак: липсата на живак и други видове течности предотвратяват течовете, което отново допринася за по-дълъг срок на годност. Предпочитат се пиезоелектрични материали, като тези, използвани във фотоволтаични (слънчеви) клетки⁵.

⁴ IoT battery outlook: Types of batteries for IoT devices. <https://internetofthingsagenda.techtarget.com/feature/IoT-battery-outlook-Types-of-batteries-for-IoT-devices> (посетено на 08.09.2019)

⁵ How IoT Manufacturers Extend Battery Life in Smart Devices. <https://www.iottectrends.com/how-iot-manufacturers-extend-battery-life-smart-devices/> (посетено на 08.09.2019)

Фиг. 1. Популярна монетно-клетъчна батерия модел: CR 2032⁶

КАК НАНОТЕХНОЛОГИИТЕ МОГАТ ДА ПОДОБРЯТ БАТЕРИИТЕ?

Използването на нанотехнологиите при производството на батерии предлага следните предимства:

1. Увеличаване на наличната мощност от батерията и намаляване на времето, необходимо за презареждане на батерията. Тези ползи се постигат чрез покриване на повърхността на електрод с наночастици. Това увеличава повърхностната площ на електрода, като по този начин позволява по-голям ток между електрода и химикалите вътре в акумулатора. Тази техника би могла да увеличи ефективността на хибридни превозни средства чрез значително намаляване на теглото на батериите, необходими за осигуряване на адекватна мощност.
2. Увеличаване на срока на годност на батерията чрез използване на наноматериали за отделяне на течности в батерията от твърдите електроди, когато няма изтегляне на батерията. Това разделяне предотвратява ниското ниво на разреждане, което се случва в конвенционална батерия, и така значително се увеличава срокът на годност на батерията.

НАУЧНИ ПОСТИЖЕНИЯ И ПРИЛОЖЕНИЯ ЗА НАНОТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕС НА РАЗРАБОТКА

В следващите редове ще изложим чисто протоколно различни достижения на няколко американски университета в разработването на методи модернизирани батерийните технологии. С този преглед можем сравнително да разберем както какви са моментните научни достижения, така и посоката, в която са насочени те:

1. Изследователи от Университета Райс използват филми с въглеродни нанотръби, за да спрат растежа на дендрити върху литиеви метални ано-

⁶ Battery picture. <https://images-na.ssl-images-amazon.com/images/I/51-54yctFQL.SY355.jpg> (посетено на 05.06.2020)

ди. Тази стъпка може да помогне за разработването на литиеви метални батерии, които биха могли да имат много по-голям капацитет и по-бързо зареждане от литиево-йонните батерии.

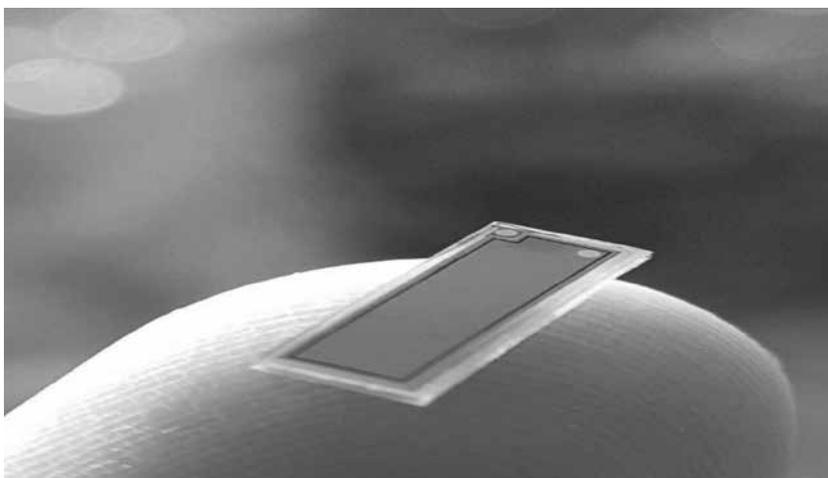
2. В Държавния университет в Северна Каролина доказват използването на въглеродни нанотръби с покритие от силиций за аноди за литиево-йонни батерии. Те прогнозираат, че използването на силиций може да увеличи капацитета на литиево-йонните батерии до 10 пъти. Въпреки това силицият се разширява по време на цикъла на разреждане на батериите, което може да повреди анодите на силиконова основа. Чрез депозиране на силиций върху нанотръби, подравнени успоредно една на друга, изследователите се надяват да предотвратят увреждане на анода, когато силицият се разширява.
3. Станфордският университет и SLAC (Националната лаборатория за ускорители) разработват техники за обграждане на силициевы наночастици с графенови клетки. Идеята е, че когато силицият се разширява и се образува напукване в наночастиците, силицият остава в клетката с графен, без да разгражда анода.
4. В Националната лаборатория в Лос Аламос демонстрират катализатор, направен от въглерод-нанотрубки, легирани с азот, вместо платина. Изследователите смятат, че този тип катализатор може да се използва в литиево-въздушни батерии, които могат да съхраняват до 10 пъти повече енергия от литиево-йонните батерии.
5. Изследователи от USC (Южнокалифорнийски университет) разработват литиево-йонна батерия, която може да се презареди в рамките на 10 минути, като използва силиконови наночастици в анода на батерията. Използването на силициевы наночастици, а не твърд силиций, предотвратява напукване на електрода, което се случва в твърди силициевы електроди.
6. Учени от университета в Делавър показаха как може да се използват въглеродни нанотръби в 3-D структурирани електроди за увеличаване на енергийната плътност на кондензаторите.
7. В Калифорнийския университет в град Ървайн са създадени специални електроди с много по-дълъг живот, които използват покрити с гел напороводници.
8. Изследователи от Университета Райс разработват електроди, направени от въглеродни нанотръби, отглеждани върху графен с много голяма повърхностна площ и много ниско електрическо съпротивление. Първо, изследователите отглеждат графен върху метален субстрат, след това отглеждат въглеродни нанотръби върху графеновия лист. Тъй като основата на всяка нанотръба е свързана от атом към атом към графеновия лист, структурата на нанотръб-графен представлява по същество една голяма молекула с огромна повърхностна площ.

9. Учени от Станфорд изграждат силициеви нанопроводници върху субстрат от неръждаема стомана и доказват, че батериите, използващи тези аноди, могат да имат до 10 пъти по-голяма плътност на ток в сравнение на конвенционалните литиево-йонни батерии. Използването на силиконови нанопроводници, вместо насипен силиций, коригира проблем с напукването на силиция, който се наблюдава при електродите, използващи насипен силиций. Причината за напукването е, че силицият набъбва, той абсорбира литиеви йони, докато се презарежда, и се свива, тъй като батерията се разрежда и литиевите йони напускат силиция. Изследователите обаче откриват, че докато силициевите нанопроводници набъбват, докато литиевите йони се абсорбират по време на разреждане на батерията и се свиват, докато литиевите йони напускат по време на презареждане на батерията, нанопроводниците не се напукват, за разлика от анодите, които използват насипния силиций.
10. Изследователите от MIT (Масачузетския технологичен институт) разработват техника за депозиране на подравнени въглеродни нанотръби върху субстрат за използване като анод и евентуално катод в литиево-йонна батерия. Въглеродните нанотръби имат прикрепени органични молекули, които им помагат да се подравнят върху субстрата, както и осигуряват много кислородни атоми, които предоставят точки за прикрепване на литиеви йони. Това би могло да увеличи плътността на мощността на литиево-йонните батерии значително, може би до 10 пъти. Производителят на батерии, Contour Systems, е лицензирал тази технология и планира да я използва в следващото поколение литиево-йонни батерии.
11. Същевременно отново в MIT чрез използването на въглеродни нановлакна успяват да направят литиево-йонни акумулаторни електроди, които показват четири пъти по-голям капацитет за съхранение на заряда спрямо настоящите литиево-йонни батерии.
12. И отново там са демонстрирани батерии с въглеродни нанотръби, генериращи електричество без използването на метали. Електричеството се произвежда, когато топлината се подава по нанотръбите от източник като изгаряне на захар. Изследователите смятат, че този метод може да се използва за направата на много малки батерии, които може да са необходими за преносими устройства.
13. Изследователи от Rensselaer използват графен на повърхността на анодите, за да направят литиево-йонни батерии, които се презареждат около 10 пъти по-бързо от конвенционалните литиево-йонни батерии. Дефектите в графеновия лист (въведени с помощта на термична обработка) осигуряват пътища на литиевите йони да се прикрепят към анодното подстатие.

14. Следващата стъпка отвъд литиево-йонните батерии могат да бъдат литиево-сярните батерии (катодът съдържа сярата), които имат способността да съхраняват няколко пъти енергията на литиево-йонните батерии. Изследователи от университета в Станфорд използват католи, съставени от въглеродни нановълкна, капсулиращи сярата, докато изследователите от LMU Munich и Университета Ватерло използват католи, съставени от мезопорни въглеродни наночастици, със сярата вътре в нанопорите⁷.

След този преглед на научно-практически постижения в областта на развитието на батериите можем да установим, че е налице повишен интерес в разработването на подобни технологии. Той е базиран на все по-належащата обстановка за намиране на решения, които да са достатъчно надеждни в своята производителност и да имат достатъчно дълъг живот, че да са в състояние ефективно да захранват новите медицински устройства.

В следващите страници ще разглеждаме именно такъв революционен модел на батерия, която притежава подобни качества.

Фиг. 2. Stereax® M50 – първата батерия, създадена изцяло за нуждите на съвременните медицински технологии⁸

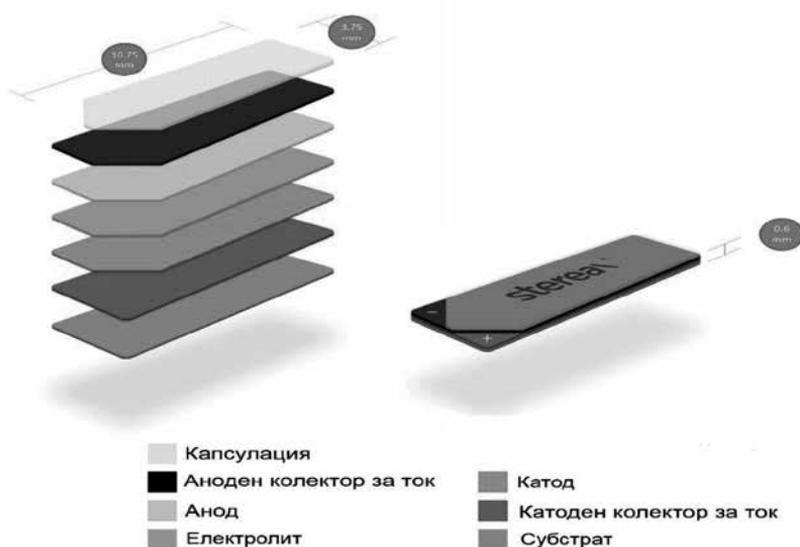
Stereax® M50 – първата твърда батерия на компанията Ilika, създадена специално за нуждите на MedTech (медицинските технологии).

⁷ Nanotechnology in Batteries (Nano Battery). <https://www.understandingnano.com/batteries.html> (посетено на 05.06.2020)

⁸ m50-small. <https://www.ilika.com/images/uploads/general/m50-small.jpg> (посетено на 05.06.2020)

M50 е най-малката твърда форма на батерията на компанията Ilika до момента, която осигурява до 50% увеличение на енергийната плътност в сравнение с други налични в търговската мрежа батерии⁹. С дебелина 0,6 мм тя е идеална за медицински приложения, където размерът и безопасността са от решаващо значение. M50 е изградена на базата на надеждна технология с ниска течност на Stereax, но е до 70% по-малка от другите батерии в гамата. M50 е адаптивна към широка гама от форми и размери, отговаряйки на енергийната плътност и ограниченията на разходите на целевото приложение. Устройствата, имплантирани с помощта на тази безопасна технология, се възползват от живота на батерията до 10 години, допълнително подобрен чрез събиране на енергия от движенията на тялото, като сърдечни удари или белодробни движения. Пазените в съхранение батерии M50 губят средно по-малко от 10% от заряда си за период от две години¹⁰.

Във фиг. 3 може да се види и структурата по слоеве, изграждащи самата батерия. Всеки един от тях подлежи на контрол и модификация, чрез които да се подобри общата производителност на батерията.

Фиг. 3. Структура на Stereax® M50¹¹

⁹ Stereax® M50. <https://www.ilika.com/battery-technology/products/stereax-m50> (посетено на 05.06.2020)

¹⁰ Пак там.

¹¹ Stereax-M50-exploded-view. <https://www.ilika.com/images/uploads/general/Stereax-M50-exploded-view.png> (посетено на 05.06.2020)

Необходимостта от надеждност в смисъла на дълга и безпроблемна работна продължителност е едно от основните условия за употребата на тези батерии, както вече отбелязахме. Заедно с това обаче разглежданият модел на батерия внася и други подобрения в експлоатационния ѝ живот.

Чрез следващото изображение ще онагледим следните няколко неща:

1. За какъв тип импланти могат да се използват подобни батерии?
2. Какви положителни характеристики притежават?
3. В кои отношения тези модели усъвършенстват предшестващите батерийни изработки?

Фиг. 4. Употреба, ползи и подобрения на Stereax® M50¹²

Миниатюризирането и дългият ефективен живот на тази батерия я прави логичния избор на производителите на медицински импланти за тяхното електрозахранване. Можем ясно да установим големите различия в самата идея на употреба, както и в кои елементи подобна съвременна технология се различава съществено от досегашните батерии, които всички познаваме.

Всичко, показано дотук, илюстрира доколко широк е спектърът на възможности при употребата на батериите. В следващите години се очаква още по-силната научна концентрация върху този въпрос заради силното използва-

¹² Benefits of using Stereax M50. <https://www.ilika.com/images/uploads/galleries/Ilika-M50-landscape-FINAL-V3.jpg> (посетено на 05.06.2020)

не на преносими устройства от всякакъв тип. Това развитие на енергиините източници ще гарантира автономност, а оттам и сигурност при използването им, допринасяйки за тяхното все по-силно внедряване в ежедневието ни.

След като се запознахме с въпроса за важноста на биосъвместимостта на материалите, изграждащи новите медицински устройства, отправихме поглед и към това не само как тези технологии могат да бъдат захранвани, но и какво може да се направи, за да бъдат възможно най-дълго енергообезпечени.

ИЗВОД

Като извод от разглеждането на въпросите, свързани с характеристиките на новите медицински технологии, могат да се обобщят следните няколко неща:

1. Интернет на нещата е технология на бъдещето, която все повече допринася за това да бъдем свързани както помежду си, така и с нашите умни устройства.
2. Медицинската индустрия все повече насочва поглед в тази посока, въпреки че все още има предизвикателства, които търсят решение.
3. Биосъвместимостта между елементите, изграждащи устройствата и човешката тъкан е изключително важен параметър и условие в използването на различен тип „умни“ импланти, работещи в мрежата на интернет на нещата. Този фактор е едно от първите неща, което трябва да бъде взето предвид чрез спазване на законовите стандарти при тяхното производство и употреба.
4. От голямо значение е тези устройства да бъдат online (в мрежата), а за това условие те трябва да имат издръжлива батерия, която да ги захранва за дълъг период от време. Университети и организация работят усилено в тази насока и резултати, както установихме, са вече налице. Открити са възможности, позволяващи на тези устройства да работят почти цяло десетилетие, без да имат нужда да бъдат презареждани.

В заключение можем да кажем, че всичко показано дотук сочи към това, че светът на интернет на нещата се развива в посока, позволяваща все по-приложими технологии да бъдат внедрявани в обществото с цел подпомагане на неговото благополучие. Вече не само телефони и кухненски роботи са на разположение на човек, но под контрол могат да бъдат поставяни и части от неговата собствена физиологията. Това става възможно именно чрез внедряването на медицинските умни устройства (импланти) в инструментите на здравеопазването. Този нов метод на медицинска грижа, посредством качествена имплементация, се превръща във все по-значима част от новото поколение здравни грижи.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Илиева, М. Изисквания към металните материали за дентални импланти – преглед. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp14/2/2-25.pdf>]
- Battery picture. <https://images-na.ssl-images-amazon.com/images/I/51-54yctFQL.SY355.jpg>
- Benefits of using Stereax M50. <https://www.ilika.com/images/uploads/galleries/Ilika-M50-landscape-FINAL-V3.jpg>]
- IoT battery outlook: Types of batteries for IoT devices. <https://internetofthingsagenda.techtarget.com/feature/IoT-battery-outlook-Types-of-batteries-for-IoT-devices>
- ISO 10993, https://en.wikipedia.org/wiki/ISO_10993
- How IoT Manufacturers Extend Battery Life in Smart Devices By Sayak Boral. <https://www.iottectrends.com/how-iot-manufacturers-extend-battery-life-smart-devices/m50-small>. <https://www.ilika.com/images/uploads/general/m50-small.jpg>
- Nanotechnology in Batteries (Nano Battery), <https://www.understandingnano.com/batteries.html>
- Stereax® M50. <https://www.ilika.com/battery-technology/products/stereax-m50>
- Stereax-M50-exploded-view. <https://www.ilika.com/images/uploads/general/Stereax-M50-exploded-view.png>

